ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО

DK
508.6
C49A3
1931

ЩОДЕННИК
(1907-1917)

ЛЬВІВ 1931.
ВИДАВНИЧА КООПЕРАТИВА „ЧЕРВОНА КАЛИНА“

Bound by DENVER BOOKBINDING CO., 2715 - 17th St., Denver, Colo. 80211

ДРУКАРНЯ „ШТУКА“ ЛЬВІВ, ПЛ. СТРІЛЕЦЬКА Ч. 2. — ТЕЛ. 42-

ПЕРЕДМОВА.

Я вже казав у передмові до моїх Спогадів, що в щоденнику своєму я записував тільки частину того, що я переживав, а головного, чому я по-за справою видання „Ради“ віддав найбільше уваги і праці — діяльности нелеґального Товариства Українських Поступовців (ТУП), я не міг записувати, боячись, щоб щоденник мій не попав у руки жандармів і не нашкодив людям і мені. Так само не записував я майже нічого, що траплялося втішного, позитивного в нашому житті і по-за діяльністю ТУП-у, а сідав за щоденник тільки тоді, коли мене щось обурювало, або наводило на мене сум, а тому щоденник мій вийшов однобічний. Тепер, друкуючи його, я вже не можу відновити в своїй пам'яті в деталях діяльности ТУП-а і взагалі тодішнього нашого життя і залишаю щоденник без змін, так, як він у мене записаний, тільки додаю подекуди пояснення, друковані стислішим шрифтом. Записане мною за той час тепер видається мені дрібним у порівнанні з тим, що я записав після 1917 року, але з того дрібного зернятка виросло велике дерево Української Державности.

Ота дрібна праця для відродження української нації нагадує леґенду про будування Київо-Печерської дзвіниці: що збудують майстрі за день, те вночі впірне в землю; і так осідало їхнє мурування скілька років. Аж коли скінчили будовати дзвіницю по пляну і поставили хреста, то за одну ніч вся вона раптом вийшла з землі.

Отак було і з українським національним рухом: і діди наші й батьки і ми працювали по мірі наших сил, але нас-

лідків тої праці не видно було, вона впірнала в глибину в
родніх мас. Аж за революції 1917 року ота праця скільк
поколінь раптом виявилася на світ, як Київо-Печерська дз
ниця з надр землі.

Є. Чикаленко.

РІК 1907.

Грудень, 1907 року, Київ,
Маріїно-Благовіщенська ул. ч. 56.

Описавши життя першої щоденної української ґазети за перший рік її істнування, я постановив собі записувати, коли буде змога, головні події з мого життя й далі. Натурально, при сучасних обставинах, не все можна записувати. що робиш і навіть що думаєш, а все таки буду записувати хоч те, що можна. Може воно здасться будучому історикові відродження української нації.

Життя ґазети за цей рік пройшло тихо, мирно, без особливих інцидентів, коли не рахувати того, що редакцію нашу трусили і штрафували стільки разів, що я вже й лік загубив. А це відбивається головним чином на внутрішнім стані ґазети — на відносинах з співробітниками. Доводиться дуже фільтрувати, цензурувати статті, а автори ображаються, гадаючи, що чим гостріше написані їхні писання, тим вони цікавіші, і не думають про те, що це лягає тяжким „бременем“ на фінансове становище ґазети, яка їм дає заробіток.

Склад постійних співробітників підібрався такий, що майже ніяких сварок, інтриґ, ворожнечі в редакції не було, крім дрібних суперечок про термінолоґію, правопис то-що, бо тоді ще все це тільки вироблялося редакційним гуртом.

Фактичним редактором газети став М. І. Павловський, людина урівноважена, спокійна вдачею, надзвичайно працьовита, і не менший знавець української народньої мови, як Ф. П. Матушевський, але на жаль, менше освічений за нього, бо по скінченні Київської Духовної Семінарії пробув

тільки два чи три роки в Харківському Ветеринарному Інституті.

Секретар С. В. Петлюра, партійний соц.-демократ, трохи не пасував до решти членів редакції, тим більше, що разом з тим він був і редактором соц.-демократичного тижневика „Слово", з яким часом полемізувала „Рада", а це викликало непорозуміння, в результаті яких він мусів вийти з „Ради" і його заступив В. К. Королів.

По освіті В. К. Королів теж, як і Петлюра, полтавський семінарист, потім ветеринарний лікар, який підчас революції попав у тюрму і не міг дістати посади по своєму фаху. Завжди бадьорий, веселий, діловитий, з головою разураз повною всяких проєктів, за що придбав репутацію „американця", він робить враження особливо талановитої, обдарованої природою людини і гаряче відданої відродженню української нації.

Відділ „З ґазет і журналів" складав студент О. М. Хотовицький, не вважаючи на свій молодий вік, людина солідна, спокійна вдачею і сумлінно працьовита.

„По Україні" вів Д. І. Дорошенко, студент-історик, дуже гарний на вроду, добре вихований, справжній український аристократ, потомок славного гетьмана Петра Дорошенка, дипломат у поводженні з людьми і чомусь. соціял.-демократ по партійній приналежности. Має надзвичайну память, пише легко, гладко і скоро, а тому для щоденної ґазети дуже цінний співробітник.

Відділ „По Росії" провадила якийсь час Л. М. Старицька-Черняхівська, дочка відомого нашого письменника і громадського діяча Михайла Старицького, теж вже відома письменниця та енерґійна громадська діячка, що одна тільки зо всієї родини Старицьких одідичила письменницькі здібності свого славнозвісного батька.

Закордонний відділ вів Михайло Лозинський, дуже здібний галицький публіцист, анархіст по світогляду, а тому й стояв у Галичині одиноко, поза всякими галицькими уґрупованнями, а через те охоче, на заклик Грушевського, переїхав до Київа.

Польський відділ провадив Богдан Ярошев-

ський, українець — католик, польської культури, гарячий послідовник світогляду, ідеолоґами якого були: В. Антонович, Т. Рильський, а пізніше В. Липинський — правобережні українці — католики. Стоючи близько до Польської Соціялістичної Партії (П. П. С.), Ярошевський заходився в початку 1900-х років коло орґанізації такої соціялістичної української партії, що виразно стала на ґрунті самостійности України, яка потім з'єдналася з Українською Революційною Партією (Р. У. П.). Захворівши на туберкульоз, він утратив всю свою попередню енерґію і всеціло віддався заробітковї в „Раді" та Літ. Наук. Вістнику.

Завідуючим конторою і всією фінансовою стороною ґазети з самого початку був Максим Синицький, на якому охоче спинюся трохи довше. Подільський семінарист, бувши студентом Дерптського університету, попав у тюрму, а коли вийшов звідтіля, то вже назад в університет його не приняли і він по рекомендації свого товариша по університету, Ф. П. Матушевського, як людина з практичними та комерційними здібностями, став керуючим конторою першої щоденної української ґазети на Великій Україні. І треба сказати, що ґазеті він віддав всю свою нещоденну енерґію, час і хист і не його вина, що наша ґазета не стала на свої ноги; про причини цього я вже не раз казав у своїх спогадах. Коли, вже бувши завідуючим конторою „Ради", він витримав державні іспити і записався в помічники присяжного повіреного (адвоката), то Голова Суду, довідавшись, що він сидів у тюрмі, не хотів його затвердити. Довго патрон Синицького просив, умовляв голову суду і нарешті таки впросив наочно поглянути на Синицького, тоді він, мовляв, сам упевниться, що це людина далека від соціялізму. І дійсно, коли голова суду побачив перед собою тоді вже добре таки кругленького, з гарненьким обличчям, елеґантно вдягнутого і взагалі буржуазного вигляду, Синицького, з милою усмішкою на губах, то зараз згодився його затвердити. Взагалі Синицький на всіх робив дуже приємне враження, але мене відштовхувала від нього улесливість його, нудна солодкість, що були, як я казав, і в М. Коцюбинсько-

го і які мені разураз здавалися нещирими. Проте час довів, що Синицький був людиною щирою, добросердою, завжди охочою всякому допомогти.

Тоді, коли Синицький став адвокатом, то на посаді керуючого конторою „Ради" його заступив Григорій Шерстюк, бувший учитель, автор відомої української ґраматики, що саме тоді випущений був з тюрми і сидів без заробітку. Шерстюк людина щиро віддана українській справі і ґазеті, дуже працьовита, але хвора на туберкульоз, хоч того на його вигляді й непомітно.

А коли його знов посадили в тюрму, то його на якийсь час заступив Прокіп Понятенко, партійний соц.-демократ, людина педантично акуратна, навіть бюрократична; ця риса його викликала невдоволення та нарікання співробітників, що за Синицького та Шерстюка звикли набірати авансів, яких багато з них не відробили, покидаючи редакцію, по скінченні науки по вищих школах і виїздючи на службу в провінцію.

Постепенно відділоводи ґазети, коректори та конторщики мінялися: поки вчиться в університеті, політехниці, комерційному інституті, то заробляє на життя працею в „Раді" та ЛНВістнику, а як скінчить науку, сяде десь у провінції на посаду, то в більшості зовсім відривається від ґазети, навіть перестає дописи писати: одні — „страха ради іудейска", инші через брак часу, а більшість, просто, по московській приказці — „з глаз долой і з сердца прочь!" і рідко-рідко хто через зміну переконання, як напр. Леонід Пахаревський, що мабуть під впливом своєї жінки польки, перейшов у російський — ворожий нам табор. За цих два роки відділоводами були: два брати Квасницькі, Юхим та Григорій (Трейман), обидва дуже милі люди, працьовиті; перший з них скільки разів сидів у тюрмі, а потім, щоб не муляти очей тутешній поліції, переїхав на далеку Кубань на службу в кооперації, а другий перевівся до Харківського університету.

Тоді-ж працював відділоводом та писав від рядка Максим Гехтер, з якого постепенно виробився справжній журналіст — професіонал; завжди пунктуальний, акуратний у роботі; пише складно,

скоро, на всякі теми, але пише трохи сухо; про те для щоденної ґазети це дуже цінний співробітник.

Таким-же корисним співробітником був і Олександр Кузьминський (Вечерницький), що згодом став професійним ґазетярем, який працював і в російських часописах.

Дуже відданий нашій ґазеті був студент політехніки Павло Сабалдир, що писав фельєтони та оповіданнячка під псевдонімом Майорський. Спочатку він був коректором, потім став секретарем редакції і працював не „за страх, а за совість". По перших оповіданнях думалось, що з нього виробиться першорядний повістяр, але на жаль, він не виправдав наших надій.

Коректорами та конторщиками ґазети за цей час перебувало багато людий; дехто з них, як я казав, переходив на відділоводів, секретарів редакції, а де-хто, як П. Гай, С. Шишківський, Олекса Коваленко, К. Хохлич, Прохор Воронін, Катерина Голіцинська, П. Ксьонзюк, Тележинський, Осіпський та инші, менш помітні, виходили з ґазети і примощувались десь инде на службу, але про одного нашого коректора треба розказати докладніше.

Якось, не памятаю, якого саме року, приняв я на посаду коректора Микиту Шаповала, бувшого офіцера, по освіті лісового кондуктора, недавно випущеного з Харківської тюрми і бувшого в той час без усякого заробітку. Не памятаю, як довго він пробув у нас коректором, але товариші його по праці часто скаржились мені, що не можуть з ним працювати через його нервову вдачу. Нарешті, не кажучи нічого Шаповалові, я пішов до свого приятеля Володимира Лозинського, головного лісничого в маєтках Терещенка і впросив його приняти на службу Шаповала, кажучи, що він людина ідейна, чесна, працьовита, але дуже знервовався; в лісовій типі та повітрі він піддужає, заспокоїться і буде йому корисний. Так і сталося і Лозинський мені потім казав, що він дуже вдоволений Шаповалом, як людиною діловитою, ініціятивною та енерґійною.

Нарешті треба згадати редакційного сторожа, що замітав редакцію, бігав на пошту то-що і про-

писаний був по чужому паспорту на імя Пилипа Бака, якого всі називали Філіппо Бако, бо він вчився есперантської мови, а коли вивчився, то еміґрував до Бразилії, де вибився на посаду окружного інспектора метеорології і зостався свідомим українським діячем.

З цих коротеньких характеристик редакційних робітників видно, що майже всі вони сиділи по тюрмах, а тому й не могли собі найти поплатнішої посади. Я часто, жартуючи, казав де-яким талановитим українцям, що сиділи на добрих урядових посадах:

— От, як би вас посадили на короткий час в тюрму та вигнали-б з посади, то ґазета придбала-б цінного співробітника, а український рух талановитого громадського діяча.

Передовиці в ґазеті писав звичайно О. Єфремов, рідче Ф. Матушевський, зрідка Д. Дорошенко, М. Павловський та инші.

Гумористичні фельєтони та оповіданнячка спочатку писав Др. М. Левіцький, а коли він виїхав з Київа, то писали Майорський, пізніше С. Черкасенко, С. Пригара та инші.

З позаредакційного життя відмічу такі факти, що виразно свідчать про умовини нашого існування.

Не памятаю вже, якого місяця і дня, приходить до мене „околодочний"[1]) і якось таємничо каже, що пристав[2]) наказав, щоб я негайно звільнив свого дворника.[3])

— За що, з якої причини? здивовано питаю.

— Я й сам не знаю, але пристав строго наказав мені доглядати, щоб його не було.

— А коли я його не звільню?

— То поліція вишле його адміністративним порядком з Київа, без права вертатися.

— Але зараз я не маю нікого на заміну, кажу.

— Поговоріть з приставом, а я нічого не можу зробити.

Коли околодочний пішов, я розказав дворникові, Петрові

---

[1]) Поліційний офіцер.
[2]) Комісар.
[3]) Дворового сторожа.

Штанькові, про наказ пристава і почав допитуватись в його, — що таке трапилося, що за причина?

Переляканий, побілілий Петро оповів, що скілька ночей підряд коло наших воріт, на лавочці, сиділи якісь люди і, лускаючи насіння, насмічували коло воріт. Він їх почав нагонити, але вони не слухались, тоді він узяв, тай зняв лавочку. Побачивши це, вони, погрожуючи, сказали йому: — „Попомниш ти нас!“

— Це певне були шпиги, — додав стурбовано Петро.

З приставом нашого участку (бецірку), Ворончуком, я знайомий ще з 1905 року.

Цікаво, як сталося це знайомство.

Коли Левко мій[4]) піддужав після операції простреленої руки, товариші його гімназисти, зробили з приводу того вечірку. Тільки що вони зібралися в кватирі товариша Богонкевича, як поліція, оточивши будинок, почала дзвонити і стукати в парадні двері. На той стук вибігли в передпокій товариші Левкові, а з другої кімнати — компанія студентів, незнайомих їм, що теж зібралися в другій кімнаті і за якими, як потім виявилося, стежила поліція. Так і заарештовано було обидві компанії разом, душ може з тридцять. Сполошився я дуже, коли мене сповіщено про арешт Левка, бо рана його ще не зажила; йому треба було ще ходити в клініку на перевязки, а в бруднім участку він ще може заразити рану. Приїхав я в Старо-Київський участок саме тоді, коли всіх арештованих привели в канцелярію участка. Не бачучи Левка в тому натовпі, я гукнув:

— Ти тут, Левку?

— Тут, батьку! — обізвався на всю канцелярію Левко, що викликало веселий сміх арештованих, а помішник пристава, усміхаючись, каже мені потихеньку:

— Це нагадало мені сцену, як Тарас Бульба вигукнув до свого сина Остапа, на площі у Варшаві.[5])

---

[4]) Син мій.
[5]) З оповідання М. Гоголя.

І, довідавшись про справу, пораяв мені розказати її по телефону Молчановському, Правителю Канцелярії Ґенерал-Ґубернатора. Я так і зробив, пояснивши, що тут випадково разом арештовано дві компанії — студентів і ґімназистів, які між собою нічого спільного не мають. Через скілька годин, переписавши, випустили Левка з товаришами.

Оцей помішник пристава і був Ворончук, теперішній пристав нашого Либедського участку. Знаючи, що він уважно читає „Раду", я, поздоровкавшись, звернувся до нього українською мовою з запитанням про причину його наказу за дворника. Він, зачинивши щільніше двері свого кабінету, майже пошепки, відповів мені теж по українському:

— Сьогодні вранці влетів сюди Кулябка, начальник Охранки і, запінившись як скажений, почав кричати, щоб у 24 години не було вашого дворника в Київі, а яка причина, — не сказав.

Я розказав про сутичку мого дворника за лавочку з невідомими людьми.

— Так я й догадувався, каже Ворончук, що певне він чимсь не догодив шпигам!

— Та які-ж це дурні шпиги, кажу, що сидять коло воріт...

— Ви думаєте, що то ваші? Ні, ті, що стежать за вашим будинком, не будуть сидіти коло ваших воріт. Ці, певне, стежать за протилежним будинком, відповідає, осміхаючись Ворончук.

— Ну щож мені робити з дворником? питаю. Не можуж я зараз взяти якогось незнайомого чоловіка. Цього я знаю і можу йому довірити будинок, коли ми всі виїздимо на літо в село.

— Знаєте що? Нехай він виїде з Київа тижнів на два, а я донесу, що ми його вислали. А через два тижні, коли шпиги перейдуть собі на другу вулицю і справа з вашим дворником забудеться, він знов може вернутись.

Обурила мене до краю ота самоволя, оте нахабство, з яким Охранка вмішується в наше життя, але що зробиш?

Мусів я Петра відпустити на два тижні додому, а на за-

міну взяв його меншого брата, що вчився кравецтва тут у Київі.

Другий факт:

Одної ночі, коли я тільки що роздягнувся лягати спати, чую дзвінок, один, другий, третій... Що за лихо? Ніхто, крім поліції в такий час і так нетерпляче дзвонити не буде! Стурбувався я. Питання — чи до мене, чи до кого небудь з дітей?

І справді, поліція. Входить околодочний з городовими і з понятими[6]) — нашим дворником та нічним улишним сторожем і, подаючи мені писаний наказ, каже мені одягатись.

Дивлюся — в наказі написано: „Зробити трус і арештувати мене, не вважаючи на результати трусу".

„Звідки це мені і що за причина?", думаю собі, одягаючись, а тимчасом околодочний взявся переглядати в шуфлядках мого стола.

Одягнувшись, я сказав жінці дати мені подушечку, ковдрю, набрав цигарок і почав прощатися з жінкою та переляканими дітьми, що повискакували напіводягнуті.

А дворник Петро, як побачив це, та як заголосить на весь дім, наче на похоронах батька чи матері.

Стисло мені коло серця і я та вся родина ледви його заспокоїли.

Вийшов я на вулицею, оточений поліцією, а тут околоточний каже:

— Може ви пішки з городовим підете в участок, а я піду за Грінченком.

— Щож це, думаю, за справа, що й Грінченка арештовують? Значить не ґазетна. І мені признаться, легше на душі стало, що не сам сидітиму.

В канцелярії участку дежурний околодочний відібрав у мене ніж, годинник, гроші, а тимчасом привезли Б. Д. Грінченка та В. Страшкевича. Коли ми дивимося, городовий пхає в двері здоровенний клунок, в якому замотано в ковдрю матрац з подушкою, і тарабанить привязаний бляшаний чайник, а за клунком два городові майже несуть попід руки

---

[6]) Свідками.

нашого книгаря В. П. Степаненка, бо він хорий на табес не міг сам ходити. Побачивши нас, він весело вигукнув:

— А! і ви тут? от і добре! разом веселіше буде!

Ми теж жартома відповідаємо йому:

— Ви, певне, й зимувати тут збіраєтесь, що з собою стільки майна набрали!

— Я запасливий, не тільки постелю, а й коробку арагацу маю від блощиць, я й вас зарятую.

Але коли пристав довідався, що Степаненко мешкає не в нашому, а в Бульварному участку, то його туди й направили. І знов два городові понесли його до візника, а третій поніс клунок.

А нас трьох повели в сутерени і там замкнули всіх трьох разом в одній досить просторій, але страшенно брудній камері, з широкими, на всю стіну дерев'яними нарами. Лямпа мало освічувала, то ми ще засвітили свічку, що приніс з собою Грінченко і, посідавши на нарах, почали обмірковувати, — що за причина нашого арешту? Гадали й так і сяк і все таки не розгадали.

— Ну, нехай ми з Грінченком — виборці в Думу, але чогож і Страшкевича арештовано?

Найбільше з нас журився Страшкевич, що, по скінченні Духовної Академії, з великою трудністю добув собі посаду учителя духовної школи в Київі і тепер боявся, щоб начальство не викинуло його з посади.

Пробували ми лягати спати, але коли побачили, яка сила блощиць лазить по стінах та нарах[7]), то у нас і охота відпала і ми дуже жалкували, що Степаненка з його порошком перевезли до иншого участку; так ми й просиділи до світу.

Цілу ніч ми чули, як замикали в камери пяних, а з жіночої половини чулися верески проституток. Аж другого дня довідалися ми, що туди посадовили й стареньку Людмилу Михайловну, вдову Драгоманова і хвору на туберкульоз костей письменницю Лесю Українку та її молодшу сестру.

Вранці я дав городовому карбованця, щоб він заніс до-

[7]) Причах.

дому цидулку, в якій я просив прислати порошку від блощиць. Годин у 8 дворник Петро приніс мені сніданок та ґазети, але в них про наш арешт нічого не було надруковано; ще вони про те не довідалися. Сидючи я все турбувався за „Раду“, бо певний був, що арештовано і всю редакцію і що на завтра наша ґазета не вийде. Приніс мені Петро і обід, так само принесли й Грінченкові, а Страшкевич жив самотно і за ним нікому було поклопотатись, то ми обідали в трьох разом. Над вечір Петро приніс араґацу[8]), але нам не довелося ним користуватися, бо ввійшов дежурний околодочний і сказав, щоб ми забірали свої речі і йшли в канцелярію, бо нас всіх звільнено з арешту.

Другого дня виявилося, що в ту ніч було арештовано до півсотні українців і не молоді, а все поважного віку людей, але тому, що ні в кого нічого протизаконного не знайдено, то з наказу Ґенерал Ґубернатора, зробленого під впливом правителя канцелярії Н. В. Молчановського, всіх арештованих випущено.

З усіх арештованих найбільше обурювався М. В. Лисенько, кажучи:

— Пережив я благополучно режіми трьох самодержавних імператорів — Миколая І-го, Олександра II-го, Олександра III-го, а от за конституції Миколая II-го дурнісенько посадили! Ну й коституція! Як би нам така конституція, як в Австрії, хоч і свинська, як каже Франко.

А я, наче ображений в найліпших своїх почуваннях, пішов у Жандармське правління з докорами:

— Щож це таке, кажу полковникові, ви робите? Виж нас соромите перед дорослими нашими дітьми: перше ми, батьки, клопоталися за арештованих дітей та картали їх, а тепер вони сміються з нас!

Він, якось зніяковівши, виправдувався тим, що такі тепер часи неспокійні настали. Але, як я довідався потім, він і не знав про ті арешти, а то все робив Кулябка, начальник Охранки, тайної поліційної інституції, яка залежить безпо-

[8]) порошок від блощиць.

середньо від Міністра Внутрішніх Справ і ніде, ніколи офіціяльно не виступає.

Через якийсь час поліція вернула забране у мене листування, але, на жаль, пропав десь зшиток недрукованих ще байок Левка Боровиковського, які мені дали в Полтаві.

Може околодочний, а може який жандарм „малорос" зацікавився тими байками і просвоїв їх собі; так я й не міг допитатися, бо околодочний запевняв, що такого зшитку не було в моїх паперах. Та як і доведеш йому, коли поліція не робить реєстру забраних паперів. Так само у мене пропали в Харкові 1884 р. цінні листи Карпенка-Карого.

* * *

Найспокійніше нам, українцям в Київі, жилося за небіжчика ґенерал-ґубернатора М. І. Драгомирова. Кожний з нас певний був, що коли кого небудь безпричинно арештують, то проф. В. Антонович чи П. Житецький, приятелі Драгомирова, виручать.

Драгомиров, як я вже згадував у своїх спогадах, хоч не був активним українцем, але, безперечно, мав великі українські симпатії, з якими і не кривсь ніколи, а хитромудро, наскільки дозволяло йому високе становище, проводив їх у життя. Він, як я вже казав, напосівся, щоб салдати співали українських пісень; виклопотав „Кіевській Старині" дозвіл на друкування української белетристики; клопотався про дозвіл на видання науково популярних книжок на українській мові для народу і страшенно обурювався, що уряд душить український культурний рух.

Памятаю, що коли в 90-х роках українці врядили в Петербурзі святкування ювилею Д. Мордовця і запросили на те свято М. І. Драгомирова, що саме тоді приїхав до Петербурґу, то він ухилився, сказавши:

— Мені, як світському, придворному ґенералові, треба на це височайшого дозволу, а **вони там,** змішали **„єдинодушіє з єдинообразієм"** і хотять всі народи Росії підвести під один ранжир.

Багато про Драгомирова оповідають і багато надруковано всяких анекдотів, правдивих і вигаданих. Хочеться й мені

записати одни факт з його життя, що я чув від І. Л. Шрага і якого ще, здається, нема в друку.

По освяченню поставлених в Чернигові разом двох памятників — царям Олександру II і Олександру III, на урочистому обіді, після всяких офіціяльних тостів і промов, М. Драгомиров, своїм звичаєм добре підпивши, почав, плутаючи язиком, говорити в такому тоні:

— От ви, панове, поставили памятники, правда поганенькі, двом імператорам... царю Освободителю, незабутньому Олександру II-му, що освободив селян, ввів знамениту реформу судових інститущій, завів самоурядування земське й міське і т. д. Одним словом, відновив Росію... і я розумію, що він заслужив на памятник... Ну, а що зробив його синок, Олександр III-ій? Він усе те поруйнував...

Присутні завмерли з переляку, а ґубернатор Андрієвський, щоб перервати Драгомирова, наче ненароком, перевернув свою шклянку з вином і скочивши, шарпнув умисне обрус так, що талірки з брязком посипались з стола додолу.

Всі поскакували і тим скінчився обід.

Драгомирова відвезли на двірець до поїзду, а Андрієвський зібрав на нараду присутніх, архирея та вищих чинів, щоб обміркувати, що робити?

На нараді постановили, що цього не можна замовчати і треба швидше попередити міністра, бо жандармський полковник все одно донесе. Нарада скінчилась тим, що ґубернатор Андрієвський тогож дня поїхав у Петербурґ.

Через якийсь час викликано до Петербурґу і Київського ґенерал ґубернатора Драгомирова.

Що там було — невідомо, але всім було відомо, що Драгомиров людина дуже розумна і хитра і що його у високих сферах дуже поважають і рахуються з ним, то він якось викрутиться. Так і сталося.

З Петербурґу Драгомиров поїхав у свій маєток Конотопського повіту на Чернигівщині і ґубернатор, як завжди, виїхав на двірець його стрінути.

На запитання Андрієвського — як здоровля ґенерал-

ґубернатора, як йому їздилось до Петербурґу? Драгомиров, заклавши руки назад, відповів:

— Дякую, в Петербурзі наказано мені вам руки не подавати!

Сів в екіпаж і поїхав у свій маєток.

Андрієвський мусів покинути посаду чернигівського ґубернатора.

Колись всемогучого начальника київської жандармерії, Новицького, Драгомиров так приборкав, що той мусів податись у відставку. Взагалі він припинив самоволю адміністрації в своїм ґенерал-ґубернаторстві і нам жилось спокійно.

А от, коли я жив в Одесі, то там щодня можна було сподіватись всього найгіршого від самоволі самого градоначальника.

Градоначальником Одеси тоді був адмірал Зелений. Він перше командував панцерником, на якому їздив цар Олександр III, бувши наслідником, і придбав у нього велику ласку, а тому правив Одесою як самостійний сатрап. Будучи на старості літ напівбожевільним, він наганяв страх на всіх жителів Одеси. Про його самодурство ходило багато анекдотів; розкажу про один з них, про котрий говорили як про факт, що яскраво характеризує самоволю тодішньої царської адміністрації.

Одного разу, коли Зелений був у гастрономічному маґазині (крамниці делікатесів) Дубініна, туди зайшов якийсь добродій аристократичного вигляду і звелів дати собі найліпшого кавяру. Покоштувавши того кавяру, добродій сплюнув і скривившись, сказав:

— Какая гадость! (Яка гидота!)

— Як! визвірився на нього Зелений, — у **мене**, в найкращому маґазині продають гидоту?

— А вам яке діло? завважив звисока добродій.

— Я — Зелений! підступаючи до нього, прошипів від гніву градоначальник.

— Ну, так дозрійте (достигніть)! згорда відповів добродій.

— Арештувать його, сякого такого сина! заверещав несамовито Зелений, затопавши ногами.

А треба сказати, що мову свою він раз-у-раз густо пересипав московською лайкою.

Раптом з'явився околодочний (поліційний офіцер) і, посадивши добродія на візника, повіз в участок (постерунок).

Добродій не протестував і спокійно дався арештувати.

В участку, коли почали списувати протокол і на запитаня дежурного околодочного — хто він такий, добродій подав свою візитову карточку, на якій стояло — граф Шувалов, камергер Двора його Величности.

Околодочний зблід, скочив на ноги і тремтючим голосом промимрив:

— Ваша світлість, вибачте, я зараз!... і побіг у кабінет до пристава (начальника постерунку).

Через хвилину там задзвонив телефон, почулась розмова і звідтіль вибіг пристав і стрівожено — почтиво промовив:

— Ваша світлість, ви вільні...

— Як вільний? Я арештований!...

— Я, ваша світлість, говорив тільки що по телефону з його Превосходительством (ексцеленцією); вийшло непорозуміння, відповів ввічливо пристав.

— Яке непорозуміння? Мене звелів арештувати сам градоначальник і я зостанусь тут. Садовіть мене в буцигарню разом з пяницями та злодіями!

Пристав побіг у кабінет, знов почувся дзвоник телефону, розмова і знов вибіг пристав:

— Ваша світлість! Ви вільні... У мене жінка, діти, не губіть їх, ваша світлість! молив пристав, низенько кланяючись.

— Ну, Бог з вами! сказав, подумавши, Шувалов і поїхав на телеґраф.

На другий день по телеґрафу прийшов до Зеленого з Петербурґу наказ — просити вибачення у графа.

Вдягнувши парадну форму, Зелений, сціпивши зуби, поїхав у Лондонську гостиницю, але графський камердінер, міністерського вигляду, сказав йому, що графа нема вдома, хоч Зелений від швайцара знав, що він вдома... Другого дня камердінер сказав, що його світлость сьогодні не приймають.

На третій день Зелений, стоючи в коридорі, чув, як граф голосно вигукнув до камердінера:

— Гони його в шию!

Найбільше Зеленого лютило те, що це чули слуги гостинниці, а значить знатиме все місто. Це так його знервувало, що він заслаб і подав у відставку, а на його місце градоначальником призначено Шувалова.

Може через півроку, чи більше, питаю я одного жида, комерсанта:

— Ну, що? легше вам тепер живеться, як за Зеленого?

— Що легше, то да! Але тепер дорожче стало і часу більше витрачаєш.

— Як саме? питаю.

— Тепер коли є справа і подаси прохання до градоначальника, то він посилає тебе до поліцмейстера, той — до пристава, пристав до околодочного, а надзиратель, коли не даси хабаря, посилає к сякій-такій матері. А Зелений, було, відразу пошле тебе к сякій-такій матері і кінець!

РІК 1908.

20 січня 1908.

Сьогодні стрів у трамваї В. П. Науменка.

— Що, питаю, цькує вас „Кіевлянин"?

— Еге, хотять ззісти. Книжний склад „Общества Грамотности" закрили. Вирішили й саме общество закрити, а тепер „Кіевлянинъ" аґітує, щоб і ґімназію мою закрили. Та-ак, дожи-лися!

— Справді, дивні часи, кажу, настали, коли й ви попали в крамольники (ворохобники)!

— Знаєте, каже Науменко, мені тепер згадується анекдот, що колись розказував М. Садовський про бабку, що ввесь вік чесно дівувала, а в рай опороченою попала.

В. Науменко, як я вже писав у своїх Споминах, завжди був льояльний, далекий від опозиції урядові і раз-у-раз намагався бути в добрих від-

носинах з начальством, за що й придбав собі в українських колах репутацію „дипломата". Він був директором приватної ґімназії, а разом з тим і головою російського „Общества Грамотности". яке між иншим видало і скілька книжок українською мовою. „Общество" те адміністрація закрила, а майно його, в тім числі Народний Дім з театром на Троїцькій площі, перейшли у власність міста Київа.

Оттак, каже Науменко, — і я! Ввесь вік старався жити в злагоді з начальством, а на старість попав у „неблагонадежні".

3 лютого 1908.

Сьогодні був у С. О. Єфремова. Він лежить хворий. Просив його написати статтю про І-й том Драгоманова, що оце тільки вийшов під редакцією Б. Кістяковського.

Сергій згодився.

Статтю про „Щаблі життя" Винниченка теж обіцяє дати, як тільки видужає.

Слава Богу, наче відносини його до „Ради" знов налагоджуються.

Треба завважити, що він, з самого визволення свого з тюрми якось холодно ставиться до „Ради". Соромно йому покинути її; мабуть шкода рвати зо мною приятельські відносини, що тягнуться вже більше 12 років.

З другого боку, як побачиться з Грінченком, поговорить, то у нього відпадає охота писати до „Ради". Грінченко і йому, як і всім, розказує, що ми його виперли з ґазети, що ми й реорґанізацію завели в „Раді" умисне, аби позбутись його та Марії Миколаєвни, його жінки; що я цілком підпав під вплив М. С. Грушевського, а М. І. Павловський[9]) просто раболіпствує перед п. професором. Само собою, що це не надає йому охоти ставати ближче до „Ради". Він увесь 1907 рік писав до ґазети якось неохоче. Багато разів мені доводиться ходити до нього,

[9]) Редактор „Ради".

налагоджувати відносини. Часом нічого з того не виходить і я йду засмучений додому. Сергій тогож дня, гляди, й прийде до мене. Очевидно його мучить те, що доведеться порвати відносини зо мною. Бо я йому кажу:

— Я себе від ґазети не відділяю — хто ворог нашій ґазеті, той ворог і мені. Я вважаю ґазету тепер найпекучішою справою нашою і вимагаю, щоб усі, хто думає так, як і я, піддержували її чим можуть.

Він теж визнає ґазету найважнішою справою, але каже, що в „Раді“ робити не може, бо вона ведеться не так, як треба.

Я на це кажу йому:

— Яж пропонував вам взяти на себе редактування, коли ви вийшли з тюрми, але ви не згодились.

Він каже, що не згодився і не згодиться, бо він мене посварить з багатьма людьми, та й ґазету поведе так, що її закриють.

— Але ми самі й без вас потрапимо це зробити, а тут ходить про те, щоб ґазета жила, щоб з'єднала всі елементи однакового світогляду. Я не вимагаю від ес-деків, ес-ерів, щоб вони прияли „Раді“, бо вони иншого світогляду, а не розумію, як можуть однодумці байдуже, або вороже ставитись до ґазети через те, що вона ведеться не так, як слід. Я сам знаю, що їй багато бракує: мало робітників, редактор — не досить широко освічена людина, нема виробленої літературної мови і т. д. Але треба всім дбати про поліпшення ґазети, бо це тепер найактуальніша наша справа!

Після таких розмов він знов почне писати. А там, гляди, побував у Грінченка, то знов набрався ворожого духу.

Яка-ж причина, що серце його не належить до „Ради“? Почасти мені це розяснив цими днями В. Дурдуківський. Він каже, що Сергія страшенно обурив огляд преси, зроблений І. Франком в „Раді“. Франко в цьому огляді сказав, що „Н. Громада“ велась погано, не придбала симпатій публики і тому вмерла.

Я кажу: — Та Франко-ж говорив про покійника!

— А вам приємно було-б, як би вашу покійну дитину лаяли, а „Нова Громада“ була любимою дитиною Сергія?!!

— От де собака закопана! Значить їх: Грінченка і Сергія одна причина відвернула від ЛНВістника, але у Сергія ще нема духу покинути „Ради“, бо соромно і шкода рвати відносини зо мною.

З ЛНВістником він порвав офіційно через те, що М. С. Грушевський не помістив його статті, направленої проти І. Франка; скритаж причина та, що буцім то ЛНВістник своїм переходом сюди убив „Нову Громаду“. Але ЛНВістник і Грушевський в смерті „Нової Громади“ не винні. Вона нам дала за рік більше 10 тисяч карб. дефіциту і ми вирішили далі її не видавати. Грінченко орґанізував паєве Т-во, але Сергія не було (він тоді сидів у тюрмі) і діло не вигоріло. Дивуюся — чого вони обвинувачують Грушевського і бойкотують ЛНВістник.

Тимчасом, я всю енерґію вживаю, щоб привернути Сергія до ґазети. Не тому, що ми без нього не можемо обійтись, а жаль, що мій найблизчий приятель з молодшого покоління, з яким стільки літ марилося про ґазету, тепер відстає. Він тепер не пише, бо каже, що на політичні теми не можна в „Раду“ писати, бо вона його черкає, боючись штрафів. На літературні теми теж не можна писати, бо я не даю „разделывать“ ЛНВістника.

Як тільки вийшов „Дзвін“, я поніс його Сергієві і попросив написати критику на „Щаблі життя“ Винниченка. Мені дуже хочеться відвернути Винниченка від таких тем. Він талановитий белетрист і Бог-зна який філософ, а береться в белетристичній формі проводити думки, які він вважає розумними і корисними. Я знаю, що Сергій такої-ж думки про Винниченка, як і я, от тому я й напосівся на Єфремова, щоб він написав статтю про цю нову п‘єсу Винниченка. Може Винниченко переконається доводами Сергія і надалі писатиме як артист, а не як мораліст та ще й Бог-зна який. Шкода таланту, він міг би виробитися на справжнього белетриста, яких у нас ще не було. Сергій охоче згодився й почав писати. Тепер він захворів. Я отсе пішов його відвідати; він обіцяв кінчити статтю про „Щаблі життя“.

6 лютого.

Переглядаючи I. том Драгоманова, що отсе тепер вийшов, я здумав, що добре було-б дати в „Раді“ серію фельєтонів про Драгоманова. Досі про його не можна було писати і громадянство зовсім не знає цього письменника, який після Шевченка більше зробив для свідомости національної, як хто инший. Пішов я до Сергія і висловив йому свій плян. Треба подати біоґрафію Драгоманова, бо широкому громадянству він зовсім невідомий, а потім дати низку статтей, приблизно на такі теми: Драгоманов і польське питання ітд. Одно слово, загадав Єфремову давати про Драгоманова хоч що-тижня по фельєтону. Він охоче згодився. На прощання я сказав, що певне він так захопиться Драгомановим, що у нього відпаде охота писати полємічну брошуру на Грушевського. Я й перше відмовляв його від писання такої брошури. Сам же він перший в № 1 „К. Вѣстей“ за 1908 рік назвав Грушевського „наівним і самодовольним“. Грушевський написав відповідь. Я довго відмовляв Грушевського, щоб не друкував цієї статті, бо це не відповідь по сути, а виказування мотивів, з яких Єфремов написав гостру критику на ЛНВістник, але жінка та брат Грушевського стояли на тому, щоб він друкував. Він послухав їх і в I кн. ЛНВ. за 1908 рік помістив цю статтю. Тепер Єфремов хоче написати у відповідь йому брошуру, бо в „Раді“ я не хочу цієї братоубийчої полєміки, а в російській ґазеті йому вже соромно друкувати статті, направлені проти українських діячів.

Одним словом, бог-зна що! Тепер я жду з нетерплячкою статтей про Драгоманова. Вони мені цікаві з багатьох причин, а найбільше через те, що нам раз-у-раз докоряють, що ґазета не пише на українські теми, а все на загальноросійські.

7 лютого.

Сьогодні стрівся в книгарні „К. Старини“ з О. І. Бородаєм. Розговорилися про „Раду“. Він дуже шкодував, що мало передплатників, каже, що треба щось рішуче робити, аби земляки піддержували. Я йому кажу, що приятелі не прикладають ніякої енерґії, щоб ширити або збірати гроші,

бо певні, що видання в моїх руках не загине. Розказую йому приклад з Комарем. Він торік обіцяв дати на ґазету тисячу рублів. Потім написав, що його спільник, Громашевський, відмовився і тепер він дасть тільки 500 р. Але й тих не дав; 300 рублів я видер у нього з гонорару за купчу (контракт), коли продавав землю в Тираспільському повіті. На цей рік він обіцяв передплатити 100 примірників „Ради“ на свій кошт для розповсюження між „просвітянами“ одеськими. Але так і не передплатив, а на мої скарги, що тепер важко добувати грошей на „Раду“ і може вона помре, пише, що він і думки не може припустити, щоб ґазета померла, бо вона „в таких певних руках“. Красненько дякую! Я затрачаю гроші, та й не з прибутків, а продаю землю та вкладаю гроші; затрачаю своє здоровля, енерґію, а однодумці ставляться байдуже, або вороже, а про неоднодумців я й не кажу... Більшість „славнозвісних“ зовсім байдужі, окрім двох, трьох — от як М. О. Богуславський в Єкатеринославі, що зібрав до 200 передплатників, та Л. М. Жебуньов, який дав 100 душ. На це Бородай каже, що справді, треба-б енерґійніше взятися за земляків.

На це я, сміючись, кажу йому:

— От, ви раз-у-раз кажете, що не вмрете, поки не омочите рук у кацапській крові. Кацапи нам не так шкодять, як наші перевертні. От як би ви „омочили руки в крові“ тих землякв, що не передплачують „Ради“, то може нагнали-б на їх страху.

На це Бородай відповідає:

— От колись я візьму оцю палицю, якою колись бив москвофіла у Львові, та піду на збори „Просвіти“. Я поспитаю там кожного: — а чи виписуєш Раду, Рідний Край, Слово, ЛНВістник?! Я їм покажу, падлюкам!

23 лютого.

Вчора вийшов у редакції такий інцидент, що рознервував мене вкрай. Прийшовши вранці до редакції, я сказав Павловському, що треба на завтра з приводу прощального бенефісу Садовського написати статтю, в якій зазначити, що завдяки енерґії і талантові Садовського орґанізувалася найкраща трупа українська; що Садовський перший зробив

спробу заснувати в Київі — українському центрі; постійну українську трупу ітд. Павловський питає, на скільки рядків? Я кажу, що треба рядків на 150, щоб стаття була помітна.

На виході з редакції, коли вже номер був зложений, Павловський каже мені, що він не може писати статті, нехай хтось инший напише, бо йому ніяково. Виявилося, що проти Садовського ведеться ціла кампанія.

Він, як людина, що живе більше почуттям, як розумом, нажив собі силу ворогів. Одні сердяться на його за те, що він, підчас ювилею М. К. Заньковецької порозпродував заранння всі білети, а за місця для приїзжих депутатів правив гроші. Людям хотілось, щоб це було дарове національне свято, а він ним скористувався, щоб полагодити свої справи, які до Різдва були досить поганенькі. Грінченко і його присні незадоволені на його, що він не ставить п'єс Грінченкових та тих, що він поперекладав. Садовський доводить, що вони не дають зборів і каже:

— Як би я дістав субсидію від українців, то ставив би п'єси відповідно до їхнього смаку, а тепер ставлю — на смак публики, яка ходить в театр.

Ес-деки обурені на Садовського за те, що він пообіцяв редакторові „Слова“ побити морду за те, що той його оббрехав в № 6 „Слова“ за 1908 рік і не схотів надрукувати спростування, яке в „Слово“ прислала вся трупа і яке ми вже надрукували в № 47 „Ради“. Родина Старицьких незадоволена Садовським за те, що він не хотів ставити п'єси „Остання ніч“, бо справді, вона таки досить нудна.

Наші редакційні ображені за те, що якось театральна адміністрація продала місця відведені для редакції.

І от усі вороги Садовського змовилися демонстративно, підчас його ювилею привітання актрису Борисоглібську, якої Садовський не закликав на будущий сезон. Склали їй адресу, зібрались на якийсь дарунок і рішили їй це подати в день бенефісу Садовського. Виявилося, що й Павловський підписався на цій адресі і вважає, що йому ніяково писати статтю та таки й усі в редакції не хотіли-б, щоб у „Раді“ з'явилася привітна стаття в день прощального бенефісу Садовського.

Мене це страшенно обурило.

Я доводив, що Садовський не зробив нічого такого, щоб понижало український театр, на чолі якого він стоїть, що він ставить раз-у-раз найкращий репертуар, не зводить нашого театру до балагану, як це роблять инші трупи, окрім, правда, ще Саксаганського. Що нам нема діла до того, що Садовський замінив Борисоглібську, другорядну актрису, другою, та на мою думку не менш талановитою С. В. Тобілевичкою (жінкою Карпенка-Карого). Що нам треба піддержувати Садовського, бо він на сцені робить те саме національне діло, як „Рада" робить друкованим словом; врешті пішов у редакцію ЛНВістника до Грушевського, умовився з ним післати Садовському вінок від „Ради" та ЛНВістника і просив його піти умовити Павловського написати статтю, бо в противному разі ми мусимо з ним розійтись: коли співробітники його піддержуть, то між нами буде повний розрив, а в результаті може й смерть ґазети.

Ввесь вечір я хвилювався, вночі мало що й спав і аж тоді заспокоївся, коли другого дня прочитав у „Раді" статтю Павловського, правда, досить холодно написану.

Після цього інциденту настала у відносинах наших якась терпкість. Досі я більше вірив у такт Павловського. Протягом 1907 року він сам собі не довіряв, раз-у-раз радився зо мною і з инщими з приводу всяких статтей, а коли під кінець року ми одержали багато листів від солідних людей, що ґазета ведеться тепер краще, ніж в 1906 році, то він став більше самовпевненим і наробив не мало помилок у газеті, правда, не дуже значних, на мою думку. Коли я йому про це завважив, то він став ображатись, кажучи: то шукайте собі другого редактора. А теряти його шкода, бо він безперечно найсовісніший робітник в редакції і найкраще знає українську мову.

17 марта.

Вчора захожу в книгарню „К. Старини". Степаненко — ґвалт, шукай йому помішника, бо вже не сила його.

Я давно йому кажу, щоб шукав сам собі такого, який міг би його заміняти, на якого можна довірити книгарню, а са-

мому поїхати на якийсь час у село на відпочинок. Але Степаненко такої вдачі, що з ним важко жити хоч трохи інтеліґентній людині. Я пробував раз найти йому помічника і той втік з книгарні. Та й з хлопцями він не вживається, раз-у-раз їх міняє, що й жадного не вишколив собі на помішника.

Я й кажу Степаненкові:

— Шукайте собі самі, бо у мене стільки того клопоту, що й голова моя не зносить. На мене поначіплювано стільки тих торбинок, що не знаю, за яку хапатись! Ви кажете — шукати вам помішника, Павловський каже — шукати редактора; з Кононівки пишуть, що бугай пробився, треба шукати бугая; в Перешорах розпився до краю управитель, треба шукати нового; з усіх боків пишуть, щоб шукав для „Ради“ гумориста, бо ґазета занадто вже серйозна! Як бачите, страшенна розмаїтість торбинок! А найбільше мене гнітить те, що нема де взяти гумориста! Нація вславилася своїм „хахлацьким“ гумором, а гумориста нема! Або краще сказати — ми всі гумористи, але той гумор сидить у нас всіх під вусом. Як розказує що небудь українець, то у нього раз-ураз з під вуса виглядає гумор, а коли дійде діло до того, щоб вилити його на папері ...то й ба! Я знаю багатьох гумористів у розмові, а як возьмуться писати, то нічого не виходить.

— Випишіть Вашого улюбленчика, Винниченка, каже сміючись Степаненко, то він правитиме за що схочете...

4 вересня 1908 року.

Пройшов серпень, пора-б уже напевне знати як бути з „Радою“ на той рік; треба вже й оповістку давати до календаря, бо його кінчають друковати, а я й досі нічого напевно не знаю. Дефіциту і цього року буде до 20 тисяч руб.; напевне й на той рік буде такий самий, хіба може на якусь тисячу менший, а я не знаю, чи схоче В. Ф. Сіміренко помогти й цього року.

Писав до В. Леонтовича, просив його розвідати — чи можна рахувати від В. Ф-ча субсидію в тій сумі, що й цього року, тобто 12 тисяч, але від нього нема ні вісти, ні чутки.

В Київі багато людей жде Леонтовича, як довіреного

В. Ф. Сіміренка, але він заклопотаний будуванням цукроварні на Ромодані й забув про всі громадські справи.

Обібрано його головою старшин новозаснованого українського клюбу, в надії, що він добуде від В. Ф. Сіміренка грошей на початок діла; тепер викликають його в Київ починати діло, нагадують йому обіцянку добути грошей, а він і вухом не веде. Жебуньов аж заслаб з досади, бо грошей нема, а тут скоро всі найвигідніші під клюб кватирі люди порозбірають.

Грушевський приїхав зі Львова, буде починати дім тут будувати, а разом з тим думали ми з ним почати діяльність новозаснованого товариства „Українське Т-во для підмоги науці, літературі і штуці", та нема Леонтовича.

Треба розказати про це товариство хоч коротенько: В. Леонтович не раз висловлювався, що В. Ф. Сіміренко вважає свій маеток громадською власністю і по смерти хотів би його вжити на якесь велике громадське діло. Якось обчисляли ми з Леонтовичем цей маєток і налічили готовими грішми щось коло 2 і 1/2 міліона руб., не рахуючи цукроварні, землі й будинку в Київі.

Грушевському й прийшла думка, що добре було-б заснувати нам Інститут Українознавства, проєкт якого він виложив в ЛНВістнику 1907 р. № 12. Коли ми пішли до Леонтовича і Грушевський розказав свій проєкт, то Леонтович почав всі свої доводи, викладати проти цієї думки.

Але Грушевський спокійно доводив вагу такого інституту — доводив, що він матиме незрівняно більшу вагу, ніж українська ґімназія, про заснування якої говорив торік Леонтович.

Ми просили улаштувати нам побачення з В. Ф. Сіміренком, в надії, що на цю мету той зараз дасть з міліон рублів.

Нарешті Леонтович обіцяв нас звести з В. Ф. Сіміренком, але так і зима минула, а ми й не бачили його. Покійний Антонович обіцяв теж побалакати з В. Ф. Сіміренком, але обидва вони не виходили цілу зиму з хати і теж не бачились, так Антонович і вмер, не сказавши йому. Весною 1908 року, коли приїхав Грушевський і зробив докір Леонтовичу, що він не виконав обіцянки, то він засоромився і обіцяв зробити цими

днями. Нарешті він нам сказав, що В. Ф. Сіміренко хворий, не може нас прийняти, що він цілком спочуває думці заснувати Інститут Українознавства, але таких великих грошей не дасть, а дасть 100 тисяч руб., щоб тільки користуватися % з них. Хоч сума ця була далеко менша за сподівану, але всетаки ми розміркували, що можна з них мати в рік % тисяч 5 руб., а значить можна починати справу.

Рішили ми, що найкраще заснувати таке товариство, яке-б розпоряджало цими грішми. Леонтович висловив бажання В. Ф. Сіміренка, щоб це Т-во складалося тільки з тих людей, яким він довіряє і таких набралося 8 душ.[10]) Склали ми статут і уповноважили Леонтовича подати і боронити його в „Губерніяльному Присутствії" і раз-у-раз нагадуючи йому, добилися, що він виклопотав затвердження уставу. Треба було зібратись, щоб починати діло, вибрати намічених членів, але Леонтович несподівано виїхав. Грушевський не міг довше ждати і довелося відкласти діло на осінь.

Тепер Грушевський приїхав у кінці серпня і йому пощастило довідатись, що Леонтович має приїхати в Київ у неділю 31 серпня.

Довідавшись, що він напевне буде в клюбі, ми попрохали П. Я. Стебницького, що тоді приїхав з Петербурґу, піти на засідання клюбу і привезти його звідтіля до мене, а я вже скличу всіх.

Але Леонтович відмовився тоді поїхати до мене і обіцяв другого дня бути в редакції „Ради".

Коли він приїхав у редакцію і привітався зі мною і ми поцілувались, то я не втримався від жарту, та й кажу:

— Ну й солодкіж ви стали, просто аж губи злипаються. Чи є у вас тепер хоч містина непросякла цукром. За тою цукроварнею ви забули вже все на світі.

Його це очевидно неприємно вкололо.

Коли це входить Грушевський і від несподіванки у нього вирвалося:

---

[10]) Власне з тих, яким завіщав своє майно В. Ф. Сіміренко: М. Комар, М. Лисенко, В. Науменко, Іл. Шраг, П. Стебницький, В. Леонтович, М. Грушевський і я.

— Чи це ви, Володимире Миколаєвичу, чи це ваш „призрак“? (привид).

Леонтович, якось криво осміхаючись, почав цілуватися з Грушевським, а той, сміючись, вигукнув вірш з Одисеї: „О призрак, обіймаю тебе, а ти ускользаєш!“.

Поговорили трохи, умовились, що в 11 годин другого дня зійдемося у мене і Грушевський пішов. Тоді Леонтович завважив якось з образою:

— Хіба я один займаюся своїми ділами, аджеж і професор приїхав будувати дім.

На це я кажу:

— Бачте, професор не забуває й громадських справ, бо вже придбав собі тим славу.

— А я її не придбав, гірко завважив Леонтович.

Справді, його страшенно гнітить те, що в йому критика не признала белетристичного таланту. Коли якось Франко в своєму огляді проминув його, то він аж захворів і я напросив Грінченка направити цю помилку Франка, що той і зробив у „Київській Старині“.

Коли це входить Стебницький, привітались, і цей знов сказав:

— А ви, Володимире Миколаєвичу, кажуть по саме горло засипались цукром.

Леонтович аж підскочив і нервово почав:

— Панове, я серйозно хочу запитати, що це за шпигання таке...

Але Стебницький і я почали його умовляти, що це вдача українська така, що ми перш усього починаємо самі з себе, що миж усі перше всього робимо свої діла, а потім громадське. Він заспокоївся і почав просити вибачення за різкий тон і проч. Посиділи ще трохи і розійшлись, умовившися зійтись другого дня у мене в 11 годин ранку.

Дорогою, коли ми йшли з Леонтовичем, я запитав його, чи він довідався від В. Ф. Сіміренка — чи дасть той знов піддержку „Раді“ на 1909 рік?

Леонтович відповів, що він не знає ще, не балакав, але певен, що В. Федорович не може дати такої суми, бо у його

цього року були екстраординарні видатки, та я не допитувався, які.

Другого дня (3 вересня), коли зійшлись у мене фундатори Т-ва, Грушевський, Лисенко, Стебницький, то ждали Леонтовича години півтори і вирішили, що треба його добути хоч „посредством привода". За це взявся Стебницький, а я написав листа Синицькому, щоб він безпремінно розшукав Леонтовича і нагадав йому, що ми зібралися і ждем його.

Але тільки Стебницький поїхав, як приїхав Леонтович з вибаченням, що спізнився, бо у його цілу ніч боліла голова. Певне він таки рознервувався від наших шпигань, бо вчора вийшло так, наче ми умовились його почерзі шпигати...

Почалися розмови про всячину і врешті дійшли до Т-ва. Коли ми завважили, що пораб починати його, що треба, щоб В. Ф. Сіміренко дав обіцяних 100 тисяч, то Леонтович каже:

— Я-ж, панове, вам казав, що Василь Федорович дасть тоді, коли й инші дадуть, бо на яких небудь 4—5 тисяч руб. не варто починати такого великого діла.

Ми почали йому пригадувати, що він сказав, що 100 тисяч руб. вже асиґновані.

Леонтович став запевняти, що це очевидне „непорозуміння", бо він говорив зовсім инакше.

Тоді ми почали умовляти його поговорити з Вас. Федоровичем, але він відповів, що йому ніяково говорити про це, наче нагадувати, що старий вмре і нехай краще за життя передасть майно Т-ву. Може, каже, ви, панове, більш „искусні", то поговоріть з Василем Федоровичем про це самі.

На це я йому відповів:

— Але для цього треба бути якимсь гіпнотизером, щоб впливати на віддалі, бо ми два роки просимо вас улаштувати нам побачення з В. Ф., а ви всетаки цього не зробили.

Грушевський нагадує йому, скілька разів він це обіцяв зробити, але нічого не зробив.

Тоді Леонтович каже:

— Ну, от я вам це тепер улаштую. Є чудовий випадок. Після Покрови він буде у мене на освяченні дому, то тоді приходьте й ви, панове; добре п. професоре?

— Я трохи задалеко живу! відповів іронічно Грушевський (у Львові).

Тимчасом настала пора йти на панахиду по Карпенкові Карому. Ми всі вирішили йти разом.

Дорогою, йдучи на панахиду, я кажу Леонтовичу:

— Як ви думаєте, чи молитись мені і за упокой „Ради"?

— Ну, а почім я знаю? відповів він мені роздратовано.

— Виж краще освідомлені про фінансовий стан Василя Федоровича і можете ліпше вгадати, ніж я, кажу йому.

На це він відповів, що він нічого певного сказати не може, а поїде до Василя Федоровича і дізнається.

Тоді я кажу:

— Колиж ви байдужий до „Ради", ви не вживете ніяких заходів, щоб умовити Вас. Федоровича. Ви не скажете йому, що от російські ґазети „К. Вѣсти", „Страна", „Русь", „Рѣчь" доплачують сотні тисяч...

— Видавець „Рѣчи" навіть повісився, вкинув Леонтович.

— Щож ви хочете, щоб і я повісився? сміючись кажу йому, — цього не буде, а всетаки, коли „Рада" вмре, то жертви будуть — от, Жебуньов, напевне повіситься! Коли я потім розказав про це Жебуньову, то він, з сльозами на очах, відповів:

— А що ви думаєете? я серйозно не далеко від того.

Підходючи до собору, Леонтович каже мені:

— Я страшенно стісняюсь говорити з В. Ф. Сіміренком про фінансові діла, як жеж я йому буду показувати на приклад „Руси", „Страни", цеж наче докір йому робити.

Так ми й розійшлись і я всеж таки не знаю, чи дасть В. Ф. Сіміренко щось на ґазету, чи ні. А тимчасом треба якось рішати, бо видавці календаря вимагають оповістки.

Обмірковуючи, радючись з людьми, переконався я, що треба побільшити ціну на ґазету. Грушевський радить визначити ціну 12 руб., але всі в один голос кажуть, що тоді не буде й половини теперішніх передплатників і дефіцит буде неменший. Я схиляюся до думки побільшити ціну до 8 руб., це передплатників не злякає і не віджене, бо ми дамо додатком 3-рублеву „Історію" Аркаса, якої він нам подарував 1500

примірників, та побільшимо розмір ґазети, власне число букв буде те саме, а побільшимо шрифт і папір, тоді ґазета виглядатиме значно поважнішою.

Рішив я на 5 вересня скликати у себе на нараду найбільше заінтересованих у ґазеті співробітників. Порадимось, що до ціни, розміру, а найбільше про зміст та про спосіб розповсюжування ґазети.

4 вересня.

Сьогодні зайшов сповістити про це Грушевського. Кажу йому: — Приходьтеж. А він мені на це:

— Знаєте, Євґене Харламповичу, без надобності воно. Я думаю, що треба вже розбити ту ілюзію, що я, мов, близько стою до ґазети, впливаю на неї, бо в суті діла „Рада" ведеться більше під впливом Грінченка. Він хоч і удає з себе випертого з „Ради", але через своїх приятелів, співробітників „Ради", впливає на неї. Ліпше й мені заняти позицію „випертого" з ґазети, може я на тім більше виграю. Аякже!

— Ви мене дивуєте, пане професоре, кажу.

— Чого дивую? А справді воно так є. „Рада" сповіщає про найменшу дрібницю з життя Грінченка, навіть про те, що він, мов думає перекладати якусь драму Зудермана чи Ібсена, але ще не рішив яку. Все, що не випустить Грінченко, розноситься „Радою" до небес, а я ніяк не допрошуся рецензії на Записки, Вістник і проч. А потім отся історія з „Історією" Аркаса. Цеж сором: написав чоловік „подарок молодим хозяйкам" і „Рада" бере його в оборону проти мене і устами всяких младенців (Пісначевського) доказує, що наука, мов, наукою, а Аркасова книжка „пречудеснѣйшая". Аякже!

— Постойте, кажу, пане професоре, цеж виходить якось чудно: всі кажуть, що Грушевський осідлав Чикаленка та й їздить, як хоче, а ви кажете, що ґазета находиться під впливом Грінченка.

— Ґазета йде помимо вас, каже Грушевський. — Ви то виїздите, то не маєте часу; Павловський редаґує тільки половину ґазети, завідує, сказатиб, першим департаментом,

який, вправді, до мене благосклонний, а в другому департаменті всякі „столоначальники“, приятелі Грінченка, „пущають“ всякі звісточки, які роблять ґазету Просвітянським, власне Грінченковським орґаном.

— Значить мене, ви, пане професоре, обвинувачуєте в „бездѣйствіи власти“? (безчинности влади).

— Не тільки, а навіть і в „попустительстві“, бо статтейка Пісначевського, як ви самі кажете, пішла з вашого благословенія... Аякже, аякже!

— Це-ж, кажу, вже починаются між нами „тренія“ (тертя). Памятаєте, пане професоре, нашу конвенцію, коли в 1905 році зайшла між нами розмова — чи скоро ми посваримось, то я сказав, що поки ви не будете ставити своїх власних інтересів вище громадських, то ми не посваримось. Я ще не бачу причини для сварки.

— От, може, скоро помре „Рада“, каже Грушевський, тоді щезнуть „тренія“ між нами.

— Як помре „Рада“, то і я сам щезну з українських горизонтів (обрію), я це кажу серйозно, відмовив я.

На тім і скінчилась наша розмова.

5 вересня.

Зійшлося і з'їхалося до мене душ двадцять найбільш заінтересованих співробітників, щоб порадитись за „Раду“ на 1909 рік.[1])

Я вже казав раніше, що партійне життя Української Демократично-Радикальної Партії в 1907 році зовсім завмерло. Праця по леґальних установах, як Просвіти, клюби, редакції ґазет, захопила всю увагу членів партії, а на партійну роботу не ставало ні людей, ні часу, та й через Столипінську реакцію політична робота стала неможливою.

Але всі ми почували, що без орґанізації обійтися не можна, що треба хоч вряди-годи з'їхатись, порадитись, щоб одностайно виступати по тих інституціях, в яких кожний з нас працював.

---

¹) З'їзд ТУПа; з конспіративних причин делеґатів названо „співробітниками“.

Найвпливовіший член нашої партії І. Шраг, коли приїздив в судових справах з Чернигова, то завжди напосідався на тому, що треба відновити нашу партію, бо в цей час, коли російська інтеліґенція майже вся орґанізована в партії, тільки ми, старші українці, живемо без всякої орґанізації, бо й молодь наша згуртована в соціяль-демократичну партію і намагається заснувати українську ес-ерівську партію.

Теж саме раз-у-раз твердив і енерґійний Л. Жебуньов, що переїхав з Полтави на стале житло до Київа. Він доводив мені, що партія могла-б значно допомогти поширенню ґазети, як би я оголосив „Раду" партійним орґаном.

Цей арґумент видався мені серйозним і вартим, щоб над ним поміркувати і я схилився до того, що нам треба поновити діяльність Демократично-Радикальної партії і почав за це аґітувати серед своїх близьких.

Нарешті постановили ми скликати в'осени з'їзд делеґатів від наших громад.

На провінції теж почувався брак орґанізації, а тому на з'їзд той прислали своїх делеґатів мало не всі наші громади і всі одноголосно прийшли до думки, що треба відновити не партію, яка нас розбила і розсварила, а давнішу безпартійну орґанізацію, що була у нас до 1904 року.

Всі наче повеселішали, зраділи, що напали на таку щасливу думку.

По ініціятиві, памятається, петербурзького делеґата, О. Г. Лотоцького, назвали орґанізацію „Товариством Українських Поступовців" в скороченю ТУП.

— От і добре, сказав хтось з нас, — будем собі помаленьку тупати, як і перше!

З того дня зникла Демократична-радикальна партія, а почало існувати Товариство Українських Поступовців, котре прожило до революції 1917 року і з Ради якого витворилась „Центральна Рада", наш перший перлямент.

Я розказав зібраним, що мало надії на те, щоб ми знов мали таку субсидію, як торік. Тільки певних 5 тисяч, які маю дати я, а треба ще не менше 12 тисяч рублів. Де їх

узяти? Рішено, що кожний з присутніх буде шукати таких людей, щоб дали грошей. Гроші повинні бути зібрані до 1 листопада.

Що до форми і ціни ґазети, то більшість висловлювалась за те, щоб ґазета зосталась такого самого розміру і такої самої ціни, тобто 6 руб.

Дехто висловлював бажання побільшити шрифт і відповідно папір, але щоб число букв було те саме, що й тепер, і користуючись тим, що Аркас подарував 1500 примірників своєї історії, назначити ціну 8 руб.

Я піддержував цю думку.

Ще була пропозиція призначити ціну 12 руб. на рік, у тій надії, що коли у людей вистачало патріотизму на 6 руб., то вистачить і на 12 руб. Більшість запевняла, що це значить убити ґазету, бо не знайдеться і половини теперішніх передплатників.

Врешті зупинилися на тому, що коли присутні зберуть до 1 листопаду 10 тисяч руб., то зберемося і визначимо ціну на ґазету. Коли старі видавці знов дадуть торішню субсидію, то ґазета буде побільшена і ціна буде 8 руб. А я заявив:

—Коли-ж грошей не добудемо, то я на свої 5 тисяч рискну видавати ґазету сам, — визначивши ціну 12 рублів. Як не стане грошей, то закрию ґазету і зникну з українського обрію; переміню одну літеру в своїм прізвищі з Чикаленко на Чикалеско (румун).

27 вересня.

Цей місяць пройшов у мене в великому клопоті, багато було особистих турбот і горя, про які не буду говорити.

З ґазетою вийшло несподівано добре і це для мене велика радість. Стебницький, приїхавши до Петербурґу, написав до Леонтовича листа, в якому висловив свій жаль, що всю тяготу з ґазетою звалено на мене, що Леонтович відійшов, а тепер віддалився і Грушевський, образившись очевидно, що рішено дати додатком Історію Аркаса. В кінці Стебницький просить Леонтовича піддержати мене чим може. Лист цей очевидно вразив Леонтовича і він, приїхавши до Київа, забіг

до мене, показав листа Стебницького і, як мені здалося, зовсім щиро, обіцяв підтримати мене морально і матеріяльно, то б то поговорити з В. Ф. Сіміренком що до субсидії ґазеті.

Особливо він напирав на інцидент з Грушевським, йому наче радісно, що професор віддалився від „Ради“.

Треба знати, що Грушевський його просто придавлює, гнітить морально. Він раз-у-раз добивається від В. Ф. Сіміренка субсидій на всякі громадські справи і це все робиться через Леонтовича, бо сам В. Ф. Сіміренко нікого не приймає.

Леонтович каже мені, що В. Ф. Сіміренко замовчує майже все, що йому він переказує від Грушевського, а Грушевський напірає на його так, наче це від його залежить.

Дійшло вже до того що Леонтович просто тікає від Грушевського, а коли це не вдасться йому, то він перед Грушевським звивається, як в'юн на сковороді. Він пасує перед його авторитетом, не може встояти проти лоґіки Грушевського; але не каже йому, що В. Ф. Сіміренко замовчує всякі проєкти Грушевського і таким робом виходить, наче Леонтович сам їх освітлює перед В. Ф. так, що той не дає на їх грошей.

Взагалі я не можу розібрати — чи він спочуває проєктам Грушевського, бо раз-у-раз обіцяє поговорити з В. Ф-м, а нарешті тікає від Грушевського. Я раз-у-раз піддержував Грушевського і напірав на Леонтовича, то він і від мене віддалявся. Тепер, довідавшись, що Грушевський відстав від ґазети а значить і від мене, Леонтович гаряче обіцяв мені піддержати мене всіма силами. І справді, він поїхав до В. Ф-ча і другого дня радісно сповістив мене, що В. Ф-ч згожується і на цей рік дати тисяч 10 на ґазету. Прощаючись Леонтович запевнив мене, що коли він найде вільну хвилину, то навіть буде писати до „Ради“ і взагалі постарається стати ближче до ґазети і облегчити мене.

Але обіцянок своїх не виконав, хоч я йому навіть тему дав: „Жидівське питання“, яке тепер знялося в нашій пресі.

25 грудня 1908.

Вчора приїхав з Чернигова М. М. Коцюбинський і ми з ним ходили „колядувати“; побували у М. В. Лисенка, М. С.

Грушевського, у Л. М. Драгоманової, у О. П. Косачки, Л. М. Черняхівської, у В. П. Степаненка, а ввечері пішли до В. М. Шемета. Одним словом обходили всіх знаменитих українців.

Пчілка трохи пожалила мене за те, що „Рада" виступила в оборону жидів проти „Рідного Краю". Скаржилася, що тепер бойкотують її журнал, що мало хто його передплачує.

Я радив їй зробити з „Рідного Краю" або чисто селянський журнал, або родинний, на кшталт російської „Нивы". Давати ілюстрації, взори, викройки, якісь перекладні романи і освідомлення з політичного життя. Але вона відповіла, що вона хоче якраз такого журналу, яким є він тепер. Їй кортить полеміка. З проф. Перетцем завела таку баталію, що публика й приказки склала: „Пчілку й медом не годуй, а — Перцем", або „Пчілка — баба з Перцем". А тепер завелася з жидами, розпинає їх і свариться, коли „Рада" каже, що не тактовно і не по лицарському боротись з зв'язаною людиною.

Єфремов аж кипить, щоб счепитись з нею, але я просив Д. І. Дорошенка полемізувати з Пчілкою, бо він тактовніший, видержаніший і не впаде в особисту лайку.

Ввечері пішли ми, як кажу, до В. М. Шемета. Його недавно випустили з тюрми на поруки. Висидівши в тюрмі більше року, він дуже вихворів. Казали, що у нього була там навіть манія переслідування, яка минулась тільки після тяжкої форми тифу. Мучився він страшенно і не диво. Мирного націоналіста обвинувачують в орґанізації повстання в Лубнях та инших революційних вчинках, а він навіть виступав раз-у-раз противником всяких ексцесів.

Це страшна історія!

Майже те саме було в 1905—1906 році зо мною. Адміністрація вважала мене за революціонера, певна була, що у мене нелеґальна друкарня, що я привожу в Кононівку нелегальну літературу і т. под. Робили у мене кілька трусів.

Шемет бувало раз-у-раз мені каже, щоб я скаржився міністрові, щоб не давав спокою місцевій адміністрації, що як би він не огризався, то його давно ззіли-б.

Але нарешті він так допік адміністрації, що та познаходила підставних свідків і засадила його в тюрму. А я не про-

тестував, не мозолив поліції очей, не приїздив у Кононівку, то мене й не зачепили.

І так пішли ми до Шемета.

Там застали М. І. Міхновського. Не вспіли й поздоровкатись, як Міхновський почав розмову про те, що О. Пчілка в „Ріднім Краю“ висловлює істинний погляд на жидів, а „Рада“ курить їм фіміям.[12]) Потім почав обвинувачувати мене за те, що я помістив статтю Єфремова у відповідь на його лист у „Раду“ про жидівське питання. Потроху — потроху він входив у азарт і нарешті просто, аж до ніяковости, натискав на мене, кричучи на все горло:

— Ви, устами свого Буреніна[13]) (Єфремова) ославивши мене юдофобом, відбили від мене практику!

Я намагався все повернути в жарт і доводив, що нема й двох місяців, відколи було уміщено статтю Єфремова, але він так розярився, в очах його горів такий огонь, що мені аж моторошно стало.

— Ну що, думаю, як він піде слідом за своїми двома братами — вони вмерли божевільними! Ну що, як і третій брат саме отсе зараз збожеволіє! А він же здоровий як кат, та ще й дикий якийсь. Він — же прилюдно за теоретичними змаганнями зацідив по пиці вельми порядній людині Б. А. Камінському. Отсе все пролітало у мене в голові, коли він визвірявся на мене і я сміючись, сказав:

— Господи! і на що ти сотворив мене видавцем української ґазети? Мене тільки що не бито за ґазету, але я щодня сподіваюся, що хтось увійде в редакцію і спитає: — Ви Чикаленко, видавець?

— Я.

— Ну, так от тобі! і лясь мене по пиці.

---

[12]) На одному з наших зїздів Міхновський гаряче переконував нас у тому, що нам треба йти проти жидів та російської демократії, разом з націоналістами на чолі з Столипіним і що тільки такою тактикою ми добємося пільг для українського слова від уряду, а ми доводили йому, шо московський націоналізм виключає український, шо Столипін пізніше й довів своїми циркулярами проти українського руху.

[13]) Буренін, співробітник „Нового Времени“. що брудно нападав на все поступове.

З другого боку заспокоювало мене те, що Міхновський по суті актор і позер. Він і одного слова і руху не зробить натурального — все у нього комедіянство. Раз-у-раз він грає ролю, аби зробити вражіння на слухачів.

Коли Міхновський особливо напірав на мене, кричучи:

— Верніть мені те, що я втратив через вашу „Раду“, то я, сміючись, сказав йому:

— Ну, візміть за свою шкоду скілька акцій на „Раду“. Це найвигідніше підприємство для поміщення капіталу.

Саме тоді надійшов О. І. Бородай. Я зараз до нього:

— Рятуйте, бо мене тут розпинають!

А Бородай на це:

— Вас ще й живцем треба на сковороді смажити!

— Побійтесь Бога, пане Бородаю, за що?

— За ведення „Ради“.

— Та чим вона вам не до смаку?

Бородай потроху теж розпалився, почали вони вже вдвох з Міхновським насідати на мене.

Бородай гукає:

— У вас там кліка зібралася, яка що хоче, те й робить, а ви потураєте. Склали собі редакційку з двох коновалів (ветеринари — Павловський та Королів), Буреніна (Єфремова), та парикмахера (не знаю вже хто), та й більше нікого не пускаєте.

— Побійтесь Бога, пане Бородаю, та в „Раді“ приймають участь майже всі письменники українські. Назвіть мені хоч одно відоме імя, якого ми не пустили до „Ради“.

— От ви п. Міхновського вилаяли устами Єфремова, спровокували його і не даєте йому виправдатись.

— Пане Міхновський, хіба-ж я вам не давав місця? Коли ви мене питали, чи поміщу я вашу відповідь, то я сказав, що з охотою, але мушу знов Єфремову дати місце на відповідь вам, а ви мене просили не давати місця Єфремову. Я на це не згодився. Тоді ви сказали, що надрукуєте відповідь у „Ділі“ і просили мене дати Єфремову відповідати вам у „Раді“ і я навіть це обіцяв вам, але ви ніякої відповіді не

написали. Так чого-ж ви кажете, що я не дав вам місця для відповіді Єфремову?

Міхновський замнявся, а потім голосно почав завіряти, що начеб я його умовляв не відповідати Єфремову в інтересах громадських, а він ці інтереси ставить вище особистих і тому не відповідав Єфремову.

Перед таким нахабством я тільки плечима здвигнув, а Міхновський перевів розмову на щось інше.

Неприємно я себе почував, особливо тому, що господар ні разу навіть проби не зробив спинити Міхновського і ввести його в границі пристойности та й Коцюбинський ухилявся від розмови з Міхновським і не рятував мене.

Правда, раз вкинув слівце і В. М. Шемет.

Коли Міхновський і Бородай сказали, що вони не будуть вже читати „Ради“ то я їм відповів:

— Можете бойкотувати. Я вважаю, що в інвентарі українства повинна бути щоденна ґазета і, хоч би передплатників було не 2 тисячі, як тепер, а 200, то й тоді я буду її видавати.

— Я виписувати буду, але читати не буду, відказав на це Бородай.

А Міхновський встав і якось театрально уклонившись мені, сказав:

— Я й не думаю бойкотувати, я знаю, яка це трудність догодити єдиною ґазетою всім. Я преклоняюся перед вашим тактом, енерґією, умінням з'єднати співробітників, хоч напрямку ґазети я не можу поділяти, бо „Рада“ занадто юдофільський орґан. Але я певен, що тепер ніхто не зумів би видавати ґазети, я знаю це з власного досвіду, бо й я-ж видав один нумер „Слобожанщини“.

Тут В. М. Шемет і вкинув слівце:

— І посварився майже з усіма співробітниками!

Бородай і собі почав вихваляти мою „надзвичайну енерґію“, мої заслуги перед історією, але дорікав, що я занадто багато волі даю отій „Редакційній кліці“.

Теж саме пише мені в листі і С. П. Шелухин. Дорікає мені, що я мало впливаю на ґазету, а свистуни Єфремов

і Ко зробили з „Ради“ „шабесгоя“, себто жидівського попихача.

Характеристично, що й М. К. Садовський дорікає мені:

— Яб з ними не так поводився як ви. Яб держав їх у руках, отих „паперопсувателів“, „скрипоперів“ так, як видавець колишнього „Московського Листка“. Якось познайомився я з ним. Пастухов він на прізвище, у предсідателя Московської Судової Палати, який мене дуже любив і рекомендував Пастухову.

Не бачучи в „М. Листку“ рецензій на мою трупу, поїхав я до Пастухова з скарґою.

Він зараз подзвонив і велів покликати театрального рецензента.

— Что-ж ты, братец, ничего не написал до сих пор вот про них? спитав він у молодого чоловіка, що увійшовши, став коло порога.

— Я напишу-с на завтра.

— То ты, смотри у меня, чтоб на завтра рецензія была про моего друга, вот про них, что ни на есть первосортная!

А коли рецензент вийшов, він каже до мене:

— Я брат, ледахтур стро-огай. Я, брат, тих бумагомарак во! как держу!

— От як треба правити ґазетою, а ви кожному даєте волю писати по своєму, а вони й пишуть чорти-батька зна що. Пишуть, що треба раз-у-раз ставити европейський перекладний репертуар. Та як би я ставив отой репертуар, то навіть по „контромарках“ не набралося українців на повний театр. Вони тільки блягузькають, а в театр не ходять, навіть на редакційні місця. „Збор“ мені дають міщанство та жиди, то я й ставлю любий їм репертуар. Але само собою, що я не буду принижувати театру нашого до балагану, як це робить всяка „шантрапа“. От як би у нас був історичний репертуар! Ото булоб діло! Колиж нема драматурґів!

— Це правда, кажу. Є у нас один талановитий письменник — Винниченко, коли-ж, на жаль, хоче бути „чесним з собою“. Пише пренудні розправи на цю тему в белетристичній формі. Я вже йому радив у листі бути „розумним

з собою“ і покинути цю тему, а взятися за писання от таких сцен з життя, як наприклад Андреєва „Дни нашей жизни“, тоді він мав би і заробіток і славу.

РІК 1909.

12 січня 1909 року.

Винниченко прислав до ЛНВістника драму „Мементо“ й просив мене в рукопису прочитати її й написати йому свою щиру думку. Драма ця зробила на мене як найгірше враження. В двох актах герой умовляє свою колишню жінку зробити аборт, бо будуча дитина напевне буде деґенератом, через те, що він і вона неврастеніки. Героїня не хоче, боїтьcя, бо вже ходить на сьомому місяцю, але він загрожує, що вдушить дитину. Вона обурюється, загрожує йому тюрмою, каторгою, тоді він, злякавшись, удає, що не зробить нічого, а тимчасом в останні дії виставляє дитину на мороз у вікно і дитина помірає.

Я в прикрих, навіть образливих, виразах написав свою думку авторові. Вже добре не памятаю, що й писав, але, коли прочитав того листа в редакції, то всі сказали, що не слід його посилати, бо порвуться відносини між нами. Памятаю, що писав про те, що це нехудожній твір, а публіцистика одягнута в одежу красного письменства. Що правду Гоголь сказав: коли у нас зявиться талановита людина, то, або пяниця непросипенна, або такі „рожі“ (морди) корчить, що хоч святих винось. А ви, кажу, навіть і „рожі“ корчите не оріґінальні, бо ще спартанці нищили хворих дітей, а у вікні простудив дитину Ґабрієле д'Анунціо, правда, з иншого приводу.

Я певний був, що Винниченко навіки розсердиться на мене, але сьогодні я дістав від нього коротенького листа, який списую тут дослівно.

„Бачите, Евгенію Харлампович, я Вас слухаюсь і написав уже п. професору, щоб песи не друкував. Знищу її. Я вірю Вам найбільше. Жалію

дуже, що раніше не послав Вам і боюсь, що вже дана до друку й неможна взяти назад. На Вас не сержусь, навпаки дуже дякую за щире слово. Одповіді критикам писать не буду. Постараюсь свій досвід і те, що бачу в житті, малювать без вкладання поученія. Так може й справді краще буде. Спробую. Упертости в мене немає, тільки починаю бачить, що мені треба виступать инакше. Послухаю Вас, подивлюсь".

Як би-ж то справді він узявся за розум. Як би-ж то він покинув проповідувати на всі лади бути „чесним з собою", а став „розумний з собою" і писав, не мудрствуючи лукаво.

У відповідь на цього листа я написав йому, що можна писати і не як „птичка божья", а як громадянин з виразною фізіономією; можна, чи й треба навіть вкладати тенденцію любу авторові, але треба це робити так, щоб твір був справді художній і по змісту, не тільки по назвиську; щоб він захоплював, цікавив читача, а не був нудотою. Як би він справді замість „Молоха", „Щаблів життя" і „Мементо" написав ряд пєс на кшталт „Дни нашей жизни" Андреєва, то оживив би наш театр і сам жив би в достатках, а не на „жебрацькім" хлібі, як тепер. Пєси з життя, талановито написані, навіть і українські, можуть давати авторам добрий заробіток. Вдова К. Карого за його пєси відбірає що року до 4 тисячі рублів, так само й Старицька та певне й Кропивницький.

13 січня.

Вчора, тільки що я заснув добре, коли це будять мене: поліція!

От уже ніяк цього не сподівався, але, очумавшись, схопив портфель (теку) з оцим щоденником і пхнув його в чемодан (валізку). З практики попередніх трусів я помітив, в чемодан, як у дорожню річ, не заглядали.

Так вийшло і тепер. Переглянули у мене все, позабірали з шуфлядок цілий оберемок листів, зшиток з піснями, що я записував ще в юних літах, написали протокол, що нічого „преступного" не найдено і пішли.

Трус цей не знервував мене зовсім, досадно тільки: почуваєш себе таким приниженим, беззахистним, ображеним.

А от якось літом я, ждучи трусу, так знервувався, що аж заслаб.

Годин у дві ночі будить мене дворник:

— Вставайте, пане, до нас поліція йде! Тікайте через сад на Ботаничеську!

— Бог з вами — чого я буду тікати? Нехай ідуть.

— Та може знов вас посадять, як позаторік.

— Ну, та вже побачимо. Де-ж поліція?

— Та я був коло воріт, каже Петро, коли це приходить городовий[14]) та й питає нічного сторожа — чи вже прийшли з обиском в 56-й номер, бо його сюди з участка прислано на підмогу.

Заходився я роздумувати — чи нема у мене чого „преступного“ (злочинного) — здається нема. Побудив дітей, почав їх розпитувати, чи не мають вони чого — кажуть — нема нічого. Жду, жду, а поліції нема. Мабуть десь забарилися. Погасив світло — лежу. Коли це чую — торохтять візники і саме коло наших воріт стали. Ну, думаю, це приїхали старші, а городові пішки прийшли. От-от зараз задзвонять. Ні, не чуть. Певне городові спізнились. На дворі починає світати. Підхожу до вікна, ворота видко ясно, але коло воріт нікого нема. Певне вже в дворі. Жду. Тихо, нема нікого. Лягаю. Починаю дрімати. Коли це виразно чую ступні багатьох людей. Скакую. Ну, це вже прийшли. От-от задзвонять. Вже наче й дзвінок чую. Ні, це в ушах дзвенить. Сижу на ліжку готовий скочити і відчиняти. Але минає кілька хвилин, чверть години — нема нікого. Скрізь тихо. Коли це чую, знов наче йдуть. Підбігаю до вікна. Коло воріт і надворі нема нікого, а вулицею справді вже біжать люди, хто на роботу, хто на базар.

Поліції нема. Лягаю спати, але не спиться. В грудях кипить злість „хоч би вже прийшли швидше та не мучили!“ От проклята країна! Щоб вона завалилася! Ні, треба тікати

---

[14]) Поліцай.

кудись заграницю. Коли ж неможна ґазети кинути. Хоч би ґазети закрили, тоді з спокійною совістю виїхав би з цього азіятського царства. Не можу заснути, все курю, курю. А далі згадав, що у нас є лавровишневі краплі. Пішов, напився, ліг, але не можу заснути. Оттак перевертався, аж до 8-ми годин ранку. Подали самовар, принесли ґазети, повставали діти, встав і я.

Почали ми міркувати, що воно за знак, що не було трусу. По скільки разів заставляли дворника розказувати, як він чув розмову городового з сторожем — виходить наче подобає на правду.

Я так рознервувався, що аж захворів, ледви ноги волочив.

Аж другого дня розяснилась отся притча. В ґазеті читаю, що був трус у № 56 по Жилянській вулиці. Це городовий помилився вулицею, зайшов до нашого дому і розятрив мені нерви, попсував здоровля. Оттаке-то життя в конституційні часи! За Плеве, їй Богу, було легше!

Вчорашній трус, кажу, не знервував мене, а тільки здивував і обурив.

Вранці я написав в „Жандармське Управленіе“ листа, в якому кажу, що „теряясь въ догадкахъ о причинѣ обыска, прошу личнаго свиданія для объясненія“. Справді, і не здумав, що дало привід для трусу.

Може те, що у мене вчора було „незаконне“ зібрання десяти співробітників „Ради“? Але ні, бо тоді вони поспішилиб переписати їх.

В редакції довідався, що трусили нашого співробітника Л. Пахаревського та Олену Пчілку.

Тепер уже зовсім нічого не розумію. Певне Ольга Петровна (Пчілка), не знаючи, що й у мене був трус, подумала, що це „жидівська інтриґа“ підвела її під трус.

15 січня.

У відповідь на мій лист до Жандармського Управління, дістав повістку прибути в участок за „полученіем вещей“.

Очевидно, листів і не переглядали, такої думки і около-

дочний для секретних справ, але чогож вони у мене шукали?

Сьогодні прийшла від секретаря цензурного комітету цидулка про те, що „Раду“ збіраються тягти до суду за карикатуру В. Різниченка в № 8.

Здається ж там нічого „преступного“ нема: „Почаївскія Извѣстія“ (монах), „Новое Время“ (свиня), „Кіевлянинъ“ (трехуголка) кричать: „Бей жидовъ!“ „Рідний Край“ (дитина) й собі пищить — „і я хоцу!“

А може це так тільки, хотять зірвати хабаря помимо усталеної данини. Побачимо.

Є чутка, що начальника цензурного Комітету Сидорова переводять кудись, а на його місці буде відомий професор Т. Флоринський; мабуть тоді вже і відкупитись не можна буде, бо це свідомий заїлий українофоб.

А тимчасом і тепер відкуп мало що й помагає, бо тепер найбільше штрафує нас адміністративно ґубернатор, помимо цензурного комітету.

Цензурний Комітет тільки до суду позиває, але суд не такий страшний, як адміністрація. На суді всетаки розбирають справу, можна якось виправдатися, виговоритись, а з адміністрацією діло просте: зробить постанову „взыскать“ з такої-то ґазети стільки-то рублів штрафу за таку-то статтю і околодочний здере. Ну, просто, як експропріятори: „Руки вверхъ“ і край! Ніякі виправдування, прохання не помагають, а скаржитись нікому!

18 січня.

Зустрівся вчора в книгарні „К. Старини“ з Пчілкою. Сердиться за карикатуру.

— Отже вас, каже, Господь-Бог покарав за мене! Так вам і треба!

— Так, кажу, прислав архангелів тай конфіскував той номер.

— Та ще, Бог дасть і оштрафують вас. Знатимете тоді як глузувати з свого-ж таки брата через отих паршивих жидів.

— А на що-ж їх, кажу, обіжаєте...?

— Я й буду боротись з ними, бо це наші найлютіші вороги...

Не схотів я з нею полємізувати та й пішов собі.

На засіданні Наукового Т-ва вона знов завелася з проф. Перетцем.

Голова медичної секції, Др. Галин, оповів, що вони мають звертатись до фершалів, земських лікарів, щоб присилали їм народні анатомічні терміни, назвиська хвороб і між іншим вжив слово „хвороби черева".

Пчілка встає і каже:

— Нащо-ж вживати грубі, коновальські терміни? Хто-ж скаже: у мене болить черево?

На це голова відповідає, що це з непривички здається грубим. І по російськи ніхто не каже „у мене болить брюхо", а тимчасом принято терміни брюшина, грудобрюшна преграда, брюшний тиф.

На це Пчілка, поглядаючи на проф. Перетця уїдливо завважила:

— На що-ж нам брати приклад з кацапів і заводити грубі терміни!

На це Перетц порадив, повикидавши „грубі кацапські" терміни, позаводити „делікатні жидівські".

Пчілка промовчала, але, коли, на відході, Перетц висловив думку, що треба вишукувати багатих українців, які піддержувалиб Наукове Т-во грішми, то Пчілка знов уїдливо обізвалась:

— Щоб розвинути діяльність нашого товариства, треба, щоб члени його не працювали по кацапських товариствах, як це робить наш член професор Перетц.

Тоді Перетц, натякаючи на юдофобські статті в „Рідні Краю", відповів:

— Мені здається, що для поліпшення фінансів нашого Т-ва годилося-б „устроить маленький погромчик"...

Вийшла ніяковість. Пчілка, одягаючись, роздратовано кинула Перетцеві:

— Я вам цього ніколи не забуду!

І певне не забуде, тим паче, що Перетц жидівського походження.

— — — — — — — — — —

Треба розказати ще про одну суперечку Пчілки з Перетцем, свідком якої я теж був.

Обмірковувалося в Науковім Тві, під головуванням проф. Грушевського питання, чи привітати Л. Толстого в день його 80-ліття, чи ні.

Пчілка довго й гаряче стояла на тому, що не треба, бо Толстой не вартий того.

Перетц, навпаки, відстоював думку, що треба привітати і чи умисне, щоб вколоти Пчілку, чи невмисне, вжив у розмові такої фрази: „Хотя мнѣ часто говорять, что я страдаю женскою „болтливостью".

Пчілка встає і, здержуючи своє роздратовання, звертається до Грушевського з такими словами:

— От наш пан професор ніколи собі не дозволив би в присутности дам сказати таку неделікатність, яку сказав, показуючи на Перетця, — кацапський професор...

Грушевський, переводячи це у жарт, підбіг до Перетца і почав його пошепки заспокоювати, а Стешенко на вухо докоряв Пчілці. Присутні не знали, що їм робити, але швидко Перетц вивів усіх з ніякового становища. Він почав розмову про те, що він тепер студіює українські приказки.

— И есть весьма мѣткія, напримѣр: „Це та баба, що їй чорт на махових вилах черевики подавав".

На це Пчілка кинула:

— Еге, є дуже влучні, наприклад: „Покірливе телятко дві матки ссе", натякаючи цим, що Перетц працює в Українськім Науковім Т-ві і в російськім Т-ві „Лѣтописца Нестора".

Грушевський, боячись, щоб не вийшло чого гіршого, поспішив закрити засідання.

3 лютого.

Цими днями був я в Одесі і бачився майже з усіма тамошніми українцями. По відносинах до „Ради" вони поділились на два табори. Одні, з Шелухиним на чолі, обурю-

ються на неї за її юдофільський напрямок, за те, що буцім вона жидівські інтереси ставить вище українських, а через те „Рада" швидше робить шкоду українському рухові, ніж користь; що як би не я, то в Одесі заснуваласяб друга, щиро-українська ґазета. Виходить, що я найбільше шкоджу українським інтересам.

— Чим же я вам заважаю? питаю я. — Видавайте собі істинно-український орґан, може він матиме більший успіх.

— Не вважаємо можливим вступати в „пагубну" конкуренцію, каже Луценко.

Инші, з Комарем на чолі, кажуть, що „Рада" цілком їх задовольняє, що вона видається не гірше російських ґазет, напрямком її вони зовсім задоволені, а про Шелухина та Ко кажуть, що вони пробували вже видавати в Одесі ґазету, але ніхто її не читав і вийшов тільки „шкандаль" для українства.

Признатись, я помітив, що й „Раду" уважно читають тільки Шелухин та Комар, а решта так тільки, переглядає, та й то не завжди, бо не дуже взагалі виявляє цікавости до українського руху. А Комар та Шелухин читають пильно, бо обидва вони найинтенсивніші українці в Одесі.

Шелухин, обурившися на „Раду" за полєміку з „Р. Краєм" з приводу жидівського питання, навіть загрожував, що зорґанізує в Одесі бойкот „Ради", але заходи ці скінчилися тим, що й сам він виписав її, бо тільки в „Раді" можна знайти все, що стосується до українського руху, а рухом цим він глибоко захоплений.

6 лютого.

Вчора приїхав у Кононівку за „данями", але тяжко їх збірати, бо минулий рік був неврожайний.

Прийдуть арендатори-дядьки, поздоровкаємось, то я й питаю:

— Чи з грішми, чи з добрим словом?

— Та з словом, та й то для вас „недобрим", бо просим підождати до осени, або поки свині попродамо.

Ввечері прийшли до мене посидіти, побалакати мої при-

ятелі, кононівські селяни Павло Малинка та Роман Кобізький. Обидва вони, виписують „Раду“ з самого початку. Обидва вони люди середнього віку, років під сорок, многосімейні і добрі хазяїни, хоч і не з заможніших. Замолоду вони дуже бідували по чужих роботах, але, навчившись рукомеслу, трохи стали на ноги. Павло — найкращий у селі кравець, має швейну машину і зимою заробляє кравецтвом, а Роман — добрий тесля і заробляє немало на залізній дорозі, а діти, за його приводом, дома хазяйнують. Обидва вони самоучкою вивчилися грамоти, багато прочитали з моєї бібліотеки книжок, переважно історичних та с. господарських і дечого навчились з книжок, бо хазяйство ведуть у порівнанні з іншими далеко проґресивніше. Вони-ж одні з перших обізвались, коли я заходився коло заснування Кредитового Т-ва: і досі Малинка там касиром, а Кобізький головою ради.

Підчас визвольного руху вони нічим не визначались: охоче читали літературу, що привозили всякі аґітатори, і бували на мітінґах, але не переховували, не розвозили по селах ні літератури, ні аґітаторів і не виявляли охоти брати участь в аґрарних розрухах.

Такими-ж поміркованo-поступовими зосталися вони і досі, тоді як мало не всі колишні революціонери поробились шпигами та експропріяторами.

Не знаю, як по инших селах, а в Кононівці найжвавішими, найенерґійнішими революціонерами підчас визвольного руху поставали колишні звичайні злодії. Це „публика“ справді, рухлива, бувала, звикла до конспірації, до риску. Нудне життя хлібороба її не могло задовольнити, вона завжди по своєму боролася з істнуючим укладом життя. Вони систематично палили сусідних землевласників Абросимових, палили і селян, з якими мали особисті рахунки; обкрадали всіх, кого могли: панів, залізну дорогу, проїзжих селян і таки своїх. Мене не займали, бо я був для всіх незвичайним паном: не хазяйнував, всю землю здавав селянам по недорогій ціні, з усіма обходився по людськи, за що мене і сусідні пани і поліція вважали за революціонера і дивилися зкоса.

Коли настав визвольний рух, то під впливом літератури і живого слова всяких ораторів, ця „публика“ з головою кинулася на боротьбу з старим ладом, але боротьба ця велася такими-ж способами як і перше, тільки тепер вже з нею ніхто не ховався, навпаки всі вважали за лицарство боротися з „буржуазією“: крали, грабували всіх, кого можна було, майже прилюдно, не розбіраючи, чи то „буржуй“, чи „пролетарій“. Крали — з ваґонів кабанів, крали у панів скот та різали, у селян поросят, курей, одежу, все, що попадалось під руки, і все те пропивали, а горілки було до схочу, бо майже через хату був шинок, в якому продавалась „монополька“.

Петро Оправхата, кононівський сільський писар і бугалтер Кредитового Т-ва, людина надзвичайно кебетлива і талановита, описав це поводження селян у книжечці „Сільські масовки“ і вживав усіх заходів, щоб навернути їх на ідейну боротьбу. Він заснував „Селянську Спілку“ („Крестьянскій (український) союз“), умовив селян не робити розрухів, орґанізував змову не платити ніяких податків, ні викупних, ні банкових, ні арендних грошей. На це охоче пристали за малим не всі селяни, позаписувались у „Союз“ і перестали платити всі платежі, але злодійства не припинились.

Коли почалася ліквідація визвольного руху і за пристава (комісара) поставлено якогось башибузука Гедройца, то він з козаками—інгушами в короткий час повибивав з селян усі недоїмки (залеглості).

Оправхату і ще декого, більш-менш ідейних, вислано на заслання в Вологодську ґуберню, а революціонери-злодії зараз-же поробились шпигами, приятелями пристава і провадили свою „боротьбу“ так само й далі, але вже не з „буржуазією“, а з тими, на кого зкоса дивилася поліція. Вони обкрадали селян, яких пристав уважав неблагонадежними, але не мав зачіпки для висилки їх адміністративно. Побачивши, що поліція робить у мене труси і вважає мене за первопричину визвольного руху в Кононівці, ці „добродії“, на чолі з Петром Малинкою та Петром Дзигуром, почали й мені робити капості, правда, дрібні: випасали у мене сінокіс, хліб, крали рибу, овощ у саду, псували лісові посадки і т. п.

Коли я їм почав дорікати за це, вони нахабно відповідали:

— То заведіть собі інгушів, тоді ніхто шкоди не робитиме.

Я звертався листами до всієї громади, просив спинити свавольців, але пристав забирав собі мої посланія до громади, вишукуючи в них хоч яку зачіпку, аби причепитися до мене і обвинуватити мене в агітації то-що. Нарешті селяни постановили були вислати з села найгіршого злодія і розбишаку, а разом з тим і шпига Петра Малинку (він-же по вулишному Мотузка, Козубенко), але більшість не підписала приговору, боячися пристава, а тих, хто підписав приговора, Малинка бив прилюдно мало не до смерти, а инших пристав карав, причепившись до чого будь.[15])

І Павло Малинка і Роман Кобізький пережили ці роки, як віл під обухом, дбаючи тільки про те, як би не розгнівити чим небудь колишніх революціонерів, а теперішніх приятелів пристава.

До чого вони залякані, видно з того, що навіть боялися зняти голос на загальних зборах Кредитового Т-ва про жертву на памятник Шевченкові, аж поки Земська Управа не прислала книжечки для збору. Коли де-хто завважив, що за жертву цю пристав з світу зжене, то вони, показуючи книжечку, сказали, що це Земська Управа закликає, а не вони. Кінчилося тим, що збори постановили оплатити всю книжечку, щось на 10 р. 50 к.

Бояться вони навіть навідуватися до мене, як я приїздю, бо шпиги зараз донесуть приставу, що вони ходять на „совіт нечестивих“.

Та, по правді кажучи, я й сам тепер ухиляюсь від зносин з селянами, бо боязно поліції та таки й упевнився, що ніяких інтересів, окрім чисто матеріяльних у більшости з їх нема, про якусь етику й мови нема; зробити доноса на сусіду, обікрасти його тепер не вважається гидким, неморальним вчин-

[15]) Підчас революції 1917 року селяни на сході гуртом убили Петра Малинку, який тоді вже був завзятим большевиком, а Петра Дзигура убито 1926 року.

ком, а почуття гріха вважається вже казочкою для малих дітей.

Після того, як відкрили Кредитове Т-во, задумали ми з Оправхатою, Павлом Малинкою та Романом Кобізьким заснувати Споживче Т-во. Добув я нормальний устав і напосівся, щоб живіші елєменти зібралися, обміркували устав, підписали і послали в Ґуберніяльне Присутствіє.

Через кілька день приходять до мене душ двадцять, що підписались на уставі, і просять, щоб я прийшов на сход на раду і увійшов у склад управи Товариства, бо „без мене не буде ладу, розкрадуть крамницю то-що“. І хто-ж найбільше говорить? Той, що перед тим написав доноса на дяка, буцім би той вихвалював перед селянами убийство сербського короля і казав, що пора і нашому таке зробити. На дякове щастя свідки не підтвердили доноса. Вчинок цей нікого не обурив, не відвернув від нього, навпаки, в розмові зо мною його висували наперед як одного з найповажніших і діяльних членів будучого Т-ва. А на місце буґалтера намітили такого, що перед тим на беседі, пяний, вкрав у Андрія Кравченка з кешені три карбованці грошей і піймався на вчинку.

Мене це так обурило, що я роздратовано сказав:

— Не піду я до вас на сход і не хочу бути в управі Т-ва, бо бува хто небудь з вас викраде у мене гроші з кешені або напише доноса на мене.

І рішучо заявив, щоб вони самі орґанізували Т-во, а я буду брати крам для економії (двора) з їхньої крамниці. З тим вони й пішли.

Коли послали устав Товариства в ґуберню, пристав викликав усіх до себе в стан і почав допитуватись, чи не я ініціятор цього діла і чи не був на сході, коли обмірковувалася справа? Тупотів, кричав на всіх, загрожував усіх посадити за незаконне зборище, бо сход той був зроблений без дозволу земського начальника. Тим поки-що й скінчилися наші заходи про споживче товариство, бо устава не затвердили.

Взагалі „нема лиха без добра“. Коли в 1905 році почалися скрізь аґрарні розрухи, то Оправхата писав до мене і приїздив просити, щоб я приїхав у Кононівку помогти йому заснувати „Селянську Спілку“ і тим відвернути селян від розрухів, від

крадіжок. Я охоче поїхав би, збірав би селян, умовляв-би їх добиватись собі прав законним шляхом, а не захватним порядком і... напевне був би за це десь на засланні, як Оправхата, або сидів-би в тюрмі, дожидаючи суду, як Шемет. Але мене врятувало те, що саме 19 жовтня Левка (сина) прострелили на вулиці і я невідступно був коло нього.

Правду приказка каже: „Не було-б щастя, та нещастя помогло!"

Адміністрації дуже хотілося встановити, що я бував у Кононівці підчас організації „Крестьянского Союза", але я не був там з осени 1905 до весни 1906 року.

Правда, адміністрація повна була, що хоч я сам у Кононівці не бував, зате туди їздили мої знайомі з молодих, але й того кононівські шпиги не могли підтвердити.

Прийшовши вчора до мене, Павло Малинка та Роман Кобізький почали розмову, як водиться, з „земельки".

Чи можна сподіватись, що Дума ухвалить законопроєкт, складений селянами про землю й зданий у комісію?

Я, признаться, й забув за той законопроєкт правих селян та священиків, а вони, виходить, думають про його, сподіваються.

Потім перейшла розмова на „Раду", про яку я думаю не менше, як селяни про земельку.

Виявилось, що вони статтей в „Раді" не читають, бо вони писані „не про нас", як вони висловились, а читають тільки про думу, „По Росії", „По Україні", „Останні вісти"; про те, що робиться по селах, та ще як буває яке оповідання.

— Ну, а звикли ми так до ґазети, що як якого дня нема її, то наче щось загубив! каже Малинка.

— А сусіди читають, беруть у вас? питаю.

— Та беруть, читають. А вже як трапиться номер із баєчкою якою, то він по селу й ходить, що потім і не одпитаєш.

— Які-ж такі баєчки так цікавлять людей?

— Ото про бабу Горбулиху[16]) була найкраща, та ще, як ото суддя не розуміє по нашому та перекручує (дра Модеста

[16]) Дуже талановитого, але на жаль, невідомого автора.

Левицького), то ті номери аж по сусідніх селах десь позачитували.

— Ну, а як вам подобається „Історія одного селянина“ (Еркмана-Шатріяна)?

— О! то дорога штука. Ми її по руському читали та й тепер ні одного номеру не пропустили, каже Малинка.

— А я, часом, хоч і промину номерів скілька, а всетаки читаю залюбки, каже Кобізький. Так воно написано, наче у нас діялось...

— Еге, каже Малинка, — закривилось було і у нас на те, та що-ж? Темнота наша...

— Ну, а чи багато народу читає „Раду“, мабуть вже не докладаєте? питають дядьки.

— Та де там, кажу. — Торік доклали більше 20 тисяч, та певне й цього року докладем не менше.

— Ой-йо-йо! Не жалієте ви грошей, щоб просвітити нашого брата...

— Та й другі не жаліють, щоб не дати йому просвітитись, завважив Малинка:

— Становий загрожував, що й касу нашу (Кредитове Т-во) закриє, коли ми знову випишемо „Раду“, то ми й побоялись, мусіли по його наказу виписати „Росію“.

— Він і на мене напавсь, щоб я не виписував, та я сказав, що Чикаленко дурно посилає, то він і відчепивсь. Оттак воно, видно, скрізь робиться, через те мало й виписують її, бо тепер народ скрізь заляканий.

Ще треба записати свою розмову про „Раду“ з кононівським пан-отцем Максимом Чернишевським, стихійним „малоросом“, що разураз говорить українською мовою.

— Коли я, оповідає О. Максим, переїхав у Кононівку, то щоб зазнайомиться з новими своїми пархвіянами, обійшов всіх селян з молитвою. У Павла Малинки я вперше побачив Вашу „Раду“ і попросив її почитати. Прийшовши додому, заходився читати, і що Ви думаєте? — майже нічого не зрозумів. Писана вона, думаю собі, чи по болгарському, чи по словацькому, тільки не по нашому; тай спитав Назаря (сусіду): — Чи Ви, Назаре, розумієте що-небуть з цієї ґазети? — Я, каже Назар, не грамотний, а от хлопець мій, що скінчив

школу, бере її з каси (кооперативи), то часом читає в голос, то й я слухаю, як маю час. — А ну, кажу, пришліть його до мене. Приходить Назарів син, хлопець літ пятнадцяти — шіснадцяти. — Ти, кажуть, читаєш Раду, а чи ти її розумієш? питаю. — Зразу, каже, не все розумів, а тепер залюбки читаю про те, що в світі діється, або яку баєчку. — А ну, розкажи мені, що воно отсе значить, та й почав йому читати статтю, якої не розумів. — Ви не так, батюшко, читаєте, перебиває він мене. — Як не так? я читаю так, як тут напечатано. — Треба, каже, вимовляти по простому, по нашому, ось дайте мені... І що Ви думаєте? засоромив мене хлопець: як став читати, то й я почав розуміти. Я, знаєте, бувши в семінарії, читав Кобзаря, тільки Шевченко писав не так, як Рада пише: Ви повикидали для чогось „ы“ і скрізь ставите „и“, а тому й трудно попервах читати Вашу ґазету.

Хоч пан-отець і вивчився читати Раду і, начеб-то, зацікавився нею, — але не передплатив її, певне боячись свого начальства, як селяни — пристава, бо новий учитель був доніс на нього за те, що він у табельний (царський) день не дзвонив до церкви і не служив молебня і ледві пан-отець виправдався тим, що лежав у той день хворий.

За той донос я вчителя добре провчив. Приїхавши з Київа, я стрівся з ним у конторі Кононівського начальника стації і коли учитель у присутности нашого земського лікаря та скількох залізничників підійшов до мене поздровкатись, я, заклавши руки за спину, сказав: — „Досі я чував, що попи доносять на учителів, а отсе вперше на своїм віку бачу учителя, що зробив доноса на попа“ і, відвернувшись від нього, завів розмову з доктором. Не знаю, може через те, що я, попечитель школи, не подав йому публично руки, він незабаром випросив собі в інспектора перевід до иншої школи. Замість нього, мабуть навмисне, інспектор назначив нам такого учителя, що зовсім не знав української мови.

Я саме був у Кононівці, коли він приїхав і прийшов до мене разом з помішником попечителя школи Андрієм Кравченком з візитою. Я висловив йому жаль, що він не знає мови своїх учнів. Він зніяковів і пояснив це тим, що він хоч і селянин родом, але виріс і вчився в Київі. Андрій Кравченко, дуже розумний і дотепний дядько, на це завважив: „Люди виучуються і по французькому і по німецькому говорити, аби охота; то коли вони схотять, то вивчаться і по нашому“. І дійсно новий учитель, беручи з моєї бібліотеки українські книжки і розмовляючи з селянами, за якийсь час вивичився говорити по українському. Взагалі всі кононівські учителі, буваючи літом у нас і бачучи, що вся наша родина і наші гості говорять по українському, переставали соромитися своєї мови і читали у мене „Раду“ та українські книжки з моєї бібліотеки і ставали свідомими українцями.

А от, у Перешорах, куди я, купивши Кононівку, приїздю тільки на короткий час, я мало маю змоги впливати на учителів, тим більше, що пан-отець Миколай Зеленкевич, брат відомого українського педаґоґа Я. Чепіги, безоглядний обрусситель, хоч раз-у-раз хвалиться, що він по матері (Чепіга) походить з запорозького роду. Як не намагаюся я, показуючи на його брата, навернути і його до українського світогляду, він уперто не хоче навіть на самоті зо мною говорити по українському, хоч попадя говорить зо мною чистою українською мовою. Я пояснюю цю упертість теж страхом перед начальством, бо він, можна сказати, переобтяжений цілим десятком малих дітей. Під його впливом і, залежний від нього, учитель парафіяльної школи, селянський син, Бондаренко, теж уперто намагається говорити чистою московською мовою, але говорить якоюсь кумедною мішаниною. Натурально, ні „Ради“ ні українських книжок він не читає і школярам не дає; я, як попечитель школи, роздаю школярам після іспитів українські книжечки сам або через свого управителя.

Ще треба сказати, як ставляться до „Ради“ і взагалі до українства Кононівські та Мардарівські жиди, яких багато живе по тих станціях і з якими я розмовляю виключно українською мовою. Прості неосвічені жиди говорять зо мною, як і з усіма, доброю народньою мовою і себе називають „жидами“, а більш-менш інтеліґентні („цибулізовані“) уперто говорять по російському і себе називають „євреями“.

Вони розуміють, що я український націоналіст, але вважають це за примху, за „чудачество“ з мого боку. А я їм часто кажу: — „Дивуюся, чому правительство тіснить Вас

і обмежує в правах, коли Ви єсте його аґентами по обмосковленню; без жидів правительство не змоглоб отак обмосковити українські міста і містечка, як обмосковили їх жиди". Вони це вислухують з приємністю, як похвалу собі за культуртреґерство. Купивши 1900-го року Кононівку, я подарував Пирятинській міській бібіліотеці по примірнику майже всіх українських книжок, що тоді були в нашій книгарні „Київська Старина". Цей досить коштовний дарунок пирятинські жиди так, як і члени „Русскаго Союза", приняли з „кислою міною" і навіть не позаводили цих книжок у палітурки, як російські бібліотечні книжки. Точнісінько так само поставилися Мардарівські жиди до українських книжок, подарованих мною в їхню бібліотеку, а „Ради" ніхто з них не передплачує, хоч знають, що це ґазета не юдофобська, бо видаю її я, якого вони жартом називають своїм (жидівським) „батьком". Певне їх ображає, що „Рада" їх називає по українському „жидами".

Але коли-б ми назвали їх з російська — „євреями", то цим ми признали-б, що Т. Шевченко та всі наші клясіки були юдофобами, бо вони їх називали „жидами". Тому я запропонував нашій редакції компроміс: коли говориться про жидів з похвалою, то називати їх „жидами", а коли з ганьбою, то — „євреями"; жидів націоналістів, яким ми симпатизуєм, називати „жидами", а асиміляторів, яких гудимо — „євреями".

14 лютого.

Пробувши оце тижнів зо два в дорозі, розмовляючи з багатьма людьми всяких станів, всякої освіти, переконався я, що в близькім часі не можна сподіватись, щоб щоденна українська ґазета стала на свої ноги, існувалаб без сторонньої допомоги.

Тепер ясно видко, що нема читача для такої ґазети. По городах нема ще інтеліґенції, яка говорилаб по українському вдома, в родині, на вулиці і взагалі скрізь, вона ще тільки народжується. Про сільський народ я й не кажу, бо він або зовсім неграмотний, або покалічений російською школою і не може, а то й не хоче читати української ґазети, яка пишеться мовою, виробленою, хоч і на народній основі, але

з масою слів і виразів не народніх і чужих народові, бо він їх не чує ні в школі, ні в суді, ні в житті.

Правда, народжуються тепер і між сільськими народом елєменти свідомі національно, що читають українські книжки, ґазети, але їх мало, бо політична атмосфера не прияє розвиткові цих елєментів. Сваволя адміністрації душить їх; вони бояться виписувати ґазету, бо в очах адміністрації це „крамола“, з якою треба боротись. Поки не зміняться обставини, поки не запанує законність, доти ґазета наша не може мати широкого розповсюдження в селі, не тільки серед народу, але й серед сільської інтеліґенції. Учитель, священик, дяк, фершал, писар, та інші бояться її виписувати, щоб не втратити посади. Треба бути вже дуже зацікавленим українським рухом, треба бути ідейною людиною, щоб тепер виписувати ґазету, будучи людиною залежною від начальства. Само собою, що такі ідейні люди між сільською інтеліґенцією знаходяться і виписують українську ґазету, коли можна на своє імя, а то на імя якоїсь незалежної людини. Але ґазета не може держатись на самих передплатниках-героях, бо взагалі героїв скрізь мало, мало їх і у нас по селах.

По містах обставини инші. Тут адміністрація і взагалі всяке начальство не так гнітить обивателя в його приватному житті, бо взагалі: чим більший центр, тим вільніше живеться людині, та й начальству у великому городі труднійше простежити, що людина читає, передплачує собі додому.

Поліція та Охранка не забороняють у городі обивателям виписувати, скажемо, „Раду“, чи, навіть соц. демократичне „Слово“ і не чути, щоб коли вони видирали ці часописи, як це мало не скрізь робить сільська поліція. Начальство у городі не вигонить з посади чиновників за ці часописи, хіба вже тоді, як „Союз русскаго народа“ почне людину ту цькувати і зверне на неї увагу начальства.

З цього боку, кажу, городському обивателеві вільніше, ніж сільському.

Але міста наші так змосковлено, що дуже, дуже малий процент людности проявляє якийсь інтерес взагалі до українства. І тут українську ґазету виписує тільки людина національно свідома.

Звичайний городський обиватель, який так-сяк уміє говорити селянською українською мовою, не випише нашої ґазети, бо він краще розуміє ґазету російську, та й та дасть йому більше повин, — новини ті будуть свіжіші. Всяке більш-менш велике провінціяльне місто має свою російську ґазету, з якої обиватель швидше вичитає новини, одержані по телеґрафу, ніж з української ґазети, яка ще має приїхати поїздом з Київа. Таким робом, єдина українська ґазета не може конкурувати свіжістю новин з ґазетами — одеськими, харківськими, катеринославськими та иншими. В Київі вона ще моглаб конкурувати з київськими свіжістю новин, але як би вона пішла на цю конкуренцію, то ззілаб увесь свій роковий бюджет в один місяць і загинулаб, бо вона не малаб навіть і половини такого тиражу, який мають „К. Вѣсти“, котрі через „К. Мысль“, ледви, ледви дихають.

Ото-ж, нашу ґазету передплачують тільки люди, що цікавляться українським національним рухом, і все завдання в тім, щоб число таких людей збільшилось, щоб ширше розлилася ця свідомість серед усіх верств, станів, кляс людности.

Але школи, цього найдужчого чинника у нас нема; нема й ніякого широкого національного життя, зостається один чинник — преса.

Виходить так зване зачароване коло: щоб існувала преса, треба свідомого громадянства, щоб було свідоме громадянство, треба, щоб існувала преса!

Преса повинна ширити національну свідомість і очевидно вона це робить, бо що-дня, більше як у двох тисячах примірників наша ґазета розсилається по Україні, її люди бачуть, читають, говорять про неї.

Але всетаки свідомість ця шириться так пиняво, число передплатників так поволі прибуває, що як би так прибувала сила у хворого, то лікар давно визнав би його безнадійним і тільки з обовязку лікарської присяги мусів би щось робити, а родичі само собою сподівалисяб якогось чуда, що врятує його.

Отак і я сподіваюся тільки чуда, яке врятує нашу пресу.

Як би продержатися нам з нею, поки настануть такі часи, що громадянство не боятиметься передплачувати українську ґазету, поки у нас не звляться такі таланти, які звернуть на нашу пресу увагу і звичайної, несвідомої людности.

Тепер наша ґазета ведеться так і такими-ж силами, як російська яка-небудь ґазетка якогось провінціяльного міста, і відрізняється тим тільки, що найбільшу увагу звертає на наше національне життя і видається українською мовою.

Наш передплатник-герой одержить її, прочитає, згорне й покладе, а побожніший в кінці року заведе її в палітурки і заховає для нащадків.

А як-би, якимсь чудом зявились у нас такі сили, щоб передплатник, отримавши ґазету, зібрав сусідів і читав їм, скажемо, поезії, написані таким ґенієм, як Шевченко, оповідання такого таланту, як М. Вовчок, фельєтони, написані з таким гумором і силою, як писав Стороженко. Як би інтеліґентний передплатник читав у ґазеті статті, написані такою особою, як Драгоманов, щоб він з приводу цих статтей дебатував, змагався з приятелями та знайомими. Одним словом, як би про нашу ґазету говорили люди, щоб навіть учились мови, аби читати її, тоді свідомість ширилась би не так, як тепер, тоді число передплатників не прибувалоб так спроквола, як тепер.

Я певний, що як би у 80-х роках не зявилися на нашій сцені такі таланти, як Кропивницький, Заньковецька та брати Тобілевичі, то хіба наш театр зробивсяб таким голосним? Як би на сцені були самі Суслови, Колісниченки та инші Гаркуни-Задунайські, чи можна булоб ставити в ряд по сотні разів „Наталку Полтавку“, чи „Сватання на Гончарівці“?

Напевне театр наш з такими силами не прожив би до наших днів і не заграв би тої ролі в нашому національному житті, яку він грав протягом 25 років, він помер би, не проживши і пяти років.

От через що боюсь я за нашу пресу, боюсь, що вона при теперішніх обставинах, з теперішніми силами не проживе й пяти років.

З такими силами можна вести ґазету російську, польську, литовську, латишську, естонську, себто у тих народів, у яких ніхто й мови не здіймає, чи потрібна своя ґазета.

А у нас, у нації, яка навіть назвиська всіма признаного не має, коли ще своїм треба доводити потребу національної ґазети, такими силами ґазети на ноги скоро не поставиш.

Очевидно, що ще багато років ґазета мусить жити субсидіями, але питання в тім — чи надовго стане віри, охоти і снаги у „дающих“ субсидію?

В перший рік легко було найти людей, що охоче давали гроші на українську ґазету, на другий рік таких людей уже було трудніше найти, на третій ще трудніше, а на четвертий ледви, ледви я умовив дати ще на один рік. А на пятий, то я вже не знаю, що буде. Коли не знайду собі помочі, то пропало діло, бо я не в стані потягти ґазети самотужки.

Тим часом смерть ґазети від анемії — це друге Берестечко, величезний удар нашому національному рухові.

Це буде „радость велія“ ворогам нашим і „скорб велика“ друзям нашим. Не скоро очумається наш рух від такого удару.

Правда, мине кілька років і певне хтось знову зробить спробу видавати щоденну ґазету. Може до того часу зявляться нові сили, може керманичі нової ґазети зуміють ліпше повести її, може й публика, скучивши за кілька років за українською ґазетою, буде щиріше підтримувати її і т. д. Одним словом, може й те, може й це, але всетаки я певний, що поки не буде своєї школи, доти й преса наша не зможе стояти на власних ногах, бо в нас нема інтеліґенції.

Але тут виникає знов „зачароване коло“: щоб добитись своєї школи — треба, щоб широко розлилась свідомість національна, а щоб вона широко розлилась, треба преси, а щоб могла існувати преса, треба школи і т. д.

Чорт його знає, що й робити?

Одно можна сказати, що я завжди й кажу: „А ти, Марку, грай!“

Треба вживати всіх заходів, добувати грошей, аби тягнути, тягнути і дотягнути до кращого часу. Само собою, що часи чудес минулись і нема чого сподіватися на те, що враз

зявляться ґенії і звернуть увагу всього суспільства на ґазету. А треба і можна сподіватись, що настануть часи, коли передплачувати українську ґазету не буде геройством, а що кожний, хто нею зацікавиться, безкарно зможе собі її виписувати.

Коли тепер знайшлося дві з половиною тисячі героїв-передплатників, то можна думати, що тоді їх буде вдвічі більше, а при такому числі передплатників ґазета вже зможе існувати і без великих дефіцитів.

Як би число передплатників тепер зменшувалось, або стояло на одній мірі, то й тоді не можна булоб вважати справу безнадійною, але ми бачимо, що з кожним роком число їх, хоч помалу, а всетаки збільшується: ото-ж надія на кращу долю є і сміливо можна сказати: „А ти Марку, грай!“

16 лютого.

Сьогодні до мене на понеділковий журфікс завітав відомий артист (маляр) П. Ю. Сластьон, що на короткий час приїхав з Миргороду.

Я зараз послав добути хоч гитару і умовив Панаса Юрієвича заспівати думу.

Довго він відмовлявся тим, що давно не співав, все позабував, але я таки упросив його спробувати.

Коли він заспівав думу: „Невольницький плач“, то всі присутні були надзвичайно зворушені. Ніхто з них не уявляв собі, що можна так високо артистично виконувати кобзарські думи.

Сластьон, в 70-х роках жив у с. Вереміївці над Дніпром, по сусідству з знаменитим кобзарем Круковським,[17]) від якого й вивчився співати думи.

Багато я на свойому віку чув кобзарів, але жоден з них не робив на мене такого враження, як Сластьон. Він співає на голос і по манері так, як співали колишні кобзарі, так як співав і Вересай, якого я чув у 80-х роках, але Сластьон,

---

[17]) Від якого П. Куліш записав багато дум.

як інтеліґент виконує далеко артистичніше. Спів його захоплює душу і мимоволі викликає у слухача сльози.[18])

20 лютого.

Сьогодні нас оштрафовано на 30 руб. за звичайну передову Єфремова. Нічого в ній нема різкого; такі статті щодня пишуться по російських газетах і їм нічого, а нам — зась! Адміністрація думає, що наша ґазета читається найбільше селянами, а через те її й тиснуть гірше, ніж російські. Вже ми доводили ґубернаторові, що инші передплатники — це переважно українська інтеліґенція, а не селяни, але він не вважає на те й штрафує.

Я й так переживаю страшенну крізу безгрішшя, а тут ще й штрафи! Торік хліб майже зовсім не вродив; пшениці продав я надзвичайно мало, арендатори теж не мають чим платити, а видатків усяких у мене сила.

Гроші зібрані з переплати на „Раду" пішли майже всі на покриття торішнього дефіциту та на платіж за рік на почту, на купівлю паперу, а тепер на біжучі платежі (друкарню, гонорари) нема з чого потягнути.

Писав до В. М. Леонтовича, щоб дав з асиґнованих В. Ф. Сіміренком. Але він тепер заклопотаний хворобою жінки, то йому не до того.

Лежить моїх 1000 рублів застави у жандармів за О. Квасницького; його вже посадили, а грошей ніяк не вирву.

Теж саме з заставою за Шеметів. Справу їхню скінчено, але через касацію певне ще доведеться ждати. Як би швидче скінчилася їхня справа, то можна булоб заставити „Свидѣтельства" Крест. Банку, що я за їх заклав, і дістати грошей на обіходку до нового врожаю.

Отсе безгрішшя найбільше псує мені настрій, бо без грошей, як без рук.

Всякий вважає мене за страшенно грошовиту людину, всякий при потребі звертається до мене, а я тепер рішучо не можу нічим запомогти, а люди не вірять, що у мене нема

[18]) Його спів переняв Ф. Колесса на фонограф і видрукував у Записках Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові, та нотами не передаси голосу.

грошей. Всякий думає, що коли я трачу на „Раду“ тисячі, то певне у мене є міліони. Люди не знають того, що я систематично відриваю від себе, від дітей, обрізую свої видатки до крайности, щоб не дати померти ґазеті. Всім відомо, що у мене багато десятин землі, а не знають того, що ці маєтки позаставлювані в банк і що мені за їх доводиться що року платити великі проценти.

В спадщину я дістав маєток у Перешорах, заставлений у Банку, потім ще його заставив і купив Кононівку, прийнявши на себе і борги, що були на ній. Як би реалізувати всі мої маєтки, то справді був би великий капітал, який давав би (в инших руках) втроє більше, ніж я маю тепер прибутків з землі. Але я вважаю обовязковим передати землею дітям стільки, скільки я дістав від своїх батьків. Придбане-ж мною я з спокійною совістю трачу і за життя свого вже витратив тисяч біля сотні на всякі громадські справи. Одним словом майже все, що я придбав — витрачено.

А тимчасом видаткам на „Раду“ й кінця не видно, а з біжучих прибутків у мене не вистане на все. От тут і „заковика“. З „Радою“ не знаю, що й робить, — „чи покинуть, чи любить?“

Та „якось воно буде“, мовляв Куперян.

Або як Левко каже в листі до мене — „Крутись, батьку, мотай головою, а „Ради“ не покидай, бо це єдина плата нації за наше паразитичне існування на її орґанізмі“.

Хороші слова. Радісно мені було їх читати. Це мені моральна піддержка від старшого сина.

Та я не покину її, поки не загину, але коли покине В. Ф. Сіміренко, то сам я не в силі її видавати.

22 лютого.

Ідея покійного В. Б. Антоновича, що поляки на Україні повинні перестати бути „вельможними кольоністами“, а стати щирими синами того народу, серед якого вони живуть — не вмерла.

Потроху з межи поляків зявляються люди, що приєднуються до української культури, а останніми роками зявилася межи ними вже ціла течія культурно—українська,

З ініціятиви вельмиталановитого молодого історика нашого В. Липинського надумали вони заснувати для ширення українства серед польського суспільства тижневий орґан на польській мові і виявили бажання особисто познайомитись з українськими культурними діячами.

Заходами В. Липинського зійшлося нас вчора душ зо двадцять в ресторані. Нас, українців, співробітників „Ради", було 6 душ, а решта — поляки.

Виявилося, що між ними є елєменти двох відтінків: одні з них називають себе українцями польської культури, вважають себе по походженню за українців, діди-прадіди яких змінили віру й мову, поробились поляками, — католиками. Ці елєменти добре ознайомлені з українською літературою і зовсім добре говорять по українському. Другі вважають себе поляками з діда-прадіда, але, живучи серед українського народу, вважають своїм обовязком допомагати культурному розвиткові цього народу. Ці елєменти не вміють говорити по українськи й говорили з нами по польському.

Один з них попросив вибачення, що вони не рішаються говорити з інтеліґентами по українському, а, що „з людом" вони раз-у-раз говорять по українському.

На це я, осміхаючись, відповів йому:

— То ви, панове, уявіть собі, що ми „люди".

Вони засоромились, але всетаки не рішились говорити з нами по українському, а цілий вечір говорили по польському.

Вечір минув досить жваво: багато було промов, в яких одні одним говорили компліменти, а чи вийде щось з цього практичного — не знаю.

Взагалі треба сказати, що така течія серед польського громадянства на Україні дуже для нас корисна.

Ці елєменти можуть розповсюжувати українські книжки, ґазети, засновувати по селах бібліотеки, читальні. А коли буде земство в „Юго-Западном краю", то вони ще більше зможуть зробити корисного дня народу.

Все польське панство напевне ставитиметься до всього українського або байдуже, або вороже навіть. Вони пороблять добрі шляхи в краю, добре зорґанізують медичну,

ветеринарну справу, а ще краще сільсько-господарську: позаводять зразкові поля, аґрономів, щоб навчити мужика жити і на свойому моргові землі, аби він не зазіхав на їхні маєтки. А що до народньої освіти, то польське панство напевне нічого корисного для народу не зробить. Як би можна було завести польску школу, то вони її поставилиб як найкраще, а російську вони напевне передадуть духовенству, аби нічого, або як найменше на неї витрачати земських грошей. До української школи польське панство буде ставитись навіть вороже, бо воно бачить, які наслідки дала національна школа в Галичині. Національна школа приведе до національної свідомости, а ця свідомість не на руку польському панству.

Отсю шкідливу ролю польського панства зможуть хоч трохи паралізувати ті елементи, які вважають обовязковим допомагати розвиткові української культури.

Вони вкупі з українцями можуть робити опозицію в земстві елементові польському та „істинно-русскому", які напевне йтимуть вкупі проти української школи то-що.

Коли земство демократизується, тоді ворожий українству елемент зменшиться, бо він представлений тільки панством, а демос увесь український, хоч тепер ще й несвідомий національно.

Але з поширенням в народі освіти напевне пошириться і свідомість національна і цьому значно може прислужитись та частина польського суспільства, яка прихильно ставиться до українського культурного руху.

Чим більше буде такого елементу серед польського громадянства, тим для руху українського корисніше.

Український друкований орґан на польській мові повинен би значно поширити число таких елементів, але не знаю, чи здійсниться він. Щось не віриться мені, щоб між польським панством знайшлось багато людий, які захоплються українством не тільки до глибини душі, а й до глибини кешені!

Дворянство, здається, ніде не грало великої ролі при відродженні націй. Принаймні у нас воно для цього нічого не зробило.

Наші письменники і взагалі діячі національного відродження — переважно все, так звані, разночинці чи підпанки, а найбільше діти духовенства, Це й не диво, бо це одинока інтеліґентна верства, що з юних літ близько стоїть до народу, знає його мову, його життя і т. ін.

Дворянство, хоч з юних літ і живе переважно в селі, але воно не переймається інтересами народу, воно з пупянку тягнеться до службової карієри. Заможніші, родовитіші елементи з пієтизмом поглядають до джерела всяких „милостей".[19]) марять про камерюнкерство, камергерство, а дрібніші готуються до карієри повітової, ґуберніяльної.

Раболіпіє нашого дворянства доведене до такого гидкого приниження, далі якого вже не можна йти.

Не диво, що наше дворянство не дало майже ні одного українського патріота, бо на цьому полі вони не могли сподіватись на „великія и богатыя милости".

Инколи показують на Тарновського, кажучи, що цей український маґнат багато зробив для українства, зібравши великий і цінний український музей в Чернигові, але робив він це не як патріот, а просто як аматор рідкостей. Він навіть і говорити не вмів по українськи і з таким же інтересом, а може й більшим, збірав би рідкості французькі, або німецькі, як би жив у тих землях, бо мови тих народів та історію їх він напевне знав безмірно краще, ніж свого народу.

Навіть матеріяльно наше дворянство не підтримувало українського культурного руху, його піддержували раз-у-раз так звані „буржуа", що самі, або батьки їх вийшли з низів.

Так само не сподіваюся я, щоб рух наш підтримала наша польська шляхта.

Правда, очі польських дворян не звернені до джерела „милостей", бо там їм нема ходу, але вони живуть ілюзіями, вони всетаки марять про Річ Посполиту від можа до можа, хоч і для цього наша польська шлахта реального нічого не робить і ні для яких ілюзій не поступиться своїми маєтками.

[19]) Царських

Трудно припустити, що вона принесе якісь жертви для українського руху, чужого їй або й ворожого.

Вона ясно бачить, що коли український демос дійде до самосвідомости, то польським ілюзіям на Україні прийде край!

Але, що було, те ми бачили, а що буде, те побачимо!

14 березня 1909.

Почалися Шевченківські дні і по всій Україні служать панахиди, уряджують концерти, вистави, вечерниці для збору грошей на памятник.

В Київі було вже зо скілька концертів і ще буде. Я беру білети на всі вечірки, але не хожу ні на одну, бо всі вони уряджуються по нашому національному девізу: „хоч погано, зате довго".

Але скільки не зарікався, а таки пішов 10 березня в клюб на вечірку. Причепився Жебуньов і таки умовив мене. Докоряв мені, що я наче-б то держусь того принципу, що українство повинно жити „підспудним" життям і не виходити на широку арену.

„Старі українці раз-у-раз виступали привселюдно, молодші теж намагаються, а отся середня верства — Чикаленко —Матушевсько—Єфремовська раз-у-раз пріє „в собственном соку".

Старі, справді, виступали прилюдно, але так, що ніхто в їх того українства і не помічав.

Ми, середня верства, намагались, не роблючи ґвалту, працювати на українському ґрунті, а не виступали привселюдно найбільше через те, що не було привселюдного життя. А тимчасом, підчас виборів, мусіли й ми приймати участь в нарадах з кадетами,[20]) поляками та євреями і „держати високо знамя".

Підчас виборів у третю Думу ввійшли в бльок з иншими і за делеґата від українців вирядили Ф. П. Матушевського, і, коли він безпомічно розводив руками і казав:

— Що-ж я там робитиму, коли у нас зовсім нема україн-

[20]) Російська Конституційно-Демократична Партія.

ців з виборчим цензом? — то ми його заспокоювали, кажучи жартома:

— Ідіть, Федоре Павловичу, та „держіть там високо наше знамя!"

Кінчилося тим, що він, купно з усім бльоком, попав в участок (під арешт) і просидів там скілька день, а в депутати так таки ні один від бльоку не попав, а самі чорносотенці.

Але я збочив. На Шевченківську вечірку 10 березня запросили скілька душ кадетів та поляків і урядили вечерю на 100 осіб.

Вечеря почалась тільки в 12 годин, а за вечерю як почали наші говорити, то так тягли, що аж сором було слухати. а старий Михальчук побив рекорд так, що публика почала розходитись. Садовський вже поривався сказати йому, як той церковний староста (титар) попові:

— Нате вам, батюшко, ключ від церкви, як кончите, то замкніть церкву.

Не міг я досидіти до кінця і пішов додому, щось коло 3 години ночі, а вечірка ще тягалась годин зо дві.

Ми таки й тут виконали наш національний девіз: — „Та й погано ти, дівко, співаєш! — Хоч погано, зате довго".

18 березня 1909.

Вчора приїхав з Кононівки, куди їздив за „данями" (за арендними грішми).

Ввечері зайшли Павло Малинка та Роман Кобізький, розговорились, я й кажу:

— От був у мене сьогодні Андрій Боровик та розказував, як люди пють по селах.

— А справді пють, як ще ніколи не пили. Багато є таких. що вже босяками поробились. От, Андрій Кравченко, який розумний челевік, а пропав: дав собі волю і допився до того. що вже нічого немає: землю продав, город теж, осталася сама хата. Відкрив крамничку, почав горілкою торгувати і все перевів.

— Правду приказка каже, що нашому братові, мужикові, можна тільки білою глиною та дьогтем торгувати, бо не ззіси і не випеш.

— Він ще й ґрамофона купив та по копійці від пісні брав, поки в пянстві і ґрамофона того не побили. Пропав зовсім чоловік, а який чоловік!

Справді, Андрій Кравченко надзвичайно розумний і дотепний чоловік. Він бував на ювилеї Лисенка, Нечуя-Левіцького і всіх дивував своїм розумом.

— Чому-ж ви приговора не зробите, кажу, щоб припинити оте пянство? От, Андрій Боровик прохав мене, щоб я поклопотався.

— Бо Андрій сам п'є, а ми не п'єм і не торгуєм, то нам байдужки.

— Отсе то й горе, кажу, що у нас вдача така: „моя хата з краю". У німців в Херсонщині я бачив, що як сказиться собака, то вони верхи за нею женуться, поки не вбють, бо знають, що вона десь наробить шкоди. А як у нашого чоловіка сказиться, то він тільки від хати нажене, щоб дітей його не покусала, а про сусідських йому й байдуже; він знає добре, що скажена собака додому не вернеться. А не здумає того, що його собака покусає чужу. а та може покусати його власних дітей. Оттак і ви, кажу, міркуєте: „Ми самі не п'єм, то нам байдужки, що робиться на селі", а не здумаєте того, що коли нема ладу в селі, то й вам же самим погано. Як оттак як ви міркуєте, то ніколи не можна дождатись кращих часів. З злом треба боротись, винищувати, бо воно на нас же самих може обернутись, як скажена собака. Німці це добре розуміють, а через те в їх і порядки не такі, як у нас.

Ні, що не кажи, а таки треба німця, щоб навчив нас жити по людськи, щоб поробив з нас свідомих людей, щоб вніс культуру в маси. Зробили-ж німці людей з чехів. Вони заводили культуру для своєї вигоди, а чехи переняли її, поробились національно свідомими і почали боротьбу з своїм гнобителями. Та не диво, що чехи стали свідомими, там инші умовини політичні, але поглянути на наших латишів та естів, що ввесь вік жили при таких умовах, як і наш народ,

а може й гірших, тільки пани та городяни у них були німці. Латиші, ести, визволені з кріпацтва без землі, здається, повинні булиб загинути рабами, але завдяки німецькій культурі, вони стали свідомими національно, у них нема неписьменних, у них широко розвинулася своя преса, хоч школи національної їм ніколи не дозволяли, ні при німецькому, ні при російському пануванні. Теж саме зробилося і з фінами під шведським пануванням, а під російським вони певне й досі були-б такими, як тепер їхня рідня, тобто мордва, чуваші, череміси та инші.

21 березня 1909.

Розіслали ми до передплатників „Ради“ запитання (анкету) і от тепер надходять відповіді, вже є більше за 300. Цікавий це матеріял, але дуже різноманітний: одному хочеться, щоб „Рада“ була селянською ґазетою, другому — щоб була чисто інтеліґентською, третій цілком задоволений теперішньою „Радою“ і так само по всіх запитаннях.

В анкеті тій були такі запитання: Яке соціяльне становище передплатника; який його вік; звідкіля довідався про нашу ґазету; чи читає всі відділі ґазети; чи все розуміє; які відділи найбільше його цікавлять; про що на його думку, треба більше писати; які відділи розширити; чи задовольняє його взагалі зміст ґазети, мова і т. д. Памятаю, що всіх (анонімних) відповідей прийшло більше пятисот і робити з них висновки взявся М. Порш, але нічого не зробив. Після нього заходився обробляти відповіді В. Галевич, але його арештовано і відповіді невідомо де поділися.

Взагалі цікаво і приємно читати відповіді людей неупереджених, що пишуть про свої враження від ґазети. Але боляче читати відповіді засновані не на враженнях від ґазети безпосередньо, а засновані на плітках, добутих з заднього ходу.

Ображені бездари пишуть, що наша ґазета ведеться гуртком „сватів та кумів“, що ми не пускаємо в ґазету свіжих, молодших сил і т. д. (Відповідь демонстративно підписана О. Мицюком).

Господи! Та коли нам пришле чи принесе хтось статтю, чи якийсь твір хоч з краплею таланту, то ми незвичайно радіємо такій появі нової сили, нової надії і всіма силами намагаємось підтримати нового кебетливого автора, заохотити до писання, часом прибільшуючи його хист і часто навіть на шкоду йому.

Правда, багато безталанних писань за цих три роки довелося відкинути, багато прийшлося образити безрадних писак, але й жадної талановитої сили ми не відкинули, не тільки з давніших письменників, а й з молодших, навпаки, ми намагаємось з'єднати всі хоч трохи кебетливі сили коло „Ради“.

І тому закиди, що ми не пускаємо до „Ради“ свіжих сил, безпідставні і досадні.

Хіба Олесь, Майорський, Гай, Ніковський, Піснячевський, Пригара, Гехтер, Чупринка, Черкасенко та инші з молодих кому небудь з нас куми, брати, свати, а ми з радістю приняли їх до гурту робітників „Ради“ і сердечно раді привітати всяку талановиту людину чесного напряму.

10 квітня 1909.

Несподівано приїхав до Київа славнозвісний Іван Франко і оселився у мене. Сумно дивитись, як такий великий і глибокий розум помутився. Про все він говорить як здорова людина, а коли зайде мова про його паралізовані руки, то тут і виявляється його божевілля: він запевняє зовсім серізно, що то Драгоманов покрутив йому руки і що й тепер їх крутить. Він відганяє дух Драгоманова тільки тим, що раз-у-раз мочить руки в креозоті. Ввесь будинок засмердів креозотом так, що й витримати тяжко.

Прожив у нас Франко днів з десяток і наморочив нас усіх немало, бо руками він не може нічого робити — його треба роздягати, одягати, вмивати й годувати. Дивно, як він сам зі Львова приїхав сюди. Тут він багато ходив сам по знайомих та на Поділ, де купував собі багато раритетних книжок. Гроші він держить у кешені піджака і, коли треба платити, то він каже продавцеві лізти до себе в кешеню

і брати грошей скільки йому слід, а здачу класти назад.

Певне таким чином у його багато забирають зайвих грошей, хоч він запевняє, що ніхто не зловживає.

Додому не хотів їхати, поки син не приїхав і не забрав його.

Страшенно сумно і болюче, що загинула така талановита та працьовита сила. Кажуть, що нема надії, щоб до його вернувся здоровий розум. А коли справді так, то краще вже йому вмерти.

24 червня 1909.

Наближаються „торжества“ з приводу „Полтавской побѣды“ і почалося справжне „народное бѣдствіе“ (лиха година).[21])

Недавно я був у Кононівці і довідався, що вночі у нас там був трус. Арештували садовника мого, Степана Овраменка, якого поліція мала давно на підозрінні. При трусі у нього найдено в скринці мої „Розмови“; пристав забрав „Розмову про мову“ і між ним та Степаном вийшов такий діялоґ:

— Та це-ж книжечка нашого пана!

— А ти думаєш твого пана не можна посадити?

— Вона-ж дозволена цензурою, її приложено було до ґазети „Рада“.

— „Рада“ — ґазета заборонена.

— Як же так, коли й сьогодні вона получена (одержана) з почти.

— Ну, не розпатякуй багато! це твоєму пану, як видавцеві можна, а тобі ні.

Діялоґ скінчився тим, що Степана відвезено в стан (поліцію).

Кажуть, що всіх підозрених, що живуть ближче трьох верств від залізниці, потрушено і наказано, щоб виїхали в другу губерню на два тижні, або їх на цей строк посадять.

---

[21]) В звязку з приїздом у Полтаву царя.

Під такий час приїхав на вакації син мій Левко, що вчиться в Льозанському університеті в Швайцарії.

На границі його трусили з особливою увагою, найшли шматочок першомайської червоної стрічки, яка якось попала в книжку, і допитувались, чи дійсно він той, що стоїть у пашпорті.

Розказував Левко, що його допитували, хто в Київі ґенерал-ґубернатор, хто ґубернатор, митрополит, але він відповів, що не знає, бо з ними діла ніякого не мав, а удостовірив свою особу листами на своє імя.

— А ви належите очевидно до української партії, завважив жандармський ротмістр, коли перечитав мої листи, писані українською мовою.

— Себто ви хочете сказати, до української нації, відповів Левко.

— Ні, я „тоже малоросс" по національности, але не розмовляю і не листуюсь з своїм батьком по „малорусски".

Тим діло, здавалось, і скінчилось і Левко щасливо приїхав до Київа.

В Київі він не хотів засижуватись, поспішав у Кононівку, як він казав, щоб виспатись і відгодуватись.

Я провів його на двірець, а по дорозі ми ще зайшли до В. П. Степаненка в книгарню, бо до відходу поїзду було ще багато часу.

У Степаненка розмова вся була на тему „о народном бєдствіи".

Левко оповідав про свою комічну розмову з жандармом на границі; Степаненко розказував, що з нього взято підписку, що книгарня буде замкнена і запечатана 27, 28 і 29 червня[**]) і що ніхто не повинен виглядати з вікна книгарні, а коли хто вигляне, то в того стрілятимуть без попередження; в книгарні, в підвалі (сутеренах), на горищі (стриху) і в дворі будуть розставлені стражники.

Я згадав оповідання покійного проф. В. Б. Антоновича з його студентських років. Він ходив з товаришами по селах

[**]) В звязку з приїздом у Київ царя.

та придивлявся до селянського життя. Якось сіли вони над шляхом відпочивати, коли бачуть, йде якийсь чоловік і, держучи шапку високо на палиці, щось вигукує, а женці понад шляхом почали метушитись. Коли він наблизився, то вони почули, що чоловік той гукає:

— Люди добрі, тікайте, хто куди бачить, бо ґубернатор їде!

З тих часів минуло вже більше сорока років, вже люди не тікають від ґубернатора, а от нам тепер довелось тікати „хто куди бачить".[23])

— Я, кажу, виїду завтра в Херсонщину, щоб бува не посадили на цей час у тюрму, а Степаненко, сміючись, каже:

— А я дав підписку, що три дні буду сидіти головою ниць у подушку, то може мене не займуть.

А Левко каже:

— А я поїду в Кононівку і там завалюсь висиплятись.

— Гледіть, щоб часом не довелося вам висиплятись в участку,[24]) завважив Степаненко. — В Полтаві вони позасаджували всіх хоч трохи поступових людей і кажуть, що продержуть, поки не скінчаться „торжества". На всякий випадок купіть собі араґацу від блощиць та чайник. Всяка порядна людина повинна теппер мати в себе про запас чайник та порошок на блощиці.

Степаненко справді запаслива людина: він має напоготові не тільки чайник та порошок, а й спеціяльний матрац, який лежить у сараї,[25]) щоб не наносити в помешкання блощиць.

Побалакавши про всякі пригоди, попрощались ми з Степаненком і поїхали на двірець.

Взяли білета (карту) до Кононівки, носій поніс пакунки у ваґон, а я, попрощавшись з Левком, поїхав у редакцію, сказавши, що в Кононівку приїду, вже як мине „народное бєдствіе" (лиха година). [26])

---

[23]) Від царя.
[24]) Арешт при участку (канцелярія беціpку)
[25]) Хижа, повітка.
[26]) Поки вже проїде цар.

В годин три, коли я усів у дома обідати, приходить носій, той, що вносив Левкові пакунки, і каже, що його в ваґоні арештовано і відвезено в Бульварний участок.

Зараз я поїхав туди. Приїздю. Справді, кажуть, є, тай пакунки його лежать тут-же в дежурній кімнаті.

От, думаю собі, спішив хлопець додому та й вскочив у обійми „любезнаго отечества" (милої батьківщини).

— По чиєму наказу, питаю, арештовано?

— З паперу видно, що по наказу Охоронного відділу, відповідає по українськи надзиратель.

— А чи не можна мені побачитись?

— Боже сохрани!

— Хоч мінут пять?

— Ні одної мінуточки.

— Від кого-ж це залежить?

— Від Охранки. Поїдьте туди, хоч там мабуть тепер уже нікого нема.

Сказав мені адресу — Велика Житомирська 34.

Приїздю. Ходжу, роздивляюся — ніде ніякої вивіски.[27]) Зайшов у двір. На домовій таблиці теж нічого не написано. Коли дивлюся, до мене придивляється якийсь добродій в цивільному піджачку; по очах я зараз пізнав, що то шпиг.

Я до нього (розмова велась по московському):

— Мені треба бачити начальника охранного відділу.

— А вам нащо? переляканo питає той добродій.

— Та от сина мого арештували там і там при таких і таких обставинах.

— Тепер нікого нема. Приходьте завтра о 12-ій. Начальник вас не прийме, а може помічник, або урядовець. Тільки дурно будете клопотатись: поки „торжества" не кончаться, то його не випустять. Наше бюро тепер так завалене, що до 30-го і справи вашої розглядати не будуть.

— Та може хоч побачитись дозволять, кажу.

— За цим зверніться в Жандармське Управління в при-

---

[27]) Шильду.

йомний день — в понеділок і четвер, від першої до другої. А наше бюро не має права давати побачення.

— Ваше бюро може тільки арештовувати, а побачень не може давати?

— Так точно, по інструкції так.

— Сьогодні, кажу, понеділок, але вже пізно, а до четверга чотирі дні ждати. Добитися в Жандармському Управлінні в неприйомні дні неможна, це я знаю з досвіду добре вже.

Вертаюся в участок. Знов прошу, щоб дозволили побачитися. Не можна.

— Ну, то хоч запитайте, що йому прислати?

— Я й сам вам скажу, що йому треба, каже надзиратель: — перше всього порошку на блощиці, чайник, подушечку й обід.

Знаючи, що камери Бульварного участку дуже вохкі, брудні, я попросив, щоб Левка перевели в Либедський участокок „по мѣсту моего жительства". Надзиратель обіцяв переговорити з приставом (комісаром).

Коли через годину двірник поніс Левкові обідати, то його, справді, вже перевели в наш, Либедський участок.

Другого дня вранці побіг я в наш участок побачитись там із знайомим околодочним для секретних справ, Мельником. Він разів кілька бував у мене за справками, коли мені треба було „свідоцтво про благонадійність", для права мати револьвер, та при переході до мене книгарні „Київської Старини" і т. д. В розмовах зо мною він виявляв великий інтерес до українства, а коли я подарував йому повного „Кобзаря", а потім „Історію України" Аркаса, то він був несказано радий і вдячний мені.

Я розказав йому, що трапилось з Левком і спитав, чи не можна з ним побачитись. Він пораяв мені побувати в Охранці і просити дозволу на побачення, а тимчасом, моргнувши мені, вийшов з кабінету.

Через кілька хвилин увійшов і каже:

— Зараз ми його викличем наче для обявлення постанови про арешт, але не довго розмовляйте, щоб не звернули

увагу канцеляриста, та щоб не довідався пристав, бо буде лихо.

Справді, через якийсь час городовий привів Левка. Він, радісний, почав розказувати, що попав в участок, де стрінув одного політичного, якому знайомі еміґранти просили передати поклін ззаграниці. Поговорили хвилин скілька і Левка повели. Я заспокоївся, побачивши, що самопочуття у Левка добре і що він здоровий.

В 12 годин пішов в Охранку. Подав свою карточку вчорашньому шпигові і, сівши на лавочку, жду на дворі.

Коли це вискакує з Охранки якийсь пан, а за ним два добродії з шпигівськими пиками. Пан роздратовано гукає, звертаючись до публики, що сиділа на лавочці:

— Я не розумію, що це за „учрежденіе“ (установа) таке? Я прихожу, рекомендуюсь — дворянин такий — то, і питаю за що арештували мого сина, а якийсь пан у піджаку нечемно мені заявляє, що це не моє діло. Та я піду до ґубернатора з скаргою, я вам покажу, як поводитись з дворянином.

Один з шпигів теж роздратовано відповідає йому:

— Можете йти хоч до ґенерал-ґубернатора, а тут прошу не кричати.

А коли панок відійшов, він, звертаючись до публики, каже:

— От чудак, наче маленький, не знає, в яке „учрежденіе“ попав.

А другий завважив:

— Він хотів, щоб до нього в ґенеральскому мундурі вийшли.

Тут мене покликали і ввели в прийомну. Увійшовши, я аж звомпив, як кажуть, аж дух мені сперло! Де-ж таки — мало не третину невеличкої кімнати займає кіот з величезним образом благословляючого Спасителя! Господи! Яке блюзнірство — таке „учрежденіе“ і образ Спасителя! По стінах портрети царя, цариці, Плеве і колишнього Начальника Охранного Відділу Спиридовича з написом: „Дорогому Кіевскому Охранному Отдѣленію, полковник А. Спиридович“. І є-ж, думаю

собі, люди на світі, яким „Охранное Отдѣленіе“ може бути „дороге“.

Через чверть години вийшов до мене якийсь добродій военної виправки, але в цивільному піджаку і спитав, чого мені треба.

Я розказав у чім діло.

Він відповів, що у них про це ще нема відомостей, певне будуть завтра, або післязавтра.

Розказуючи справу, я сказав, що син мій політикою не займається і очевидно це яке небудь непорозуміння і просив дозволу побачитися з ним. На це добродій мугикнув, а потім, якось граючи очима, завважив:

— Поки не закінчиться слідство, бачитись з ним не можна. А у вас недавно був трус теж через непорозуміння?

— Теж через непорозуміння, і я просив Жандармське Управління пояснити мені причину, але відповіді не дістав.

Так ні з чим я й пішов з Охранки.

Другого дня вранці знов таємно бачився з Левком, а в 12 годин знов пішов в Охранку просити офіціяльного побачення.

До мене вийшов, з моєю карточкою в руках, високий, сухорлявий, середнього віку добродій у цивільній одежі, з закрученими вусами і гостренькою борідкою і між нами виникла така розмова (звичайно московською мовою):

— Что угодно (чого бажаєте)?

— Сина мого арештували...

— Знаю. Так чого-ж ви хочете?

— Хочу просити вас, щоб його звільнили...

— Ми тепер нікого з закордону не пускаємо на полтавську залізницю.

— Він туди не поїде, він залишиться в Києві, або я пошлю його на Херсонщину.

— Ні, нехай посидить в участку...

— Але, помилуйте, за що-ж? За ним ніякої вини нема.

— У нього на кордоні в речах знайдено революційну стрічку (бинду).

— Та та стрічка попала до нього випадково, він політикою не займається...

— Він ще гімназистом був арештований, я дуже добре памятаю. Евгеній Харлампієвич Чикаленко та його син Лев далися мені в знаки...

— Помилуйте, чим же я вам досадив, я політикою ніколи не займався і не займаюсь.

— А це ваше українство, а ця ваша „Рада“?...

— Справді, я цікавлюсь українським національно-культурним рухом і „Раду“ видаю з дозволу начальства.

— Оце тепер найголовніше...

— Але-ж там нема нічого нелеґального, противозаконного.

— Оце саме говорить і Грушевський.

Тут йому очі заіскрились і він якось роздратовано вигукнув:

— Грушевському давно місце в тюрмі! Я таки коли небудь його посажу. Скажіть будь ласка, чого він сюди їздить?! Не подобається тобі в Росії, сиди собі в своєму Львові і кричи скільки хочеш, а не приїзди сюди...

— Грушевський тутешній уродженець, має свій дім у Київі, кажу, — українець родом і теж, як і я, цікавиться українською культурою...

— Ніяких тут українців нема.

— Ну, „малороси“, кажу.

— Ніяких малоросів нема, всі ми „русскіе“...

Не бажаючи вступати з ним в полеміку, я перевів розмову на сина:

— А як-же з сином моїм? Мене, як батька, це найбільше цікавить.

— Я розумію. У мене нема справи про нього, я дістав тільки телеґраму. У всякім разі, як що й нема нічого злочинного, то всетаки днів кілька доведеться його подержати.

З тим він вийшов з прийомної.

По тону, яким цей добродій „в піджаку“ говорив зо мною, я упевнився, що це був начальник Київського Охраннаго Відділу, та й прикмети кажуть, що це всесильний тепер у Київі прапорщик запасу Кулябка.

Кулябка подав міністрові записку, в якій доводив, що український рух небезпечніший для цілости Росії за всякі соціялістичні, про що я кажу в своїх Спогадах.

Справді всесильний.

Розказував мені покійний Н. В. Молчановський, правитель Канцелярії Ґенерал-Ґубернатора, що сам ґен.-ґубернатор Сухомлинов, теперішній військовий міністр, був у Київі під доглядом у цього „прапорщика" Кулябки, принаймні є всі дані, що він перечитував листи адресовані Сухомлинову. Знаючи це, Сухомлинов діставав і писав всі інтимні листи на „конспіративну адресу".

Оттака то влада у начальника Охранного Отдѣленія!

Ні ґенерал-ґубернатор, ні директор Департаменту Поліції нічого не важуть у порівнянні з прапорщиком Кулябкою!

Отсе і є те негласне правительство, про яке говорив у Думі член її, князь Урусов, бувший Товариш Міністра Внутрішніх Справ.

29 червня.

Вчора, в день проїзду царя, я не міг добитись побачення з Левком, бо в участку не було ні одного околодочного надзирателя, навіть і городових[28]) не було, окрім одного старезного діда.

Само-собою що й в Охранці нікого не було — всі пішли „охранять" царя. Але, щоб не забути за Левка, я, за порадою М. Садовського, пішов до його знайомого, прокурора Горового, племінника небіжчика Драгомирова, який з Кулябкою на „ти", і попросив його, щоб він замовив словечко за Левка.

— Бо вони, кажу, можуть забути за нього. Тепер їм ніколи, а коли випровадять царя, то будуть відпочивати, радитись, яка кому вийде нагорода, а хлопець мусить сидіти і ждати.

Горовий обіцяв поговорити з Кулябкою.

---

[28]) Поліцаї.

Сьогодні вранці забіг я в участок; там повно околодочних надзирателів, всі гудуть, як бджоли, очевидно діляться вчорашніми враженнями.

Мій знайомий околодочний, завівши мене в свою кімнату, каже:

— Вчора, при стрічі государя, трапився такий випадок, що ми всі й досі до памяти не прийдемо. Ви може були і бачили, що по вулицях стояли у два ряди солдати лицем до государя, третій ряд солдат — лицем до тротуару, а четвертий ряд поліція, яка перебігала по мірі того, як двигався екіпаж государя. Окрім того сила філерів та членів усяких монархічних партій, щоб нікого не допустити до государя... І все-ж таки, на розі Жилянської і Безаковської якась стара жидівка умудрилась підійти до екіпажа государя і піднесла йому хліб. Ви-ж подумайте собі! Таким способом можна було в хлібі і бомбу піднести і ніхто не спинив! Що-ж після цього значать всі охрани дороги, мостів і проч.? — Вчора до вечера я возився з тою жидівкою: стара чулошниця з Соломенки.[29]) Вона каже, що у них у законі сказано, що коли піднести хліб цареві, то прибавиться 10 літ життя. То вона й піднесла. Звісно жиди, комерческий народ!

— Ну, щож їй буде за це? питаю.

— Та хто його знає, чи їй буде що, чи ні, а поліції нагорить. Вірите, що коли ми побачили, що государ припинив екіпаж і прийняв від неї хліб, то мало не повмлівали.

— Ну, думаю, — віддячать вони тій жидівці! Вона бідна сподівалась, що їй прибавиться віку, а поліція, напевне вкоротить їй життя на 10 років: буде вона памятати приїзд царя!

— А подумайте, каже надзиратель, який сором усім київським монархічним партіям, що у святому Київі перша піднесла хліб царю жидівка!

— Коли цар виїхав, я знов побачився на хвилину з Левком і побіг в Охранку, але там мене не прийняли, бо сьогодні Петра і Павла.

---

[29]) Передмістя Київа.

Ввечері Левка звільнили. Очевидно Кулябкові нагадав про нього Горовий.

Отак висидів хлопець дурнісінько цілий тиждень, а скільки попсувалося здоровля у мене, а особливо у матері. І скільки таких випадків!

За старання Кулябко дістав ротмістра і „прикомандированъ къ отдѣльному корпусу жандармовъ", як сьогодні оповіщено в ґазетах. Певне й стара жидівка проживе зайвих 10 років, бо „сверху" не звернуто уваги на її вчинок і пристав того участка, нарівні з иншими, дістав у дарунок золотий годинник.

6 серпня.

Знов мені довелося мати діло з Охранкою. Левко мій рішучо сказав мені, що він не поїде вчитись в Льозанну, а хоче вступити в Петербурзький університет і студіювати антропольоґію та етноґрафію під проводом проф. Ф. К. Вовка, з яким він цього літа робив розкопки могил.

Я доводив йому, що ліпше вже кінчати університет закордоном, а потім тут тримати державні іспити, бо в Росії не можна спокійно вчитись; тут раз-у-раз можна вскочити в якусь халепу, бо тут майже безперервно тягнуться студентські розрухи, страйки і т. ин. Але він каже, що за два роки вчення в Швайцарії він так занудився за рідним краєм, що не може вже там довше витерпіти. Я всетаки його умовляв, показуючи на сестер його, що вчаться за кордоном і не нудяться, і казав, що навряд — чи поліція видасть йому свідоцтво „благонадійности", без якого в Росії не можна ні у вищу школу вступити, ні жадної посади одержати. Але він просив мене попробувати і я нарешті згодився подати ґубернаторові прохання. Через скілька день, коли я прийшов в канцелярію ґубернатора за відповіддю, то чиновник мені сказав, що Охранка так атестувала Левка, що йому не можна видати свідоцтва „благонадійности", і порадив піти самому в Охранку та поговорити особисто, може вона змінить свою атестацію.

В Охранці всі нижчі служачі стріли мене, як старого

знайомого і так привітно віталися зо мною, що як би хто з сторони побачив, то подумав би, що я — якийсь аґент Охранки.

До мене вийшов помішник, той самий добродій, що не дозволив мені побачитись з арештованим Левком, хоч з ласки околодочного (дрібненького чоловічка) я з ним бачився що-дня.

Я звернувся до нього з словами:

— Я прийшов просити Охранний відділ, щоб синові моєму було дозволено вчитися в петербурзькім університеті.

— Ми цього не можемо дозволити, бо він неоднократно сидів під арештом...

— Та кожний, кажу, мусить сидіти, коли його посадять...

— Ми нікого дурно не арештовуєм...

— Але-ж його зараз-же й випускали, значить, не находили за ним провини, бо він готується до ученої карієри і політикою не займається.

— Всі батьки так кажуть, бо або покривають своїх дітей, або не знають їх.

— Та ліпше-ж для держави, коли молодий чоловік вчитиметься тут, на очах влади, ніж десь заграницею.

— Дозвольте це нам ліпше знати! відповів той і, кивнувши мені головою, вийшов з прийомної.

Обурений і роздратований прийшов я в редакцію і розказав там свою пригоду.

А В. К. Королів каже мені:

— Не журіться, а асиґнуйте 10 карбованців на вечерю, то може пощастить здобути свідоцтво і без дозволу Охранки.

Я, натурально, згодився.

Через скілька день Королів каже мені, що все обійшлося добре і без видатків: знайомий ґубернаторський чиновник обіцяв видати свідоцтво.

Коли я через тиждень прийшов у канцелярію ґубернатора, то чиновник, усміхаючись привітно, сказав, що свідоцтво вже послано в петербурзький університет і син мій сміливо туди може їхати.

Не знаю, що буде, коли про це довідається Охранка.

25 серпня.

Все літо провів я в поїзденьках, мало що й сидів у Київі.

Побував у Ялті, Севастополі, Одесі, Катеринославі, Чернигові.

Скрізь радився про „Раду“. Всі в один голос кажуть, що ґазета обовязково потрібна, що без неї жити не можна, всі обіцяють підтримувати її, але мало не всі висловлюють незадоволення „Радою“. Особливо незадоволені критичними статтями Єфремова. Одні дорікають йому, що він різко, пристрасно нападає на молодих письменників, инші вважають, що Єфремов почав писати нецікаво, нудно, а тимчасом колись були сподіванки, що з його виробиться блискучий публіцист. Навпаки, всі з захопленням говорять про В. Піснячевського (Горленка) і сподіваються, що з нього буде журналіст, яких мало і в російській пресі.

Нарікають і на редактора, що він не вміє зробити ґазети цікавою, живою. Це саме раз-у-раз говорять у нас і співробітники. Мало не всі незадоволені Павловським, кажуть, що він не має жвавости, бистроумности, яка потрібна редакторові.

Я раз-у-раз заступаюся за Павловського, кажучи, що за редакторства Ф. П. Матушевського та часового Єфремова ґазета, як усі визнають, не була цікавішою, ніж за редакторства Павловського.

Багато з співробітників казали мені, що як би за редактора був Д. І. Дорошенко, то ґазета напевне покращалаб.

Коли на липень місяць цього літа Павловський виїхав в Крим, то за редактора став Д. Ів. Дорошенко. Всі страшенно зраділи.

Але пройшов тиждень, другий і всі упевнились, що Павловський незамінимий редактор. Він людина спокійна, розсудлива, тактовна, дуже добре знає мову, а головне надзвичайно добросовісна і працьовита. Дорошенко за місяць редаґування, через недосвідченість свою, нажив собі ворогів серед співробітників і, нарешті, підвів ґазету під штраф в 300 рублів.

Тепер усі упевнились, що навіть янгола з неба посади

у нас за редактора, то ним будуть незадоволені і співробітники, і передплатники і видавці, і ґазета не покращає.

Загальні умовини нашого життя такі, що не виробилося у нас ще ні талановитих співробітників, ні публики, яка моглаб оплатити ґазету.

Взагалі ґазетна справа у нас тепер стоїть дуже, дуже кепсько, майже безнадійно, як з літературного, так найбільше з фінансового боку.

Два постійні наши журналісти Ф. П. Матушевський та Д. Ів. Дорошенко, не можучи прожити з ґазетної праці, пішли на посади і віддалилися від „Ради"; тепер з постійних спірвобітників остався один Єфремов, бо решта має якісь посади і пише в ґазеті випадково.

Фінансова сторона склалася ще гірше. Думалося, що цього року дефіцит буде не більше 15 тисяч руб.; В. Ф. Симиренко дасть 10 тисяч і на мій пай думалося впаде 5 тисяч рублів. Я сподівався, що цього року буде добрий урожай і що німці, які купили у мене землю, віддадуть мені 5 тисяч рублів і я внесу свій пай. Тепер виявилось, що дефіциту буде поверх 20 тисяч, таким робом на мене впадає заплатити більше 10 тисяч рублів.

Урожай вийшов кепський і німці не віддають грошей. Врожаєм цього року ледви покрив тільки свої борги в Ссудному (Позичковому) Банку, що зробив на цей рік.

Всі отсі фінансові комбінації відбиваються на існуванні „Ради", бо у мене нема змоги надалі платити по 10 тисяч рублів дефіциту, навіть і по 5 тисяч надзвичайно тяжко, а окрім мене та В. Ф. Сімиренка нема нікого, хтоб піддержував „Раду". Сімиренко міг би дати і втроє більше, ніж дає, але він, очевидно, не вірить у живучість нашої преси і неохочне дає й цих 10 тисяч.

Якось давно в розмові зо мною він висловився, що на 100 тисяч передплатників не шкода булоб доплатити і 100 тисяч руб. на рік, а на півтори тисячі шкода і 10 тисяч, і дає він їх через те тільки, що я даю, аби підтримати мене.

При таких умовах мені соромно просити його, щоб він збільшив пай. Тай просити доводиться через В. М. Леонто-

вича, бо В. Ф. Сіміренко тепер нікого до себе не допускає, а Володимир Миколаєвич ставиться до „Ради“, коли не вороже, як перше, то зовсім байдуже.

Раз-у-раз доводить мені, що не варто затрачати стільки грошей на ґазету, коли вона має так мало передплатників, що краще ці гроші затрачати на видання книжок.

Жебуньов та инші щирі прихильники „Ради“ напосідаються, щоб я добився таки сам до В. Ф. Сіміренка і умовив його побільшити асиґновку, коли я не можу покривати дефіцитів.

Але що-ж сказати В. Ф-чові? Хіба так, як казав той дядько, якому віл у дорозі пристав:

— А що, пристав у вас підручний? питають його.

— А пристав, бідняка. А от борозний здоровий чортяка, везе добре! та батогом його, батогом...

Я вже зовсім пристав; ну, а підогнати В. Ф-ча у мене язик не повернеться, а Леонтовичу нема охоти говорити про це з ним.

Є у нас з свідомих українців зо скілька таких, що моглиб підтримати ґазету, от як катеринославський Хрінников або петербурзький проф. Пелехин та в Харкові Бойко та инші, але не хотять витрачати грошей на громадські справи. Пелехин хоч дав 40 тисяч руб. на львівське Наукове Товариство, а міліонер Хрінников обкидається якоюсь десяткою і край!

27 серпня.

Вчора був у мене Іван Данилович Яневський, таращанський дідич. Батько його простий селянин, торгуючи скотом, нажив міліонов багацтво, так що на пятеро дітей його припадає мало не по пів тисячі десятин на кожного і то в найурожайнішій частині України, в серці Київщини.

Завів до мене Яневського Др. Туркевич, товариш його по університету.

Яневський зробив на мене враження доброго, симпатичного провінціяльного пана, що крім свого господарства та

повітового міста нічого не знає, хоч він і скінчив, років 15 тому, юридичний факультет.

Він без сумніву має стихійну любов до українства, але у відродження нашої нації очевидно не вірить та й ніколи над цим не думав.

Він бридиться літературною українською мовою, вважає її каліченням милої його серцеві народньої мови; він хотів би, щоб газета писалась мовою Шевченка, Котляревського, а коли вже не стає своїх слів, то, на його думку, треба брати всім відомі вже, російські слова. Довго ми говорили на цю тему і взагалі про український національний рух.

Я доводив, що рух наш ніколи не вмре, а коли й іде пиняво, то через те, що у нас нема буржуазії своєї. Панство наше давно покинуло народ і приєдналося до російської або до польської культури, а народ зостався сам з своєю некультурністю. Рух наш держиться майже виключно тільки поповичами, а матеріяльно підтримується двома, трьома капіталістами, що вийшли з низів. На дворянство, очевидно, нам треба махнути рукою, ми вже його не навернемо, а треба покласти всю надію на буржуазію, що випливає наверх з народніх мас.

Не знаю, чи вийде що реальне з нашої розмови, але, прощаючись Яневський обіцяв бувати у мене.

Очевидно бактерія українства оселилась в ньому і починає потроху реаґувати, бо, як казав мені сьогодні др. Туркевич дорогою йдучи під мене, Яновський висловлювався, що й він почуває за обовязок допомагати українському національному відродженню.

Побачим! Але в розмові з ним я й словом не натякнув, що сподіваюся від нього запомоги на „Раду", щоб не залякати і не відштовхнути його з першого-ж знайомства. Нехай пізніше, коли познайомимося ближче. Він обіцяв заходити до мене, коли буде в Києві, і мене запрохував до себе в село Фетюківку, Таращанського повіту. Треба буде обовязково поїхати до нього, треба зблизитися з ним. Помимо того, що він дуже симпатична людина і одного зо мною землевласницького стану, а таки треба його використати для української

справи. Він вже немолодий „кавалер", то шкода, коли, по його смерти, майно його перейде його братам та їхнім дітям. А здоровля його немудре! Та й д. Туркевич казав, що він туберкульозний. Треба подбати, щоб і він, як В. Ф. Симиренко, відписав своє майно на українські справи.

14 жовтня.

Давно я умовляю В. К. Винниченка, щоб писав песи для театру. Я доводив йому, що це тепер одинокий рід української літератури, що дає забезпечення авторові. Коли песи ставляться на сцені, то за них іде авторові поактна плата. Труп у нас українських сила, і як би вони ставили песи Винниченка, то він міг би мати дуже добрий заробіток. Те саме я раз-у-раз кажу й Олесеві.

Винниченко, здавалося, зовсім переконався моїм доводами і обіцяв писати для театру. Олесь теж. Але обидва вони висловились, що не вважають можливим писати песи такі, аби їх тільки ставляли на сцені; обом їм хочеться писати песи непохожі на теперішній український репертуар, їм хочеться сказати щось нове, зробити епоху в українському театрі.

І от Винниченко написав цілий ряд пес і, справді, вони несхожі на теперішній український репертуар, але-ж і для сцени вони зовсім непридатні. Помимо того, що всі вони трактують всім уже обридле полове питання, вони зовсім нехудожні і несценічні. Ніяка трупа їх не поставить, та певне й цензура не дозволить.

Нарешті в цім році написав він песу, про яку сам висловився, що вона вже і цензурна і сценічна. Але я, прочитавши її у ЛНВістнику, прийшов до переконання, що й ця песа не побуває на сцені.

Хоч вона, справді, і сценічніша за попередні, але по ідеї і по виконанню якась ненатуральна і просто гидка.

Більшість персонажів і герой — босяки і розмовляють вони таким жарґоном, що гидко читати.

Герой песи — босяк, очевидно симпатія автора, щоб

помститись, умисне заражує себе сифілісом і потім заражує зрадницю-милу і розлучницю-панну.

Безперечно це „оказія, якої не бувало“ і не може бути. Цілком натурально, коли хворий на сифіліс, з якихось мотивів чи й без усяких мотивів, заражує когось, але ніяк не можна уявити собі, що хтось навмисне сам себе заразив, аби заразити когось иншого. Це вже просто комізм і справедливо М. Садовський іронічно каже, що Винниченко, очевидно, розробив у ці песі відомий анекдот:

Ґімназист звертається до знайомого лікаря з проханням прищепити йому сифіліс.

Лікар, страшенно здивований, але зацікавлений, розпитує — нащо, для якої потреби?

— Я хочу помститись учителю математики...

— Але як саме?!

— Я заражу нашу покоївку.

— Ну?

— А вона тата, а тато — маму, а мама — учителя.

Оттаке комічне враження робить і остання песа Винниченка. А шкода! Як би він не мудрствував лукаво, то міг би писати хороші песи для театру. Але, очевидно, він пропав для сцени; тепер одна надія на Олеся.

Олесь написав трьохактову, дуже поетичну символістичну песу: „По дорозі в казку“. Вчора він читав її у Садовського деяким артистам. Всі висловились, що, коли цензура дозволить, то певно песа матиме успіх.

А пес нових треба, ох! як треба. Старі песи вже обридли публиці, бо вона їх всіх бачила й перебачила. Перекладний репертуар теж не приваблює глядачів, бо всі перекладні песи вона вже давно бачила на російській сцені.

Хочеться мені Олесеву „По дорозі в казку“ надрукувати в „Раді“, займе вона не більше трьох фельєтонів і певне читачі не будуть ремствувати.

Кажуть, що О. Пчілка дає йому 300 руб., щоб надрукувати в „Р. Краю“ і зробити три тисячі відбиток.

Доведеться й собі дати на таких умовах 300 руб., може яку сотню вернемо з продажу відбиток.

7 листопаду.

Сьогодні повернувся з Одеси. Сумно тепер там. Просив М. Ф. Комаря скликати громаду, але він каже, що тепер нема ніякої змоги зібрати, бо всі чисто розсварилися.

І справді. Обїхав я майже всіх, хто був ще в доісторичній Громаді, себто до 1905 року.

С. П. Шелухин та І. М. Луценко страшенно лають М. Ф. Комаря, а особливо Ф. Г. Шульгу, кажуть, що він „почотний кадет“, з яким ніякої української справи робити не можна.

А Шульга каже, що Шелухин явно „тайний союзник“,[30]) з яким соромно бути в якій небудь справі.

Але в дійсності воно не так. С. П. Шелухин надзвичайно енергійна, гаряча людина і дуже щирий українець. По своїй вдачі він не може поводитися в громадських справах так, як щоденник якийсь, він віддається їм з жаром, від усієї душі і всякий українець, що не робить нічого для українства, виводить його з рівноваги і тоді він впадає в крайність, його справедливо обурює, наприклад, Шульга, який на його думку, більше уваги надає кадетській партійній праці, ніж українству.

С. П. Шелухин страшенно обурюється на одеських кадетів за те, що вони ігнорують українців, а через те впадає в крайність і всім та скрізь доводить, що кадети ще гірші вороги наші, ніж „союзники“; от через що він сам придбав собі славу „тайного союзника“, а коли додати, що він ще й страшенний ненависник жидів, російських асиміляторів, то й справді можна подумати, що він чорносотенець, хоч у дійсності воно не так, бо з сіоністами він у дуже добрих відносинах.

Був я і в проф. І. М. Бондаренка та в А. В. Ніковського, що пише в „Раді“ під псевдонімами Василька та А. — я. обох їх просив писати частіше до „Ради“. Обіцяли обидва, хоч обидва вони дуже переобтяжені.

Справа українська в Одесі зовсім не посувається. Досі в „Просвіті“ можна було збіратися, читати реферати, давати

---

[30]) Член черносотенного „Союза Русского Народа“.

концерти, а тепер напів-божевільний градоначальник Толмачов все те заборонив; тепер у „Просвіті“ можна ставити тільки аматорські спектаклі та танцювати. Правда, торгують вони в „Просвіті“ українськими книжками, але дуже мало, бо вона не цілий день відчинена і міститься в глухім кутку города, куди треба хіба навмисне йти за книжкою.

8 листопаду.

Нарешті вияснилася доля „Ради“ на 1910 рік.

Давно, ще 15 серпня, як я був у В. М. Леонтовича, то прохав його побалакати з В. Ф. Сіміренком, чи згодиться він і надалі субсидувати „Раду“ і в якій сумі і чи не добавить тисячі дві на цей рік, щоб було 12 тисяч, як в 1908 році. Через місяць написав до нього листа, знов просив про те саме, але відповіди не мав.

Потім уже писав я в Петербурґ до П. Я. Стебницького і просив, щоб він вплинув на В. М. Леонтовича, щоб той прохав В. Ф. Сіміренка. Одно слово, живучи з Леонтовичем в однім городі, я зносився з ним via Петербурґ.

Нарешті, вже числа 25 жовтня Леонтович написав мені цидулку, що хоче зо мною бачитись, але не має змоги заїхати до мене, а через те просить до себе.

Я приїхав. Він повідомив, що В. Ф. Сіміренко згодився дати на цей рік ще дві тисячі рублів. Потім почалась у нас звичайна розмова: він дивується моїй „хахлацькій упертості“, доводить, що не варт видавати далі ґазету, бо вона дає тільки дефіцит, а користи з неї ніякої, що краще ці гроші затрачати на видання книжок і т. ин.

Я, в свою чергу, відстоюю всіма силами потребу ґазети.

Нарешті, він каже, що певне В. Ф. Сіміренко дасть і на той рік 10 тисяч, бо коли він просив у нього додати 2 тисячі, то В. Ф. Сіміренко сказав:

— Ну, що-ж треба дати, може вони з нас на той рік возмуть менше.

А підкінець В. М. Леонтович так розмняк від моеї відданости ґазеті, що обіцяв і від себе дати тисячу рублів.

Тепер „Рада“ має на 1910-й рік обезпечених 11 тисяч

рублів, а решту, себто коло 9 тисяч я мушу сам дати, як не найдеться ще охотника. А тимчасом справи мої такі погані, що я вже набрав у борг більше 9 тисяч руб. для „Ради" в цім році, а до врожаю ждати майже цілий рік.

Може-ж ще І. Д. Яневський дасть обіцяних на цей рік півтори тисячі руб., то якось обійдемось. А може й проф. П. П. Пелехин дасть тисячу, бо сам набився, хоч вже й починає крутити.

Він написав мені листа з докором, що „Рада" друкує оповістки якихось шахраїв, що буцім би то вигадали спосіб проти глухоти, що треба медичні оповістки давати якомунебудь лікареві на цензуру.

Я відповів йому, що оповістки дають нам гроші і цензури „Лікарської управи" з нас досить. Як би наші патріоти не складали грошей на фантастичні мрії, а підтримували нас, то ми не гонилисяб за оповістками. Цим я натякав на те, що Пелехин хвалився мені, що думає заснувати при Черновецькому Університеті катедру українознавства. Далі я писав, що „ложка дорога до обіду, а не після обіду". Що тепер можна зробити тисячами, того не зробиш потім, коли народ обрусіє, й міліонами. От, кажу, я не знаю, чи матиму змогу видавати ґазету на той рік, бо й цей нічим кінчити.

З цим листом моїм Пелехин пішов до П. Я. Стебницького і, порадившись з ним, написав мені, що дасть тисячу рублів з умовою, щоб я видавав ґазету і в 1910 році, а коли ґазети не буде, то я повинен вернути гроші.

Я згодився вернути йому цю тисячу, коли не видаватиму ґазети в 1910 році.

На це він відповів мені, щоб я визначив у Петербурзі посередника, бо П. Я. Стебницький „людина недбала". (Це про Стебницького так!).

Я відповів, що ніяких посередників не треба, а можна просто прислати гроші в редакцію, як це роблять инші люди.

Видно старий щось крутить. Він, давши 40 тисяч руб. львівскому Науковому Товариству ім. Шевченка на заснування при університеті катедри хірурґії імени свого батька,

так його викрутив, що Т-во раде було-б вернути йому ті гроші, як би вони не пішли на купівлю будинку.

10 листопаду.

Сьогодні дістав від Пелехина через П. Я. Стебницького, 300 руб., обіцяє дати ще 700 руб. з умовою, що, коли ґазета „затвердиться", себто стане давати прибутки, то я повинен вернути йому капітал з 5% на капітал і на проценти.

Оптиміст! Він сподівається, що „Рада" даватиме колись прибутки! Нехай жде!

Коли вже четвертий рік ґазета дає по 20 тисяч руб. дефіциту що-року, то коли ми діждемось, що вона даватиме прибутки?

Певніше всього, що вона помре, проіснувавши 5 років, бо коли й на 1910 рік мені доведеться докласти 9 тисяч руб., як цього року, то я влізу в невиплатні борги і муситиму покинути її.

А поки ще треба тягнути, хоч віра у мене зовсім упала, бо число передплатників у цім році зменшилося проти торішнього на 300 душ.

Не знаю, чим це пояснити.

Очевидно, це загальне зявище, бо й „Рідний Край" і „ЛНВістник" теж мають менше передплатників, ніж торік.

На це саме скаржиться й російська преса, так, що цього не можна закидати самій тільки „Раді".

Хоч я й не дивуюсь „Раді", бо вона, справді, страшенно нудна.

Нема ні статтей цікавих, ні веселих, дотепних фельєтонів, а сама хроніка. Люди, що могли-б писати, з яких могли-б виробитися добрі журналісти, всі заробляють хліб служьбою, бо ми не можемо оплатити їхньої праці.

Зпоміж українських письменників тільки С. А. Єфремов живе виключно літературною працею, але й виробляє він 50—75 руб. на місяць, не більше. Добре, що він нежонатий, живе аскетом, а чоловікові з родиною на такі гроші прожити не можна.

При таких заробітках, очевидно, нікого не приваблює

праця на письменницькій ниві і вона держиться всякими випадковими ділетантами, які уділяють їй лиш свій зайвий час.

Я не кажу про молодь, про студентів, що ведуть в ґазеті хронікальні відділи і якось перебиваються на 30 руб. місячного заробітку.

О. Пчілка купила в Олеся для „Р. Краю“ його нову пєсу на три акти „По дорозі з казку“ за 300 руб. з правом зробити 3000 відбиток.

Такий заробіток письменника українського випадковий. Пчілка сподівається і „Р. Край“ підвеселити цим твором і щось виручити за нього з продажу відбиток.

Але важко на це сподіватися, бо І-й том Олесів, виданий в 1906 році, досі не розійшовся і на половину.

Взагалі кепські наші справи...

Л. М. Жебуньов розказував учора, що „Просвіта“ зовсім занепадає. Вся діяльність зупинилася, не від утисків, заборони, а просто від упадку енерґії, діяльности членів комісій.

Б. Д. Грінченко, що віддавав увесь свій час і хист „Просвіті“, знесилився в боротьбі з „лекційною“ комісією, яка вимагала для себе ширшої автономії, і виїхав закордон, а комісія, поборовши і скинувши Грінченка, сама розлізлась і розпалась. Тепер навіть на голову „Просвіти“ нікого вибрати: служачому на урядовій службі — не можна бути головою в „Просвіті“, бо втратить службу, а людей з вільною професією нема підходячих і настало в „Просвіті“ — безголовя, безлюддя і безгрішшя.

Не знаю, як вона переживе цю кризу.

Зате в Клюбі справи йдуть досить добре. Народу буває, ссобливо в суботу на танцях, така сила, що на цей рік мусіли розширити помешкання. По середах, на рефератах буває менше публики, але це публика інтеліґентна, по неділях на концертах теж буває всякого народу, теж досить багато.

Взагалі, добре, що є своя хата. Для Загальних Зборів Просвіти, для засідань „Наукового Товариства“ і для всяких зборів є своє помешкання і не треба проситись кудись у прийми. Клюб — це покищо одинока українська інститу-

ція, що не вимагає сторонньої допомоги. Правда, ще книгарня українська „Київської Старини" дає навіть деякий прибуток, а то всі українські заклади живуть з ласки, на випрохані гроші.

Хто знає, доки воно так буде, коли ми вже вилюдніємо?

11 листопаду.

З С. О. Єфремовим знов у нас вийшов конфлікт і він не пише до „Ради" вже більше місяця.

Конфлікт стався з такої причини:

На зібранні комітету для збудування памятника Шевченка ми, представники українських інституцій, які зібрали більше як по 1000 рублів, скористувавшись тим, що в те засідання була нас більшість, вибрали жюрі з самих українців, при тім число їх визначили аж 28 душ у надії, що коли чорносотенці схотять додати в жюрі своїх людей, то вже нікуди буде.

Єфремов написав до „Ради" статтю про постанови комітету і між иншим висловився, що даремне комітет вибрав в жюрі так багато людей і при тім зовсім нікому невідомих.

Я завважив, що місце про жюрі треба викинути, бо провели його в такому складі ми, українці: М. С. Грушевський, представник від Наукового Товариства у Львові, В. Г. Кричевський — від львівської „Просвіти", В. П. Науменко — від бувш. „Кіев. Старини", А. Г. Вязлов — від київської „Просвіти", я — від редакції „Ради" та І. І. Щитковський, наперекір чорносотенним членам комітету і ніяково буде, коли „Рада" виступить проти представників українських інституцій, наче в оборону чорносотенців.

С. О. настоював, щоб таки надрукувати статтю за його підписом, що за зміст відповідає він сам, а не редакція.

Я відповів йому, що практичного нічого доброго ця стаття вже не зробить, а як ми її надрукуємо, то багато совісніших людей ще й відмовляться бути в жюрі, а лишаться гірші.

— Ви, кажу, можете когось ще додати в своїй статті в члени жюрі, а гудити цих я не можу допустити, бо як я

себе буду почувати тоді посеред членів, з якими я умовлявся вибрати як раз цих людей.

М. І. Павловський цілком згодився з моїми доводами, але С. О. Єфремов не дозволив викинути того місця з своєї статті і забрав її, і з того часу нічого до „Ради“ не пише.

Я певний, що згодом він знов почне писати, а тепер він має дві спішні роботи — реферат про Олеся для Просвітянського вечора і статтю, що йому замовив журнал „Русское Богатство“ про становище української преси і взагалі українського руху.

14 листопаду.

В Кононівці з деякими селянами мав я розмову про памятник Шевченка, яку треба занотувати.

— Який же той памятник буде, чи такий, як ото Бобринському, чи як царю Миколаю? питає один.

— А то вже які гроші зберуть: як збереться тисяч сто, то буде такий, як Миколаю, відповідаю.

— Ну, а як він буде, в шапці, чи без шапки? питає другий.

— А як по вашому, питаю, краще?

— По нашому, Шевченкові личить стояти в кожусі та в шапці, от як на цьому портреті, показуючи на Десенієрівську фотографію, каже Іван Грицай.

— А мені більше подобається отсей портрет, що без шапки, показую я на портрет, рисований Красицьким з Репинського.

— Може на обличчя цей і кращий, каже Грицай, а на памятнику треба, щоб Шевченко був у шапці.

— Чого-ж так? питаю.

— Та бачите, коли поставити отсей, без шапки, то люди подумають, що це так якийсь собі пан стоїть, скажемо, от як Бобринський, чи що. А коли Шевченко стоятиме в шапці та кожусі, то всякому видно буде, що це наш брат, мужик. От, як по нашому, по простому.

Що стосується до місця, то селяни вважають, що коло Михайлівського монастиря. справді, найкраще місце для па-

мятника Шевченка, бо тут багато народу простого ходить, „хоч не молиться, так подивиться“.

17 листопаду.

Вчора, в понеділок, у мене на журфіксі був М. Садовський. Скаржиться, що кепські його справи. За літо мав дефіциту до девяти тисяч руб. Тут, в Київі, серіозний репертуар теж не дає ніяких зборів, тільки субота та неділя сяк-так виручають. Доводиться підлажуватись під смак публики і ставити якісь дурниці, аби веселі. Тепер найбільше вабить публику фарс-дурниця „Пан-Штукаревич“, забув якого автора, здається якогось Зіневича. Пєса це давня, але перше порядні трупи її й не ставили, бо вважали її за балаганщину, та вона таки й зборів ніяких не давала, а тепер буває так, що й білети всі порозкуповують. Теж саме, кажуть, робиться і по російських театрах і не тільки в Київі, а по всій Росії. Дають збори хіба якісь сенсаційні пєси, або фарси, а серіозний репертуар не вабить нікого.

Очевидно, після всього пережитого за останні роки громадянство шукає розваги і відпочинку від усього ідейного, серіозного і з великим захопленням дивиться по кінематографах всяку веселу небувальщину.

23 листопаду.

Сьогодні вранці зайшов до Жебуньова; він хорий, лікарі посилають його куди небудь у теплий край на зиму, але він каже, що лучче йому тут умерти, ніж жити без українських справ десь у Криму, чи Єгипті.

Клопочеться він тепер, щоб знайти голову в „Просвіту“, бо там тепер повне безладдя.

Я поскаржився йому, що нічим „Ради“ дотягнути до кінця року, що я вже набрався боргу вище голови.

Тоді Жебуньов каже:

— Знаєте, що? У мене є 500 рублів, які я держав на подорож у Крим; тепер я рішив нікуди не їхати, то я вам дам ці гроші, бо смерть „Ради“ убє мене швидше, ніж моя хвороба.

Зворушила мене ця чулість Жебуньова, бо я знаю, що великих грошей він не має, а має тільки на життя, і я йому подякував від щирого серця, але взяти гроші відмовився.

В редакції застав дра Юркевича, він приніс для „Ради" оповіданнячко. Розговорились з ним про дім, що він будує; др. Юркевич розповів, що дім буде йому коштувати більше ста тисяч рублів і буде давати тисяч десять прибутку в рік, а далі й каже до мене:

— Чому-б вам не збудувати великого і доходного будинку, у вас же місце чудове, далеко краще, як моє.

— Я будую дім „нерукотворний", кажу; вкладаю гроші в „Раду", це будівля буде коштовніша і дасть колись стільки морального прибутку, що й не змірять його грішми. Шкода тільки, що нема в мене грошей, а ніхто не хоче помагати і нагадав йому, що й він обіцяв на цей рік дати 500 рублів. На це Юркевич, — помнявшись відповів, що він обіцяв дати 500 рублів в тім разі, коли В. Ф. Сіміренко не дасть, а коли той дав, то він не вважає своїм обовязком давати, тим паче, що йому тепер потрібні гроші на будівлю дому, і хутенько попрощавшись, пішов з редакції.

Якось вже відвертається моє серце від нього. Так він гарно говорить, така у нього щирість, сердечність на словах, а коли доходить діло до кешені, то... він зараз круть-верть і зникне. Аж гидко, бо хто-хто, а він міг би давати грошей на громадські справи, людина він таки добре заможна.

Що-ж зробиш? багато таких людей є, що захоплюються українством до глибини душі, а не до глибини кешені!

26 листопаду.

Вчора в клюбі стрівся з С. О. Єфремовим. Виявилось, що він написав для вечірки реферат про Олеся.

— Ну, питаю, — дасте його в „Раду"?

— Ні, відповідає, не дам.

— Значить, кажу, розпрощаємось навіки...

— Що-ж, розпрощаємось, каже, почервонівши.

Я мовчки повернувся і пішов від нього, бо боявся, що

тут же, прилюдно, можу наговорити йому такого, що потім самому буде соромно.

Раз-у-раз, коли доводиться через цензурні, або тактичні умови, бракувати йому статтю, або викидати з неї якесь місце, він так ображається, що я нераз навіть радію, що за його статтю цензура отштрафувала нас. Тижнів зо два після штрафу він почуває себе винуватим і мовчки згожується на всякі зміни в статтях.

Але найбільше лихо з полемічними статтями Єфремова.

Часто між нами виникають непорозуміння, коли я або Павловський не даємо йому вилаяти когось і він перестає писати, але через якийсь час ми миримось, а вчора, в клюбі, він наче обірвав зо мною відносини.

Тимчасом це дуже тяжко. Помимо того, що шкода теряти давнього приятеля через дурниці, а таки й трудно обійтись без С. О-ча.

Ф. П. Матушевський та Д. І. Дорошенко, що перше близько стояли до редакції і раз-у-раз писали передові та инші статті, тепер взяли посади і рідко коли пишуть до ґазети. „Рада" та й взагалі українська преса не може так оплачувати літературної праці, щоб люди з неї жили. Ще молоді, студенти то так, а люди, що мають родину, повинні шукати якоїсь посади, бо з ґазетної роботи не проживеш.

Один С. О. Єфремов живе виключно з літературної праці, переважно в „Раді" та инколи в „Русскому Богатстві".

Згубити нам такого освіченого, з тверезим розумом і літературним хистом робітника дуже тяжко.

Др. М. П. Левицький теж повинен був узяти посаду аж у Радзивилові, й живучи далеко від Київа, не може раз-у-раз писати фельєтонів, як колись, а працює тільки над перекладом „Історії одного селянина" Еркмана Шатріяна. В. І. Самійленко (Сивенький) теж не міг у Київі прожити і дістав посаду нотаря в м. Добрянці на Чернигівщині і тепер бідує там без заробітку, без людей і без книжок і зовсім не має змоги писати до ґазети.

Взагалі українській літературі не щастять: Б. Д. Грінченко та В. М. Доманицький доживають, можна сказати,

останні дні свої закордоном. Зявився недавно у нас талановитий гуморист М. Голобородько, що пише під псевдонімом С. Пригара, але й цей туберкульозний і день біжить, а тиждень лежить.

27 листопаду.

Сьогодні прийшов у редакцію С. О. Єфремов. Каже, що не спав цілу ніч: очевидно мучило його, що вчора відповів мені так рішуче.

Довго говорили і прийшли до такої згоди: коли ми з Павловським не ухвалимо до друку якоїсь з його статтей, то даємо її на суд Ф. П. Матушевського та Л. М. Жебуньова і як вони рішать — так і буде.

Ну, слава Богу! Принаймні є кому писати передові і є з ким порадитись в сутужну годину, бо тепер у редакції нема й одного солідного робітника, сама молодь.

Як раз сьогодні нас зачепила „К. Мысль" з приводу юдофільської статті Григорія Коваленка-Коломацького, дорікаючи нам антисемитизм, і С. О. Єфремов написав дуже гарну відповідь, довівши, що „К. Мысль" не розібрала, про що писав Коваленко і юдофіла обвинувачує в юдофобстві.

30 листопаду.

Вчора „Просвіта" улаштувала у великій салі Народн. Авдиторії вечір у честь Олеся.

Народу зібралась сила, але як і завжди на українських урочистостях, цілком виконали наш національний девіз: „Хоч погано, так довго".

Кузминський цілу годину читав реферат Єфремова про Олеся. Читав так нудно і нерозбірно, що публика прирівняла це читання до читання псалтира над покійником, або „Діяній" перед Великоднем.

Потім почалися деклямації поезій Олеся та співи на його слова, скомпоновані Лисенком та Стеценком. Лисенко написав чудову музику на „Айстри", а Стеценко — якусь нудоту. М. Садовський про композиторство Стеценка висловився так:

— Скомпонував чоловік трьохголосе „Господи помилуй“ і вважає вже себе за композитора.

Я не міг діждатися кінця вечірки і пішов в 12 годин ночі додому.

Публика дуже гучно вітала Олеся, але вже занадто часто його викликала і тим ставила його в ніякове становище, бо він не знав, що йому робити на сцені, і все кланявся, та кланявся, прикладаючи руки до грудей.

6 грудня.

В Одесі закрили „Просвіту“, а у Варшаві „Український Клюб“, мотивуючи, що ці інституції вносять „раздвоеніе въ единый русскій народъ“.

Черга тепер за Києвом. Поліція цими днями взяла статут „Просвіти“ і записала, хто голова та члени ради. Нащо це їй, коли в Ґуберн. Присутствії є-ж статут, а про склад Т-ва в поліцію подаються відомості після кожних виборів.

Кажуть, що націоналісти, на чолі з цензором проф. Флоринським збірають матеріяли і хотять подати, а може вже й подали начальству „докладну“ записку про те, що ці інституції сіють ідеї сепаратизму серед „русскаго“ населення.

Нема нічого дивного, що записка ця може мати успіх. Після Київського з'їзду націоналістів закрито польське просвітне товариство „Освята“, закрито „Просвіту“ в Одесі та клюб у Варшаві, можливо, що позакривають ці інституції і в Києві.

Само собою ніякого сепаратизму ці інституції не сіють, а що вони потроху розбужують національну свідовість, то це факт.

Тепер, за часів реакції та підйому російського націоналізму, ця роля українських інституції може здатися небезпешною урядові і він не завагається позакривати їх. Тоді єдиним проявом національного життя зостанеться преса, але й пресу легко знищити, або так приборкати, що вона сама зникне. І тепер багато людей боїться передплачувати українські ґазети, а коли начальство одверто стане до них вороже, то число передплатників ще зменшиться і преса наша щезне.

А може знов зявиться тайний циркуляр, як у 1876 році, яким заборонять українську літературу. Певне зостанеться тільки театр, але театр наш, можна сказати, і так вже втратив ту ролю, яку грав у ті часи, коли у нас не було преси та всяких інституцій. Через цензурні умови та через брак талановитих драматургів театр наш не грає тепер ніякої ролі в національному житті. Може по селах він ще має якесь значіння, а по великих містах — ніякого.

Напевне вдасться добитись, що опозиція підійме запитання в Думі з приводу знищення українських інституцій та преси, але напевне воно не пройде, а хоч би й пройшло, то уряд не зверне на його ніякої уваги, як і взагалі не звертає ніякої уваги на доріканння Думи.

7 грудня.

Сьогоднішні телеграми принесли звістку, що кадети підняли голос за дозвіл вживати в суді місцевої мови. Дд. Мілюков та Лучицький виступили оборонцями спеціяльно української мови, але праві підняли такий гам, навіть бійку, що довелося причинити засідання.

Напевне ця поправка не пройде. Такої долі треба сподіватись і для української мови в школі тим паче, що підкомісія вже признала українську мову за „нарѣчіе" російської і відкинули її, хоч допустила вірменську, грузинську та татарську.

Хоч би вдалося провести в цій Думі закон про заснування катедр українознавства по університетах і то був би величезний успіх. Певне Державна Рада відкине і катедри українські, але, принаймні, булаб велика моральна побіда, був би прецедент для будучих Дум.

Тяжко проламати кригу, а тоді плисти вже легше!

14 грудня.

„Українська Хата" оголосила в оповістці на 1910 рік, що по особливій згоді з Олесем всі його нові вірші друкуватимуться тільки в „Українській Хаті".

З цього приводу у мене на журфіксі виникли веселі балачки, від яких Олесеві було трохи невесело.

До мене підійшов Олесь і, очевидно, щоб компенсувати „Раду“, сказав, що в 1910 році він буде конкурентом Пригарі і писатиме фельєтони в „Раді“.

Я, сміючись, кажу:

— Ну, добре: „Українська Хата“ має монополію на ваші вірші, а „Рада“ матиме на фельєтони.

Тут хтось підійшов і завважив:

— А „Рідний Край“ на пєси, натякаючи на те, що „По дорозі в казку“ запродане О. Пчілці.

А Ю. Сірий, почувши це, каже, що треба придбати у Олеся монополію для ЛНВістника на оповідання, а для „Села“ на „ветеринарні поради“.

Олесеві стало якось ніяково і він, якось ніби винуючись, почав говорити, що йому ні за що було перевезти в Київ жінку, а „Українська Хата“ йому дала 100 рублів, от він і улаштується тепер з родиною.

Справді, гірка доля українського письменства, коли найкращий наш поет, наша краса, продає себе за якихсь нещасних сто рублів, це-ж гірше, як за „чечевичну“ юшку (з сочовиці).

20 грудня.

Виявилося, що записка про український рух справді написана, але ще невідомо ким і для кого, певне до міністра, бо звертається на „Ваше Высокопревосходительство“.

Починається вона доносом на польський рух, але мені принесли прочитати ту частину, що стосується до українського руху.

Невідомий автор (кажуть, що писав по загаду Кулябки урядовець особливих доручень Щоголев) говорить у записці, що досі адміністрація дивилась крізь пальці на „українофільство“, вважаючи цей рух наївним і нешкідливим. Але з 1906 року цей рух вже стає настільки серйозним, що на нього треба звернути найбільшу увагу. Коли польський рух в Юго-Западнім краю не має ґрунту, то український загро-

жує розєднати „русскій народъ“ і зробити Росії величезну шкоду.

„Главарі“ (проводирі) українофільства добиваються спочатку народньої школи на „выдуманномъ украино-галицкомъ жаргонѣ“, потім будуть вимагати середньої та вищої школи. За культурним „обособленням“ піде політичний сепаратизм.

„Главарі“ українофільства зєднались в товариства: Наукове, „Просвіта“, „Т-во для підмоги науці і літературі“ і ведуть свою сепаратистичну політику. Для ширшого кола заснували український клюб, куди музикою та танцями приваблюють публику і тут її українізують; навіть для дітей роблять щось накшталт „дѣтскаго сада“, бажаючи змалку прищепити їм українофільство.

Всі оті інституції вкупі з пресою, кінець кінцем внесуть, на думку автора записки, „раздвоеніе в русское населеніе“, загальмують розвиток народу і нароблять Росії більше лиха, ніж усякі крамоли та инородчеські рухи.

Невідомо яку резолюцію покладе на цю записку міністр і взагалі яка буде її доля.

Поживем — побачим!

1910 РІК.

3 січня.

Є чутка, що ґен.-ґубернатор Трепов не схотів післати цієї записки в Петербурґ, тоді Флоринський склав записку про шкоду від української преси і післав безпосередньо своєму начальству, себто в „Главное Управленіе по дѣламъ печати“.

6 січня.

На Свята приїхав у Київ депутат від міста Київа проф. І. В. Лучицький і 3-го січня зібрав нас, щоб розповісти про те, що діється в Думі з українською справою.

Своїм звичаєм Лучицький більше розповідав про себе,

ніж про справу, бо справи він до пуття не знає. П. І. Чижевський, депутат першої Думи, теж приїхав на Свята в Київ до сім'ї і теж був на цьому зібранні.

Спочатку він вставляв деякі подробиці в оповідання Лучицького, а потім і зовсім заволодів увагою слухачів, що страшенно не сподобалось Лучицькому, він хмурився, нервувався, а потім попрощався і поїхав додому.

В передпокої, як його виряжали, він роздратовано вигукнув:

— Этотъ Чижевскій такъ пропахъ (просмердівся) кадетизмомъ, что я прямо чуть не задохнулся; нѣтъ силъ дальше слушать его... даже голова разболѣлась!"

Ця його увага так нас усіх розсмішила, що ми реготались до упаду. Де-ж таки!

Сам Лучицький є типовий кадет, який українським питанням ніколи глибоко не цікавився і майже незнайомий з українським рухом, навіть незнайомий досконально з тим, як справа з українською мовою в школі стоїть в думській комісії, а попрікає „кадетизмом" Чижевського, людину глибоко перейняту українством, яка з неослабною енерґією стежить за всіма проявами цього руху і яка безмірно краще освідомлена, ніж Лучицький, про те, як справа з мовою в школі і суді стоїть у підкомісіях та комісіях і в Думі. Ця освідомленість Чижевського і роздратувала так Лучицького. Сам він робив доповідь поверхово, фельєтонно, без знаття діла, а Чижевський, навпаки, познайомив слухачів з найменшими подробицями справи, бо він за нею невсипущо стежить.

З оповідань Лучицького та Чижевського ми зробили висновок, що справа української школи в 3-ій Думі безнадійна.

Очевидно я правду казав, коли висловлювався, що за свого життя я не сподіваюся почути української мови в школах.

10 січня.

Нарешті позавчора відбулися перші збори „Українського Товариства підмоги науці, літературі та штуці“.

Коли, справді, закриють „Просвіту“, то буде кому передати просвітянську бібліотеку та инші її маєтки.

Нещодавно заходив у „Просвіту“ управитель ґрафа Михайла Тишкевича і повідомив, що ґраф Тишкевич має на думці подарувати „Просвіті“ 200 десятин землі, з умовою, щоб „Просвіта“ заснувала і содержувала українську школу.

От просвітяни й заклопотались про те, щоб мати запасне товариство на той випадок, коли „Просвіту“ закриють, і попрохали нас здійснити „Т-во Підмоги“, на яке дано дозвіл вже більше року тому.

Зійшлось нас четверо фундаторів Т-ва: В М. Леонтович, М. В. Лисенко, М. С. Грушевський та я; вибрали ми ще в члени: В. Ф. Сімиренка та його дружину, І. Л. Шрага, М. Ф. Комарова та П. Я. Стебницького.

Головою Т-ва вибрали В. М. Леонтовича, мене — за секретаря, М. В. Лисенка за скарбника, а в ревізійну комісію В. Ф. Сіміренка та І. Л. Шрага.

Покищо рішили більше членів не вибірати.

Коли справдяться наші сподіванки (на капітали В. Ф. Сіміренка), то це Т-во може колись мати величезний вплив на наше життя.

20 січня.

Вчора, в понеділок, на журфіксі у мене читали нову песу Винниченка — „Дорогу красі!“

Я раз-у-раз довожу йому, що треба написати низку пес для сцени і тоді він матиме ренту, з якої й житиме, але він все „мудрствує лукаво“: пише песи, в яких тенденція не випливає з обставин живого натурального життя, а обставляється штучно видуманими обставинами, а через те песи його роблять враження публіцистичних трактатів у діялоґах, а не сценічних пес, а до того ще й нецензурні, або з політичного боку, або з морального.

На такий-же копил пошита і песа „Дорогу красі!“

Поет Остап пише надзвичайно гарні вірші, але не має за що їх надрукувати, навіть їсти не має чого і не має чим платити кімнату в дешевих номерах.

В тих же номерах проживає з своєю сестрою безнадійно психічно-хворий, на якого сестра збірає гроші, щоб повести його в заграничну санаторію. Жінка Остапова, проти його волі, таємно бере ці гроші і видає на них твори свого чоловіка. Книжка робить фурор, ґазети пишуть, що такий талант народжується хіба раз у століття. Про близьких і знайомих і казати нічого: вони не знаходять слів для возвеличення поета.

Але коли довідались, на які гроші видано книжку, то мало не всі одноголосно признали вчинок неморальним, а коли Остап-поет почав каятись у своєму вчинку, то його покинула й жінка, яка саме й орудувала всією справою.

Отсе, в коротких словах, зміст песи.

Багато було дебатів з приводу песи, та й народу було багато — душ двадцять.

Одні витали Винниченка, як борця супроти старої моралі, инші доводили, що така мораль виправдує крадіжку, експропріяцію...

Перші завважали, що стара мораль велить підтримувати кволих, слабих, а Винниченко проповідує нову мораль, по якій дорогу повинно давати красі та силі і в тому його заслуга, але всі одноголосно признали, що песа несценічна і не матиме успіху на сцені.

М. К. Садовський сказав, що це не песа, а якась філософія.

Я доводив, що тенденція обставлена видуманими нежиттьовими фактами.

Авторові добре відомо, що для видання книжки не треба відразу всіх грошей, досить невеличкого задатку.

Книжка, яка зробила такий фурор, легко може знайти гуртового покупця з скидкою хоча-б 50%, то й нема потреби брати чужих грошей на видання. Взагалі в песі цій сила умисне вигаданого, аби тільки провести тенденцію.

Певне й ця його песа не побачить сцени. А шкода!

В листі до мене він пише, що коли й ця песа не піде на

сцені, то він зрікається вже писати песи, а буде писати тільки оповідання.

Але з самих українських оповідань він не проживе, а через те мусить перейти в російську літературу.

Побачимо. Він уже пробував це, але йому не пощастило. Горькій обіцяв видавати в збірниках „Знаніе" його давніші оповідання, але не видав. Посилав він здається три невеличкі оповідання кудись у російські журнали, але їх не надрукували. Два він переробив і видає по українськи „Ланцюг" і „Щось вище за нас", а третє таке недотепне, що я не схотів надрукувати в „Раді", так воно і досі ненадруковане. Тепер він написав по російському велике оповідання, але не знаю, куди він його пошле.

21 січня 1910.

Як погано, що авторське право на видання творів переходить після смерти письменика до його дітей!

От яскравий приклад. Коли в продажу була вже невелика кількість I-го та II-го тому „Драм і комедій" небіжчика К. Карого, я звернувся до його синів — Назара та Юрка з проханням видати ці два томи, а коли вони не схотять клопотатись, то нехай передадуть це право книгарні „Київської Старини".

Юрко відповів мені, що він порадиться з Назарем і напише, на яких умовах вони передадуть право, бо самі вони видавати не будуть.

Через якийсь час приїхав Юрко і почав зо мною торг.

Він не сказав спочатку своїх умов, а вимагав, щоб я сказав свої.

Я попрохав С. О. Єфремова зробити детальний розрахунок — що буде коштувати видання всіх пес вкупі в двох томах по 1 тисячі примірників кожного тому і по 5 тисяч кожної песи окремо і скільки можна заплатити за право видання, вважаючи на наш книгарський ринок.

Єфремов, зробивши розрахунок, сказав, що найбільше можна заплатити по 500 руб. за том, бо коли заплатити більше, то це ляже тягарем великим на видання, тоді доведеться

назначити високу ціну на книжки, а через те вони не підуть широко в народ і на довгий час залежаться по книгарнях.

Я так і сказав Юркові.

Він почав сам рахувати і нарахував, що ми з цього видання матимем величезні зиски, а через те вони не дадуть права на видання менше, як по 1.500 р. за том.

Я доводив, що Іван Карпович перше видання продавав по 1000 руб. за том, а це-ж вже друге видання і пропонував йому видати самому, коли він вважає, що ми матимем великі прибутки.

Він відмовився, бо в їх нема на це грошей і нема часу клопотатись.

Тоді я запропонував дати право на таких умовах: ми видамо на свої гроші, а коли виберемо свої трати на видання, то чистий прибуток будемо ділити по половині.

Він на це не пристав, бо не скоро дійде до прибутків, та й морока буде рахуватись з книгарнею, а може через якийсь час і книгарні не буде, тоді шукай книжок.

— Ну, то приставайте на наші умови, кажу.

— Ні, дуже дешево. Ми підождемо, коли розпродадуться всі книжки, тоді охітніше куплять у нас право.

От як діти ставляться до праці свого батька! Замість того, щоб поклопотатись, щоб твори батькові були в кожній хаті на Україні, вони гальмують поширення батькових творів. Тепер, коли ще нема в нас кращого драматурґа за К. Карого, звідусіля просять книгарню вислати ту або иншу його пєсу, а їх нема. Поневолі ставляться пєси Тогобочніх та Суходольських.

По великих містах пєси К. Карого вже сходять з сцени, хоч на заміну йому нема ще талановитого драматурґа.

Незабаром настане час, коли він перестаріється уже й для села. Хто поручиться, що не зявиться новий талановитіший драматурґ і тоді К. Карий матиме тільки історично-літературне значіння і сини його не дістануть і тих грошей, що їм тепер дають за право видання творів батька.

Сумно!

Лучче-б К. Карий подарував це право якійсь інституції,

або дозволив усім видавати свої твори, тоді вони широко розлились би по Україні.

Сьогодні я сповістив Юрка, що І-й том вже зовсім вичерпався, а II-го зосталось дуже небагато. Я прошу його видавати, яко мога швидче і при тім кожну песу окроме, щоб вони могли широко піти в село.

Сам він певне не візьметься видавати і шукатиме покупця. Коли хто купить за дорогу ціну, то песи К. Карого не підуть широко в народ.

А шкода!

19 лютого 1910.

І так записка „націоналістів“ таки досягла мети.

Столипін видав циркуляр ґубернаторам, в якому говориться, що „среди инородческих элементов, населяющих Россію, стало наблюдаться особое движеніе к культурно-просвѣтительному развитію отдѣльных народностей на почвѣ пробужденія узко-національно-политическаго самосознанія и образованіе цѣлого ряда обществ, имѣющих цѣлью объединеніе инородческих елементов на почвѣ исключительно національных интересов“, а тому треба „впредь“ не реґіструвати инородчеських, а в тому числі і українських товариств, а „приступить к тщательному ознакомленію с дѣятельностью существующих инородческих обществ и в подлежащих случаях возбуждать вопрос об их закрытіи“.

Цей циркуляр буквально оглушив усіх. Вже коли „культурно- просвѣтительная дѣятельность“ вважається крамольною, то вже далі йти нікуди!

Навіть за часів Сіпяґіна і Плеве така діяльність вважалася „громоотводом“ від усякої революційної діяльности і нікому не ставилась у вину; тепер за часів конституції міркують інакше.

„Рада“ відмовилась навіть обмірковувати цей циркуляр, настільки він красномовний сам по собі. Та що-ж рівноцінного скажеш, коли за всяку більш-менш яскравішу статтю загрожує, як не судовий процес, то штраф, а через те ми й рішили надрукувати замість передової столипинський цирку-

ляр з приміткою, що редакція відмовляється його обговорювати.

Російська преса майже вся так, чи сяк обізвалася з приводу цього циркуляру.

Проґресивна доводила його беззаконність, бо він, минаючи законодавчі інституції, обмежує закон про „общества і союзи“; права преса зустріла його радісно, а крайня чорносотенна завважала, що він ще досить толерантно ставиться до инородців.

„Кіевлянинъ“, устами землячка Савенка, визнав за циркуляром велику державну мудрість і своїм звичаєм почав писати донос на українські інституції. Він доводив, що український рух шкідливіший для Росії за всі инородчеські рухи, бо коли ті загрожують російській державі, то український рух намагається роз'єднати „единый русскій народъ“, а через те треба позакривати всі українські інституції, не виключаючи й клюбу.

На ці статті „Рада“ відповідала тільки гумористичними фельєтонами С. Пригари, в яких висміювався похід чорносотенців проти українських інституцій.

Але все київське українське громадянство прийшло „в уныніе“. На кожній вечірці в клюбі збірається сила народу і кожний спішить до гурту почути, чи нема чого нового з адміністративних сфер. Всякий думає находитися в клюб, бо може, не сьогодні — завтра його закриють.

А чуток тих сила!

Розказують, що ґен.-ґубернатор Трепов дуже ображений цим циркуляром, бо видано його без його відома й поради.

Кажуть, що записки націоналістів він не ухвалив, а повіз її Столипінові ґубернатор Гірс, щоб довести цим свою адміністративну дбайливість, здатність і освідомленість з тутешніми справами.

Досі, що-до Київа, адміністрація держалася політики, яку завів покійний ґен.-ґубернатор Драгомиров. Він доводив, що в Південно-Західнім краї не треба гнітити „коренного русскаго“ населення, се-б-то українського, щоб не підсилювати польський рух.

Такої тактики держався й Сухомлинов, а за ним і Трепов. Гірс-же, будучи під впливом націоналістів і бажаючи зарекомендувати себе перед Столипіним, повіз записку і наче розкрив йому очі на те, що діється в Київі.

Тепер адміністрація, кажуть, збірає наради: як і до якого товариства „примѣнить“ циркуляр.

Взагалі завзялись на нас.

Особливо лютує проти українства головний цензор проф. Т. Флоринський, давній принціпіяльний наш ворог. Він не тільки допікає нам судовими процесами, а ще й підмовляє ґубернатора, через свого помішника Щоголева, що разом з тим служить і чиновником особливих доручень при ґубернаторі і той штрафує нас за всяку дрібницю.

Окрім того, Флоринський під'южує націоналістів, і, як найосвіченіший між ними, впливає на них, а вони охоче цькують українців, пишучи доноси і приватні, і на сторінках „Кіевлянина“, напевне не без участи самого Флоринського.

Але окрім принціпіяльної ворожнечі проти українства, Флоринський зводить і особисті рахунки з українцями.

Недавно він балотирувався в члени петербурзької Академії Наук, але його провалили майже одноголосно, „с треском“, як кажуть. Опозиція мотивувала свою аґітацію проти нього тим, що не личить академікові виконувати поліційні функції; що хоч колись академік Никитенко і був цензором, але він тим служив на користь літературі, а Флоринський всячески її гнітить.

Приятелі Флоринского розказали йому, що аґітація ця проти нього йде з Київа, особливо від Грушевського, який, начеб-то їздив спеціяльно для цього в Петербурґ.

Правда, Грушевський в розмовах з Шахматовим певне не милував Флоринського, але аґітувати проти нього спеціяльно їздив до Петербурґу проф. Перетц. Але Флоринський цього не знає, а всю вину складає на Грушевського і намагається помститись на ЛНВістнику, на „Селі“ — конфіскує числа, притягає до суду, але так безпідставно, що прокуратура не находить „состава преступленія“ і знімає конфіскату.

Це ще більше лютить Флоринського.

Нещодавно трапився і в редакції „Ради“ з Флоринським інцидент.

В № 28 петербурзької кадетської „Рѣчи“ видрукувано статтю дра М. Левицького, в якій, між иншим сказано, що таким ученим, як Флоринський, хоч кіл на голові теши, а вони запевняють, що чужий язик зрозуміліший українському народові, ніж свій. Ми надрукували в „Раді“ переклад цієї статтті. Флоринський образився і прислав нам відповідь, в якій каже, що він цього ніколи не казав, а раз-у-раз доводив, що російський язик зрозуміліший для малороса, ніж видуманий український язик, і вимагав, щоб ми надрукували цю його відповідь, не міняючи язика. Ми відповіли, що охоче надрукуємо в перекладі на українську мову і що, коли його відповідь буде надрукована в „Рѣчи“, то ми її по українському надрукуємо в „Раді“.

Флоринський, розлютований, написав, що він нас судом примусить надрукувати цю відповідь по російському.

Секретар цензурного комітету Опатовський переказував, що Флоринський звернувся з скаргою до прокурора Суд. Палати, але той довів йому, що з цього нічого не вийде, бо „Рада“ не відмовлялась надрукувати відповідь, а тільки не схотіла друкувати на російській мові. Флоринський відповів, що він не хоче, щоб його відповідь друкувалась на якомусь видуманому жарґоні. На це прокурор відповів, що цензура дозволяє на цьому жарґоні друкувати навіть царські слова, то чому-ж редакція повинна відповідь його, Флоринського, друкувати непремінно на російській мові.

Тоді Флоринський відповідь Левицькому і свою переписку з редакцією „Ради“ видрукував у „Кіевлянинѣ“.

Коли і „Рѣчь“, на основі 139 ст. надрукувала відповідь Флоринського, ми передрукували її в перекладі на українську мову.

Здається інцидент скінчився, але напевне він нам дорого обійдеться, бо Флоринський буде мститись судовими процесами та штрафами.

Той же секретар цензурного комітету розказував, що те-

пер вони роблять статистику штрафів та судових процесів, якими „обуздывалась“ київська преса, і на основі їх Флоринський складатиме записку для Головного „Управленія по дѣлам печати“ і тоді вже не помилує української преси.

Напевне в записку цю він вкладе ввесь свій хист, все своє завзяття, щоб довести начальству, що українська преса шкідливіша за все і що її неодмінно треба знищити.

Зважаючи на успіх записки про „українські інституції“, треба сподіватися, що й ця записка досягне мети і українську пресу так або инак приборкають або й зовсім знищуть.

Від Столипіна можна всього сподіватися. Він навіть уже октябристів зрадив[30]) і видав ґубернаторам циркуляр, щоб на будучих земських виборах піддержувати націоналістів, а не октябристів.

Тепер очевидно, що Сіпягін та Плеве — „мальчишки“ і „щенки“ в порівнанні з Столипіним, це справжній російський Метерніх, як не Бірон...

Старий режім знайшов собі в особі Столипіна справжнього спасителя, хоч чорносотенці чомусь вважають його за конституціоналіста.

27 лютого 1910.

Вчора в клюбі на вечері в память Т. Г. Шевченка зібралася сила народу, кажуть, що було 150 душ. Поприїздили навіть з инших міст.

У всіх такий настрій, що може це остання товариська вечера в клюбі; на цьому вертілися і всі промови, що виголошувались за вечерею.

Головою вечері, як і в попередні роки, вибрано дра М. А. Галина. Добрих промов було мало: гарно сказали С. Ф. Русова та Л. М. Старицька та ще по білоруському добре говорив білорусин Бульба, якому, за його промову наскидали цілий оберемок квіток.

На вечерю запрохано і поступових людей инших націй: були великоруси, поляки, які на своїх мовах вітали нас з Шевченківським святом.

---

[30]) Партія 17 жовтня (октября) (день опублікування маніфесту про конституцію).

Мало не всі промовці завважали, що у всіх народів є свої ґеніяльні поети, але память ні одного з них не святкують так, як ми Шевченка.

Воно й зрозуміло, бо культ Шевченка, це культ не особи, а культ ідей, що лежать в основі нашої національної свідомости і служать нам провідною зорею.

2 марта 1910 року.

Вчора на понеділковім журфіксі у мене зібралось несподівано так багато народу, що не було де й сісти.

Поприходили й люди з ріжних міст, що поприїздили до Київа підчас Шевченківських свят.

Редактор „Української Хати", а разом і наш коректор М. Шаповал приніс нову пєсу С. Черкасенка, але публика нудилась і виходила в другі кімнати і там, голосно розмовляючи, заважала читати. Взагалі, якби не спів, який орґанізували артисти з Садовським на чолі, то вечір був би нудний.

Всіх дивував своєю ріжнородною й страшенною талановитістю М. К. Садовський. Як чудово — велично він співає українських пісень, особливо історичних! Всі з захопленням висловлювались, що обовязково треба записати його спів на фоноґраф, щоб потомки могли собі уявити найтиповіше виконання українських пісень. Само собою бувало і є багато співців з далеко кращим голосом, але такого типового, характеристичного виконання українських пісень у нас ніхто ніколи не чув.

Добре колись співав М. Л. Кропивницький, добре співає Саксаганський, але жаден з них не співає так гарно української пісні, як Садовський.

На жаль, він чомусь не схотів заспівати в ґрамофон, коли якась велика московська фірма пропонувала йому років з десять тому; тепер він уже таки добре підупав на голосі, а всетаки співає надзвичайно гарно.

Вчора він розходивсь і дуже влучно характеризував спів білорусів, великорусів, доводячи бідність поетичности їх пісень в порівнанні з українськими.

Иншими вечорами Садовський захоплює всіх страшенно

цікавими народніми анекдотами, або дивує всіх надзвичайною своєю памятливістю — він може на память говорити цілі сторінки з Шевченка, Гоголя та инших своїх улюблених письменників.

Вчора я сподівався на журфікс і О. К. Саксаганського, бо саме тепер він у Київі, але він не прийшов, певне через те, щоб не стрінутись з Садовським.

Шкода, що два такі талановиті брати не тільки не можуть бути в одній трупі, а навіть стрічатись не хотять.

15 марта 1910.

В. К. Винниченко, вважаючи себе хворим, вирішив вступити до санаторії, в якій лікують голодом. Він пише, що чув від багатьох, що за 40 діб голодування в цій санаторії у людей обновляється цілком орґанізм і вони стають зовсім здоровими.

Я не знаю, може тепер Винниченко справді хворий, а в 1906 році, коли ми з ним були в Женеві, він теж увесь час скаржився, що хворий нервами, а тамошні лікарі не знаходили у нього ніякої нервової хвороби.

Як там ні є, а він тепер уже голодує в санаторії в Сальфельді в Тюринґії. Пише, що їсти дають потрохи сухарів, а пити зовсім нічого не дають; спершу переносити це було дуже тяжко, а тепер уже звик і почуває себе добре. Особливо його тішить думка, що тепер уже буде зовсім здоровий. Сідаючи в санаторію, обіцяв писати веселі оповідання для „Ради“, а тепер каже, що ніяка веселість в голову не йде, бо ледви ноги волочить і настрій у нього зовсім невеселий.

Вчора я відібрав від нього листа, в якому він пише, що його обставини склались так, що йому тепер треба більше грошей на життя, ніж перше, а через те просить підвищити йому гонорар; каже, що з таким листом звертається до всіх своїх видавців, се-б-то до ЛНВістника та до „Української Хати“.

Досі „Рада“ платила йому по три копійки за рядок, та ще я доплачував йому по 3 коп., так що йому виходило по 6 коп. за рядок. Тепер я написав, що можна буде йому платити по 10 коп. за рядок, а більше ніяк не можна. І справді,

„Рада“ й так дає нам що-року більше 20 тисяч дефіциту, то з чого-ж побільшувати платню авторам? Але й Винниченкові треба з чогось жити, бо тепер він, пишучи досить багато по наших журналах, заробляє всього не більше 50—60 рублів на місяць, на які ледви можна прожити самому, а вже коли чоловік схоче завести сем'ю, то хоч з голову помірай.

Я знов, здається в двадцяте, написав йому, що одинокий для нього спосіб вийти з скрутного матеріяльного становища — писати пєси для сцени.

На ці мої поради він разураз відповідає, що не хоче писати пєс для втіхи публики, не хоче підроблятись під її смак, а хоче своїми пєсами боротись з старими, вже віджилими установами громадянства, хоче проводити нові ідеї, нову мораль. Але пєси ці виходять не художніми, а якимись публіцистично-філософськими трактатами в діялоґах.

В останньому листі я радив йому боротись з старою моралю, взагалі з старими установами громадянства — сміхом. Висміять у комедії все, проти чого він повстає в громадянстві. Люди охоче дивляться на сцені веселі комедії і ніщо так швидко не звалює старих богів, як сміг, але талановитий сміх. По деяких оповіданнях Винниченка, як от „Гаркун-Задунайський“, „Щирий та Поміркований“, можна сподіватись, що він міг би написати хорошу комедію.

22 марта 1910.

Вчора М. І. Павловський, наш редактор, сів у тюрму на 2 місяці по приговору суду за статті С. О. Єфремова про вище духовенство.

Бідний М. І. Павловський мусить відсиджувати за чужі гріхи: він не насмілився забракувати статтю С. Олександровича і вскочив.

Я просив С. О. Єфремова, щоб заступив Павловського, поки він відсиджує, але Сергій Олександович саме тепер дуже запрацьований — пише Історію Української Літератур, то редактувати ґазету тимчасом, спасибі, згодився Ф. П. Матушевський, а підписувати буде наш співробітник В. А. Галевич.

Як би не Матушевський, то хто його зна, що й робили-б з ґазетою.

Під доглядом міг би якось вести діло наш секретар Г. П. Шерстюк, але він захворів, та крім того завідуючий конторою П. Д. Понятенко на літо хоче виїздити з Київа і вже попередив про це. На його місце нікого посадити, крім Шерстюка.

Не знаю, чи потягне довго Федор Павлович Матушевський, бо скаржиться, що багато робити, а йому треба дещо робити по службі в страховому товаристві і по адвокатській практиці у свого патрона. Вже я стараюсь більше читати рукописів, щоб його облегшити, але настала весна і мені доводиться часто виїздити то в Перешори, то в Кононівку.

10 квітня 1910.

8-го квітня закрили „Просвіту"! Хоч після столипінського циркуляру всі цього сподівались, але все таки це зробило страшенне враження на всіх.

Коли „Присуствіє" забрало на розгляд видання „Просвіти", то Жебуньов, бувши у ґубернатора, просив його, щоб викликали й делеґатів від Просвіти, коли справа її розглядатиметься в „Присутствіи".

Напередодні закриття Присутствіє, справді, повідомило Просвіту, що завтра розглядатиметься справа „о допущенных неправильностях в дѣйствіях украинского общества „Просвита", явка представителя общества необязательна".

Рада „Просвіти" післала в „Присутствіє" голову Л. А. Яновську та М. С. Синицького, як юриста, щоб довідались, про які „неправильности" йде і коли треба, щоб попрохали дати строк (термін) для пояснення.

Але виявилося, що „Присутствіє" вже вирішило закрити Просвіту, не вислухавши й пояснень делеґатів.

Коли вони з'явились, то ґубернатор звернувся до них з питанням:

— У вас есть книжный магазин?

— Нѣт, нѣту, відповіли йому.

— Ну, склад?

— И склада нѣт, а есть только издательство...

— Ну, так вот в этом вашем издательствѣ замѣчена Присутствіем тенденціозность...

Тоді звернувся до членів „Присутствія“:

— Никто не имѣет задать вопрос?

Всі мовчать.

— В таком случаѣ Присутствіе остается при своем рѣшеніи закрыть „Просвіту“.

І кінець. Не дали змоги делеґатам і висловитись.

Записка неодмінного члена Щоголева, на основі якої закрили „Просвіту“, надрукована потім у „Кіевлянинѣ“ і передрукована в перекладі в № 85, 86 „Ради“. Автор її, підтасувавши цитати з видань „Просвіти“, доводить, що вона вела соціял-демократичну пропаґанду і проповідувала ворожнечу до російської держави, мріючи про самостійну Україну.

Так скінчилося життя „Просвіти“!

Тепер Савенко, на сторінках „Кіевлянина“ та „Московскихъ Вѣдомостей“ цькує вже Наукове Товариство, кажучи, „Просвіта“ „только агенты, а фабрикант украиноманской идеи самостійной Украіни — есть Кіевское Литературно-Наукове Товарищество имени Шевченка, перенесенное из Львова главарем мазепинцев М. Грушевским и которое издает вреднѣйшій журнал ЛНВістник“.

Він дивується „непослѣдовательности правительства, которое, закрыв Просвіту в Кіевѣ, терпит такія же Просвіти в Харьковѣ, Полтавѣ и др. городах“, а найбільше, що терпить „Литературно-Наукове Т-во с его ЛНВістником“.

Навіть близько не ознайомився вражий „землячок“ з справою і з назвою інституцій, які цькує, бо ні в Харкові, ні в Полтаві „Просвіт“ нема і не було, бо їх не дозволили там. Наукове Т-во ім. Шевченка не переносилося зі Львова, а в Київі заснувалось самостійне Наукове Т-во і видає Записки, а ЛНВістник нічого спільного з Науковим Т-вом не має.

Але Савенкові це байдуже, він напевне добється того, що закриють і Наукове Т-во, а тоді візьметься за клюб і т. д.

18, 19, 20 квітня. Великдень. 1910.

На перший день їздив у Боярку до Матушевського. Там підобрався гурток і скілька годин грали в „скраклі“. Люблю я цей моціон: так гарно розминаються всі члени тіла. Восени наша редакція частенько по неділях та святах грала в „скраклі“ на ріжку Житомирської та Володимирської, де зимою був „каток“ під вивіскою „Україна“. Тепер уже на цім місці будують величезний дім; а шкода, бо в городі такого двору не знайдеш, доведеться шукати десь по околицях.

В Кононівці, коли поїздяться приятелі, ми часто граємо в скраклі на галяві в парку; найліпше з нас грають: С. Єфремов, В. Винниченко, а особливо старий П. Саксаганський.

В Перешорах ми ніколи не граємо, бо там нема захищеного від людей пляцику (кону), а на людях я закаявся грати після такого випадку:

Якось, коли я гостював в Оріхівщині у В. Леонтовича, за вечерею зайшла мова про спорт і я висловився, що я так люблю гру в скраклі, що нехай мене посеред ночі збудять і покличуть грати, то я з охотою піду.

— Ну, глядіть! каже інженер В. Павленко. — Я вас завтра збужу раненько та й пограємо трохи, бо я цілий день занятий на цукроварні і не маю часу вдень, а я теж страшенно люблю скраклі. Та й пішов собі спати.

Довго ми сиділи звечора, розмовляли і пізно порозходились спати.

Тільки що, здавалося, я заснув, коли це, чую, хтось стукає знадвору у вікно. Скочив я переляканий — думав, може пожар або поліція.

— Хто там? Що таке? питаю.

— Це я, Павленко.

— Що-ж трапилось? питаю.

— Та ви-ж обіцяли зо мною в скраклі пограти...

— Що ви, кажу, збожеволіли? Ще-ж ніч надворі!

— Вже світає, а мені вже назабаром треба буде на цукроварню їхати, а хочеться трохи пограти. Я вже все наготував... Ви-ж обіцяли...

Нічого робити: коли обіцяв, то треба вставати. Хутенько вдягнувшись, я вийшов, і ми почали грати.

Надворі вже розвиднілось і я помітив, що коло тину, який відділяв парк від дороги, починають спинятись люди, йдучи в поле з косами та граблями. Дівчата хіхікають, а один дядько гукає:

— Що не ви, Василю Петровичу, так зпозаранку почали?

— Та хочеться трохи кости розімняти, відповідає засоромлено Павленко.

— То взялиб по косі, то не тільки кости розімнялиб, а й чуби понагрівали!

— Сказано, пани! завважив хтось з юрби. — Нема чого їм робить, то вони граються, як діти. Добро панам, та не нам...

З того часу я в селі ніколи не граю в будень у скраклі.

— — — — — — — — — —

Вчора навідав у тюрмі М. І. Павловського. Насилу допустили. Зрадів він мені страшенно. Дуже дякував за паску, що я післав йому в суботу. Побув я у нього годин зо дві Змарнів він за місяць сидні в одиночці: пожовк, якось обреск, обріс бородою, взагалі має вигляд нездоровий, тай не диво, бо сидить ввесь час у вогкій камері, без сонця та повітря, бо тільки на годину пускають на прогуляння в дворі.

Ввесь час розпитував мене про редакційні справи: які статті надруковані, які прислані, чи пише той, або инший... Каже, що як вийде з тюрми, то поїде днів на три до батьків, а тоді знов візметься за редактування, тільки вже сидіти в тюрмі не хоче, а через те й ґазети підписувати не буде.

Ну, слава Богу, що він знов вернеться до ґазети, бо Ф. П. Матушевський згодився тільки тимчасом редактувати, і, як би М. І. Павловський відмовився, то хоч ґазету закривай.

Аби тільки тюрма не попсувала йому здоровля, а то он, секретар наш Г. П. Шерстюк посидів рік, а тепер захворів, кажуть, на туберкульоз. Може це й не від тюрми, бо звідтіля він вийшов на вигляд дуже здоровий, а всетаки оче-

видно в тюрмі ця хвороба у нього розвинулась на ґрунті недостачі чистого повітря, сонця та доброї їжі.

1 травня.

Не встигли замовкнути надгробні промови над могилою „батька українського театру" М. Л. Кропивницького, як прийшла сумна звістка, що в Італії помер Б. Д. Грінченко.

Хоч ні для кого не було це несподіванкою, бо виїхав він за кордон ледви живий, а всетаки звістка ця розбудила все сонне українське громадянство.

Всім відоме значіння Б. Д. Грінченка в ділі культурного відродження України. Такої упертої праці, такої енерґії, ніхто досі з українських діячів не виявляв. В найглухіші часи, коли здавалося український рух зовсів згас, він, мало чи не єдиний чоловік на Україні, не згубив віри у відродження України і всю свою велику енерґію і працьовитість вжив для того, щоб розбути громадянство. Сидючи в глухому провінціяльному місті Чернигові, він зорґанізував таке надзвичайно широке на ті часи видавництво українських книжок для народу, що звернув на себе увагу всієї України.

Дивлючись на працю Грінченка, у всіх свідомих українців заговорила совість. Без грошей, занятий службою (він тоді був секретарем Чернигівської Земської Управи), він сам з жінкою написав і видав за короткий час більше мабуть книжок, ніж їх видало все українське громадянство після 1876 року. Якої треба було енерґії, праці і впертости, щоб при тодішніх цензурних умовах видати таку силу книжок. Просто не віриться, що це зробила одна людина. Але цього мало: без систематичної освіти, він самотужки став ученим етноґрафом та філолоґом, признаним не тільки своїми, а й Російською Академією Наук. Одночасно він став популярним белетристом, написавши скілька тенденційно-ідейних повістей, які захоплювали в свій час молодь і тепер ще читаються з великим інтересом селянською інтеліґенцією.

Вже за старших літ він вивчився французької, німецької та італійської мов настільки, що міг читати на цих мовах

і дав цілий ряд перекладів з европейських мов і цим значно збагатив українську літературу.

Маючи здоровий, тверезий розум і володіючи добре пером, він написав безліч публіцистичних статтей по всяких журналах та ґазетах.

Взагалі, він зробив для української літератури стільки, що його праці подостатком булоб принаймні на трьох душ і Україна цього йому ніколи не забуде.

Але в громадянськім житті, як я вже не раз згадував у своїх мемуарах, це був надзвичайно тяжкий чоловік. Правду про його колись сказав М. В. Лисенко: „Грінченка треба булоб посадити десь на необитаємий острів, обкласти його книжками і він зробив би втроє більше, ніж зробив“.

Це правда. Багато його надзвичайної енерґії та здоровля пішло на боротьбу за „булаву“, то з В. П. Науменком, то з М. С. Грушевським, та иншими „конкурентами“, навіть з такими, які й на думці не мали „гетьманування“.

Але про мертвих, як каже латинське прислівя, треба говорити тільки добре, або зовсім нічого не казати.

20 травня.

9 травня поховали Б. Д. Грінченка.

Україна зробила йому бучний похорон. Здається, досі ще нікому такого не зроблено.

Коли винесли труну з Володимирського собору, Ол. Русов каже мені:

— Я, як статистик, люблю мати діло з цифрами. Подивіться, тут зібралося певне не менше трьох тисяч народу. А ви знаєте, скільки було народу, коли тіло Т. Г. Шевченка везли через Київ? — Всього-на-всього 80 душ! Відкиньте те, що тут зібралось може половина „зівак“ і зважте те, що коли ховали Шевченка, то в Київі не було й жадної ґазети, значить не було широко відомо про похорон, то всетаки видно, що свідомость українська поширилась за ці 50 років надзвичайно.

А др. Галин завважив:

— І все це наробила преса. Як би адміністрація була

розумніша, то вона в першу голову закрилаб „Раду“, бо це вона підготувала такий пишний похорон... Тепер нехай Столипін знає, що нас „инородців“ у Києві не купка...

Справді, до самої могили йшла за труною маса народу, везли безліч вінків від всяких інституцій і земляків з усієї України. Над могилою говорено багато промов, які, правда, мало хто й чув, але потім вони всі друкувались в „Раді“. Взагалі, зо скілька чисел „Ради“ були заповнені статтями про Грінченка, про його життя, діяльність, похорон, звістками про панахиди, що правились по йому по всіх містах України.

23 травня.

Вчора вийшов з тюрми М. І. Павловський, відбувши два місяці і сьогодні приступив до редактування.

Він страшенно журиться, що тепер нема ніякого матеріялу. Літом люди розїздяться з Києва та й з инших міст і взагалі літом менше пишуть.

Я, жартуючи, кажу.

— От, Матушевському повезло: за тих дві місяці, що він редактував, стільки подій трапилось: закрили „Просвіту“, помер Кропивницький, за ним Грінченко. Не треба було клопотатись про матеріял, його надсилали звідусіль.

Може ще виникне в ґазеті дискусія про ушанування Грінченка, тоді буде про що писати. Одні хотять на зібрані гроші видати збірник ім. Грінченка, инші — заснувати стипендію його імени, а треті кажуть, що найкраще ці гроші (досі зібрано 1000 руб.) вжити на заснування видавничого фонду ім. Грінченка при петербурзькому Видавничому Товаристві і т. д.

Певне ця думка переважить, бо за неї стоїть більшість.

24 травня.

Вчора ходив у Міську Думу оглядати проєкти памятника Т. Г. Шевченкові. Справді, жадного нема такого, на якому можна булоб спинитись і сказати — оцей можна поставити. Але жюрі зробило необачно, що не премірувало ні

одного. Можна було дати третю премію (500 руб.) М. Гаврилкові, хоч його проєкт швидче проєкт памятника якомусь повстанню, напр. Хмельнищині, ніж Шевченкові, а всетаки річ артистична і варта, щоб її було відмічено. Крім Гаврилкового ще є зо три непоганих, а решта, штук 60, просто Бог зна, які, а деякі то навіть карикатурні. Один француз, наприклад виставив Шевченка з гостренькою борідкою і проділем на голові з пишною шевелюрою, а другий, теж заграничний скульптор, виліпив Шевченка в циліндрі, у смокінґу, з тросточкою в руках. До-які проєкти зроблені, очевидно, простим гончарами.

А шкода, що нема підходящого проєкту, що не можна вже тепер приступити до будування памятника, бо хто знає, що буде далі. Тепер такі часи, що все можливе. Савенко, а за ним і „Собраніе націоналістів“, вже почали похід проти памятника Шевченкові, принаймні проти того, щоб його ставити в старім Київі, де, на їх думку, місце тільки памятникам Олегові, Ользі та иншим князям київським, а Шевченка рекомендують випхати кудись на окраїну мало чи не на Деміївку. Тепер такі часи, що можна сподіватись, що зовсім не дозволять ставити памятника Шевченкові, бо „вокруг его имени объединяются всѣ украиноманы-сепаратисты“.

Розказують, що ґенерал-ґубернатор Трепов, оглядаючи в Думі проєкти памятника Олександрові II, демонстративно відвернувся від проєктів Шевченкові, а міський голова Дяков завіряв нас на зібранні Шевченківського комітету, що Трепов певне виклопоче у воєнного міністерства старих гармат на бронзу для памятника Шевченка. Рік тому назад Трепов може й взявсяб клопотатись, а тепер, після Столипінського циркуляру про українців, не схоче рискувати, а особливо після того, як Савенко в „Кіевлянині“ надрукував Шевченкові вірші про „коронованих осіб“ і виставив його лютим ворогом не тільки Росії, а „всего русскаго“... Звичайний читач „Кіевлянина“ знав досі, що Шевченко написав „Думи мої, думи мої“ та „Кохайтеся чорнобриві“ і прочее „грає-воропає“, тепер, з статті Савенка довідався, що Шевченко „необычайно дерзко кощунствовал в своих стихотво-

реніях“ і що такому „дерзкому мазепинцу“ „непозволительно ставить памятник, да еще вблизи русских древнѣйших святынь“, як висловлюється „землячок“ Савенко.

Поживемо — побачимо!

25 травня.

Вся наша редакція ходила фотографуватись. На жаль не було Ф. П. Матушевського, що поїхав у Золотоношу, боронити Павловського, якого обвинувачує якийсь фершал у клеветі в печаті. Та не було ще й секретаря нашого Г. П. Шерстюка: він поїхав на місяць додому на Констянтиноградчину, бо зовсім охляв, вийшовши з тюрми.

Неприємно, коли редакцію позиває цензура за якусь статтю, а ще неприємніше, коли позивають приватні особи за клевету (наклеп), що виключно трапляється за дописи з провінції. Такі обвинувачування принижають ґазету в очах громадянства, але редакція в цих випадках винна хіба в тому, що довірилась дописувачеві. А між ними часто трапляються люди з мало розвиненим етичним почуттям, які зводять в друку свої особисті рахунки з своїми ворогами, або суперниками на амуретнім ґрунті, користуючись тим, що дописи друкуються без підписів і що по всіх редакціях встановилась така традиція, що імена дописувачів не розкриваються навіть на суді, а провину за них приймає на себе відповідальний редактор.

В перший рік, коли ще видавцем-редактором нашої ґазети значився В. Леонтович, студент Широцький (як пізніше виявилось) написав у допису з Камянця Подільского про авантури одного студента на амуретному ґрунті. Той образився і подав у суд за наклеп (клевету). Леонтович, натурально, страшенно обурився, що має відповідати, а може й сидіти за наклеп, в якому він зовсім невинний. Я цілком поділяв його обурення і ми обидва вимагали оголосити імя дописувача, нехай він сам відповідає на суді за свій вчинок. Але секретар редакції В. Козловський та завідуючий конторою М. Синицький, обидва камянчани, бажаючи, мабуть, покрити свого земляка, сказали, що не знають автора допису,

бо він, як виявилось, підписаний особою, якої в Камянці нема; що підпис очевидно вигаданий. Довелось Леонтовичу їхати до Камянця, брати адвоката, витрачатись і взагалі перетерпіти силу неприємностей за чужу вину.

Таке саме трапилось і тепер за редакторства М. Павловського. Дописувач О. Мицюк написав у допису з Золотоноші про одного земського фершала (лікарського помішника), що той недбало ставиться до своїх обовязків, грубо поводиться з пацієнтами селянами, вимагає від них хабарів ітд. Фершал той написав до редакції, що коли йому не назвуть автора того брехливого допису, то він позиватиме редакцію за наклеп. М. Павловський, знаючи від нашого коректора М. Шаповала, що той дописувач людина ідейна, свідомий українець, напевне не зводить в допису особистих рахунків, а написав правду, відмовив фершалові назвати автора. Минуло скілька місяців і от, раптом, викликають нашого редактора в Золотоноський суд по обвинуваченню в наклепі в друку на фершала. Павловський заметушився, зараз написав дописувачеві листа, прохаючи його найти свідків і самому, як свідок, приїхати в суд, що той і обіцяв зробити. Ф. П. Матушевський, як адвокат, повірений нашої редакції, поїхав на суд у Золотоношу, але, на своє диво, дописувача там не застав; мало того, золотоноські українці, знайомі Матушевського, пояснили йому, що то справді неправдивий допис, зроблений очевидно на особистому ґрунті, бо фершал той людина порядна, свідомий українець і т. д.

Скінчилось тим, що Матушевський мусів перепросити фершала, сказавши, що редакція одержала той допис від невідомого дописувача і обовязався, що редакція надрукує в ґазеті, що вона була введена в блуд і надрукувала неправдиві відомості про того фершала. Редакція так і зробила, а добродій дописувач О. Мицюк не обізвався на це й слівцем, наче не про нього й річ, і ми даремне сподівались, що він підтвердить свій допис уже за своїм підписом.

— — — — — — — — — —

Вчора, в неділю, ми гуртом їздили на цілий день в Межигірря. Гарно там дуже, але старовини там не зосталось

ніякої, навіть ніхто тепер і не знає, що там був колись запорозький шпиталь для інвалідів; зосталася тільки Палієва криничка.

На завтра Український Клюб уряджує подорож на могилу Шевченка. Пароход вийде у 8 годин вечора, прибуде на могилу вранці, а в 2 годині дня вирушить назад. Треба поїхати, бо я, сором признатись, ще ні разу не був на могилі.

Торік, коли Український клюб урядив подорож на могилу з музикою, наша редакція запротестовала і зробила обструкцію і я не поїхав, хоч в останню хвилину старшини клюбу рішили музики не брати, але я того не знав.

Другий раз зібрався я на могилу з галичанами, але саме в той день арештували Левка і я не поїхав.

Колиб хоч тепер вдалося поїхати.

26 травня.

Подорож на могилу не склалася, бо пароходне т-во дало якийсь поганий маленький пароход. Відклали на 29-те.

Щось не везе мені з поїздкою на могилу. Боюсь, що знов щось перебє і я так-таки не поїду. Або мені особисто щось стане на перешкоді, або клюбові.

Л. М. Жебуньов боїться, що от-от закриють клюб. — Вчора прийшла звістка з міністерства, що закрили київську польську каварню на паях.

Ніхто не розуміє, з якої причини, бо це-ж просто комерційне підприємство, а ходять туди пити каву не тільки поляки, а й всякі люди, а особливо жиди.

Ця звістка, справді, може навести на сумні думки.

Коли вже такі інституції закривають, то про клюб і думати нічого.

В клюбі люди збіраються, гуртуються: одні танцюють, инші приходять слухати рефератів. В клюбі бувають збори ріжних товариств: Наукового Т-ва, покійної „Просвіти“.

До речі, недавно було в клюбі ліквідаційне зібрання „Просвіти“. Перед зборами приватно йшла велика суперечка — куди передати просвітянську бібліотеку. Жебуньов і дехто з ним напосідалися, щоб передати книжки в Городську Бібліотеку, з умовою, щоб там був заведений окремий український відділ і окремо друкувався каталоґ: кажуть, що Городський Голова і комісія Городської Бібліотеки згодилась на ці умови.

Инші, і таких більшість, стояли за те, щоб передержати цю бібліотеку в приватних руках, поки не зміняться часи і не оживе знову „Просвіта“.

Бачучи таку пристрасність в змаганнях, я не пішов на ліквідаційні збори і умовляв Ф. П. Матушевського, як редактора, не приймати участи в змаганнях, бо певне вони перейдуть в пресу, а нам треба бути безсторонніми.

На зборах постановили не передавати бібліотеку городові, а часово перенести її в клюб.

До полєміки в ґазетах не дійшло, але багато людей пересварилось наче навіки.

Тепер ті, що хотіли передати бібліотеку городові, запевняють, що коли клюб прийме бібліотеку закритої „Просвіти“, то й його закриють, бо це значить, що частина шкідливої діяльности „Просвіти“ переноситься в клюб.

Все можливе в наші часи, бо тепер усе робиться не по суду, не по закону, а по „усмотрѣнію“ адміністрції.

Якось за передову статтю М. Грушевського в „Селі“ адміністративно посадили номінального редактора, пані Ямпольську на місяць під арешт. Для судового процесу в тій статті не було даних і прокуратура певне й не позивалаб за неї, а через те ґубернатор посадив її своєю властю.

Коли доведено було ґубернаторові, що п. Ямпольська вже два місяці, як подала йому заяву, що вона зрікається редакторства і передає Маличу, то ґубернатор її випустив, але на редакцію наклав штраф у 300 рублів.

Я саме їхав у тюрму до М. І. Павловського, коли дивлюся, коло Старокиївського участку садять на візника пані Ямпольську. Треба знати, що ця пані ґенральська дочка, вже літня людина, звикла вдома до комфорту, а тут довелося сидіти в брудній камері щось зо пять день. Родичі її так були збентежені і шокіровані цією подією, що аж пославли.

Я привітався з нею, поздоровляючи її з визволенням а Вавилонського пліненія, а вона від радости і хвилювання і слова не могла вимовити.

Йду далі до тюрми, дивлюсь — ведуть М. І. Павловського, два озброєні шаблями салдати. Виявилось, що його водили на суд у справі за надрукування в „Раді" замітки про „передвиженіе войск", за що оштрафували його на 25 рублів, а за надрукування царських слів без дозволу міністра двора присудили в тюрму на 1 місяць, або 50 рублів штрафу і три дні арешту.

Само собою, що штрафи я поплатив, бо він і так два місяці висидів за статтю про вище духовенство.

М. І. Павловський каже, що боявся, що його через увесь город вестимуть в наручниках, як і инших арештованих за літературні справи. Я на це кажу йому, що навпаки, треба було цьому радіти та ще й фотографію зняти з себе і розсилати знайомим, особливо заграницю — нехай люди бачуть, як гарно в Росії бути редактором.

27 травня.

Цими днями, проїздом з Чернигова заграницю, прожив у мене зо скілька день М. М. Коцюбинський.

Він так подався, змарнів за цей рік, що я його не бачив, що аж боляче дивитись! У нього грудна жаба на нервовім грунті і дефект серця.

Наше „Т-во Підмоги" дало йому на подорож заграницю 500 руб., на які він зможе прожити місяців зо три. Їде він на Капрі, бо торік йому там подобалось і він там підкріпився за місяць так, що зміг рік потягнути свою службу в статистиці і ще спромігся написати чудове оповідання — другу частину „Fata Morgana".

Я з великим захопленням прочитав це оповідання з часів аграрних ексцесів і напосідався, щоб він писав третю частину — „успокоеніе"; як що Бог дасть йому здоровля, то певне напише.

30 травня.

Подорож на могилу Шевченка таки склалася. Поїхало душ 120. Виїхали у 8 годин звечора і мало не всю ніч їхали з співами, а вранці, годині у 5-ій пристали до берега коло могили. Могила не зробила на мене того враження, якого я сподівався: вона не на найвищій горі, а на нижчій терасі, а через те хрест відбивається не на тлі неба, як я собі уявляв, а на фоні вищої тераси гір і через те його здалеку не видко.

На могилі ждало вже багато людей з сусідніх сіл та з Канева, а також панотець, викликаний телеґрамою.

Приїзжі з Київа прочани зібрались на могилі і, вислухавши коротеньку промову О. О. Русова, в якій він порівняв могилу Тараса з могилою Магомета, дуже урочисто відспівали „Як умру, то поховайте“. Двоє вже літніх селян так були зворушені співом, що заплакали; я теж, дивлючись на них, мало не розплакався.

Потім священик відслужив панахиду, співав сільський хор і приїзжі з Київа, хор склався дуже гарний. В промові, сказаній не українськи, священик завважив, що могила Шевченка — місце святе, а через те не годиться на ній пиячити, як це часто роблять канівчани, та приїзжі з инших місць, мало свідомі люди.

Після панахиди знов проспівали „Як умру, то поховайте“, порозписувалися в книзі, що лежить в хаті і порозходились ґрупами по горі.

В годину дня знов зібрались всі на пароході і рушили в Київ. Всю дорогу був спів так, що й заснути не можна було. В Київ приїхали в 12 годин ночі.

Взагалі подорож зробила на мене дуже гарне враження, але зморився я дуже, бо не міг спати дві ночі.

31 травня.

Сьогодні нас оштрафували на 200 руб. за незначну статтю С. Єфремова про знищення автономії Фінляндії. „Село“ та копієшну російську ґазету „Огни“ теж оштрафували за „тенденціозно подобраную хронику“ про Фінляндію.

Просто біда! Та ще дали знати з цензурного комітету,

що будуть штрафувати за всяке неґативне відношення до діяльности уряду. Виходить, що про уряд, як і про покійника, можна говорити тільки добре, або зовсім нічого не говорити.

Кажуть, що тутешній цензурний комітет (тобто Флоринський з Щоголевим) виробляють проєкт нових приписів спеціяльного для української преси.

Все можливе! А тимчасом і при теперішніх обставинах просто нема змоги видавати далі ґазети.

Громадянство так стероризоване, що буквально боїться виписувати українські ґазети, щоб не попасти в неласку начальства. Це найголовніша причина того, що за пять літ видання ми маємо всього до двох тисяч постійних передплатників. Вище цієї цифри ніяк не перейдемо, а при такому числі передплатників доводиться докладати що року більше 20 тисяч рублів.

М. С. Грушевський вже наміряється припинити „Село“, бо воно, наперекір надіям, має великий дефіцит. Редакція, з самого початку видання, взяла дуже гострий тон, сподіваючись тим придбати багато передплатників, але помилилася. Громадянство наше таке вибагливе, таке вередливе і полохливе, що покладати на нього надій не можна. Не маючи своєї школи і не знаючи літературної мови, народ вимагає, щоб книжка, чи ґазета писалися мовою його села, і коли він наткнеться на незрозуміле йому слово, то вже вважає, що ця мова йому чужа, незрозуміла, а через те її не хоче підтримувати того видання. А до того ще й боїться, бо начальство вважає українське друковане слово небезпечним для цілости Росії; такий погляд на українство підтримують і розповсюжують наші-ж землячки. співробітники „Кіевлянина“, з своїм видавцем Піхном на чолі.

Мало не по всій Україні казенні та громадські інституції передплачують „Кіевлянина“ з обовязку і місцеве начальство, читаючи в кожнім номері доноси на український рух, тільки дивується петебурзькому урядові — чому він разом не знищить цієї гидри, а дозволяє її через книжки та пресу поширюватись і, користуючись „децентралізацією

влади“, само з своєїініціятиви, душить наш культурний рух, як хоче і як може.

З усіх кутків України пишуть нам, що пристави, або й урядники забороняють передплачувати українські ґазети; роблять труси і конфіскують українські книжки; навіть по книгарнях в невеликих городах та містечках, як от недавно в м. Баришполі; навіть начальники почтових контор по глухих кутках не хотять приймати від селян грошей, адресованих на редакцію української ґазети.

Все це робиться по власній ініціятиві, але знаючи, що від вищого начальства за це кари не буде.

Я раджу М. Г. Грушевському перемінити назву „Села“, бо воно вже намозолило начальству очі, і змінити проґраму, — побільшити сільсько-господарську частину ґазети, щоб ґазета була переважно сільсько-господарською Начальство тоді не штрафуватиме і не так страхатиме передплатників. Та таки й громадянство наше завжди більше цікавиться новим виданням, то може й передплатників побільшає. Певне Грушевський так і зробить.

5 червня.

Несподівано здибався на ст. Хвастові з В. Винниченком. Виявилось, що він познайомився закордоном з І. Д. Яневським і коли той довідався, що Винниченко хоче пожити якийсь час у селі на Україні, щоб набратися вражінь, так мовити, доторкнутись до землі, то запросив його до себе і от він тепер їде до нього.

Я сказав, що давно збираюся віддати візиту Яневському і незабаром приїду до нього, то там ми побачимось і наговоримось.

Через якийсь час я написав до Яневського, що збіраюся до нього з сином і просив у назначений час вислати за мною коні.

Коли ми приїхали на ст. Ольшанку, то там нас вже ждали коні. Їхати довелось довгенько. Погода була чудова, околиці розкішні, екіпаж добрий, спокійний, то їхати було-б дуже приємно, як би не такі дороги, яких я собі ніколи і уя-

вити не міг в цивілізованій державі: вибої, ями, калабатини такі, що вода сягає в екіпажі до ніг. А коли довелося переїздити греблею через Рось, то я від страху не міг дивитись і закрив очі: гребля та, зроблена з хмизу, хворосту, крізь який протікає вода і вся гребля двигтить, наче плаває на воді. З незвички набрався я страху!

Яневський стрів нас дуже привітно і ми ввесь день, розмовляючи про всячину, ходили всі разом по великому й доброму його господарству.

Ввечері, коли я збірався лягати спати, прийшов Яневський до мене і запропонував мені тисячу рублів для „Ради", але я рішучо відмовився, кажучи:

— Це виглядло-б, наче я до вас за грішми пріхав, коли мені просто хотілося побачити вас і ваше господарство. Колись будете в Києві, то передасте гроші в контору „Ради", а тепер я нізащо не візьму.

Він засоромився, але це йому, видно, сподобалось і він почав просити мене не відїздити завтра, а погостювати довше. Він запропонував завтра поїхати до церкви в м. Охматів, де що неділі співає хор його зятя дра Демуцького; а може він зможе зібрати свій хор і до себе, то ми приємно проведемо там час. Я охоче згодився. Поснідавши, ми всі виїхали двома екіпажами, але в Охматів приїхали, коли вже люди з церкви вийшли і нам не пощастило послухати церковного співу.

Заїхали ми до матері Яневського, що живе окроме в своїй садибі з одним з своїх синів. Виявилось, що вона зовсім проста собі жінка, та й небіжчик чоловік її був зовсім неграмотний селянин, з так званих однодворців, що походять з шляхти і не були панськими кріпаками. Очевидно старий Яневський був незвичайних здібностей людина, бо, бувши неграмотним, купував на Херсонщині що року для ґрафів Браницьких на десятки тисяч рублів сотні волів до роботи та на брагу і кажуть памятав, скільки за кожного вола заплачено. За багато років торгу волами він придбав величезний маєток. Всі чотирі сини його покінчали університет, але характеристичне те, що родинною мовою у них зосталась українська. Старий сам раз-у-раз нею говорив і вимагав, щоб

і сини в родині говорили тою мовою. Але свідомости української ні в старого, ні в синів його не було: вони не цікавились ні літературою, ні пресою українською, ні взагалі відродженням української нації. Тільки старший. Іван Данилович, отсе тільки почав зацікавлюватись, а зять їхній др. Демуцький, талановитий музика, захоплювався тільки піснею українською.

По обіді зійшовся, хоч далеко не ввесь, хор у велику салю величезного будинку Демуцького, куди запрошено й нас. Спів того хору зробив на нас величезне враження. Це справжній народній хор, що співає пісні своєрідною гармонізацією, а не европейською, якою співають хори по наших театрах і як гармонізував народні пісні М. Лисенко.

Я в музиці людина неграмотна, але змалку чую, як народ співає, і знаю, що він співає хорові пісні не так, як їх співають інтеліґенти. В інтеліґентських хорах мелодію (мотив) ведуть тенори чи жіночі дисканти, а инші голоси їм вторують, в українських народніх хорах мелодію ведуть нижчі голоси — баритони, альти, а тенори чи дисканти, так звані підголосники, виводять варіяції горою. От чому селяни, чуючи, як співають інтеліґенти, кажуть, що пани співають, наче панахиду правлять, тоб-то на церковний лад.

Хор дра Демуцького співає отим народнім способом, бо Демуцький дає волю своїм співакам самим гармонізувати, підбірати голоси, він тільки виучує з ними під фісгармонію або під скрипку мелодію пісні, а потім керує всім хором. Спів його хору робить чаруюче враження своєрідністю, ориґінальністю і неподібністю до европейського чи нашого інтеліґентського та церковного співу.

Велике діло робить др. Демуцький; шкода, що він на цілу Україну майже одинокий. А тимчасом тепер, коли просвітньої роботи не можна робити на селі, хоровий спів та театральні вистави багато можуть прислужитись до національного відродження нашого народу.

Колись у Перешорах священик о. Антоній Трехбратський та учитель О. М. Пилькевич, по моїй намові, повиучували з нот М. Лисенка школярів гарних стародавніх на-

родніх українських пісень. Теж саме в Кононівці робив і дяк Станиславський, і стародавня українська пісня з цих сіл переймалася иншими селами і випірала московсько-салдатські пісні, занесені з війська.

8 червня.

Багато вчора радились про „Раду“ з приїзжими людьми.[31]) Л. М. Жебуньов виступив з гарячою промовою, в якій розказав, що матеріяльний стан „Ради“ дуже непевний, бо у видавців уже не стає снаги, а тимчасом смерть одинокої щоденної ґазети так тяжко обізветься на українському житті, що цього тепер і зважити не можна, тільки напевне можна сказати, що життя це тоді замре на довгі часи. Помимо того, що ґазета є прапор, який всім — і ворогам і приятелям — показує, що ми ще живемо, вона освідомлює українське громадянство, підбадьорює його і гуртує; що тепер, коли українські інституції зникають під тягарем Столипінського циркуляру, преса — одинокий прояв нашого життя, а через те громадянство повинно попіклуватись, щоб одинока ґазета наша не вмерла.

Всі цілком згоджувались, що без щоденної ґазети тепер вже нам не можна бути і почали кожний подавати свої поради.

М. Ф. Комар доводив, що треба поменшити розмір ґазети, викинути телеґрами, вістки закордонні та з російських ґазет, бо передплатники все це знають з російських ґазет. Окрім того, на його думку, треба ґазету зробити цікавішою і писати її зрозумілішою мовою.

Я, та С. О. Єфремов відповідали на це, що з відповідей анкетних видно, що більшість передплатників вимагають, щоб ґазета була більша розміром, щоб у ній писалося про все, що діється на світі, бо вони не мають змоги виписувати двох ґазет і тільки невелике число передплатників, які читають і російські ґазети, вимагають, щоб у „Раді“ писалося тільки про українське національне життя.

[31]) На зїзді нелеґального Тмвариства Українських Псступоьців (Т.У.П.

Що-до мови, то тут теж помітно дві течії — лівобережці кажуть, що ґазета пишеться мало-зрозумілою галичансько-польською мовою, а правобережці нарікають, що мова в ґазеті занадто вже змосковлена.

Редакція і сама незадоволена і мовою і сухістю змісту, але безсильна поправити це, бо нема відповідних ні матеріяльних, ні літературних сил; з цим треба рахуватись і обмірковувати стан такої ґазети, яка є.

Л. М. Жебуньов пропонував звернутись до кожного передплатника з відозвою, щоб кожен з них найшов ще одного передплатника або нехай заплатить за ґазету вдвоє, тобто 12 рублів. Просити, щоб усі обізвалися до 1-го жовтня, тоді видно буде, як громадянство ставиться до ґазети і чи є надія на те, що буде змога видавати ґазету.

Всі згодилися, що це треба зробити, бо хоч і не всі передплатники обізвуться, а всетаки це повинно оживити передплату.

М. Ф. Комар висловив думку, що треба-б оголосити паї на видання ґазети, рублів по сто пай і що він сам охоче візьме пять паїв і напевне таких охочих знайдеться багато.

Я дав справку, що ми вже робили таку спробу, але охочих найшлося дуже мало.

Хтось запропонував, щоб присутні, як роз'їдуться по своїх місцях, шукали охочих підтримати ґазету чим зможуть.

Не думаю я, щоб з усіх цих проєктів виникла певна забезпека „Раді“, але сподіваюся, що ці заходи повинні зворушити наше громадянство і може на якусь сотню-другу душ передплата побільшиться. Взагалі люди неохоче дають гроші на справу громадську, а тут ще всі певні, що я ґазети не покину, не дам їй пропасти. Одно слово: хто везе, того й поганяють, така вже людська вдача.

Дуже шкодить ще й те, що багато свідомих українців незадоволені ґазетою. Всі свідомі українці — письменники і хотіли-б поміщати свої писання в своїй одинокій ґазеті, але редакція, при всім бажанні, не може друкувати всього надісланого, бо воно буває або зовсім неграмотне, або нудне,

або не відповідає демократично-національному напрямкові ґазети; крім того в рецензіях доводиться зачіпати та ображати багатьох письменників, чи артистів.

Такі незадоволені, ображені люди не тільки не помагають ґазеті, а ще й инших відмовляють помагати їй; багато є свідомих людей, що через такі образи та незадоволення навіть не хотять передплачувати ґазету, а не то, щоб ще ширити її.

Натурально, що одна ґазета не може задовольнити всіх, але наше громадянство ще не доросло до багатьох ґазет, воно не може забезпечити навіть і однії, бо нема в нас почуття національної чести, нема національної дисціпліни, ми — нація анархістів і такими ми були протягом всієї нашої історії і тому ми не змогли збудувати своєї держави. Причина цього, на мою думку, в кліматичних та ґеоґрафічних умовах нашого краю.

Клімат та ґрунт нашого краю такі сприятливі, що не вимагають тяжкої праці від населення, а через те й не виробили у нього самодіяльности, працьовитости та енерґії. Цей благодатний клімат та ґрунт завжди вабили до себе сусідів, а тимчасом не було у нас таких натуральних границь, які захищали-б нашу країну, а через те народ наш не міг оборонитись від сусідів, що з усіх сторін сунулись на нього, і раз-у-раз підпадав під їхню владу, не змігши виробити в собі відпорної сили і витворити своєї власної держави. На протязі майже всієї історії він мусів комусь коритись, бути чиїмсь рабом, а через те виробилась і рабська у його вдача: всім незадоволена, зрадлива, між собою сварлива, без самоповаги, без національної гордости. Справедливо Куліш висловився, що ми „народ без чести і пуття“.

Ми збагатили і збагачуватимем сусідів, але самі, без сторонньої запомоги ніколи не станемо нацією...

Хіба наші брати галичани вибились-би на світ Божий, як би їх після розділу Польщі не підтримав австрійський уряд, щоб ослабити польський елемент у Галичині?...

9 червня.

Нарада наша[32]) тяглася два дні; вона певне скінчилася-б і за один день, як би не було між нами вже занадто велерічивих суб'єктів. Особливо вимучив і надокучив усім О. Ф. Степаненко з Харкова. Він, по всякому приводу і без приводу, говорить, говорить, говорить без кінця: недурно ми його прозвали харківським кулеметом,[33]) а др. М. Левицький з серіозним виглядом завіряв, що Степаненко хорий незлічимою хворобою — недержанням мови.

Про цього О. Ф. Степаненка вже склались анекдоти. Кажуть, що раз, бувши в Петербурзі, він виступив з промовою в українськім клюбі і говорив так довго, що публика почала гукать: „Годі, буде, довольно". але він не вважав на це, а все говорив, говорив... Тоді дежурний старшина почав його сіпати за поли, але він, відбиваючись від того руками, все говорив, та говорив, і перестав тільки тоді, коли вже вся публика встала і почала гукати: Давайте пожарний насос (сикавку).

А то, розказують, що коли він, на початку свого знайомства з М. І. Міхновським, зайшов до нього, то той, не маючи часу його слухати, покликав по телефону О. І. Бородая, який теж славиться надзвичайною велерічивістю.

Бородай, приїхавши, сказав, що він спішить, а через те забіг на одну хвилину і навіть пальта скидати не буде.

Міхновський познайомив їх, а сам поїхав у суд. Він у той день виступав, як оборонець, а через те пробув у суді майже цілий день. З суду поїхав з товаришами обідати в ресторан і вже ввечері вернувся додому. Входючи в кватирю, він завважив, що в його кабинеті світиться і там хтось розмовляє. А коли заглянув у кабінет, то незвичайно здивований побачив, що там посеред кімнати своїть О. І. Бородай і щось палко доводить Степаненкові, а той сидить з посоловілими очима і вже зовсім спустив уха.

Напевне це гіпербола, але характеристична для них обох.

Характеристична, що коли Винниченко написав на цю

---

[32]) Зїзд Т.У.П.

[33]) Машиновий ґвер.

тему веселе оповідання в „Раді", то багато українців обурилося, думаючи, що то він їх повиставляв.

13 червня.

Сьогодні в редакції довго ми шукали виходу з безвихідного становища. Павловський, вимучившися в тюрмі, вирішив з 12 червня виїхати на місяць у село на відпочинок, а заступити його давно обіцяв Д. І. Дорошенко. Потім Д. І. Дорошенко сказав, що він може бути в Київі тільки до 1-го липня, а з 1-го липня до 12-го згодився редактувати Ф. М. Матушевський.

Але на превеликий жаль у Ф. П. Матушевського з'явилися ознаки туберкульозу, він страшенно ослаб і мусить виїхати в Крим. Дорошенко рішуче сказав, що 30 червня він, не вважаючи ні на що, мусить виїхати з Київа. С. С. Єфремов теж виїздить і ніяк не може приїхати 1-го липня, я теж виїзжаю. Становище просто безвихідне — нема кому редактувати ґазети від 1-го до 12-го липня, поки вернеться Павловський. Секретар наш В. К. Королів, як звичайно, виступив з веселою вигадкою. Він рекомендує літом друкувати ґазету тільки з двох зовнішніх сторін: на першій сторінці поміщати телеґрами, хроніку, а середні дві сторінки ґазети намазувати клеєм для мух. Тоді не треба буде редактора і багато співробітників; все зможуть зробити два чоловіки, а головне що всі будуть задоволені — і передплатники і видавець, бо передплата на літні місяці побільшиться в скілька десятків разів, а на клей він має чудовий рецепт.

Посміялись ми, а всетаки не прийшли ні до якого виходу.

10 липня.

Вчора я вернувся у Київ.

Їздив у Перешори, а відтіль поїхав у Алупку робити купчу (контракт) на участок землі, який я, на позичені гроші, сторгував торік, бувши в Криму.

Торік мені так подобалась кримська природа, що я піддався умовам І. М. Присецького і вирішив придбати собі колонього клаптик землі, щоб мати на старість куточок у теплім краю. Я міркував собі, що, коли не стане „Ради", то зимою я заховаюсь на своїй дачі (вілі) і буду копатись собі серед камінного хаосу, який займає майже три чвертки мого участку, а літом буду в Перешорах чабанувати.

Але за цей рік я так багато наробив боргів, що вже думав покинути завдаток і не купувати дачі за позичені гроші.

А тимчасом, коли приїхав туди, пополазив по тих камінях, то шкода мені стало покидати цей гарний своєю дикою красою клапоть. На йому можна буде збудувати дачку, в якій, після моєї смерти, хворі українські письменники матимуть де відпочити і поправитись, бо природа розкішна: гори, море, екзотичні рослини і близько почта, лікарі, всякі крамниці, базар, одно слово, як у культурному центрі.

Я й дітям сказав, що я по духовній відпишу цей клапоть для хворих українських письменників, але тепер не знати, кому доручити завідувати цією санаторією, бо всі наші інституції на волоску висять. Може згодом конституція зміцниться, то можна буде відписати Науковому Товариству або Товариству підмоги науці, літературі і штуці.

> Перешорську садибу і сорок десятин при ній я заповідав у своїм заповіті земству на орґанізацію там якоїсь сільсько-господарської інституції — школи або зразкового поля.

11 липня.

В редакції застав усе гаразд. Справа з редактором улаштувалась так, як ми розміркували в останній день мого від'їзду. Д. І. Дорошенко редактував до 1-го липня, а тоді його заступив Шерстюк, що приїхав з відпустки, а 7-го липня приїхав Єфремов і взяв на себе редактування, а 15-го вернеться Павловський.

Ніяких штрафів, ні судових процесів за цей місяць не було, все обійшлось щасливо.

Тепер клопочемось про кватирю: теперішня дуже холодна, темна і тісна; вже скілька день шукаємо гуртом, але нічого підходящого за 800 руб., як ми тепер платимо, не можна знайти. Нам треба обовязково пять кімнат, а за такі кватирі

тепер правлять по 1200 руб. та ще й не хотять здавати під редакцію.

Мабуть доведеться остатись на цій, але треба напосістись, щоб переробили груби і взагалі трохи причепурили нашу кватирю.

15 серпня.

Цілий місяць я прожив у Перешорах і почував себе дуже добре, так, що не хотілось вертатись у Київ, бо тут знов почнеться клопіт по всяких справах, як особистих, так і громадських, а я так уже ними втомився, що радий би десь безвісти забігти, аби не чути й не бачити нічого.

Про особисті справи не пишу, бо вони громадського інтересу не мають, а з громадських найбільше мені клопоту завдає ґазета.

З цим виданням я дійшов, як кажуть, вже до нікуди.

Як би якось викрутитись до 1913, а в цім році німці повинні віддати мені 30 тисяч рублів за куплену у мене в 1907 році землю, то тоді я позбудусь боргів.

Та я таки твердо вирішив побільшити з будучого року ціну на „Раду" до 10 р., а на роздріб до 12 руб. Нічого не поробиш: треба йти слідом за львівським „Ділом". „Діло" найдорожша в світі ґазета, бо коштує вона 18 ґульденів, а розміром не більша за „Раду". Тепер „Діло", маючи три тисячі передплатників, вже стоїть на своїх ногах і в порівнанні добре оплачує працю ґазетних робітників.

Може згодом і „Рада" стане на свої ноги, хоч поки-що мало на це надії, бо в Галичині є, хоч „свинська", як сказав Франко, а все таки конституція, а в нас тепер ще важче жити, як за старого режіму.

І уряд і всякий обиватель признає лоґічність існування преси для всіх недержавних народів, а для українців своя преса зовсім непотрібна, бо „всѣ малороссы прекрасно понимають по русски", а значить українську пресу видають і передплачують тільки люди з тенденцією, „сепаратисти..." Преса ця тільки терпиться законом, а практика вже вертається до порядків „старого ладу". Цими днями мені роз-

казував С. П. Шелухин, що в с. Деньгах Золотоноського повіту пристав конфіскує у поштаря „Раду“, адресовану селянам і дозволяє її привозити тільки „панам“; а внук Т. Г. Шевченка, Петро з с. Керелівки розказував, що начальник Ольшанської поштової контори кинув йому в лице переказ на „Раду“ і розлютований кричав, що не можна виписувати українських ґазет. Коли ми пообіцяли опублікувати цей факт, то оповідач перелякався і просив не писати про це, бо пристав, приятель начальника пошти, з світу його зжене.

І так воно робиться скрізь по Україні. Ну як же при такій конституції може розвиватись наша преса і коли то вона зможе стати на свої ноги?

Багато ще Державних Дум минеться, поки то настане справжня конституція і коли обиватель зможе виписувати ґазети по своєму смаку, не оглядаючись на начальство і не вважаючи на сусіду-ворога, який раз-у-раз може його втопити доносом за його „сепаратизм“.

20 серпня.

В редакції починають звикати до думки, що ціна на „Раду“ з будучого року буде 10 рублів. Завідуючий конторою Г. П. Шерстюк навіть завіряє, що число передплатників значно не зменшиться, а я думаю, що останеться їх не більше тисячі.

Правда, ми у вересні розішлемо передплатникам відозву, в якій розкажемо, що становище ґазети небезпечне і будемо прохати, щоб розповсюжували ґазету. Цим ми підготуємо передплатників і вони не здивуються і не обуряться на нас за побільшення ціни, то може не багато з них і відпаде.

Та хоч би їх і осталась тисяча душ, то й то доведеться менше докладати, як тепер, бо коли передплатних грошей збереться не більше, як перше, то зате на папері буде економія, на друку та поштових видатках.

Треба напосістись та виторгувати у друкарні хоч скілька рублів на номері. Тепер за склад і друк, без паперу ми платимо за кожне число по 36 рублів; кажуть, що це дорого дуже, хоч у 1906 році ми платили за менший номер по 40 рублів.

Як би вдалося збити ціну до 30 руб. за номер, то це дало-б економії у рік (тобто за 300 чисел) — 1800 рублів та на папері де-що можна буде виторгувати. Окрім того, треба зректись аґентських телеґрам, за які ми платимо 1500 на рік. Телеґрам у нашій ґазеті ніхто не читає, окірм тих передплатників, що читають тільки одну нашу ґазету. До таких належать тільки сільські передплатники, до яких у більшости пошта приходить тільки двічі на тиждень, то для їх нема ваги, коли ті вістки будуть друкуватися в ґазеті на другий день, а нам це дасть 1500 рублів економії.

Може так-сяк пощастить зменшити видатки і побільшити прибутки, то тоді зменшиться і дефіцит.

В. Ф. Сіміренко напевне підпомагатиме „Раді" і надалі такою самою сумою, тобто 12 тисяч рублів, то може мені доведеться доплачувати трохи менше, все-ж полегкість, все-ж я на меншу суму буду влазити в борги.

Мені вже самому перед собою соромно, що я раз-у-раз усім і на словах і в листах скаржусь, що не маю чим тягнути далі „Раду", але, здається, мені не вірять, що я вже другий рік позичаю гроші, щоб оплатити дефіцити по виданні ґазети.

Здається, Жебуньов таки повірив мені, бо коли я просив добути мені десь на льготних умовах 10 тисяч руб. до 1913 року, коли я одержу від своїх німців 30 тисяч рублів, то він звернувся до харківського капіталіста Радакова з проханням позичити мені ці гроші по 6%, але ще відповіді нема.

Був я цими днями у Леонтовича в Ромодані, скаржився й йому, але він на це почав мене корити, що я веду себе і сем'ю свою до „разоренія", що не можна так безоглядно вести діло, коли инші тільки збоку дивляться та критикують. Напосідався, щоб я закрив „Раду", бо це безнадійне діло, але після моїх доводів знов обіцяв дати свою тисячу, яку обіцяв ще торік та не дав. О. Г. Лотоцький в листі з Петербурґу теж радить перевести „Раду" на тижневик.

Від Леонтовича заїздив у Олександрівку до Шеметів, скаржився і там Володимирові Михайловичу, але він, після справи з місцевою адміністрацією, після тюрми, став змучений, інертний та й матеріяльні справи їхні такі, що вони не можуть нічого уділити на громадські потреби.

Казав В. М. Шемет, що М. І. Міхновський охотиться видавати щоденну ґазету, але боїться конкуренції „Ради". Я на це відповів, що мабуть я припиню „Раду", коли не добуду грошей, тоді з охотою передам Міхновському адреси та інвентар, хоч він і поганенький. Але Шемет завважив, що цього мало: як би й субсидію передали Міхновському, тоді до ґазети він сам нічого не докладав би; ґазета його була-б консервативного напрямку, то адміністрація не дивилась би на неї скоса, та й публика не боялась би її передплачувати.

Як би довелось, справді, Міхновському видавати ґазету, то він вів би її на кшталт Локтевого „Кіева". Воював би з жидами, з поляками, з російськими поступовцями та „истиннорускими", а кадив би фіміями Столипіну та октябристам; він не раз радив мені підтримувати политику Столипіна.

Може-б справді, така ґазета мала-б більше розповсюження, ніж проґресивна, але вона навіки скомпромітувала-б український рух, як у Росії, так і в Европі. Де-ж таки! — Українське громадянство не спомоглося утримати поступової, порядної ґазети, а консервативна, майже чорносотенна прийшлась йому як раз до смаку.

Як би поряд з поступовою існувала й консервативна, то це свідчило-б, що український рух значно поширився і обхопив усі верстви нашого громадянства. Тоді консервативна ґазета не компромітувалаб українського руху, а ще й, можна сказати, була-б корисною: вона привертала-б до українства обрусілі заможні елементи, які-б обстоювали українську школу, суд ітд.

Така ґазета оживила-б і проґресивну, раз-у-раз давала-б теми для полєміки з нею і т. п.

Є чутка, що буцім М. С. Грушевський висловився, що як би „Рада" перестала існувати, то він узявся-б видавати щоденну ґазету.

По напрямку, очевидно, та ґазета не відріжнялась би від

„Ради“, вона була-б поступовою і цілком порядною, але це була-б ґазета Грушевського, а не громадська.

Він писав би в ній чудові публіцистичні статті, яких тепер ніхто не напише, бо він, безумовно, стоїть головою вище всіх нас, але мова його така тяжка, що широка публика його статтей не читає, а через те вони й мало значіння мають.

В 1907 році він часто писав у „Раді“ надзвичайно цікаві статті, але публики не привабив; тепер у ЛНВістнику він майже в кожній книжці пише і статті його талановиті у високій мірі, але знов таки публики не захоплюють, як повинно-б бути, бо публика наша не може уловити всіх тонкостей мови західньо-української і навіть якось бридиться нею. З російських українців тільки люди рождені в західній частині України можуть вільно читати писання Грушевського і розуміють всю надзвичайну цінність цих статтей. І так, близьке співробітництво Грушевського в ґазеті мало поліпшило-б її, а хазяйнування його в ґазеті може ще пошкодило-б їй, як шкодить у ЛНВістнику та в „Селі“.

При всіх своїх майже ґеніяльних здібностях, він має в своїй вдачі щось таке, що відвертає від себе людей. У Львові він вже не має жадного приятеля і більшість робітників слова працюють з ним тільки з патріотизму і переносять його вдачу тільки з поважання і вдячности йому за те, що він зробив і робить ґіґантську роботу для України. Коли він перевів ЛНВістник у Київ і зорґанізував тут Наукове Товариство, то, не вважаючи па аґітацію Б. Д. Грінченка і скептичну холодність В. П. Науменка, до нього пристали всі літературні і наукові сили і щиро взялись працювати з ним укупі, але потроху, потроху у його настала холодність майже з усіма видатнішими людьми, а з деякими навіть зовсім порвались, як особисті, так і літературні, стосунки.

Я, розуміючи велике значіння Грушевського для України, всіма силами прияю йому і намагався привернути до нього цінних робітників, напр. С. О. Єфремова, Ф. П. Матушевського, В. М. Доманицького, Д. І. Дорошенка та инших,

але мені не пощастило і мало-помалу між ними виробилась прірва.

Тимчасом між мною та Грушевським в останні часи теж настала, на великий мій жаль, холодність, а з його боку навіть якась ворожість. Очевидно йому хотілось, щоб і я порвав відносини з цими людьми; він не раз докоряв мені, що я находжусь під ворожим для нього впливом і що „Рада" ворожа до його, а тимчасом „Рада" раз-у-раз ставится до його з великим поважанням, але не вважає можливим раз-у-раз курити йому фіміям, як це роблять ті дрібненькі людці в Галичині і тут, що оточують його і пишуть дорібненькі статейки в його часописах.

Як би й щоденна ґазета була в руках Грушевського, то й вона стала-б його лейб-орґаном, в якім дрібненькі, підлесливі людці курили-б йому фіміям і зробили-б ґазету такою-ж нудною, як і ЛНВістник.

Який би ґеніяльний чоловік не був, а при тій кольосальній науковій та адміністративній праці, яку робить М. С. Грушевський, сам він не може наповнити журнал, тижневик, два орґани наукові, у нього повинні бути помішники. Але, на жаль, якось виходить, що талановитіші, самостійніші люди не можуть ужитися з ним і або відходять зовсім, або, здушивши серце, працюють якось без запалу, без енерґії і душею далеко стоять від свого керманича, а всяка мізерія, бездари, підлестюючись до його, стають йому близькими.

Не знаю, може я помиляюсь, але мені здається, що не вважаючи на всю талановитість, надзвичайну енерґію та ерудицію М. С. Грушевського, ґазета в його руках стала-б гіршою, ніж тепер „Рада"; на ній видбивалися-б симпатії та антипатії видавця, як це помітно тепер на ЛНВістнику та „Селі".

Наприклад недавно з Харкова до нашої редакції прислано для друку протест проти редакції ЛНВістника, підписаний більше десятка людьми, за те, що ЛНВістник досі ні слова не сказав про Б. Д. Грінченка, хоч зо дня його смерти минуло вже більше 4-х місяців і нічим не обізвався з при-

воду 15 роковин смерти М. Драгоманова, тоді як навіть по російських ґазетах відмічено цей день.

Справді це така нетактовність з боку М. С. Грушевського, що аж просто дивно. Він наче боїться, що згадки про видатних українців впадуть тінню на його заслуги, инакше й з'ясувати не можна його поводження. Ну, нехай з Грінченком у нього було багато особистих непорозумінь. Грінченко, справді, як я вже казав у цих спогадах, боячись, що до М. Грушевського перейде першенство в українських сферах, аґітував проти нього, ну, а Драгоманов же нічого йому не шкодив, бо вмер раніше, ніж Грушевський визначився на українській роботі.

А тимчасом у М. Грушевського раз-у-раз всі помічають якусь заздрість до Драгоманова; він навіть і хворого Франка благословив написати препаскудну передмову до листів Драгоманова, що вийшли в двох томах. Йому не досить того, що все громадянство признає його третім по величині з найбільших синів України: Шевченко, Драгоманов та Грушевський, йому хочеться, щоб він стояв другим за Шевченком, або й навіть першим. Як Куліш не міг переносити, коли українських шестидесятників перелічували в порядку: Шевченко, Костомаров, Куліш, йому хотілось стояти першим, а через те він і обливав друкованими помиями не тільки Костомарова, а й Шевченка.

Харківського протесту проти редакції ЛНВістника я не допустив до друку, а тільки післав його Грушевському, хоч у нас у редакції багато людей настоювало на тому, щоб надрукувати цей протест, щоб громадянство бачило, що „Рада" безстронньо ставиться до всіх, бо їй редакторі „Української Хати" навіть у друку дорікають, що вона преклоняється перед „сильними міра сего" і замовчує їхні хиби. Само собою це брехня, бо коли „Рада" „замовчує", скажім, хиби Грушевського, то не через преклонення, а через те, що заслуги його перед Україною безмірно більші за його хиби; виявляти-ж публично його хиби, значить принижати його. Так само не писали ми нічого поганого і про Грінченка, а я і тому і другому говорив про їхні хиби їм самим у вічі, через те й від-

носини з Грінченком у мене стали погані, через те й холодність у відносинах у мене з Грушевським настала. Я Грушевському докоряв за його безтактну рецензію на Історію України Аркаса у ЛНВістнику, а Ф. П. Матушевський за цю рецензію написав йому навіть такого гострого листа, що між ними порвались відносини. Матушевський занадто вже різко висловився в листі, кажучи, що Грушевський своєю рецензією добиває хворого В. М. Доманицького, як Нововременський Буренін добивав Надсона.

Широкій публиці не відомо, що М. Аркас написав свою Історію України не тільки ненауково, але й наґрамотно і Доманицький, взявшись редактувати, майже всю її наново написав, аби тільки українське громадянство мало популярну історію України, і незаслужено гостра критика Грушевського на цю працю болюче вразила Доманицького. Матушевський особливо докоряв Грушевському за те, що він пішов до хворого Доманицького і навмисне забув у нього коректуру своєї рецензії. Коли Доманицький її прочитав, то в нього пішла кров горлом і він з того часу вже не міг поправитись.

Коли я докоряв Грушевському за цю рецензію, то він виправдувався тим, що він не навмисне забув її у Доманицького і писав її по „долгу науки", але всім очевидно, що рецензія написана необєктивно, з роздразненням, наче з заздрости, що праця Аркаса—Доманицького придбала собі таку велику популярність.

Певне у великих людей і велике славолюбіє, а Грушевському цю хибу треба вибачати більше ніж кому иншому, бо за свій великий хист, за свою кольосальну працю він не одержує ні платні, ні чинів, а тільки славу. На жаль, він не розуміє, що слава його була-б ще більшою, як би він не принижав своїх попередників та сучасників і віддавав кожному по їх заслузі.

Тоді-б він приваблював до себе талановитих, щирих працьовників, а не підлесливих бездар, як тепер.

Тоді й ґазета в його руках була-б кращою за „Раду", а тепер напевне кращі сили, як С. Єфремов, Ф. Матушевський, В. Доманицький, Д. Дорошенко та инші відійдуть від ґазети

Грушевського, а налізуть всякі підхлібники, що переведуть ґазету нінавіщо.

1 вересня.

Помер В. М. Доманицький!

Нема у мене й слів, щоб висловити той жаль, що лежить у мене на серці... Хто особисто знав цю чисту і святу людину, цього безкорисного і дійсно невтомного робітника на нашій ниві, той мене зрозуміє...

Треба вжити всіх заходів, щоб не покинути його тіла на чужій стороні, в якомусь Аркашоні, про який ніхто не знає й де він.

Це була-б така невдячність, такий сором самім українцям перед собою, що й здумати боляче. А тут як раз грошей у мене нема, та так нема, що на ввесь би голос кричав — рятуйте, люди!

Правда, батько його, кажуть, заможний піп, має власної землі добрий кавалок у кращій частині Київщини, але покійний Василь Миколаєвич з ним був не в добрих відносинах, навіть не хотів і брати щонебудь від батька. Останній рік, коли громадянство вже знесилилось утримувати його заграницею по санаторіях, Ф. П. Матушевський та М. М. Требинська умовили В. М. Доманицького не цуратись запомоги від батька, але поміч та була незначна і Ф. П. Матушевському та М. М. Требинській разураз доводилось орґанізовувати збір грошей для Василя Миколаєвича.

Оттак і для перевозки його тіла частину доведеться взяти у батька, а решту зібрати серед громадянства, а таки перевезти Василя Миколаєвича на Україну. Певне батько вимагатиме, щоб його поховано було в с. Колодистім, де він родився, виріс і багато попрацював серед народу, але краще було-б поховати його в Київі та справити йому бучні проводи, як що начальство не заборонить, боячись демонстрації на похоронах політичного засланця.

13 вересня.

Л. М. Жебуньов скілька день умовляв мене їхати в Катеринослав і таки умовив, бо там, підчас виставки улаштовано

з'їзд сільських хазяїнів і там можна буде познайомитись з багатьма степовими поміщиками (дідичами) і може можна буде знайти якогось мецената для „Ради“.

Подорож на пароході могла-б бути приємною, як би не те, що всю дорогу мрячив дощик, а через те більше доводилось сидіти в каюті (кабіні).

В Катеринославі, через великий наплив публики, ніде по гостиницях не було номерів і я заїхав до Д. І. Яворницького.

Він дуже радо приняв мене і я почував себе зовсім добре, тим паче, що Яворницький, пробуваючи в Київі, кватирював у мене.

Виставку улаштовано гарно; багато на ній цікавого. Мене особливо цікавила виставлена сіра українська скотина, якої тепер, крім Катеринославщини, мало де й є. Скрізь тепер заводять загранишну худобу, а вона в нас скоро переводиться ні на-що і люди потім жалкують за своєю сірою скотиною.

Найрозумніше було-б, як я це й писав у своїй книжечці „Розмова про худобу“, з нашої скотини виробити таку, щоб вона підходила до вимог теперішнього господарства, але на це треба багато часу, треба зо скільки поколінь скотини викохувати та добірати, а нашим хазяїнам хочеться зараз мати молошну або мясну расу, а через те вони й беруть загранишні породи.

Публику найбільше цікавив збудований посеред виставки „український хутір“. Справді, поряд з усякими розкішними павільонами, стоїть собі найзвичайнісінький селянський двір, до найменших дрібниць вірний дійсності: хата з повним убранням, навіть з кочергами; криниця з журавлем; город з картоплею, соняшниками і т. ин., обгорожений звичайнісеньким плотом з лози. Одним словом повна ілюзія.

З обіду на цей хутір приходив сліпий кобзар Пасюга, сідав на призьбі, а кругом нього збіралось народу, наче на весілля в селі.

Кобзар цей надзвичайно гарно співає стариних дум. Почувши його, я страшенно був зворушений і здивований тим.

що він співає думи на мотив, яким співає П. Ю. Сластьон, який вивчився їх співати від відомого колись Круковського у с. Вереміївці Полтавськ. ґуб. в 70-тих роках.

Виявилося, що Д. І. Яворницький, побачивши, що у Пасюги гарний голос і слух, послав його в Миргород до Сластьона, який і вивчив його співати думи.

І справді, заходи Яворницького не пропали марно, бо Пасюга так гарно вивчився співати, що мимоволі сльози проймають, як він співає думи про „Марусю Богуславку", „Самійла Кішку" та инші.

Ходили ми з Л. М. Жебуньовим на скілька засідань Сільсько-господарського з'їзду, але нічого цікавого там не знайшли і цікавих для нас людей не бачили.

Катеринославські земляки на наше прохання скликали зібрання (громади). Ми умовились, що я звернусь до зібрання з передмовою, а Л. М. Жебуньов з промовою. Я собі надумав розвинути таку думку: колись приїздили з Гетьманщини козаки на славне Запоріжжя з скаргами на те, що пани наші поляшились, покатоличились, віра наша православна християнська загибає, так і ми тепер приїхали з Київа з скаргою, що загибає наша преса. Але, побачивши, що на зібрання не поприходили заможні катеринославці, як В. М. Хрінников та А. Ф. Куліченко, а зібралась сама голота, я втеряв усяку охоту до скарг, а Л. М. Жебуньов у гарячій промові розповів про вагу щоденної преси, про те, що треба вжити всіх заходів, аби не дати пропасти „Раді", бо у видавця вже не стає снаги.

Земляки відповіли, що вони нічим не можуть допомогти, бо в їх нема грошей, але Д. І. Яворницький доводив, що навпаки, можна помогти і без грошей, аби була охота: кожен з присутніх може зібрати по десятку нових передплатників і треба заходитись, щоб назбірати таке число. Як би громади всіх городів узялися за це, то можна було-б назбірати нових тисячі дві передплатників і тоді ґазета давала-б значно менший дефіцит, а згодом стала-б і на ноги.

Побачимо, що з цього вийде, але мені не віриться, щоб

громадянство гаряче взялося за цю справу — може на сотню, дві прибавиться передплатників, а на більше я не сподіваюсь.

15 вересня.

Тіло В. М. Доманицького їде вже на Україну.

Коли прийшла звістка з Аркашона від якогось Іваницького, що В. М. Доманицький помер, то М. М. Требинська сказала, що батько його висловлювався колись, що нічого не пожаліє, аби побачити сина живим, чи мертвим, то певне він дасть грошей на перевозку тіла, але треба телеґрафувати, яка потрібна на це сума.

Зараз ми телеґрафували Іваницькому в Аркашон, щоб приготував тіло для перевозки, а я пішов до М. М. Ґрінченкової довідатись, що коштувало перевезти Бориса Дмитровича.

Виявилось, що перевозка його тіла обійшлась, як сказала М. М., більше двох тисяч рублів; так ми й телеґрафували батькові Василя Миколавича.

Він відповів, що таких грошей не може дати, а Платон Доманицький, брат Василя. Миколаєвича, сказав, що одну тисячу батько настягає.

Тимчасом прийшов лист від д. Іваницького. Виявилось, що це київський домовласник. Він пораяв звернутись у київську транспортну контору Вейе, який вже нераз перевозив мерців у Росію.

Справді Вейе згодився перевезти труну за 900 рублів. Але батько В. М. Доманицького міг дати тільки 600 рублів, бо післав 400 руб. недавно Василеві Миколаєвичу на дорогу і тепер ці гроші пішли на металеву труну і на всякі видатки для перевозки тіла на Україну. Треба було зібрати грошей на доплату Вейе і на похорон. М. М. Требинська дала 300 руб., „Рада“ — сто, та ще певне щось збере похоронний комітет, який ми вибрали, зібравшися в клюбі.

Там же на зібранні в клюбі ухвалено прохати батька дозволити поховати Василя Миколаєвича в Києві на наш кошт.

Справді, в Колодистому, в глухому закутку не слід хо-

вати його: селян з сусідних сел поліція не пустить, а з Київа теж ніхто не поїде, бо це не близько, а всі люди заняті, та й могилу його ніхто не буде там відвідувати і певне ніхто на ній і пам'ятника не поставить, а в Київі зовсім инша річ.

17 вересня.

Сьогодні Д. І. Яворницький прислав гроші за десятьох передплатників, яких він розшукав у Катеринославі. Значить вже мої видатки на подорож до Катеринослава повернулись.

Я щиро подякував Д. І. Яворницькому і прохав його, як що він вважає можливим, розіслати від Катеринославської громади заклик до всіх громад, як колись Запорожжя розсилало універсали по Україні.

Може й инші громади заходяться збірати передплатників, а до поодиноких людей ми самі, від редакції, порозсилаємо жалібну відозву, щоб кожний передплатник знайшов ще одного нового, а коли не зможе, то нехай заплатить удвоє. Може такі заклики зворушать громадянство і, справді, набереться скілька сот нових передплатників.

Л. М. Жебуньов гаряче взявся за писання такого заклику, але в нього виходить якось холодно, то він прохав С. П. Шелухина (одеського) та Г. А. Коваленка (полтавського), щоб вони склали проект такої відозви до передплатників, але так палко, щоб вона зачепила за серце кожного і розвязала кишені. Я дивлюся на успіх такого заклику дуже скептично.

Свідомих людей у нас мало, у всякім разі не більше двох тисяч душ, і вони не дисципліновані так, як це бувало в инших націй підчас відродження. Вони не вважають за обовязок підтримувати одиноку щоденну ґазету, навіть не всі визнають її потребу! Я вже не кажу про ес-деків, які вороже ставляться до буржуазної ґазети, а навіть багато націоналдемократів, через ті або инші причини, вороже настроєні проти „Ради", а найбільше через особисті причини. Всі наші свідомі українці — письменники, або хотять ними бути, як колись всі хотіли бути козаками. Але всім поміститися в

„Раді“ не можна, і от той, кому якусь статтю редакція забракувала, або написала неприхильну рецензію на його писання, той вже ворог „Раді“ і щиро бажав би їй смерти. Наприклад недавно Є. К. Тимченко доводив публично в Катеринославі, що „Рада“ так погано ведеться, що читаючи її можна „одичать“, як він висловився, а все через те, що в 1907 році, коли він добивався вести в „Раді“ який небудь відділ, я, знаючи його надзвичайно самолюбну вдачу, не дав йому тої посади. З того часу він страшенно вороже ставиться до „Ради“. Або ось другий приклад: І. М. Стешенко теж недавно казав одверто в Старій Громаді, що не варто видавати „Ради“, бо вона нікому непотрібна, а все через те, що „Рада“ умістила досить гостру рецензію на редактований ним словарик Дубровського.

Окрім того, багато людей, що гуртуються коло „Української Хати“, страшенно ворогують з „Радою“ бо в „Раді“ містяться часом неприхильні рецензії на цей місячник. Про „Рідний Край“ я й не кажу, бо він ведеться одною О. Пчілкою, яка теж сердиться на „Раду“ за полєміку з нею про жидівське питання.

Таким робом багато, багато свідомих українців раді були-б, як би загинула „Рада“, бо вона чи так - чи сяк їм ненависна. Велика частина свідомих людей знов зовсім байдуже — їм все одно, чи є ґазета, чи її нема, а може й вони раділи-б її загибелі, бо тепер все таки соромно її не передплачувати, а тимчасом через неї доводиться бути у начальства на оці і теряти на службовій карієрі.

І дуже, дуже малий процент свідомих людей, які щиро бажають, щоб ґазета жила, бо розуміють її вагу.

Про співробітників „Ради“ я не кажу, бо вони особисто заінтересовані існуванням „Ради“.

І так, на 30 мілiонів українців, може знайдеться 300 душ, яким справа „Ради“ справді болить і вони щиро приялоть їй.

Не багато!

19 вересня.

Цими днями В. К. Винниченко[34]) дав мені прочитати свою нову комедію „Співочі Товариства".

Читаючи її, я зараз пізнав цілий ряд живих людей, як от: В. М. Леонтович, др. Юркевич, С. О. Єфремов, О. П. Косач, В. П. Степаненко, у їх у всіх є властиві їм риси або вирази, по яких можна пізнати всіх. Себе я не пізнав, може инші пізнають мене.

Ні фабула, ні колізія, ні виставлені дієві особи нічого типового, характеристичного не уявляють і, прочитавши комедію до кінця, я, як то кажуть, не знав, де треба сміятись. Може на сцені артисти оживлять її, зроблять цікавою, а в читанні вона досить нудна і навіть не кортить швидче дочитати її до кінця, хоч усі дієві особи мої добрі знайомі й приятелі.

А що до виведеного в комедії Хаскеля, безпринціпного карієриста жида-українця, то мені аж до болю піяково було читати ті сцени, в яких він виступає. Коли в инших дієвих особах можна пізнати то того, то иншого з знайомих людей, то це ще не біда, бо таких людей у нашім громадянстві багато і можна подумати, що виставлені в комедії не фотографії з живих персон, а типи. Що-ж до Хаскеля, то того не можна сказати, бо між нами є поки-що тільки один жид. Я доводив Винниченкові, що як би між нами було зо скілька жидів, то тоді нічого не можна мати проти того, щоб він вставив в комедію жида-українця в такому паскудному освітленні, а коли між нами є тільки один жид, то виставляти його не годяться, бо це вже буде пасквіль. Винниченко обіцяв викинути деякі характеристичні риси, але жида-українця не схотів викинути з комедії.

Коли песа поставиться на сцені, то може, між своїми людьми вона матиме успіх скандалу, але для широкої публики, на мою думку, вона не матиме ніякого інтересу.

Я казав авторові, що він мало нас знає, бо як би знав, то міг би написати чудову комедію з нашого життя.

Друга песа „Брехня", яку недавно написав Винниченко, мене дуже зацікавила.

Фабула така цікава, що я прочитав п'єсу до кінця не

[34]) Він тоді нелегально проживав у Київі.

відриваючись, але як скінчив, то задав собі питання — чого-ж героїня отруїлась? Чи через те, що її милий зацікавився другою, чи через страх, що незабаром виявиться її брехня? Героїня мені здалася якоюсь видуманою особою, а кінець песи несподіваний, взагалі-ж песа, на мою думку, може мати успіх на сцені.

Певне цензура дозволить обидві ці песи і ми матимем в цім сезоні дві нові песи Винниченка. Слава Богу!

Як що вони матимуть успіх, то певне він тоді напише багато, бо він страшенно плодючий письменник.

Олесь теж написав два водевілі, один уже дозволила цензура і незабаром його поставить трупа Садовського. Як би публика прийняла їх, то й Олесь взявся-б за писання пес.

В початку цього місяця, коли Олесь вернувся з Криму, я зайшов до нього і застав його страшенно схвильованим.

У нього трапився цілий ряд неприємних конфліктів з начальством в різницях і він рішив покинути різниці і їхати в Уманщину на посаду участкового ветеринара.

Він каже, що служба на різницях так йому псує нерви; відносини з начальством так його дратують, що він не може нічого писати, у нього ніколи не буває поетичного натхнення. Справді служба паскудна, але посада сільського ветеринара ще паскудніша. Тут він віддижурив свої години і вільний, ніхто його вже не потурбує до другого дижурства, а в селі, як справедливо казав Винниченко:

— Тільки що у вас з'явилося натхнення, ви сіли писати, коли раптом якийсь дядько викликає до свині, яка неблагополучно пороситься.

Окрім того, проміняти городський центр на якийсь глухий закуток, в якому нема ні людей, ни книжок, ні клюбу з паннами, а сама горілка — це вже було-б безглуздям. Насилу цими доводами збили Олеся і він вирішив остатися в Київі.

Я знов казав йому, що як би він написав зо скілька пес для сцени, то тоді не треба було-б служити на тих осоружних різницях, бо за постанову пес на сцені він мав би може втроє більше грошей, як тепер відбірає.

Але вічно втомленій службою людині з попсованими нервами, неможливо творити, хоч яка-б та людина не була талановита!

20 вересня.

„Рада“ переживає тепер не тільки матеріяльну крізу, але й літературну.

Ф. П. Матушевський зовсім оплошів і впав у таку прострацію, що рішучо нічого не може робити; він збірається на зиму в Сухум, в санаторію. Туберкульозних бацил у нього не знайдено, але він так ослаб, що ледви може вийти на другий поверх і то так захекається, що мусить ставати та відпочивати.

С. О. Єфремов ще держиться, але він підрядився видавництву „Український Учитель“ написати до Різдва історію української літератури і тепер буквально безвиходно сидить і пише.

І так обидва наші передовики вийшли з строю і тепер нікому писати передових статтей. Та взагалі тепер страшенна бідність на всякі статті.

В. О. Піснячевський, один з найталановитіших ґазетних робітників, зовсім замовк. Вже я до нього писав скільки разів, запитував його, чи не образився він чим, умовляв не звертати увагу на особисті дрібниці, а підтримувати одиноку ґазету. Він відповів, що нічим не ображений, а держав випускні екзамени, потім захворів на тиф, як був епідемічним лікарем, а коли зовсім одужає, то буде писати.

Це було в початку літа, а тепер вже осінь, а від нього ні словечка: писав до нього знов, але відповіді не маю.

Д. І. Дорошенко, як виїхав з Київа в Катеринослав, то так і пропав для „Ради“. Перше хоч присилав огляди ЛНВістника, а тепер, коли взявся за редактування „Дніпрових Хвиль“, то зовсім покинув „Раду“.

Коли ми отсе недавно були в Катеринославі, то Жебуньов гаряче доводив, що не слід видавати отих „Чортячих хвиль“, як їх називає він, бо це значить розбивати і матеріяльні і літературні сили. Мало того: це вносить деморалізацію в наш

рух: „Слобожанщина“, „Добра порада“, „Запорожжя“ та инші видання не змогли довго продержатись і щезали як бульки на воді, показуючи громадянству його власне безсилля, вносючи апатію й безнадійність у свої сили, в міць українського національного руху і марнуючи багато грошей.

Нема таки у нас громадської дисціпліни, ми нація анархістів-індивідуалістів!

Я читаю тепер спомини А. Пипіна з його подорожі до Праги в 1858 році, що отсе недавно вийшли.

Як страшенно багато в нашім національнім руху спільного з чеським рухом; але чехи вишколені були німцями, у них виробилася національна дисціпліна, а через те вони й виборсались, а ми...

У них так само, як у нас, інтеліґенція і городяни зовсім були зденаціоналізовані, чеська мова збереглась тільки по селах.

Коли, після конституції 1848 року, почалося національне відродження, то, так само як і в нас, його почали одиниці зміже учених людей, які почали збірати чеські етноґрафічні матеріяли і доводили (по німецькому), що чеська мова має право на існування.

А коли почалась література і преса, то вони дуже, дуже мало розповсюжувались, бо інтеліґенція не хотіла їх знати, а народ нічого про них не відав, знов таки зовсім так само, як тепер у нас.

Але борці за відродження чеської нації не губили енерґії, вкладали працю і гроші в надії, що вони не йдуть марно і, справді, тепер чехи, як відомо, порівнялись з поляками, а де в чому перегнали навіть росіян.

3 жовтня.

Вчора знов була нарада з приїзжими громадянами.[36])

Багато часу уділили „Раді“.

Всі майже одноголосно висловились, що підвищувати ціну на ґазету рішучо неможливо, бо це дасть ще більший дефіцит. Кажуть, що число передплатників зменшиться більше, ніж утроє, а значить і моральне значіння ґазети

[36]) Зїзд ТУПа.

зменшиться. Щоб воно не зменшилось, доведеться учителям та селянам посилати ґазету по пониженій ціні, тобто рублів по 6, а пошта братиме плату за всіх однаково не по 1 р. 20 к. з передплатника, а по 1 р. 80 копійок.

Всі напосідаються, щоб швидче розіслати передплатникам і взагалі громадянам заклик, щоб кожний передплатник дав ще одного нового, бо инакше ґазета не буде виходити з 1911 року. Всі запевняють, що цей заклик побільшить число передплатників не менше, як на тисячу душ; окрім того представники ріжних громад обіцяли, що їх громади возьмуть на себе обовязок постачити нових передплатників теж не менше, як на тисячу душ. Таким робом сподіваються, що „Рада“ матиме в 1911 році не менше 4.000 передплатників.

Не сподіваюсь я на таке число, не віриться мені, щоб громадянство наше могло відразу подвоїти число передплатників; дай Боже, щоб число їх побільшилось хоч на 500 душ, то й то добре булоб. Цеб дало нам 3.000 руб. Та може сяк-так нам пощастить зменшити видатки тисячі на три: телеґрами з аґентства ми вже не берем, це зменшить видаток в рік на 1.500 руб., та може в друкарні виторгуємо тисячу рублів та ще на папері 500 руб., то все це вкупі зменшить дефіцит на 6.000 руб., а це вже булаб велика полегкість на мене.

Обіцяли ще приїзжі громадяни подбати, щоб добути оповісток для „Ради“ по своїх городах. Окрім того ми рішили з Нового року не друкувати дурно оповісток про нові книжки, нехай видавці хоч щонебудь платять нам за оголошення, то й на цьому набіжить якась сотня рублів.

Взагалі, треба вжити всіх засобів, щоб побільшити прибутки і зменшити видатки на ґазету, тоді дефіциту менше буде.

Про закриття „Ради“ ніхто й слухати не хоче. Кажуть, що смерть щоденної ґазети — це величезне нещастя для нас усіх, а через те треба вжити всіх заходів, аби вона жила.

Коли Л. М. Жебуньов заговорив про те, що як не спроможемось підтримати щоденної ґазети, то треба пере-

вести її на тижневу або два-три рази на тиждень, всі висловились, що це булоб однаково, що й зовсім її припинити.

Жебуньов доводить мені, що я не повинен розтрачати своїх достатків до краю, бо може треба буде грошей на инші громадські потреби, а їх у мене не буде. Я відповів йому, що коли перестане існувати щоденна ґазета, то я ліквідую всі свої справи в Київі і виїду в село, а зимові місяці буду жити в Криму. Тоді я зречусь всякої участи в громадських справах і впірну знов у сільське господарство, яким я можу цілком задовольнитись.

Знов тоді напишу може дві-три книжечки з своєї практики і тим прислужуся громадянству. Книжечки мої досі розійшлися майже в 500 тисячах примірників; їх розповсюжують земства, сільсько-господарські товариства, самі селяни купують, то всетаки з цього повинна бути якась користь не тільки для сільського господарства, а й для національної справи.

З книжечок своїх я маю і моральне задоволення, бо дістав уже за них дві великі срібні медалі, а з ґазети маю самі тільки клопоти, втрати, лайки всяких критиків і байдужість громадянства.

І так, коли не спроможусь далі видавати ґазети, то візмусь знов за сільське господарство на практиці і в літературі.

Але всетаки ґазета має незмірно більше значіння в ділі національного відродження, ніж сотні брошур по сільському господарству, а через те треба держатись за неї до самого краю.

Може справді громадянство наше, побачивши, що для ґазети настала небезпека, розворушиться і щось зробить, аби не дати їй померти.

Коли це здійсниться, то за це треба дякувати Л. М. Жебуньову, бо він можна сказати, одинокий зміже нас, з запалом, не покладаючи рук, працює, щоб звернути увагу громадянства на небезпечний стан ґазети.

4 жовтня.

В Петербурзі, літаючи на діріжаблі (аероплані), з страшенної висоти упав і розбився морський інженер Лев Мацієвич, свідомий українець, ес-дек, один з орґанізаторів РУП. (Української Революційної Партії).

Смерть його викликала надзвичайне спочуття всього російського громадянства і уряду. Поховали його на державний кошт, родині видали пенсію, великий князь Олександр Михайлович послав на похорон вінок. Тепер збірають гроші на постановку памятника — першій в Росії жертві авіяції.

Ми в „Раді" намагаємось як найгучніше заявити, що цей російський герой-авіятор, до якого примазуються і нововременський Меншіков і кієвлянинський Савенко, наш рідний, свідомий українець — „мазепинець" і „сепаратист", як називають свідомих українців панове чорносотенці.

Шкода тільки, що на похоронах Мацієвича, поряд з промовами придворних осіб, не пролунало українське слово, а між сотнями вінків був тільки один з українським написом, правда гарним:

„І скільки вас в борні розбилось об ґраніти,
І скільки вас сконало серед мук,
Але і смерть була безсила вас спинити
І вбить ваш вільний дух".

10 листопаду.

27 жовтня транспортна контора Вейе сповістила нас, що тіло В. М. Доманицького прибуло морем у Лібаву і треба рішучо сказати, куди везти, чи в Київ, чи в Звенигородку.

Ми телеґрамою просили старого Доманицького, щоб він телеграфно-ж просив ґубернатора дозволити ховати в Київі. Ґубернатор відповів старому, що „в виду данного разрешенія хоронить Вашего сына в с. Колодистом", він не дає дозволу ховати його в Київі.

Очевидно бучні похорони голови першої Думи Муромцева в Москві, а перед тим похорон Б. Грінченка в Київі нагнали на адміністрацію страху і вона боялась, що похорон Доманицького, політичного засланця, буде демонстрацією проти уряду.

Одержавши таку відповідь від ґубернатора, старий Доманицький сам приїхав у Київ.

Ми порадили йому, що, коли вже ґубернатор не дозволить ховати в Київі, то нехай дозволить хоч відслужити над труною панахиду на київськім двірці.

Старий Доманицький доводив ґубернаторові, що він хотів би поховати сина в Київі через те, що тут могилу його доглядатимуть родичі і друзі, а в селі, після його смерти, нікому буде доглядати, але ґубернатор не згодився.

Тоді старий попрохав дозволу везти труну через Київ і тут на двірці відслужити панахиду, але ґубернатор і на це не згодився, мотивуючи тим, що такий наказ дано з Петербурґу.

Тоді старий гірко завважив:

— Что-ж там и мертвых боятся...

— Не мертвых, а его живых друзей, відповів ґубернатор.

Таким чином довелось труну направити на Звенигородку, минуючи Київ.

Зібравшися в клюбі, ми довго радились і міркували — хто поїде з Київа на похорон Василя Миколаєвича.

Я заявив, що ми від редакції „Ради" пішлемо делеґата з вінком; С. О. Єфремов сказав, що він поїде з вінком від видавництва „Вік", членом якого був небіжчик. Але від громадянства ніяк не могли найти делеґатів; нарешті згодились поїхати Л. Яновська, М. Синицький, М. М. Требинська та громада теж обіцяла післати делеґата з вінком.

Таким робом всіх киян набралось 7 душ, а вінків щось з дванадцять. Нам хотілось, щоб делеґатів інтеліґентів зібралось яко мога більше, щоб селяни бачили, що їхнього Василя шанує все українське громадянство. Як би була гарна погода, то певне поїхалоб більше народу, а то погода стояла насмурна, холодна і ввесь час мрячив не то дощ, не то сніг, то нікому й не хотілось їхати, не маючи кожуха.

3-го листопаду контора сповістила нас, що труна вже прибула на ст. Звенигородку і, коли ми виплатимо всі гроші,

то одержимо накладну. Виявилося, що контора нарахувала багато зайвих грошей за приставку труни і Синицькому та п. Требинській багато довелося приняти мороки, поки якось викупили накладну.

Ремствували ми дуже на контору, що вона не довіряла нам і не післала накладної разом з труною на Звенигородку, боячись, що там візьмуть труну і не заплатять грошей.

Але потім виявилося, що контора добре зробила, що не післала накладної на Звенигородку, бо як нам розказував старий Доманицький, поліція довідавшись, що труна прибула на станцію, почала вимагати, щоб зараз же й ховали Василя, поки не поприїздили люди з Київа.

Але без накладної не можна було одержати труни. Тоді поліція почала напосідатись на старого, щоб він телеґрафував у Київ — нехай вишлють швидче накладну і щоб ніхто з Київа на похорон не приїздив, бо тут можливі всякі неприємности.

Старий відповів, що накладну привезуть, а спинити приїзд киян він не має можливости, бо не знає, хто саме має приїхати. Характеристично, що директор ґімназії М. Стороженко не пустив на похорон найменшого брата Доманицького, ґімназиста Віктора.

Коли ми приїхали на ст. Звенигородку, то побачили, що ввесь перон був заставлений стражниками на чолі з помічником справника, приставами та околодочними.

Начальство зараз кинулося цензурувати написи на стрічках коло віньків і коли упевнилось, що нічого „крамольного“ нема, то трохи заспокоїлось, але всетаки попередило нас, що ніяких промов воно над труною не дозволить.

В № 252 „Ради“, за суботу 6 листопаду 1910 року, С. Єфремов в подробицях описав проводи і похорон Василя Миколаєвича; я додам тільки, що сильне враження на нас зробив величезний натовп селян, що проводив свого дорогого порадника і учителя з шаною і побожністю від самого двірця, коло 15 верстов, до місця вічного спокою.

Вночі перед похороном поліція зняла в церкві стрічку з вінка від Колодиських селян з написом: „Дорогому порадникові, незабутньому вчителеві, славному борцеві за долю рідного краю — з незмірним жалем Колодиські селяни“, і арештувала чотирьох селян. Одного обвинувачують в тому, що він їздив по селу і збірав жертву селян на вінок, яку вони давали пашнею; другого за те, що дав на це підводу; третього — що їздив купувати вінок; четвертого — що передержував вінок у себе, а всіх разом за те, що підмовили селян на такий крамольний вчинок і склали такий революційний напис на стрічках.

Тої-ж ночі потомлених, голодних селян, які пройшли з корогвами на вокзал (двірець) і з вокзалу 30 верстов, погнали пішки за 10 верстов у стан, а потім у Звенигородську тюрму.

Цим бідолахам буде довго памятний день похорон „борця за долю рідного народу“, як справедливо назвали селяни незабутнього Василя Доманицького.

11 листопаду.

Я вже писав, що на нараді[37]) всі напосідалися, щоб ми розіслали від редакції заклик до передплатників з проханням підтримати „Раду“, бо видавці вже виснажились і не мають змоги платити такого великого дефіциту.

Заклик цей взялися написати Ф. П. Матушевський та С. О. Єфремов. Федір Павлович захворів і виїхав у Сухум, а Сергій Олександрович написав не заклик, а звичайну холодну передову статю.

Я, не вірючи в успіх заклику, вже покинув був і думку про нього, але Л. М. Жебуньов заходився сам писати і написав досить гарячий, але дуже довгий лист до передплатників. Довелось його вкоротити, де-що змінити, нарешті надрукували і розіслали такий заклик:

Лист до передплатників і прихильників ґазети „Рада“.

З кінцем цього року минає пятий рік видання на Україні щоденної української ґазети. На протязі пяти років витрачено було на неї багато праці, завзяття, турботи, грошей і особливо — мораль-

[37]) Зїзд ТУПа.

ного напруження. Видавати всяку ґазету — трудно і клопотливо, а що до української, то треба було надзвичайної упертости й переконання в необхідности цієї справи, щоб витерпіти усе, що нам доводилось терпіти на протязі пяти років... Що-ж нас примушувало до того?

Коли прокидається який народ до свого національного життя, то йому необхідно мати такий засіб, що звязував би між собою окремі свідомі одиниці, подавав би звістки про те, бо по глухих кутках на самоті і не відають того, що робиться в людніших осередках. Такий засіб дає змогу окремим одиницям, розкиданим на просторі України і поза Україною, подавати свої думки до відомости громадянства про наші національні справи. У нас нема прилюдного життя, і тільки через ґазети люди перемовляються між собою, — то яким же способом ми можемо обміркувати українські біжучі справи, колиб ми позбулись нашої національної преси? — Ґазети на російській мові не цікавлятся нашими справами, а де-які з них вороже ставляться до них, і через те з російських ґазет не можна довідатися про життя українського громадянства. Правда, є в нас ще книгарська справа, себто складання книжок, видавання їх і розповсюдження; але-ж з книжок не можна довідатися про ті біжучі справи, що виникають в ньому, і книжки доходять до рук читачів випадково, а не що-денно, як газета. До того-ж треба додати, що сама книгарська справа і поступ її наперед, в значній мірі, залежить од преси: ґазета гуртує коло себе людей, вони вчаться писати на своїй мові (бо в сучасній школі не навчишся тому!) вона підготовляє діячів па полі літератури, заохочує до тієї праці, ширить звістки про нові книжки, і таким способом розповсюджує їх. Колиб ми збулись що-денної преси — занепаде наша література. Колишній досвід в цій справі переконує нас в тому.

Оце все ми доводимо нашим читачам для того, щоб зясувати їм те, що примушує нас терпіти увесь клопіт видавання ґазети, який завдає нам чимало горя, турботи і доводить иноді трохи не до одчаю... Клопоти про технічну ґазетну справу

не страшать нас, бо всяке діло вимагає клопоту, а доводить нас до одчаю відношення громадянства до нашої справи, нерозуміння значіння її, і через те — неохота підтримати її. Закидають нам иноді про те, що наша ґазета не задовольняє читача тим, що не подає ширших відомостей про всякі новинки, як от велика російська ґазета, пишеться незрозуміло для тих людей, що знають тільки народню мову; трапляються в „Раді" всякі помилки і т. инш. Але-ж, колиб панове критики придивились ближче до нашої справи, та памятали про те, що наша преса недавно ще народилася на світ, що ми не маємо попереднього досвіду в цій справі, не виробився ще тип ґазетного українського робітника, сама наша літературна мова тільки виробляється, ще не встигла пристосуватъся до народньої і знаходиться в такому стані, як у всіх народів бувало, котрі ще не дійшли до вищого культурного розвитку. Що до помилок, то вони раз-у-раз виникають навіть в старшій од нас, більше досвідченій пресі, і ніхто того не завважає, гвалту не підіймає, бо не помиляється тільки той, хто нічого не робить... Колиб наші критики прийняли оце все до уваги та зглянулись на тяжку справу видавання української ґазети при сучасних умовинах, то не дорікалиб тим, хто, не покладаючи рук, дбає про поліпшення її...

Удержання української ґазети, при умовинах нашого національного життя, є річ принціпіяльного значіння, бо вона є гасло нашої національної справи, і тому яку небудь недотепність щодо подробиць змісту ґазети треба вважати дрібязком, а критики „Ради" висувають той дрібязок наперед усього... Однак, не всі так ставляться до нашої ґазети. Більшість передплатників щиро дякують нам за видавання її і ми задовольнились би тим, що догожаємо їм, колиб наші грошові засоби дозволили нам видавати ґазету й на далі. Пять років „Рада" видається з дефіцитом що-річно себто передплата на ґазету не покриває видатків на неї, пять років докладаємо; попереду докладали більше, а тепер — трохи менше, але все таки докладаємо. Порівнюючи з попередніми роками, число передплатників побільшилось, і це побільшення

морально підтримує нас, але-ж усе таки це побільшення передплатної суми не вистачає на видавання ґазети без дефіциту. Що-рокові доплати на цю справу знесилили нас з матеріяльного боку до кінця. Ми не в силах видавати газету на далі. коли наші передплатники не прийдуть нам на поміч, не знімуть з наших плечей хоч частину того матеріяльного тягаря, що обтяжує нас. Ми думаємо, що наші читачі цілком розуміють, яким великим соромом впаде на все українське громадянство смерть єдиної щоденної ґазети на Україні, і на довгі часи заплямує його перед иншими народами. Мало того — без ґазети, в великій мірі, тяжче буде досягти успіху в инших справах, як от, наприклад, заведення своєї школи, української мови в судах, або чого иншого, потрібного для нашого культурного розвитку, бо сторонні люди вказуватимуть на те, що українці не визнали своєї преси потрібною, то, значить, їм не треба і нічого иншого. Повсякчасно нам затикатимуть рота пригадуванням втрати щоденної ґазети...

Невже-ж таки наше громадянство допуститься того, щоб в історії нашого національного відродження його було заплямовано за байдужість і короткозорість? Не ймемо віри тому і сподіваємось прихильної уваги до нашого повідомлення про справу „Ради". — Ми довго вишукували зручнішого і легшого для передплатників способу допомогти нам. Спочатку була думка побільшить передплату ґазети, коли не подвійно, то хоч до 10 карбованців за рік, але-ж висока ціна дуже обтяжалаб передплатників, а для заможніх людей така поміч ґазеті булаб занадто дрібною. Ми визнали несправедливим цей спосіб і беремось до иншого.

Нехай кожний передплатник нахилить до передплати „Ради" на 1911-й рік ще кількох, а найменше одного, або, коли не зможе вишукати між своїми знайомими спроможніх до того, то нехай сам заплатить за одного нового передплатника, чи пришле од себе подвійну плату за ґазету. Коли-ж люди, нахилені нашими старими передплатниками і читачами „Ради" до передплати її на 1911 рік. зможуть заплатить тільки в розсрочку (ратами), то нехай ті, що вишукали нових передплатників,

напишуть до контори про те, скількох передплатників вони знайшли, назвуть їх, і обовязково подбають про те, щоб нахилені їми передплатники прислали передплатну суму в указані в ґазеті строки за цілий рік. Тоді зясується нам число передплатників, старих і нових, і коли при такому числі ми зможемо видавати „Раду“ надалі, вона видаватиметься. Коли-ж наші передплатники залишуть цього листа без відповіді, то ми з великим жалем на серці мусимо припинити „Раду“ з кінцем 1910 року.

Прохаємо відповісти на цього листа до 15 ноября, бо з числа відповідів і числа сподіваних передплатників визначиться, чи буде змога видавати ґазету в 1911 році, чи ні.

Видавництво ґазети „Рада“.

Через кілька день після розсилки цього заклику, почали надходити до редакції листи від передплатників повні благання не припиняти „Ради“, з обіцянками допомогти, хто чим може.

Той обіцає добути передплатників, той — грошей, аби тільки не загинула ґазета. Майже у всіх листах передплатники гаряче доводять, що без ґазети нам не можна бути, а деякі то й кажуть, що тоді й жити не варто.

Один передплатник з хутора Оржицького Пирятинського повіту оповідає, що коли діякон їхнього села прочитав наш заклик, то обімлів і його довелось водою відливати. Таке страшенне враження зробила на нього звістка про можливість смерти ґазети.

Коли у нас є хоч сотня таких передплатників, як цей діякон, то навіть і для цієї сотні треба видавати „Раду“!

Але тепер очевидно, що таких передплатників багато. Досі ми маємо обіцяних нових щось поверх 700, а може набереться і до тисячі, як не більше.

Студентську молодь наш заклик так зворушив, що вона збірається, обмірковує, аґітує, щоб збірали передплатників, робили вистави, концерти для збору грошей на підмогу виданню „Ради“.

Громади майже всіх великих міст на Україні обіцяли за-

галом скласти щось до 4 тисяч рублів і декотрі вже починають присилати свій пай.

Коли справдяться всі обіцянки, то, може, справді, в 1911 році не доведеться нічого докласти до „Ради“, або зовсім мало.

Як-би-ж то!

14 листопаду.

11 листопаду несподівано помер др. О. В. Юркевич.

Ще недавно я бачився з ним; він був, як завжди, веселий, говіркий і от, раптом вмер, можна сказати, наглою смертю, бо хворів усього два дні.

Смерть ця дуже вразила мене.

Треба якось впорядкувати свої грошові справи, щоб не покинути їх заплутаними, як що й мені доведеться отак нагло вмерти.

Мабуть доведеться продати дім та розплатитись з короткореченцевими боргами; про банкові борги під заставу землі я не кажу, бо то я й не вважаю за борги.

Др. Юркевич помер без духовної, але у нього діла в порядку, навіть, як каже М. С. Синицький, повірений наслідників, після нього зосталося 48 тисяч покладних грошей в банку. А як покійник бідкався, коли бувало заговориш з ним про те, щоб допоміг „Раді“!

12 грудня.

Коли в Думі почалися дебати про мову в школі і в оборону „інородчеських“ мов виступили представники всіх націй, крім української, то київське громадянство заворушилось і післало Лучицькому телєграму з проханням виступити з промовою в оборону і української мови, але Лучицький, своїм звичаєм, не звернув на українців ніякої уваги.

Тоді ми настренчили кадетів, щоб вони від себе післали йому телєграму. Кадети охоче виконали наше прохання, бо вони тепер, перед виборами, клопочуться, щоб не псувати відносин з українцями і взагалі з усіма нечорносотенними елементами.

В редакції у нас теж знялася мова про те, що требаб написати в „Раді“ докір Лучицькому за його мовчанку, але по газетах пройшла чутка, що він окривів на ногу і не буває в Думі.

Якось у мене на журфіксі в понеділок знялася про це розмова, то М. К. Садовський гаряче напався на Лучицького і, як артист, мальовничо сфантазував, сказавши, що як би це хто инший, а не Лучицький, то звелів би себе на носилках принести в думу, як Карл XII перед військо, і сказав би гарячу промову в оборону української мови, тоді був би справжній ефект.

Тимчасом, через кілька день виявилось, що Лучицький читає лекції по історії французької революції в Москві. Це так усіх обурило, що ми вилаяли його в передовій, а П. Гай написав гумористичний вірш у № 247, в якому говориться:

„Ой ти пане, ти Лучицький, українець зроду,
Занехаяв рідну школу нашого народу.
Прийде черга, ти тікаєш до чужої хати
Десь в Москву, або ще й далі, лекції читати.

Кінчається вірш так:

Отакі в нас депутати, — славні, що й казати:
Тільки й вміють мовчки в Думі гроші заробляти!

Вірші ці дуже не до смаку прийшлися всім прихильникам Лучицького.

Тимчасом Лучицькому почали надсилати цей № „Ради“ і, кажуть, прислано щось зо 20 примірників.

Лучицький так образився, що написав до київських кадетів, що він зречеться депутатства, коли вони стерплять те, що українці обвинувачують його в тім, що він „ворует (краде) народныя деньги“.

Кадети почали радитись, що робити? Написати протест боязно, бо всі піднімуть їх на сміх, що вони звертають увагу на якийсь гумористичний віршик, якого російська публика не читала й не чула. А тимчасом треба й Лучицького заспо-

коїти, бо він лютує і загрожує скласти свій мандат, а тут на два роки нікого намість його не знайдеш.

Нарешті почали умовляти нас як небудь заспокоїти „старика“ і його прихильників, бо тепер, мовляв, не час розєднуватись і т. инше, а тим паче, що на Лучицького даремне напались, бо він записався в свій час, але захворів і пропустив, чергу, а тоді поїхав у Москву, бо давно обіцяв. А коли видужав, то виступив з промовою, коли питання про мову в школі обмірковувалось постатейно.

Я відповів, що Лучицького, справді, не можна обвинувачувати в тім, що він в Думі **„гроші заробляє“** і, сміючись, згожувався зробити поправку: „Отак наші депутати **славу** заробляють“.

Після багатьох розмов і суперечок помирились на тому, щоб А. Г. Вязлов, який недавно вернувся з Петербурґу, написав у редакцію листа, розказавши, що Лучицький був хворий, пропустив чергу і т. инше.

Лист цей з приміткою редакції надруковано в № 282.

Так, здавалось, справа залагодилась. Але ось вийшов і 1 № „Рідного Краю“ за цей рік. Досталося в цьому № 1 „Раді“ за те, що зверталась за допомогою до передплатників, досталось „Селу“ за старі кліша, а Садовському за жидівський репертуар, досталось і Лучицькому.

Розказуючи про змагання в Думі про мову в школах, про Лучицького сказано, що нарешті, після підштурхування телеґрамами, виступив і він з промовою, але „у свинячий голос“!

Не знаю, чи здійметься знов гармидер, чи може ніхто не зверне на Пчілку уваги.

16 грудня.

Знов починаються студентські розрухи і в мене вже душа не на місці, як у всякого, мабуть, хто має дітей по вищих школах.

Невже знов почнуться часи, які пережились так недавно з такими великими жертвами і з такими малими результа-

тами. Щось похоже на те, бо всі верстви людности незадоволені.

Я не кажу про крайні елементи, бо їх фантастичні мрії розбилися може гірше, як коли бувало на світі, а навіть мирні, буржуазні елементи, як і аз многогрішний, страшенно незадоволені сучасним становищем.

Замість того, щоб захопити увагу громадянства реформами, як це було в 60-х, уряд узявся мститися всім, хто його залякав підчас визвольного руху 1905 року. Тоді уряд мовчки йшов на уступки, бо з переляку перебільшував сили противника, поступове-ж громадянство, знов, перецінивши свої сили, все більше й більше насмілювалось і почало вимагати уступок не тільки від уряду, а й від заможніх кляс.

Коли домагання першої Державної Думи не обмежились політичними правами, а торкнулись інтересів землевласників, то ті перейшли на сторону уряду, поставали націоналістами або й чорносотенцями і вкупі з бюрократією розбили надії не тільки крайніх елементів, а й октябристів. Коли перед земельними власниками стало питання — чи добувати політичних прав і позбутись своїх маєтків, а чи остатись при старому режимі і зберегти маєтки, то земельні власники вибрали останнє і перейшли вже міру. Вони вирішили помагати урядові заводити „успокоєніє“, за яким потім уже мали йти „реформи“.

Але уряд почав заводити не „успокоєніє“, а знущання над подоланими, почав мститися за своє минуле часове приниження, а за реформи й забув.

Тимчасом, як би почали вводити реформи місцевого земського і городського самоврядування, волосне земство, новий, або ліпше сказати — відновити старий, суд, реформи народньої освіти і взагалі, як би почалось нове життя, то це захопилоб усі верстви суспільства і тоді насталоб справжне „успокоєніє“.

Як би українцям дали рідну мову хоч перших два роки в школах, то це захопилоб і на якийсь час задовольнилоб українську інтеліґенцію.

Тепер же нема того „успокоєнія“, а є пригнічення і та-

ємне незадоволення всіх верств громадянства. Про крайні елементи нічого й говорити, але всі мирні проґресивні елементи незадоволені поворотом до старого бюрократичного ладу.

Селянство, яке дістало найбільше користи від визвольного руху, як хто, теж незадоволене. З селянства скинули обмеження в правах на державну службу, скинули викупні платежі, поменшили проценти по позичках з селянського банку, до них перейшли казенні та удільні землі і велика частина приватних земель через селянський банк; на селянське господарство звернуто увагу і орґанізується надзвичайно енерґійно аґрономічна допомога, яка згодом повинна таки підняти аґрикультуру, а значить і добробут селянства. Само собою, що селянство, яке марило про всю землю, глибоко незадоволене тими полегкостями, які йому дісталися, і мріє всетаки про стару мрію, але вже не на старий лад. Тепер уже ніхто в селі не вірить словам стародавньої пісні про Катерину, що пороздавала панам запорізькі землі:

„Ой радаб я вам, миле браття, теє зробити,
Та не можу через панів у Синод ступити“.[38])

А найбільше незадоволений городський пролетаріят, бо він нічогісенько не дістав, навіть фактично відібрано у нього право гуртуватися в професійні союзи.

А молодь — як молодь.

Похорон Муромцева, смерть Толстого, нарешті катування політичних на каторзі і смерть Сазонова[39]) розворушили молодь і почалися студентські розрухи... Страшно, що знов поллється кров...

Як би уряд схаменувся і хоч тепер захопив увагу громадянства реформами, то все заспокоїлосяб і взялося за творчу працю, а тепер, коли навіть реформочки октябристів вважаються „несвоевременными“ і касуються Державною Радою, то чогож можна доброго ждати? Чого можна сподіватись від

[38]) А тепер обвинувачують царя, що підтримує поміщиків.
[39]) Що вбив міністра Плеве.

націоналістів, які тепер всім керують, коли вони добиваються пригнічення всіх і вся гірше, ніж того бажає сама бюрократія.

27 грудня.

Лучицький таки образився на Пчілку і викликав її на третейський суд. За суддю обрав А. Г. Вязлова, який вже обіляв його своїм листом в „Раді“.

Лучицький доручив довести, що він виступив з промовою в Думі не „після підштурхування телеґрамами“ з Київа, як пише Пчілка, а сам записався ще задовго до того, як йому телеґрафували.

Але Пчілка рішучо відмовилась від суду і не схотіла надрукувати від редакції вибачення, кажучи, що нехай сам Лучицький виправдується. До того завважила, що коли він зачепить її в російських ґазетах, то вона напише про нього все, що знає:

— Як „**воно**“ й професури добилось, як „**воно**“ віддячило Драгоманову, виступивши опонентом, коли Драгоманов обороняв докторську дисертацію і т. ин.

Коли Лучицькому переказали відповідь Пчілки, то він був вражений, що не знав, що відповісти. Заходився було писати листа в ґазету, потім роздумав і сказав, що він потягне Пчілку до мирового за образу:

— Какой-же у меня такой свинной голос?!

А коли йому розяснили, що у „свинячий голос“ значить по народньому: занадто пізно то він заспокоївся, сказавши:

— Ну, это другое дѣло! і залишив справу.

Не знаю, чи справді він не знав значіння цього народнього виразу, чи тільки удав так, щоб не зачіпати Пчілки, певніше — останнє.

29 грудня.

Ходили ми з Л. М. Жебуньовим до М. С. Грушевського вітати його з ювилеєм, як уповноважені від громадянства,[40]) бо від прилюдного голосного святкування він відмовився.

---

[40]) Від зїзду ТУП-а, який вибрав Грушевського своїм почесним членом.

Він дякував за честь, але досить холодно, і нарешті почав висловлюватись, що українське громадянство, як він помічає, відокремлює себе від нього і від того діла, яке він провадить у Київі. Що його вважають за галичанина і його видання — ЛНВістник та „Село" — за галицькі, і противоставлять свої — тобто — „Раду" і „Світло".

Ми завіряли його, що громадянство однодушно високо цінить його заслуги, що ніякого протиставлення між його виданням та нашими нема.

Але він доводив, що між цими виданнями люди помічають навіть ворожнечу, що проти нас особисто він нічого не має і не помічає ворожого до себе відношення, але серед нашого громадянства є багато людей, що не переносять галицької мови і обвинувачують його, що він обгаличанює справжніх українців.

Ми завіряли його, що нічого подібного ми не помічаємо, але він роздратовано казав, що в „Раді" раз-у-раз відмічається, що галицька мова і правопис незрозумілі селянам; що дехто з киян голосно протестує проти огаличанення, яке вносить він, Грушевський; що це тягнеться ще з тих часів, коли він переніс зі Львова ЛНВістник і коли проти цього різко виступили дехто з українців, натякаючи цим на Грінченка

Я доводив, що це вже відійшло в історію, що тепер цього нема, але він різко відповів, що це не „історія", а ґеоґрафія", бо дехто з українців, як наприклад Д. І. Дорошенко, і поза Київом аґітує проти нього, навіть зробив заходи, щоб його видання не дістали медалі на Катеринославській виставці, а дістали тільки українські видання.

Я доводив Грушевському, що це плітки, що Дорошенко не міг цього робити і що йому, людині з таким великим розумом, зовсім не личить звертати уваги на плітки, що він повинен бути вище цього.

З тим ми й пішли. Йдучи до нього ми думали, що може між ним і „Радою" стануть кращі відносини. Вони попсувались тоді, як ми дали додатком до „Ради" Історію Аркаса. Тепер же ми надрукували в трьох фельєтонах прислану з Петербурґу О. Г. Лотоцьким, надзвичайно хвалебну оцінку його

діяльности, написану студентом Ф. Слюсаренком, і вважали, що тепер він примириться з „Радою“, але вийшло, що ми помилились.

Дивно, що такий, майже ґеніяльний чоловік, а слухає всяких підбрехачів і надає вагу дрібницям.

Жебуньов запевняє, що вся причина оцього непорозуміння виникла через те, що в контору „Ради“ перейшов Малич, що завідував книгарнею ЛНВістника. М. С. Грушевський прийняв це близько до серця і розсердився ще гірше на „Раду“ і на тих, що близько стоять до неї, а проти нас особисто Грушевський нічого не має.

Почасти воно Малич причиною, а почасти дав привід сам Жебуньов.

Коли вийшов № 50 „Села“, в якому Грушевський докоряє, що дехто з українців гостро ставиться до галицької мови і до правопису, навіть жбурляє прилюдно книжками, в яких ся пишеться окремо, то виявилось, що це Жебуньов згаряча кинув якоюсь книжкою в книгарні ЛНВістника і завважив, що вони тільки галичанять українців. Хтось очевидно це й розказав Грушевському.

Я вибачаю цю нетактовність Жебуньову, бо він хвора, нервова людина, але не можу вибачити тому, хто це переказав Грушевському, а ще більше не можу вибачити Грушевському, що він з таких дрібниць виводить, що між нами й ним є якась ворожнеча і ще гостріше ставиться до „Ради“, як перше.

Замість того, щоб заглажувати ту антипатію до галичан і всього галицького, що помічається у лівобережних українців, він ще більше її загострює.

А антипатія ця справді є і я боюся, як би вона не розвинулася ще більше.

В минулий понеділок, коли у мене зібралась майже вся редакція „Ради“, я прочитавши статтю Грушевського, надруковану в № 50 „Села“, висловив свій давній афоризм: „Щоб нам з галичанами не ділитися, треба нам відділити **ся**“ і запропонував з нового року писати в „Раді“ **ся** окроме: Господи, що знялось! — Всі рішучо гостро виступили проти, до-

водили, що це не має ніяких наукових підстав, що нехай галичани переймають наш правопис, а не ми їхній, бо нас 30 міліонів, а їх 3 і т. д.

Я доводив, що наукові підстави є, що у всіх народів, крім росіян, „ся" пишеться окроме; що нам усі дорікають за те, що у нас нема одностайного правопису, що це умаляє значіння нашої літератури, преси, що ми повинні йти на обєднання, а не галичани: щоб змінити в Галичині правопис, треба великих заходів, а ми можемо порадитись між собою, купка людей, і завтра завести, який схочемо, правопис у „Раді", „Світлі", „Ріллі", а „Село" та ЛНВістник і так друкуються галицьким правописом. Остається один „Рідний Край" по за нашим впливом.

Але публика так гаряче повстала, що дехто вже почав гарячитись і говорити мені образливі вирази.

Як би я певний був, що від заведення такого правопису не зменшиться передплата, то я таки напосівсяб, тим паче, що С. О. Єфремов та М. І. Павловський в принціпі нічого не мають проти відділення „ся", але я певний, що між передплатниками найшлосяб багато таких, що обявилиб „Раді" бойкот за „галичанський" правопис.

У нас найшлосяб багато таких „хуситів", „старовірів", що з цього зробилиб розкол. Наприклад, коли Жебуньов довідався про мою пропозицію відділити „ся", то висловив свою щиру подяку редакції за те, що вона однодушно запротестувала проти цієї „галичанщини".

Українська нація — це нація анархістів-індивідуалістів: вона нездатна сама до орґанізації, до державности, не здатна навіть одного правопису завести. У нас досі практикується зо скілька правописів; у Галичині є три: фонетичний, етимолоґічний і зближений до російського. В Україні російській теж зо три:ярижний (романівка) заведений указом 1876 р., фонетичний („Радянський)" вироблений у 1905 році, третій — яким друкується „Рідний Край", та видання Добродійного Товариства, з деякими відмінами від „Радянського" та ще дехто вживає, правда, тільки в листах і дуже вихваляє герцоговинський чи драгоманівку, з йотами.

1911 РІК.

3 січня 1911.

Вчора познайомився з В. П. Обнінським, який прожив у Києві два дні. (До цього короткого запису подаю тепер ширше пояснення).

В першій Державній Думі, заходами українців, головним чином М. С. Грушевського, зорґанізувалася досить велика (150 послів) фракція автономістів-федералістів на чолі з В. П. Обнінським, великоросом, але щирим федералістом.

Після розгону Першої Думи Обнинський та князь С. Д. Урусов, бувший товариш міністра внутрішніх справ за прем'єрства Вітте, заходилися коло орґанізації нелеґального Товариства Автономістів-федералістів. Вони завели зносини з поляками, білорусинами, латишами, естонцями, литовцями та кавказькими народами, а через М. С. Грушевського і з українцями.

Щоб увійти в ближчі стосунки з українцями, Обнінський приїхав до Києва. Саме тоді у нас відбувався черговий (нелеґальний) з'їзд Товариства Українських Поступовців (ТУП), на якому було душ двадцять делеґатів київських громад та з десяток приїзжих делеґатів з ріжних міст України. Ми постановили присвятити один вечір Обнінському.

Для приняття московського гостя дав своє помешкання В. М. Леонтович, бо воно було найбільше і найпараднїше за всі наші помешкання. Ми запросили Обнінського на 8 годин вечора, а самі постановили зійтися в 6 годин, щоб попереду зговоритись і виступати одностайно при Обнінському. І добре, що так зробили, бо М. С. Грушевський на цьому підготовчому зібранні почав розвивати думку, що нам треба заснувати спеціяльне Товариство Автономістів-федералістів, яке увійшлоб на автономних основах в загально-російське товариство. Чернигівський делеґат І. Л. Шраг та полтавський П. І. Чижевський, які були членами фракції автономістів-федералістів у Першій Думі, відповіли йому, що наше Товариство Українських Поступовців цілком відповідає бажаній орґанізації

і нема потреби засновувати аналогічного нового товариства. Але Грушевський, який взагалі раз-у-раз вороже ставився до всякої організації і до всякої справи, не з його ініціятиви зорганізованої, почав доводити, що ТУП не обхоплює всіх бажаних елементів на Україні, а тому таки треба заснувати спеціяльне товариство автономістів-федералістів.

Тоді я питаю його:

— Які-ж такі елементи не входять в ТУП?

— А от брат мій, Олександр Сергієвич, та Павло Пилипович Сірий, каже Грушевський.

Ми здивовано переглянулись між собою, а я й кажу:

— Брат ваш входить в петербурзьку громаду, а П. П. Сірий — в громаду ЛНВістника, обидвіж ці громади входять в наше Товариство Українських Поступовців, таким чином обидва вони входять і в наше товариство.

Грушевський замнявся, очевидно шукаючи в голові ще когось, крім названих, і все таки й далі доводив потребу заснування окремого товариства автономістів-федералістів, щоб об'єднати ті елементи, що не входять в наше товариство.

Тоді І. Л. Шраг, всіма поважана людина, довів, що в такому товаристві не тільки нема потреби, а що воно навіть буде шкідливе, бо розіб'є сили; а коли є на Україні такі українці автономісти-федералісти, що не входять в істнуюче наше товариство, то треба подбати, щоб вони увійшли.

Всі зібрані погодились на тому одноголосно, мусів погодитись і Грушевський.

Коли прийшов Обнінський, то М. С. Грушевський, як голова зібрання, привітав його від Товариства Українських Поступовців, яке організовано на принціпах федеративного устрою Росії та автономії України. В кожному губерніяльному і в багатьох повітових містах на Україні є організації цього товариства, так звані громади, делегатів від яких він тепер перед собою бачить.

Обнінський відповів, що він завжди був певний, що така організація на Україні повинна була бути, бо українці, починаючи з Богдана Хмельницького, від самого приєднання до Московської держави, були автономістами, а в наші часи Ки-

рило-Методієвське братство високо підняло прапор федералізму.

Він (Обнінський) і товариші його великороси прикладають старання, щоб орґанізувати такі товариства серед великоросів та серед инших народів, що входять в склад Російської держави. З Київа він має їхати до поляків у Варшаву, потім до Вільна до литовців та білорусів, а потім у Ріґу та Дорпат до латишів та естів. Далі запропонував вибрати від нашого товариства делеґатів на майбутній установчий з'їзд автономістів-федералістів у Москві, на якому має бути вироблений статут орґанізації і обміркована справа з виданням місячного журналу товариства автономістів-федералістів.

Пізніше наша орґанізація (ТУП) вибрала делеґатами — М. С. Грушевського, І. Л. Шрага та П. І. Чижевського на той з'їзд, на якому й засновано орґанізацію автономістів-федералістів народів, що складають Російську державу, і постановлено видавати місячник на російській мові під назвою „Области и Народы". Журнал той під назвою „Національныя Проблемы" почав виходити вже аж підчас війни, в 1915 році і вийшло його 4 числа.

12 січня.

Вчора приїздив з Одеси В. Е. Жаботинський, відомий сіоністський публіцист. Приїхав він навмисне, щоб порозумітись з керманичами української преси.

На зібранні в українському клюбі в довгій і чудовій промові він доводив, що дезидерати жидів-сіоністів і взагалі жидів націоналістів цілком ідентичні з дезидератами українців і у них поки що однакові завдання і однакові вороги. Як у нас, так і в них питанням дня є національна школа; як у них на черзі боротьба з обрусителями та полонізаторами, так і в нас, а через те нам треба координувати нашу діяльність.

Тепер, коли поляки хотять обмежити жидів у правах при заведенні в Польщі самоврядування, треба нам спільно в нашій пресі доводити, що поляки скрізь, де вони мають силу, гнітять всі слабші нації; так було в старій Польщі, де вони

гнітили українців, білорусів, литовців, так і тепер у Галичині вони гнітять українців і тих жидів, що хотять бути жидами, а не поляками „мойсеєвого визнання“.

Жаботинський обіцяє, що сіоністська преса, яка ведеться жарґоном та старо-жидівською і російською мовою, буде проводити думку, що жидам треба звернути увагу на українців та на український рух і не бути обрусителями, бо український рух має будуччину і колись настане час, коли жиди пожаліють, що йшли разом з обрусителями.

15 січня.

Не помирив нас з паном професором Грушевським Лотоцький, прославши статтю Ф. Слюсаренка, то помирив Г. Хоткевич.

У львівськім „Ділі“, в № 10 Г. Хоткевич написав дуже гостру критику на ЛНВістник. Він говорить у тій статті, що, хоч ЛНВістник є власністю Видавничої Спілки, тобто орґан громадський, але Грушевський самовласно став господарем його і зробив з нього свій індивідуальний орґан. З того часу він розгубив давніх талановитих співробітників, а придбав тільки бездар і втеряв інтерес для громадянства. Колись, коли редакція складалась з кількох душ, неможлива булаб така стаття, яку Грушевський написав про Історію Аркаса і яка вкоротила життя Аркасові. Далі Хоткевич висловлює натяки, що стаття підписана в „Ділі“ Обсерватором, в якій вихваляється ЛНВістник, походить з джерел близьких до Грушевського.

Цікаво, що редакція додала до цієї статті примітку, що стаття Хоткевича давно прислана, але залежалася і що редакція охоче дасть місце для обговорювання з цього приводу. Видно редакція „Діла“ не хотіла її друкувати, поки Грушевський був у Львові, а надрукувала тоді, коли він виїхав у Київ.

Стаття Хоткевича зробила сензацію. Хоч усякий знає, що Хоткевич людина глибоко особиста, самолюбна, сварлива, але видно у Львові Грушевського дуже не люблять, коли „Діло“ зважилось надрукувати таку статтю. Я певний, що

з тактичних причин редакція ніколи не помістилаб такої статті, як би вона була написана галичанином і охоче, навіть з радістю, дала місце статті українця з російської України.

Грушевському ця стаття причинила очевидно великий удар, бо він тепер шукає спочуття у нас, наче жде, щоб „Рада" виступила в його оборону.

Але про це й мови не може бути, бо редакція охочеб переказала статтю Хоткевича, як би я на це згодився.

Не знаю, чи задовольниться Грушевський тим, що „Рада" замовчала статтю Хоткевича, чи таки вимагатиме від мене, щоб редакція гостро осудила її.

Тепер він наче помирився з радянами і зовсім не ставиться до нас вороже, але коли редакція „Ради" відмовиться його обороняти, то наші відносини порвуться назавжди. А шкода! Бо для справи надзвичайно важно, щоб така високоталановита людина не була самотньою, а йшла на чолі всього українського громадянства по обидва боки кордону.

19 січня.

Позавчора Сірий, завідуючий всіма справами п. професора в Київі, запропонував мені підписати протест у „Діло" з приводу статті Хоткевича.

На запитання моє, в якій компанії я буду виступати і хто ініціятор цього протесту, він відповів, що не має права називати ініціятора, а гадає, що протест цей підпишуть всі „видатні" українці з російської України, як от Шраг, Коцюбинський, Лотоцький, Стебницький та инші.

Коли я прочитав той протест, то побачив, що Хоткевич матиме право сказати, що ми не виступаємо з критикою на його критику, не обороняємо ЛНВістника, а голословно ганьбимо його (Хоткевича).

Всі ці доводи я й висловив Сірому і відмовився підписати, сказавши, що я замовив для „Ради" Лотоцькому статтю, в якій виступиться з обороною ЛНВістника та пана професора. Я справді, писав Лотоцькому і Стебницькому і сьогодні одержав звістку, що Лотоцький має написати статтю, як добуде „Діло". На жаль, у Київі того номера тепер не добудеш,

бо й редакційний і клюбний номері пішли по руках і напевне пропадуть. Люди взагалі охочі до скандалів, то передають цей номер з рук в руки.

Не знаю, які будуть наслідки того, що я не підписав протесту, бо це-ж напевне відомо буде Грушевському. Як що Лотоцький, справді, виступить в оборону ЛНВістника в „Раді", то може все обійдеться добре, а коли статті в „Раді" не буде, то тоді напевне відносини з п. професором у мене попсуються до краю.

Але що робить?

Він ремствує, що „Рада" замовчує ЛНВістник та „Село" і нічого про них не пише. А що-ж робити, коли ніхто не хоче писати? Хвалити все підряд ніхто не хоче, а коли чогось не похвалити у ЛНВістнику або в „Селі", то п. професор ображається і вважає, що то написав його особистий ворог.

Була, наприклад у „Раді" надзвичайно хвалебна рецензія на його книжечку „Богдан Хмельницький", тільки в кінці автор (Д. Дорошенко) додав, що, на жаль, вона дорога для селян. Грушевський страшенно обурився і, дорікаючи мені, сказав:

— Рецензент не знав уже чим згудити книжечку, то сказав, що дорога! А як-же, А як-же!

А коли появилася в „Раді" рецензія на календар „Села", в якій, на ряду з похвалами, сказано було, що не слід було друкувати **ся** окроме, коли в самім журналі **ся** пишеться вкупі, то Грушевський дорікав мені, що я дозволяю містити рецензії його особистих ворогів, а рецензію написав В. Королів, близький співробітник того-ж „Села" і зовсім не ворог Грушевському.

Виходить, що хоч хвали, хоч мовчи, то однаково йому не догодиш, і він однаково вороже ставитиметься, то лучче вже мовчати.

Де-хто охоче взявсяб писати огляди ЛНВістника по щирости, але тоді повстане така ворожнеча, що не доведи Господи! Мало того, — посипляться протести, дорікання від громадян за „братоубійчу" війну і т. инше.

Лучче вже мовчати!

25 січня.

В „Новому Времені“ Меньшіков, а за ним землячок Савенко в „Кіевлянині“, що видає Пихно, заходились цькувати українців—„мазепинців“ з приводу святкування 50-ліття смерти Т. Г. Шевченка.

Обидва пишуть, що тоді, як Австрія почала побільшувати армію проти Росії, українці запросили на Шевченківське свято депутатів Австрійського Парляменту — Романчука, Цегельського, Колессу, щоб вони наелектризували, підбадьорили українське громадянство і взагалі настроїли його до помочі австрійському війську, як воно вступить на Україну.

Взаглі ці обидва публіцисти — „клікуші“ (біснуваті, причинні) наговорили такого страхіття, що, справді, аж страшно стає. Страшно, само собою не за цілість Росії, а страшно, що „вищі сфери“ можуть дечому повірити з цих доносів і тоді почнуться репресії. Не завадить розум заборонити святкування 50-літніх роковин смерти Т. Г. Шевченка, не завадить припинити справу будування памятника.

Але з практики, на протязі довгих років історії, ми знаємо, що можна зробити багато гаток, гребель насипати, можна спинити на якийсь час рух живої води, але навіки затамувати все таки не можна — вода знайде якусь щілину, буде слезити, а потім проробить ширший хід і всетаки буде текти...

Ні заходи Валуєва в 1863 році, ні указ 1876 року не знищили українського руху, то не знищать його ніякі репресії і в 1911 році, але наробити шкоди можуть багато.

Оцими заборонами рідного слова зроблено те, що народ наш і неписьменний і некультурний, а через те і бідний без міри...

Хто його знає, коли то вже в Росії настане справжня конституція, коли то вже перестануть гальмувати освіту народу на його рідній мові. Мабуть ще довго психопати Меньшікови та зрадники Савенки та Пихни будуть впливати на хід російської урядової політики...

26 січня.

Вийшла по російському в збірнику „Земля“ велика повість В. Винниченка — „Чесность с собою“.

В листі своєму до „Ради“ він пише, що йому докоряють за те, що він не написав її по українському. Але, каже він, вона була спочатку написана по українському та редакція ЛНВістника не схотіла друкувати її, бо передплатники і так докоряють редакції, що вона містить аморальні твори на сторінках свого журналу. Таким робом він мусів надрукувати її по російському і, додам від себе, дістав за неї 2.500 рублів, тоді як ЛНВістник заплатив би йому може четверту частину цієї платні.

М. С. Грушевський, як казав мені, справді, написав, з приводу цієї повісти Винниченкові — чи не можна вже перемінити тему, бо „прочія части тіла ображаються“.

Прочитав я цю повіст. Дієві особи її все знайомі люди: герой — сам автор, потім фіґурують: М. Порш, С. Петлюра, Піщанський, Юркевичі, батько й син, а жінок не знаю, — та й думаю, що це не живі люди, а видумані автором, бо про таких я й не читав і не чув, хоч прожив уже півсотні років.

Господи! До чого може дописатись людина!

Всі жінки в повісті тільки й думають, тільки й роблять, що віддаються любимим і нелюбимим і просто навіть незнайомим молодим і здоровим мужчинам у номерах; по грубому, але справедливому вислову В. П. Степаненка, всі жінки в повісті Винниченка рвуться „до бугая“.

28 січня.

Сталося те, чого я так боявся.

По університетах почалися розрухи, забастовки (страйки) і вчора я дістав телеґраму з Петербурґу, що арештували Левка (старшого сина).

Поїхав би зараз клопотатись, або хоч побачитись, бо тут собі й місця від нудьги не знайду, але треба скілька днів підождати, бо в Івася (меншого сина) вчора була Т. 40,1°. Як виясниться хвороба Івася, то зараз поїду в Петербурґ, може що й пощастить зробити для Левка.

Не щастить йому, та й годі!

Хоч сам він каже, що навпаки.

А може й так, бо підчас жидівських погромів 1905-го року йому тільки руку прострелили, а товариша його Буслова навіки вбили.

На вечері в „Літературно Артистичному Товаристві“ на рефераті Водовозова розганяла поліція публику шаблями, то Левко відборонився стільцем, а товаришеві його Страшевському шаблею викололи око навіки.

Щоб він не вскочив у якусь халепу в університеті, післав я його вчитись заграницю, але він занудився там і через два роки рішив поступити тут в університет. На повороті ззаграниці, якраз підчас святкування Полтавської „вікторії“ його арештували і продержали з тиждень в участку.

З великими труднощами здобув я йому, помимо Охранки, свідоцтво „благонадійности“ і він вступив у петербурзький університет, можна сказати, без дозволу поліції, де захопився наукою — етноґрафією та антропольоґією під керуванням професора Ф. К. Вовка. Два літа їздив по Україні, збірав антропольоґічні та етноґрафічні матеріяли; мало не вбили його селяни підчас холерної епідемії, запідозрівши, що він розвозить „халеру“. Мріяв хлопець, що як скінчить університет, то візьметься за науку при київському Науковому Товаристві. І на тобі! — Арештували і чого доброго виженуть з університету, або ще й зашлють, як инших висилають, в якусь Вологодщину або Тобольщину і розібють хлопцеві життя.

Арештовано його, певне, як голову українського університетського гуртка „Українознавства“. Хоч гурток цей і леґалізований, збірається в університеті в присутности професора, але, очевидно рішено „изъять“ всіх впливових студентів.

Поїду — дізнаюся. А тимчасом телеґрафував і писав усім, на кого маю надію, що зможуть йому запомогти. Телеґрафував П. Я. Стебницькому, щоб просив П. М. Саладилова, який має звязки у високих колах. Лісника В. Лозинського просив, щоб упрохав В. І. Ковалевського, бувшого міністра, замовити словечко. В. М. Леонтовича просив настренчити

брата, члена Державної Ради, щоб той поклопотався. Та не знаю, чи візьметься хто і чи пощастить. Побачимо!

20 січня.

Вчора ґубернатор викликав голову українського клюбу М. В. Лисенка, розпитував, з кого складається комітет, що влаштовує Шевченківське свято, і твердо „порадив“ не запрошувати на свято галичан, бо це матиме характер політичної демонстрації. Казав, очевидно з статтей Меньшикова та Савенка, що галичани ніякого відношення до Шевченка не мають і коли вони приїдуть на свято, то результати можуть бути сумні. Звелів швидче подати йому детальну проґраму академічного вечора і концерту, тоб то — хто і що буде промовляти на так званій академії і що співатимуть на концерті.

Комітет рішив, що коли обчикрижать програму, або заборонять виступати з промовами галичанам, то зовсім зректися всякого святкування. Очевидно це був би найкращий вихід, найкраща демонстрація. При сучасних обставинах не можна гучно відсвяткувати 50-ліття з дня смерти Т. Г. Шевченка і навіть скромне святкування може повести до закриття клюбу, або заборони ставити памятник Шевченкові. То краще вже зовсім відмовитись від всякого святкування, а зробити його в широкім маштабі тоді, як поставлений буде памятник.

Хоч би й не дозволили ніяких промов підчас відкриття памятника, але не змоглиб заборонити приїзду тисяч народу в Київ, а це моглоб взагалі зробити величезне враження. Тепер з Галичини збіраються наші земляки наймати цілий поїзд, а тоді приїхалоб зо скілька поїздів та нашого народуназїздилась би сила.

Взагалі краще булоб, щоб тепер відмовитись від святкування скориставшись причіпками адміністрації, й орґанізувати ґрандіозне святкування в день сторічча народження Тараса. підчас відкриття памятника. Може тоді, тобто в 1914 році і часи будуть инакші та тоді вже не знесуть поставленого памятника, а тепер можуть і не дозволити ставити, можуть і клюб закрити. а це буде велика втрата.

До 1914 року і преса наша розрослась би і свідомість

поширилася б, то можна було б гучно відсвяткувати відкриття памятника.

Відозва наша до передплатників таки значно підсобила: торік у цей час ми мали коло 1700 передплатників, а тепер вже маємо 3.330, мало що не вдвоє.

Правда, з лютого відпадає багато місячних, потім відпаде багато з тих, що передплатили на рік в розсрочку (ратами) і попрісилали по 1 рублю, але все таки може нижче трьох тисяч до кінця року число передплатників вже не спускатиметься. А в осени знов треба буде звернутись з відозвою до передплатників, щоб знов кожний з них приєднав по одному новому, то на 1912-й рік знов число передплатників збільшиться, хоч на сот скілька і таким чином може до 1914 року „Рада" матиме тисяч пять передплатників, тоді й число оповісток збільшиться і вона зможе обходитись без дефіциту.

Отак, кажуть, дурень думкою багатіє.

А Меньшікови та Савенки як дізнаються, що число передплатників вже занадто, на їх думку, велике та як почнуть лементувати та ґвалтувати про небезпеку для цілости держави, то чого доброго і накличуть лиха...

Тепер вони раділи, як дізнались про нашу відозву до передплатників, бо сподівались, що ніхто на неї не обізветься і ґазета сама помре „от худосочія" (недокровности). А як почне розвиватись наша преса, тоді й „проґресивні" російські ґазети на Україні, боячись конкурента, теж заговорять про „шовінізм", сепаратизм" і т. инше. А поки що вони нас не помічають і не висловлюються ні за нас, ні проти нас.

30 січня.

Почав виходити спеціяльно сільсько-господарський журнальчик „Рілля".

Ще торік студент Петровсько-Розумовського Інституту Є. Архипенко, що досі видавав „Бжільництво", звернувся до мене з пропозицією орґанізувати спеціяльно сільсько-господарський журнал, але я відмовився, бо по Києву вже пішла чутка, ніби то я орґанізую такий журнал для конкуренції з „Селом", тобто на підрив Грушевському.

Я порадив Архипенкові умовитись з редакцією „Села“, щоб вона відвела скілька сторінок для сільсько-господарських статтей, бо поки що не стане передплатників для обох журналів. Архипенко запропонував редакції „Села“ дати йому місце для автономного ведення сільсько-господарського відділу в „Селі“, але редакція, тобто Грушевський, на цю пропозицію не згодилась. Тоді Архипенко, Терниченко та инші студенти Київського Політехнікуму рішили заснувати свій окремий журнальчик і випустили зо скілька чисел, але поки що діло йде дуже пиняво.

Коли я побачив, що журнал вже виходить, то рішив, що ґреба його підтримати, бо багато людей допитуються і в мене, і в редакції — чого я не приймаю участи в журналі і роблять висновок, що мабуть бог-зна який журнал, коли я не хочу в ньому писати. Мусів я заходитись і оце написав цілих вісім статтейок для „Ріллі“ під заголовком „Як найкраще впорядкувати хазяйство в полі“. Випускати окремою книжечкою, як радить редакція, не думаю, бо тут багато того самого, що я писав у своїх „Розмовах“, тільки трохи систематичніше і з добавкою нових висновків „опитних полей“ (досвідних). Доведеться в новому виданні „Розмов“ пододавати те, чого там нема, та й край.

Сьогодні був у мене фактичний редактор „Ріллі“ А. Терниченко, дуже симпатичний молодесенький, безусий студент політехнік, що скінчив харківську середню сільсько-господарську школу, і хвалився, що вони вже мають 300 передплатників і як набереться ще стільки, то видання окупиться вже, бо вся літературна робота виконується дурно. Каже, що багато студентів розібрало книжечки для збору передплати і сподіваються повідшукувати багато передплатників. Щасти Боже!

А 300 передплатників на 30 міліонів Українців-хліборобів — це вже занадто скромна цифра!

Побувавши в редакції „Ріллі“, на Тургенівській № 9, в старенькому, малесенькому будиночкові, я всім розказував:

— Тепер я глибоко певний, що наша праця над відродженням України не пропаде марно. Коли на заміну нам,

старшим, приходять молодші з такою відданістю, як редактор „Ріллі“ А. Терниченко, то справа наша не вмре, не загине. Уявіть собі, що редакція та міститься в кімнатці редактора, розміром не більше кубічного сажня (два метри) і замість ліжка складено паки перозпроданих чисел „Ріллі“, на яких і спить редактор і сидять відвідувачі його.

Шинеля (плащ) у редактора, в якій він ходить і вкривається, видно, ще з 4-ої кляси середньої школи, з обірваною підшивкою і зовсім потерта.

Я наказав завідуючому нашою конторою, що коли прийде Терниченко, і скине свою шинелю, то вкрасти її, щоб під тою прикривкою купити нову йому. Але, на жаль, приходючи до „Ради“, він шинелі ніколи не скидав.

10 березня.

Рівно пять тижнів прожив я в Петербурзі, виручаючи Левка з „Вавилонського пліненння“.

Збірався їхати кудись у санаторію, бо за зиму в Київі так рознервувався, що нерви в мене наче непокриті шкурою — ледви хто доторкнеться, хоч ненароком, то мене вже болить і я реаґую, як хвора, ненормальна людина, та роблю людям болючі прикрості. А як ляжеш спати, то цілу ніч гризеш себе, що не вдержався і зробив прикрість чи образу тому, або иншому.

Одно слово я побачив ясно, що треба мені відпочити хоч з місяць, щоб полагодити свої нерви і затамувати біль під грудьми, бо нервоза шлунку робить мене зовсім неможливою людиною.

А тимчасом, замість санаторії, довелося опинитись в отім пеклі, з якого направляється життя всієї Росії. І дивна річ: у клопоті, в біганині по отих митарствах від Понтія до Пілата і від Пілата до Понтія, у мене перестало боліти під грудьми і я значно поздоровшав.

Спробую розказати, поки ще не позабував, хоч коротко про те, що мені довелося пережити в Петербурзі за тих пять тижнів.

Приїхавши в Петербурґ 1-го лютого, від Левкового това-

риша Шульгина я довідався, що Левко сидить у „Домі Предварительнаго Заключенія" на Шпалерній улиці, в одиночці вже якраз тиждень.

Саме в той день, як я приїхав, пускали на побачення до політичних. Зупинившись на кватирі у Левка, я зараз же з Шульгиним поїхав у „Предварилку".

А там у прийомній народу, народу! Та все більше жінота: матері, сестри, жінки, наречені, що поприходили на побачення, або поприносили арештованим одежу, постелі. Я з собою привіз усякі ласощі, що передала Левкові мати, але виявилося, що крім цукру та чаю, ніякої їжі не приймають.

Тут же виявилося, що на побачення мене не пустять без дозволу градоначальника. Почав я розпитуватись, як мені добути найшвидче той дозвіл. Одні кажуть, що треба подавати прохання до градоначальника і тижнів через півтора дадуть дозвіл, инші кажуть, що подавши в Охранку, можна швидче добитись дозволу, а одна метка панна, наречений якої сидить вже скілька місяців, перебиваючи всіх, порадила мені звернутись городською телеграмою з оплаченою відповіддю до начальника Охранки і він зараз дасть відповідь. І справді — на мою телеграму ввечері вже я дістав телеграфну відповідь — зявитись на другий день в 12 годин дня в Охранку (Александровский проспект № 2), за дозволом на побачення.

Таку швидку відповідь я собі зясовую тим, що коли подати прохання градоначальникові, то він передає його в Охранку, а Охранка вже через градоначальника дає дозвіл і це затягається надовго. Як що подати прохання в Охранку, то там пришивають його до „дѣла", потім дають відповідь через поліцію і на це йде багато часу, а коли перед ними лежить заплачений блянк на відповідь, то вони зараз і відповідають.

Коло 12 годин підїхав я на візнику до Охранки, коло якої стоїть городовий[41]) з рушницею. Я підхожу до нього і кажу йому, що маю діло в Охранку. Він відповідає, щоб я

[41]) поліцай

„погуляв“ по вулиці, до мене вийде дижурний, а коло воріт стояти „не дозволяється“. Що робити? — Починаю на 23° морозу „гуляти“ по вулиці. Нарешті підходить до мене якийсь панок, якого городовий викликав через „вовчок“ (віконце) в залізній брамі. Показав я йому телеґраму з Охранки і він з нею пішов у хвіртку, сказавши мені „погуляти“ по улиці. Довго я „гуляв“ (прохожувався), поки той добродій не виніс мені дозволу на побачення з сином від імени градоначальника. Само собою, градоначальник і не знав про той дозвіл, а Охранка тільки прикривалася ним.

Другого дня знов був прийомний день у Предварилці: в тиждень політичним дають побачення всього двічі — у вівторок і в четвер, по 10 хвилин, а коли набірається багато люду, або не всі жандармські офіцери поприходять, що сидять на побаченнях, то дають всього пять хвилин. За такий короткий час не вспієш і розпитатись, а бідні жінки, то бува й слова не скажуть, а проплачуть всі пять хвилин і, розхвилювавши вязня, так і йдуть собі до другого побачення.

На побачення доводилося приходити годин в 9 ранку, щоб записатися в чергу і тоді дожидати аж до 1-шої години, з якої починають давати побачення. Оці дожидання страшенно мене мучили і нервували. Скільки там горя наслухавшся, прокльонів! Скільки там сліз проливається... „дівочих,

А матерніх гарячих сліз,
А батьківських старих, крівавих...“

Оці сльози найбільше мене розтрівожували і на побачення я вже прийшов зовсім стомлений і змучений. І на диво, Левка я побачив веселого, бадьорого! Він, з радісним усміхом, почав казати мені, що Стебницький все допитувався його — яким би способом викликати батька в Петербурґ, от він тепер і викликав. Далі почав розказувати, що він тут, у „Предварилці“, понаходив такі книжки по етноґрафії, яких він ніде не бачив; тепер він читає з захопленням збірники П. Чубинського і почав просити мене, щоб я не турбувався за нього, а їхав собі додому, бо йому тут добре: і тепло, і харч дозволяють купувати, а найцікавіше те, що є чудова бібліо-

тека. Про арешт, про справу, жандарм не дозволив нам говорити; так тоді я не довідався, в чім його обвинувачують.

Від товаришів його я довідався, що Левко ніякої участи в забастовці (страйку) не приймав, а ввесь час з захопленням працював в антропольоґічнім кабінеті над тими матеріялами, що позбірав літом у Херсонщині та на Кубані, і арешт його на вулиці здивував товаришів своєю несподіваністю.

Робилися здогади, що Коаліційна Рада Студентська мала скликати на нараду голов усіх університетських гуртків, леґальних і нелеґальних, але тої наради ще не було. Певне зроблений був список, який і попав у руки Охранці, або якийсь Азеф[42]) тут замішався.

Другий розказував, що гурток „Українознавства" мав святкувати 25 літній ювилей свого патрона проф. Вольтера і в їдальні (мензі) до Левка підходили студенти і розпитували, як іде справа з орґанізацією цього ювилею.

Очевидно якийсь шпиг помітив, що до молодого парубка, мабуть не студента, бо Левко не носив уніформу, підходили студенти і він їм давав якісь директиви і, коли Левко відійшов далеченько від їдальні, то його арештували шпиги і повезли в Охранку.

Пізніше син зробив таке пояснення:

„Арештовано мене, а потім і виключено з університету за „подстрекательство къ забастовкѣ". Орґанізували виступи і видавали заклик до забастовки російські С. Р.[43]) Мій приятель Н. Лебедєв, ученик Ф. К. Вовка, був у цьому забастовочному комітеті і від нього розходилась література дотична цієї забастовки (проклямації). Про це все я знав і, спочуваючи забастовочному комітетові, діставав від Лебедєва проклямації і роздавав їх серед українців. В день свого арешту я був в університеті і на коридорі вів досить необережну розмову, яка згодом перейшла в сварку з К. Широцьким, Балицьким та иншими умірковаными культурниками з нашого „гуртка українознавства". Коли почалися зривання лекцій, я, вважаючи свою

---

[42]) Відомий провокатор.

[43]) Соціялісти-Революціонери

місію закінченою, бо проклямації були вже роздані, аґітація, яка на мене припадала, була переведена, пішов додому по Тучковому переулку. Назустріч мені йшов якийсь пан, що на мене дуже уважно дивився. Не пізнаючи його, але бачучи, що він очевидно признає мене за когось иншого, я звернув йому з дороги і відвернув лице. Коли я порівнявся з ним, він відразу обхопив мене збоку руками так, що руки мої, як були в кешені закладені, так і лишились. Я інстинктовно хотів оборонятись, але він лагідно проговорив кілька разів: „Ви арестовани, ви арестовани" і почав гукати на візника. Картина була декілька хвилин досить кумедна: навколо нас почав збіратись натовп. Візника близько не було, так, що ми вже мусіли йти його шукати і найшли коло кватирі Лотоцького. Коли він мене, нарешті, посадив на візника, то я дорогою встиг порвати і викинути однією рукою ті проклямації, що були в мене в кешені, на моє щастя, в пальті, бо як би в костюмі, то булоб гірше. Коли він мене привіз у Василеостровський участок, то у мене вже нічого в кешені не було. В участку все начальство, як виявилось, українці і між собою говорили чистісенькою українською мовою. Мене трактували як „земляка", бо помічник пристава був полтавець.

Пізно увечері мене останнього з сили арештованих студентів відвезли в Охранку. Там мене допитували, але видно було, що арештовано мене було не по вказівках з якогось центру, а просто з ініціятиви того самого „філера", котрий слідкував за мною в університеті і чув мої „подстрекательства", направлені до К. Широцького, Балицького, Голоскевича, Пелехівського та инших.

Товариш Левків, О. Шульгин, ще до мого приїзду добув від професорів Вовка, Вольтера та Шахматова посвідчення, що Левко ніякої участи в забастовці не брав, а старанно вчився, і це посвідчення поніс до знайомої свого батька п. Небольсиної, родички Директора Департаменту Поліції, Зуєва і вона обіцяла попрохати, щоб Левка випустили.

Памятаючи пораду Щедрина, шукати в таких випадках якусь „Кароліну Івановну", і сподіваючись, що ця „дамочка"

тека. Про арешт, про справу, жандарм не дозволив нам говорити; так тоді я не довідався, в чім його обвинувачують.

Від товаришів його я довідався, що Левко ніякої участи в забастовці (страйку) не приймав, а ввесь час з захопленням працював в антропологічнім кабінеті над тими матеріялами, що позбірав літом у Херсонщині та на Кубані, і арешт його на вулиці здивував товаришів своєю несподіваністю.

Робилися здогади, що Коаліційна Рада Студентська мала скликати на нараду голов усіх університетських гуртків, леґальних і нелеґальних, але тої наради ще не було. Певне зроблений був список, який і попав у руки Охранці, або якийсь Азеф[42]) тут замішався.

Другий розказував, що гурток „Українознавства" мав святкувати 25 літній ювилей свого патрона проф. Вольтера і в їдальні (мензі) до Левка підходили студенти і розпитували, як іде справа з орґанізацією цього ювилею.

Очевидно якийсь шпиг помітив, що до молодого парубка, мабуть не студента, бо Левко не носив уніформу, підходили студенти і він їм давав якісь директиви і, коли Левко відійшов далеченько від їдальні, то його арештували шпиги і повезли в Охранку.

Пізніше син зробив таке пояснення:

> „Арештовано мене, а потім і виключено з університету за „подстрекательство къ забастовкѣ". Орґанізували виступи і видавали заклик до забастовки російські С. Р.[43]) Мій приятель Н. Лебедев, ученик Ф. К. Вовка, був у цьому забастовочному комітеті і від нього розходилась література дотична цієї забастовки (проклямації). Про це все я знав і, спочуваючи забастовочному комітетові, діставав від Лебедева проклямації і роздавав їх серед українців. В день свого арешту я був в університеті і на коридорі вів досить необережну розмову, яка згодом перейшла в сварку з К. Широцьким, Балицьким та иншими уміркованими культурниками з нашого „гуртка українознавства". Коли почалися зривання лекцій, я, вважаючи свою

---

[42]) Відомий провокатор.

[43]) Соціялісти-Революціонери

місію закінченою, бо проклямації були вже роздані, аґітація, яка на мене припадала, була переведена, пішов додому по Тучковому переулку. Назустріч мені йшов якийсь пан, що на мене дуже уважно дивився. Не пізнаючи його, але бачучи, що він очевидно признає мене за когось иншого, я звернув йому з дороги і відвернув лице. Коли я порівнявся з ним, він відразу обхопив мене збоку руками так, що руки мої, як були в кешені закладені, так і лишились. Я інстинктовно хотів оборонятись, але він лагідно проговорив кілька разів: „Ви арестовани, ви арестовани“ і почав гукати на візника. Картина була декілька хвилин досить кумедна: навколо нас почав збіратись натовп. Візника близько не було, так, що ми вже мусіли йти його шукати і найшли коло кватирі Лотоцького. Коли він мене, нарешті, посадив на візника, то я дорогою встиг порвати і викинути однією рукою ті проклямації, що були в мене в кешені, на моє щастя, в пальті, бо як би в костюмі, то булоб гірше. Коли він мене привіз у Василеостровський участок, то у мене вже нічого в кешені не було. В участку все начальство, як виявилось, українці і між собою говорили чистісенькою українською мовою. Мене трактували як „земляка“, бо помічник пристава був полтавець.

Пізно увечері мене останнього з сили арештованих студентів відвезли в Охранку. Там мене допитували, але видно було, що арештовано мене було не по вказівках з якогось центру, а просто з ініціятиви того самого „філера“, котрий слідкував за мною в університеті і чув мої „подстрекательства“, направлені до К. Широцького, Балицького, Голоскевича, Пелехівського та инших.

Товариш Левків, О. Шульгин, ще до мого приїзду добув від професорів Вовка, Вольтера та Шахматова посвідчення, що Левко ніякої участи в забастовці не брав, а старанно вчився, і це посвідчення поніс до знайомої свого батька п. Небольсиної, родички Директора Департаменту Поліції, Зуєва і вона обіцяла попрохати, щоб Левка випустили.

Памятаючи пораду Щедрина, шукати в таких випадках якусь „Кароліну Івановну“, і сподіваючись, що ця „дамочка“

таки щось виходить, я й калоші їй надівав, і в руку цілував, і купував білети на її концерти (вона співачка), хоч сам на ті концерти й не ходив. Але нічого з тих заходів не вийшло. Зуєв не схотів навіть і прийняти мене. Довелося шукати инших ходів.

Мати Шульгина, що ставиться до Левка, як до рідного сина, пішла до свого родича І. М. Леонтовича, члена Державної Ради, але той побоявся сам клопотатись за Левка, думаючи, що це може пошкодити йому, бо, по його словам, у нього самого репутація „лѣвѣе кадета" і запропонував попрохати Пуришкевича,[41]) жонатого з його кузиною (Альбрандт). (Я й не знав, що Леонтовичі рідня Пуришкевичу! Вол. Мик. Леонтович ніколи мені про це не хвалився). Л. М. Шульгина відповіла, що поговорить зо мною.

Само собою, що я на це не згодився, сказавши, що можна звертатись до начальника Охранки, до директора департаменту поліції, до міністра та инших таких, але просити виборних чорносотенців я не вважаю можливим.

Теж саме я відповів О. Лотоцькому та В. Пісначевському, коли вони запропонували мені просити їхніх знайомих попів-депутатів, та „таких чорних, що аж в роті в них чорно", як висловився О. Лотоцький.

Коли я на другому побаченню розказав про Пуришкевича Левкові, то він закрив очі рукою і з мукою на лиці, вимовив:

— Господи, ще такої ганьби бракувало!

Це, очевидно, обурило нашого „соглядатая", жандармського офіцера, бо він зараз же заявив, що побачення скінчилось, хоч воно тяглось не більше пяти хвилин. Коли я про це йому завважив, то він відповів, що сьогодні дуже багато людей поприходило на побачення. Сперечатись не можна, бо жандарм тоді не віддасть білету (картки), і на друге побачення зовсім не пустять: так було з одною панною, яка наговорила прикростей жандармові за те, що той не дав їй законних 10 хвилин.

---

[41]) Відомий чорносотенець.

Другого дня пішов я до одного найпроґресивнішого і найпорряднішого з полтавських депутатів, Лукашевича, до якого мав рекомендацію від В. П. Науменка. Лукашевич охоче згодився поклопотатись у Курлова,[45]) але за результати не ручався.

Взагалі, потім мені освідомлені люди розтлумачили, що уряд зовсім не зважає на заступництво виборного елєменту, щоб не зробити виборним у суспільстві репутації ходатаїв і заступників за покривджених. Тому треба шукати руки посеред опричнини, себто бюрократії.

Порадили мені звернутись до відомого адвоката В. В. Беренштама, який добре знає всі ходи.

Я розказав йому все, що знав про арешт Левка, і просив порадити — де мені довідатись хоч про те, в чім його обвинувачують. На це Беренштам відповів мені так:

— Як зараз побачите, у мене є немалий хід і я користуюсь ним тільки в крайніх випадках. Але для вас, як приятеля мого покійного батька-друга, я зараз до нього звернусь по телєфону, а ви станьте так, щоб вам було чути, але й згуком не подавайте знаку, що тут у кабінеті ще хтось є, окрім мене.

По телєфонній книзі він показав мені, що звонитиме до особистого секретаря товарища міністра і шефа жандармів Курлова.

Після звичайних привітань добре знайомих людей почалася між ними така розмова (звичайно по московському):

— Вчора був у мене приятель мого батька і просив довідатись про долю його сина студента такого-то.

Той відповідає, що справи про це у нього ще нема.

— А хто буде доклад робити? питає Беренштам.

— Я, розуміється...

— Чи не можна, дорогий такий то, полекшити долю молодого чоловіка, при тому цілком непричасного до страйку.

— Це залежатиме від того, який звіт складе Зубовський.

---

[45]) Товариш міністра внутр. справ.

— Ну а чи не можна при докладі змягчити скільки можливо...

— Постараюсь.

— Будьте ласкаві. Ви мене цим дуже зобовяжете.

На тім і скінчилась у них розмова.

— Тепер, каже мені Беренштам, ви повинні піти до цього віце-директора поліції, Зубовського. Позичте собі хороший сурдут, бо не можна-ж до нього йти у вашій сюртучині, надягніть крохмальну сорочку і замовте порядні, неодмінно літоґрафовані картки. Їдьте о 2-ій годині в департамент, не з Фонтанки, а з Пантелеймонівської вулиці і швайцарові скажете, не називаючи прізвища Зубовського, що ви до Михайла Івановича. Дозвольте, коли у вас поганенький кожух, то я позичу вам свій, а то швайцар не пустить.

Поглянувши в передпокою на мій кожух, каже:

— Нічого, хоч і потертий, але комір бобровий. Далі вас зустріне секретар і на запитання, що вам потрібно, ви скажете, що ви до М. І. Зубовського в особистій справі. Зубовський, діставши вашу карточку, подумає, що може він вас зустрічав десь у знайомих і прийме, а ви тоді йому й розкажете. Але почніть неодмінно так: „В. В. Беренштам мені порадив звернутись до вас, хоч ви й суворі, але завжди стоїте на законному ґрунті. Неодмінно скажіть „суворі“ (строгі), тому що вони дуже бояться придбати славу „доброї“ людини, бо це шкодить карієрі. Та уникайте величати його „Превосходительством“ (екселенцією), бо це міщанство.

Я мнявся, вагався і кажу Беренштамові, що може краще подати дижурному чиновникові прохання, а не ходити мені до Зубовського.

Але Беренштам відповів:

— Прохання ми зараз складемо, це само собою, але необхідно, щоб ви особисто подали його Зубовському. Бо бачите, бувають обличчя, які можуть пошкодити справі, я знаю це з своєї адвокатської практики, але ваше обличчя, і це не комплімент, я певен, зробить на нього добре вражіння. Коли він писатиме доклад про вашого сина, то син ваш не буде якимсь абстрактним студентом. — Зубовському зараз же

пригадається обличчя „почтеннаго“ батька ітд. Словом, вам неодмінно треба побувати особисто у Зубовського...

Ну, що робити?

Позичив я у Стебницького сюртук, купив крохмалеву сорочку, замовив дорогі картки і поїхав у департамент поліції.

Зубовський мене прийняв, стоючи перед столом і, сівши, дуже привітно попрохав і мене сісти. Я почав так, як мене навчив Беренштам, але коли я сказав, що сина мого арештовано, то він нахмурився, спустив очі і вже не дивився на мене і, нарешті, відповів, що це від нього не залежить, бо ці справи рішає сам міністр. Подавши йому прохання, я й пішов, не покладаючи ніяких надій на цю візиту.

Того-ж дня прибіг до мене В. О. Піснячевський і каже, що треба знайти хід до редактора „Вѣдомостей градоначальства“ Кривошлика, а він, як схоче, то може через градоначальника помогти визволити Левка.

Виявилось, що з Кривошликом знайомий Я. П. Забіла, який і дав мені до нього картку.

В прийомній редакції подав я курієрові картку Забіли і свою і мене ввели в кабінет до редактора.

За столом сидів середнього зросту добродій з типовим обличчям полтавського селянина, який попросивши мене сісти, заговорив до мене теж типовим полтавським акцентом, вимовляючи мякенько „л“ і твердо „не“.

— Я вобще **„не“** люблю ходатайствовать, но так как этот хахол-земляк пишет, что и вы земляк наш, то я охотно помогу, если ваш сын не стоит на пути „заблюжденій“... А вы какого будете уѣзда?

(— Я взагалі не люблю клопотатись, тільки от цей хохол-земляк пише, що й ви земляк наш, то я охоче поможу, коли ваш син не стоїть на блудному шляху... А ви якого будете повіту?)

— Пирятинського, кажу.

— А я переяславський. Ви в Переяславі бували?

— Ні, кажу, але в мене є там рідня по жінці.

— А хто вони?

— Священики, кажу.

— А... Це дуже добре, дуже добре!

Подзвонив і звелів покликати урядовця „особливих доручень“ і сказав йому, щоб він повів мене, його земляка, до правителя канцелярії градоначальника і розпитав про справу, від кого вона залежить, а потім, щоб привів мене знов до редакції.

Урядовець промовив: „Слушаюсь“ і повів мене в канцелярію градоначальника.

Там виявилось, що справа Левкова ведеться ще в Охранці і його нема в списку 400 студентів, яких мають вислати з Петербурґу і що прохання треба подавати градоначальникові.

Дорогою я розпитуюсь того урядовця — який, власне, вплив може мати мій земляк, коли він тільки редактор.

— Помилуйте, відповідає той, редактор завжди може пустити в ґазеті маленьку замітку, яка може пошкодити по службі і великій людині, а тому до Михайла Григоровича всі ставляться з великою пошаною і увагою...

От воно в чім вплив Кривошлика.

Довідавшись від чиновника про справу мого сина, Кривошлик сказав, щоб я написав прохання і другого дня прийшов до нього.

П. Я. Стебницький склав прохання на імя градоначальника, розказавши докладно, але не розтягаючи, що син мій не приймав участи в розрухах, принціпово був проти забастовки і з захопленням працював в антропологічному кабинеті, готуючись до наукової карієри і приклав нотаріяльну копію посвідчень професорів.

Кривошлик почав читати прохання потихеньку, потім у півголоса, нарешті, на ввесь голос, навіть з „чувством“ а скінчивши спитав:

— Це ви самі складали?

— Сам, кажу.

Тоді він встає і, простягаючи мені руку, говорить з театральним патосом:

— Дозвольте висловить вам мою приємність, що я мав честь познайомитись з „бо-ль-шимъ человѣкомъ!“ (великою людиною).

І, піднявши вгору палець, многозначно промовив:

— От наші хохли! Та синові такого батька гріх не дати дороги в професори! Я всіх сил прикладу, щоб вашого сина звільнили. А тепер дозвольте вам дати на спомин це число журналу, щоб ви знали, з ким ви познайомились, а після Масниці приходьте до мене, я вам скажу, чим скінчились мої заходи для вашого сина.

Коли я вдома розгорнув те, що дав мені Кривошлик, то побачив, що це був номер найчорносотеннішого журнальчика „Кронштадтскій Маякъ“, в якому поряд з портретом Іоанна Кронштадтського видруковано портрета мого „земляка“ Кривошлика з підписом: „посаженный сынъ и другъ Іоанна Кронштадскаго, второй Ломоносовъ, М. Г. Кривошликъ“.

Далі оповідається, що 17-літній пастух, переяславський міщанин, сам вивчившись читати, пішки прийшов у Лубні і впросився у 2-гу клясу ґімназії. Скінчив ґімназію з золотою медалю, вступив у Петербурзький університет, діставши репетицію (інструктора дітей) у градоначальника фон-Валя.

Коли захворів його батько, то він поїхав у собор, де правив І. Кронштадтський, і навколішках гаряче молився. Побачивши це, І. Кронштадтський одного його сподобив „принятія Св. Тайнъ и предсказалъ ему многоплодную литературную дѣятельность“. З того часу Кривошлик став найближчим другом І. Кронштадтського.

Прочитавши біоґрафію цього добродія, я загубив усяку охоту з ним бачитись, але всежтаки вирішив „перетерпіти чашу“ до кінця, і пішов до нього в призначений день.

Він прийняв мене якось сконфужено і сказав:

— Знаєте, „не могу“ я нічого зробити для вашого сина, не можу. Пошукайте собі инших шляхів, бо це не від градоначальника залежить.

Уклонившись я вийшов із якоюсь полегкістю на душі, але проклинаючи батьківську долю, рішив не ходити ні до кого за протекцією, а добиватись просто в офіціяльних інституціях.

Познімав у нотаріуса зо скільки копій з посвідчення професорів і почав розсилати прохання у всякі інституції, до-

водючи, що сина мого очевидно арештовано „по недоразумѣнію“, а через те прошу його випустити. Післав прохання: в Охранку, градоначальникові, в Департамент поліції, Попечителю (кураторові) учебного округа, міністрові освіти, товаришеві міністра Курлову і наче заспокоївся на якийсь час, думаючи, що повинні-ж звернути увагу, коли не на мої прохання, то хоч на посвідчення професорів.

Але, ходючи двічі в тиждень на побачення до Левка, я в прийомній (почекальні) упевнився, що мало не всі родичі 400 арештованих так само подають скрізь прохання з посвідченнями то професорів, то ректорів чи проректорів тих шкіл, в яких вчились їхні студенти. Там же я довідався, що де-хто добився до Охранки і дізнався там, у чім обвинувачують їхніх арештованих.

Післав я знов телеґраму в Охранку з оплаченою відповіддю, просячи дозволити мені побачитись з начальником. Того-ж дня по телеґрафу мені призначили день і годину, коли прийти в Охранку.

Знов городовий сказав мені „гулять“ по вулиці перед Охранкою, знов вийшов до мене субєкт і коли я йому сказав, що хочу побачити начальника, то він перелякано і здивовано вимовив:

— Началь-ника?! Та їх ніхто не може бачить!

Я йому розказав, що післав телеґраму в Охранку, в якій прохав побачення з начальником і дістав відповідь, щоб я саме в цю пору сьогодні прибув.

Він взяв у мене телеґраму і пішов. Через якийсь час вернувся і повів мене в двір, в якийсь сарай, де навіть і сісти не було де. Ждав я там більше півгодини, ходючи, щоб нагріти ноги, бо мороз був страшенний. Кожних пять хвилин заходив якийсь субєкт, кожен раз новий, оглядав мене пильно і виходив, нічого не сказавши. Нарешті прийшов якийсь панок і повів мене через двір у якийсь наче льох. Довго ми йшли якимось покрученим темним коридором, ледви освіченим маленькими електричними лямпочками; під кожною лямпочкою мене озирав якийсь субєкт з рисячими очима. Нарешті сказано мені роздягтись і підождати. Роздягаючись

я помітив, як мій провідник постукав у велике дзеркало: воно відчинилось і впустило його в кімнату. Через скілька часу в ті дзеркальні двері впущено й мене.

Посередині кімнати за столом сидів якийсь жандармський офіцер, а коло нього стояло два добродії і, нахилившись, ніби шукали чогось між паперами на столі. Офіцер попросив мене сісти і розказати, за чим я прийшов.

Я й кажу, (звичайно по московському), що просив телеґрамою дозволити мені побачитись у справі мого сина, студента такого-то.

— Що-ж вам власне потрібно? (угодно).

— Я просив би, пане начальнику, повідомити мене, в чому обвинувачують мого сина, чи довго він сидітиме і яка доля чекає його?

— Насамперед я не начальник, а тільки дижурний, а подруге нічого про справу вашого сина не знаю.

— Але-ж я в телеґрамі просив побачення в справі мого сина і мені призначено саме цей день і годину.

— Так, але ні начальника, ні офіцера, який веде справу вашого сина саме тепер нема.

— Коли-ж я можу їх бачити?

— Потрудіться завтра о другій годині і спитайте підполковника Волкова. Від нього ви й довідаєтесь, що вас цікавить.

Питання — нащо-ж вони мене викликали і призначили день, коли не було Волкова? На це питання я дістав відповідь знов таки в прийомній „Предварилки“: там мені розказали, що деякі батьки, щоб вигородити своїх дітей, показують на инших, а через те в Охранку охоче пускають родичів арештованих.

Другого дня знов я, таким ходом добився до підполковника Волкова, але в иншій кімнаті.

На моє запитання Волков відповів:

— В чому обвинувачують вашого сина, я вам сказати не можу, а кару накладаємо не ми, а особлива нарада, до якої вже й перейшла справа вашого сина.

— Але дозвольте, я-ж батько і маю, здається, право знати, в чому мого сина обвинувачують.

— Я можу вам сказати тільки загальною фразою — його обвинувачують у справі студентських розрухів, а більше нічого вам сказати не можу.

З тим я й пішов з Охранки.

Ну й „учрежденійце!“ (установа).

Згадалось мені, що якось перед виборами в Думу їхав я залізницею з покійним П. А. Косачем, тоді вже ґенералом у відставці. В Миргороді підсів до нас Смагин, член Полтавської Ґуберніської Управи і почав голосно мріяти про ті радикальні реформи, що зробить Дума, в якій він сподівався бути членом.

— Як би Дума, спокійно завважив Петро Антонович з своїм білоруським акцентом, змогла скасувати Охранку, то це булаб найбільша реформа. Але багато ще Дум минеться, а Охранка напевне зостанеться.

Тоді ми з Смагиним якось призирливо глянули на нього і нічого не відмовили.

Що, мов, говорити з людиною, яка такий пустяк вважає за найбільшу реформу.

Тепер же я упевнився, що П. А. Косач казав щиру правду.

На побаченні в сина, коли коло нас сидів якийсь смирний жандармський офіцер, Левко сказав мені, що його обвинувачують в належности до есерівської університетської фракції, яка орґанізувала забастовку. Підстав у них нема ніяких і не може бути, але вони кажуть: „Доведіть, що ви не належите“. Само собою, що нема ніякої змоги довести, що він не належить не тільки до ес-ерів, але й анархістів, чи якої иншої партії.

На основі цього обвинувачення Левко попередив мене, що йому треба буде грошей на кожух, валянки (повстяні чоботи) і для всього потрібного в холодну країну. Але я ще не тратив надії.

Правда, коли він виїздив з Київа і коли вже почалися розрухи, то я йому говорив, щоб купив собі „романівського полушубка“, бо його напевне зашлють, але він не вірив.

Тепер він уже певний був, що його зашлють, я-ж тішився

надією, що мої прохання зроблять же що-небудь, не дурнож Кривошлик „мене" так розхвалив за прохання до градоначальника.

Та прочитавши в „Новомъ Времени" серед 26 „подстрекателей і организаторов забастовки" прізвище Левка, я втратив усяку надію на те, що його випустять.

Діло про цих 26 душ передано на розгляд „особаго совѣщанія" при міністрі внутрішніх справ. А Столипін, як чутно було, страшенно лютував на студентів за те, що вони розбили ілюзію „полнаго успокоенія", яке він завів, і подали привід його ворогам підкопуватись під його становище прем'єра, щоб самим заняти його пост.

Не страшило мене заслання кудись в Архангельську ґуберню, але боязно було тих пересильних тюрем з тифами та іншими хоробами,[46]) боязно було пяних конвойних, з якими можуть бути конфлікти, що часом кінчаються „примѣненіем оружія"; боязно, що може рішать всі гуртом втікати, і Левко не схоче відстати від товаришів і зробить цю дурницю. Та мало чого не приходило в голову?! Але що робить? Куди вдатись?

Саме коли я про це міркував, сидючи в трамваї, до мене несподівано підсів бувший київський аґроном Сазонов і, коли я йому розказав пригоду з сином, він гаряче радив мені звернутись до ґрафа П. Іґнатьєва, бувшого київського ґубернатора, а тепер директора департаменту хліборобства.

В перший же прийомний день поїхав я в департамент хліборобства за півгодини до прийому і дав куріерові свою візитну карточку. Він провів мене в прийомну і, глянувши на карточку, радісно звернувся до мене:

— А яка погода тепер у нас в Київі?

З дальшої розмови вияснилось, що він служив у ґрафа, як ще той був Головою Київської Земської Управи, а потім

[46]) Петрусь, другий син, помер у пересильній тюрмі в Курську від стрептококової анґіни (як сказало молодшому синові Іванові тюремне начальство). 19-го липня 1928 року по дорозі на заслання на Соловецькі острови. Разом з ним вислано Данила Коваленка, бувшого перешорського управителя, енерґійного кооператора і свідомого активного українця.

ґубернатором, а коли ґраф переїхав до Петербурґу, то взяв і його з собою.

Знаючи, що справа Левкова залежить від Курлова, я спитав курієра, — чи не знає він, в яких відносинах ґраф з Курловим.

— Нічого собі, відповів курієр. Коли ґраф був у Київі Головою земства, а Курлов заступав ґубернатора, то вони бували один у одного і тут бачуться. Тільки то-ж ідіот! каже він про Курлова.

Навіть курієри не помиляються в оцінці таких осіб, як Курлов!

Через півгодини по департаменту пішла метушня і шепіт: „Його сіятельство приїхали! Його сіятельство!“ і за хвилину перед зачиненим кабінетом ґрафа стовпилось душ пfive поважних, лисих, сивих і огрядних чиновників з паперами в руках і, на диво, я побачив, що вони почерзі заглядають у провірчену в дверях ґрафського кабінету дірочку.

Я не можу переказати того враження, яке зробило на мене оце заглядання! Мені здалося, що я ще малим школярем бачу, як товариші мої заглядають в учительську кімнату крізь замочну дірочку і мені стало якось обидно, боляче і гидко за цих поважних людей...

В ту хвилину у мене промайнула думка в голові: піти собі додому, бо нічого, крім образи для мого самолюбія, з цієї візити не вийде. Іґнатьєв раз тільки мене бачив, коли запросив мене на аґрономічну нараду при Київській Земській Управі. Правда, він тоді сказав мені кілька комплиментів, з приводу моїх „Розмов“, але потім, будучи ґубернатором, не раз здорово штрафував мене за „Раду“ і взагалі вважав мене за елемент опозиційний... Тепер настали ще гірші часи, він став ще більшим бюрократом, це видно вже з того, з яким страхом і трепетом йдуть до нього на доклад підвладні йому чиновники (урядовці).

Поки я отсе все міркував, всі вони перебували на докладі, а курієр-земляк підійшов до мене і весело промовив:

— Пожалуйте. Їх Сіятельство просять.

Коли я вступив, крізь відчинені курієром двері, у вели-

чезний кабінет, Іґнатьєв встав з крісла і, радісно усміхаючись, простягнув мені обидві руці і весело почав говорити до мене, наче до свого добре знайомого, напів українською мовою:

— „Какими судьбами? Садитесь, пожалуйста! Здоровье ваше как? Що вас занесло до нас?“

Від несподіванки я змішався і сідаючи відповів на останню фразу:

— Лиха година, ґраф! Я до вас, як до нашого бувшого ґубернатора за захистом і обороною.

Він, з ще веселішою усмішкою, питає:

— А що таке?

— Сина мого арештували, студента тутешнього університету.

Він трохи похмурився, але наче зовсім з щирим спочуттям і готовністю допомогти, розпитував в подробицях: де, як, за що, з якого приводу? Я все йому розказав.

— Ну, а він у вас взагалі дуже опозиційного настрою? — питає.

— Який може бути революціонер з археолоґа, що захоплюється розкопками могил? відповідаю я. — Він із захопленням займається антропологією, а щоб не бути голословним, от дозвольте, посвідчення його професорів.

Він почав знов перепитувати мене і записувати на папері, а потім розшукав якийсь портфель, вкинув туди той папірець і каже:

— Цими днями я буду у Курлова в своїх справах і спробую зробити для вашого сина все, що можливо, але за успіх не ручуся.

Подякувавши йому, я встав, попрощався, а він проводжаючи мене, знов сказав:

— Але за успіх я не ручуся. Знаєте, такі тепер часи... але все таки постараюсь.

Радісний я вийшов з кабінету і поїхав додому.

Таке щире, привітне відношення до мене я собі зясовую тим, що ми часто радіємо на чужині і такому землякові з рідного, милого краю, з яким там, у ріднім краю, і розмовляти

не схотілиб. Инакше нічим не можна зясувати, бо яж майже незнайомий з ним і зовсім иншого кола людина. Хоч, кажуть, він взагалі, людина сердечна і зовсім не злобива, як наприклад, Курлов, котрого, навіть курієр схарактеризував так влучно.

На побаченнях я не розказував Левкові про свої заходи та візити, бо він сердився на мене за те, що я хожу по всяких канцеляріях та бюрократах, і вичитував мені:

— Знаєш добре, що це не европейська держава, нащож лазити, принижатись?

— Добре, кажу, — тобі так говорити. А щоб сказала мені твоя мати, як би я не робив отсих всіх заходів. Будеш мати дітей, то побачиш, що у всіх батьків зовсім зоологічна психологія.

Потім ми багато говорили на цю тему. Він наводив приклади з історії стародавніх греків та римлян, у яких віками виховалась перевага суспільних, громадських інтересів над особистими, індивідуальними і вони радіють навіть, коли їхня дитина кладе навіть життя своє „за друзі своя“. Все воно так, а як попаде твоя дитина в пащу звіря, то все зробиш, аби вирвати!

Коли, нарешті, я довідався, в Департаменті Поліції, що Левка висилають не в Архангельську чи Олонецьку ґуберню, як я сподівався, а додому на два роки, то я увійшов у прийомну Предварилки з таким радісним лицем, що всі звернули на мене увагу, а один добродій завважив:

— Що це ви сьогодні такий радісний?

На це я голосно відповів:

— Помилуйте, як не радіти? Я тепер хожу і благословляю начальство за те, що воно надзвичайно як уміє робити приємності обивателю. Схопили тебе на вулиці, ти думаєш — ну, пропав! А дивись, начальство помняло, помняло трошки, а потім змилостивилось і випустило. Як тут не благословляти начальство? Дай Боже і їм і дітям їхнім відчувати такі радощі!

Коли я, прийшовши на побачення, з радістю розказав Левкові, що все скінчилося добре, що його покарали тільки висилкою додому, він „невдячний“, не тільки не зрадів, а вимовив:

— Краще було не робити ніяких заходів, нехай би вже було те, що й иншим. Що громаді, мовляв, те й бабі.

Я заспокоїв його сказавши, що з 26 душ не його одного так легко покарано, а аж девять душ, инших же висилають в Архангельську ґуберню на три роки.

— Ну, добре, каже Левко, — а я вже певний був, що мене вишлють в Архангельську ґуберню і рішив проситись в Соловецький монастир, бо мені здається, що Яворницький не обійшовся без фантазії, коли описував могилу Кальнишевського. От я склав список книжок і речей, які мені потрібні були в північний край. Ну, а коли додому, то це ще краще. Я хоч і певний був, що вишлють мене на північ, а всетаки, ходючи по камері, з надією тихенько співав собі: „Ой бре, море, бре, — сип, шинкарко, ще, єсть у мене та рідний батько — викупить мене!“ Але от що мене турбує, чи не візмуть мене в салдати, як виключеного з університету?

Пішов я знов у Департамент Поліції, розпитатись про це.

Там мені сказано, що хоч ліві і добивались в Думі, щоб піднадзорних брали в салдати, але „благоразумна“ більшість рішила не допускати „неблагонадежного елементу“ в „военную среду“ і закон цей вже увійшов у силу.

Там же я довідався, що Левка з „Предварилки“ переведуть в Пересильну тюрму, а відтіля повезуть прямо на двірець. Я почав доводити, щоб його пустили хоч на день скласти своє збіжжя, ліквідувати кватирю.

— Ні в якім разі, каже чиновник.

— Змилуйтесь, кажу, — у нього є „казьонні“ (скарбові) річі, які необхідно здати в Університет.

— Які-ж то річі?

— Антропологічні інструменти для міряння людей.

— Ну, ви самі й поздавайте.

— Я не можу, це треба йому самому, особисто.

— Ну, добре, я напишу до градоначальника, щоб йому дозволили побути днів зо два в Петербурзі для здачі „казьонних“ інструментів.

Через скілька день Левка, справді, випустили з умовою, що він через три дні виїде, взявши попереду в Охранці „проходное свидѣтельство".

Всі три дні я не розлучався з Левком, а ходив скрізь за ним слідом, боячись, щоб знов який небудь шпиг не арештував його.

Побували ми з ним на прощання в театрі у Садовського, що саме тоді грав у Петербурзі, у П. Стебницького, О. Лотоцького та у професора Ф. К. Вовка, який наставляв Левка, що треба за літо зробити по етнографії та антропології, бо він певний, що в осени Левка знов пустять в університет.

Побували і в українському клюбі, а після реферату зібралися в ресторані зо скілька Левкових товаришів та моїх приятелів, всього з півтора десятка душ, які зробили нам прощальні проводи.

Треба завважити, що стара українська традиція, „потяг до горілки", як каже Нечуй, далеко в більшій мірі захований в нашій петербурзькій колонії, ніж у київській метрополії, а через те ми, у веселій і цікавій бесіді, за „яствієм і питієм" просиділи мало не до світу.

Ввесь час розмова вертілася коло студентських забастовок (страйків) та коло „Ради". Більшість старих і частина молодих висловлювались, що забастовка, як форма протесту, вже перестаріла і ніякої користи не дає. Що до „Ради", то виявилось, що тут зібрались все люди так, або инак причетні до неї. Одні з них — постійні співробітники „Ради", инші зрідка тільки подавали до неї якісь дописи, відомості, а декотрі збірали передплатників посеред студентів.

Всі гаряче цікавились становищем ґазети, розпитували про все, до найдрібніших подробиць. Я охоче відповідав, ілюструючи стан „Ради" листами Г. П. Шерстюка, М. І. Павловського, С. О. Єфремова про те, що діється тепер у редакції та конторі. Тільки листів Л. М. Жебуньова не зважився читати, бо в них таке страхіття понаписувано про „Раду", що люди, які не знають Л. М. Жебуньова, моглиб повірити, що „Рада" от-от загине... і не від „незалежних обставин", а від байдужости, безталанности людей, що її ведуть.

В тоні Жебуньова пробував говорити про „Раду“ на нашій бесіді і В. О. Пісн'ячевський, але більшість доводила, що „Рада“ ведеться зовсім непогано, а як здумати, що це перший досвід ведення української ґазети в Росії, коли ще не виробилось потрібного числа фахових ґазетярів, коли й всі умови не прияють ґазеті, то навіть треба дивуватись, що „Рада“ ведеться так добре. Навіть випили за здоровля всіх редакційних робітників і співробітників.

Потім на пропозицію Пісн'ячевського випили спеціяльно за здоровля видавця і побажали йому і надалі такої-ж терпеливости і упертости, з якою він, не вважаючи на „вопіющі“ обставини, несе цей тяжкий хрест.

Пісн'ячевський признався, що після одного літа, проведеного в редакції „Ради“ він вирішив був зовсім зректись українства, навіть говорити по українському перестав, але потім, коли переїхав далеко від редакції, то знов прийшов до памяти.

Я, сміючись, відповідав, що доля видавця одинокої української ґазети справді тяжкий хрест. От, недалеко ходити, приїхав я в Петербурґ і сподівався від земляків запомоги в своєму особистому клопоті, а опинився тут у становищі того байкового вовка, якого лиха година загнала в село. Кинувся я, кажу, до одного земляка, щоб порадив мені — куди вдаритись, а він почав мені вичитувати, що „Рада“ не надрукувала його статтей. Я — до другого, а цей почав докоряти, що „Рада“, устами якогось безглуздого „Опошнянського гончара“ сплюндрила поважне Петербурзьке Товариство ім. Шевченка ні за що, ні про що. Третій почав габзувати мене, що „Рада“ систематично підпускає йому „гадючки“; навіть, коли він відкривав Український клюб промовою, то в „Раді“ промову його розхвалили, але замість його прізвища надрукували инше. Четвертий теж найшов цілий ряд претензій до видавця „Ради“, і так мало не всі. Так що я мусів покинути земляків і шукати помочі у людей, які не знають, що я видавець...

А тимчасом, лазючи по петербурзьких канцеляріях і проклинаючи централістичний лад, я заприсягся, що до кінця днів моїх, до останньої десятини землі моєї, я буду тяг-

нути ґазету з останнього, відстоюючи, як каже Сенат, „устройство Малорусскаго края на автономныхъ, національно-територіяльныхъ началахъ".

Отсе, можна сказати, єдиний раз, що я був у гурті земляків за всі пять тижнів, що прожив у Петербурзі.

Правда, я бував в українському клюбі, де читались по неділях реферати на всякі теми. Реферати ті мало цікаві, бо складають їх молоді хлопці—студенти. Видимо нецікаві вони студентам, бо слухачів кожен раз збіралося дуже мало. Перше, кажуть, їх збіралося далеко більше, а коли почались студентські розрухи, молодь гаряче захопилася політикою, то кому цікаво слухати реферата наприклад на таку тему: „Форми надмогильних хрестів на кладовищах на Україні", або „Про малюнки та визерунки па обкладниках поминальних книжечок, що приносяться селянами на панахиди".

З старими я теж мало бачився. В клюб вони майже не ходять, і за цих пять тижнів я й жадного з них не бачив там. Побачив їх усіх разом, тільки в Казанському соборі на Шевченківській панахиді та в Академії Мистецтв і Наук на святкуванні 50-ти ліття смерти Тараса Григоровича. Всі вони прибиті тепер конфіскатою „Кобзаря" і тим судовим процесом, що має бути за видання і розповсюжування його. Під гнітом цього вони не живуть а тільки сповигають, як в осени мухи. Я, сміючись, заспокоював декого з них, кажучи, що коли посадять їх у кріпость, а потім повигонять з посад, то в „Раді" для них раз-у-раз найдеться місце відділоводів рублів на 30 на місяць.

Але напевне справа з „Кобзарем" обмежиться тільки конфіскатою, а до відсидки діло не дійде, бо перше видання „Кобзаря" дозволила цензура ще в 1905 році на прохання сенатора Марковича, який напевне не читав „Кобзаря", бо инакше не рішився б за нього клопотатись. Та взагалі, окрім селян, ніхто мабуть у нас з несвідомої публики не читає „Кобзаря", бо чим же инакшим з'ясувати собі, що вийшло три видання книжки, в якій є такі місця про „особ" (царів), що аж страх бере. Пять років безборонно ширився „Кобзар" у десятках тисяч екземплярів і адміністрація думала, що там, крім

„Думи мої...“ та „Кохайтеся чорнобриві“ нічого крамольного нема, аж поки не розтлумачив „землячок“ М. Ф. Лободовський, знаменитий перекладчик „Тараса Бульби“, що на старість вже зовсім з глузду зсунувся.

Він обурився на уміщену в Кобзарі поему „Марію“, почав доводити, що це не Шевченкова поема, а підроблена і для доказу сам підробив і видав „Марію“, начеб то написану Шевченком. Коли його висміяли і вилаяли за фальсифікацію, то він, ображений, звернув увагу Харківського архирея на блюзнірську поему „Марія“, надруковану в „Кобзарі“. Архирей зараз написав у Синод і попрохав Харківського ґубернатора, щоб той, з свого боку, довів до відома Столипіна про „возмутительныя“ місця в „Кобзарі“. В результаті „Кобзаря“ сконфісковано, а проти видавців, — Товариства ім. Шевченка[47]) — та Видавничого ведеться судова розправа.

Петербурзькі земляки бояться, щоб за це не позакривали тих товариств. Тепер усе можливе. Коли Столипін не посоромився закрити на три дні Думу та Державну Раду, аби провести куріяльне земство на Правобережжі, то хіба він зупиниться перед товариствами, які своєю культурною працею „угрожают общественному порядку и безопасности“.

18 березня 1911.

Потроху починаю входити в курс київських справ.

Після того, як київські українці відмовилися через причіпки адміністрації, святкувати 50 ліття смерти Шевченка, а Петербурґ та Москва гучно відсвяткували цей великий день, то місцева адміністрація наче засоромилась і не чіпляється до українців; не сиплються ні штрафи, ні конфіскати, як це було перед днем 50-тих роковин смерти Тараса Григоровича.

Тоді сконфіскували цілий ряд найневинніших видань, звязаних з іменем Шевченка, з яких потім суд познімав конфіскати і тим трохи вгамував цензуру.

А тимчасом „разъясненіе“ Сената ясно говорить, що адмі-

---

[47]) Т-во підмоги студентам рожденим на півдні Росії.

ністрація вважає всяку культурну українську роботу „угрожающею общественному порядку“ і буде з нею боротись.

В останньому засіданні 1-го департаменту сенату розглянено протест проти постанови московського особливого „По деламъ объ обществахъ присутствія“ з 1-го березня 1910 року, яким зареґістровано устав товариства „Українська Хата“.

Постанову цю опротестував московський градоначальник. Свій протест основував він на „разъясненіях“ сенату з 18-го липня 1908 року в справі українського товариства „Просвіта“ і з 4 вересня 1909 року в справі польського товариства „Освята“, а також циркуляром міністра з 20 січня 1910 року, в яких зазначалася невідповідність російським державним завданням утворення товариств, які мають вузькі національно-політичні цілі тому, що обєднання на ґрунті таких національних інтересів веде до „усугубленія“ засад національної окремішности і ріжниці і може викликати наслідки, „угрожающія общественному спокойствію и безопасности“.

З свого боку міністр внутрішніх справ подав рапорт, в якому наводить такі міркування:

Хоч найближчою метою товариства є матеріяльна піддержка, але очевидно — каже міністр внутрішніх справ, — що головними цілями суть культурні.

„Тимчасом така мета українського товариства, з погляду російської державної влади надзвичайно небажана і суперечить всім заходам, які уряд робить щодо „бывшей Украйны“. Виходючи з тої засади, що три головні галузі східного славянства Велико-Біло- і Малоросія по походженню і по мові „не могут не составлять одного целаго“, наш уряд, починаючи з 17 віку постійно боровся проти руху, відомого в наш час під іменем українського і „олицетворяющаго собою идеи возрожденія прежней Украйны и устройства Малорусскаго края на автономныхъ, національно-територіяльных началах“. Після „добровольнаго возсоединенія Украйны“ з Московською державою згаданий рух, не маючи під собою твердого ґрунту та історичних причин, втратив свою силу, даючи місце природному злит-

тю (сліянію) споріднених і близьких між собою славян і зберігся лише серед окремих „непримиримых слоев малорусскаго населенія“.

В наші часи сепаратистичний рух став знов зростати і підтримується головно з Австрії, з Галичини. Впливові проживаючих у Львові „непримиримих сепаратистов“ слід приписати помітне з 1905 року у нас стремління засновувати товариства, які під формою культурно просвітніх цілей, може й самі того несвідомі, сприяють відродженню українського сепаратистичного руху (Товариства „Просвіта“, „Громада“ та инш.).

Національні й політичні стремління в українському руху так тісно між собою звязані, що розмежувати їх є цілком неможливо і в наші державні завдання не може ні в якім разі не входити усунення всіх обставин особливо штучної ріжниці (окремности) серед цілком „одноплеменных народностей“.

Згідно з цими міркуваннями, визнаючи заснування товариства під назвою „Українська Хата“, яке має завданням „укрепленіе сепаратизма“, з погляду державних інтересів недопустимим, Міністр внутрішніх справ гадає, що заснування у Москві товариства „Українська Хата“ „не подлежит разрешенію, как стремящееся к достиженію узко-національных целей и потому угрожающее общественному порядку и безопасности“.

Сенат згодився з московським градоначальником і з міністром внутрішніх справ.

Побачимо.

Поки „Рада“ мала небагато передплатників і дихала на ладан, на неї не звертали уваги, а тепер, коли число передплатників подвоїлось і вона не думає вмірати своєю смертю, може адміністрація схоче вжити способів, щоб вона не жила довго.

Все можливе!

20 березня 1911.

За тих півтора місяці, що просидів я у Петербурзі, в редакції виробилась якась неприємна атмосфера.

Ще в Петербурзі писав мені Г. П. Шерстюк, керуючий

конторою, що редакційна братія незадоволена Павловським за те, що той, бажаючи більше заробити, заповнює часами майже всю ґазету своїми перекладами російських статтей, фельєтонів та віддiлом „З ґазет та журналів“, що веде сам. Я відповів йому, що статті В. Жаботинського[48]) я сам просив Павловського друкувати в „Раді“, хоч вони й довгі, бо вони мають для нас велике значіння: в тих статтях Жаботинський талановито обороняє проти Струве[49]) народню мову в школі. Инші перекладні річі, що за цей час Павловський надрукував у „Раді“, теж дуже цікаві, у всякім разі далеко цікавіші за ориґінальні писання наших доморослих публіцистів. Ця моя відповідь очевидно неприємно вразила редакційну братію, бо Шерстюк каже мені, що обовязково треба найти, замість М. І. Павловського, авторитетнішого редактора, бо редакційна братія ставиться до нього майже вороже і незадоволена, що я так уперто його обороняю.

Л. М. Жебуньов, з властивим йому запалом і здатністю прибільшувати все, писав мені в Петербурґ, що обовязково треба змінити редактора, бо Павловський розжене співробітників і погубить ґазету. Само собою, що на слова Жебуньова нічого булоб звертати увагу, але біда в тім, що він усім з запалом оповідає й пише, що Павловський такий нікчемний редактор, що от-от доведе ґазету до загибелі, і таким робом сам Жебуньов підриває становище ґазети, про яку щиро дбає.

Я заспокоюю його, кажучи, що Павловський вже 6-й рік редаґує ґазету і число співробітників не зменшується, а навпаки збільшується: тепер ми маємо вже 3.500 передплатників, а торік було всього 1800. Хоч Павловський не ідеальний редактор, хоч він має багато мінусів, як редактор, але має баґато й плюсів, а головне те, що ліпшого редактора ми не знайдемо.

Я знаю, що він мало рухливий, мало має ініціятиви, але чоловік розсудливий, спокійний, надзвичайно роботящий,

---

[48]) Відомого сіоніста.
[49]) Відомий централіст-українофоб.

дуже добре знає українську мову і щиро відданий справі. Але Жебуньов з пасією доводить, що він ні до чого нездатний.

Взагалі, коли Жебуньову хтось спротивіє, то він не бачить у тій людині жадних плюсів і навпаки — коли людина йому подобається, то він у ній не бачить ніяких мінусів. І характеристично, що у нього це трапляється періодично з тою-ж самою людиною — то він її лає без міри, то через якийсь час без міри вихваляє. Тепер йому спротивів Павловський і він, і мені і всім доводить, що треба шукати другого редактора, а не то загине ґазета.

Я прошу, щоб він сказав — хто може заступити Павловського?

Спочатку він називав П. І. Чижевського. Я згожуюсь, що П. І. Чижевський далеко освіченіший, рухливіший за Павловського, але він зовсім не знає української мови. Та й сам Чижевський, коли Жебуньов йому якось сказав про це, відповів, що від української ґазети читач вимагає перш усього чистої української мови, а він її зовсім не знає.

Я, кажу Жебуньову, знаю двох людей, які булиб кращими редакторами за Павловського: С. О. Єфремов та Ф. П. Матушевський, але обидва вони не підуть.

С. О. Єфремов сам признається, що він ніяк не розуміє меж цензурних, а через те ґазету під його керуванням раз-у-раз будуть штрафувати і можуть зовсім закрити. Окрім того, він дуже любить полєміку, а через те посварить ґазету з багатьма українцями. І це справедливо. Найбільше нас штрафують і позивають за статті С. Єфремова, а через його полємічний запал у нас з ним часто виходять непорозуміння.

Ф. П. Матушевський був би найкращим редактором, але він зовсім хворий і навряд чи згодиться, бо редактування „Громадської Думки“, а потім „Ради“ в 1906 році далося йому в знаки.

Правда, тепер у нас „слава Богу нема парляменту“, тепер, як треба щось рішати, то я збіраю тільки „сеньорен-конвент“ з редактора, секретаря та керуючого конторою, а через те у нас тепер рай у порівнанні з 1906 роком, коли на нараду збірались усі співробітники і мало не кожен раз так

сварились, що аж боязно було, що через сварки закриється ґазета.

Жебуньов не хотів би, щоб Єфремов був за редактора, бо тоді на його думку, ґазета придбає багато ворогів та ще таких пасіонних, як С. П. Шелухин, В. Шемет, М. Міхновський, Х. Алчевська та инші. Він гаряче обстоює за Ф. П. Машевського і збірається умовляти його, щоб він згодився, а я запевняю, що він не піде, бо жінка його, Віра Олександровна, яко лікарка певна, що тоді він підірве своє здоровля навіки і швидко піде слідом за В. М. Доманицьким.

21 березня.

М. С. Грушевський, довідавшися, що Павловським незадоволені в „Раді", закликав його до себе і почав умовляти його перейти на керуючого редакцією Літературно-Наукового Вістника.

Діло в тім, що в „Ділі" галичани, руками українців — Г. Хоткевича, І Липи та С. Шелухина, почали цькувати Літературно-Науковий Вістник.

Правда, М. С. Грушевський, відвернув своєю вдачею багато талановитих людей, як от С. О. Єфремова, Ф. П. Матушевського, що моглиб помагати йому редактувати Літературно-Науковий Вістник, а сам він зовсім не має змоги віддавати багато часу цьому виданню, бо на руках у нього сила роботи, а через те Літературно-Науковий Вістник за останні роки почав занепадати, що й дало привід нападати на слабкі сторони Літературно-Наукового Вістника та на його керманича.

В нападах цих є дещо справедливе, але багато дрібного, особистого, а тимчасом образливого для М. Грушевського і шкідливого для репутації журналу.

О. Лотоцький виступив на сторінках „Ради" в оборону ЛНВістника і М. Грушевського, але стаття його написана холодно, коротко, а окрім того в ній сказано, що ЛНВістник справді має багато хиб, але про них треба писати серіозно, спокійно, а не в такім особистім тоні, як це зробили Хоткевич та Липа. Стаття ця не задовольнила очевидно М. Гру-

шевського, а ворогів його обурила, бо С. Шелухин вилаяв у „Ділі“ Лотоцького за оборону ЛНВістника.

В результаті М. Грушевський побачив, що до редактування ЛНВістника треба поставитися пильніше і ото почав умовляти М. І. Павловського, щоб він узявся помагати йому вести ЛНВістник.

Та зробив він це не досить зручно, бо сказав Павловському, ніби я їздив до Петербурґу шукати редактора... Не знаю, може, йому брат його, Олександер Сергієвич писав з Петербурґу, що я пропонував П. Я. Стебницькому взяти на себе редактування „Ради“. Але я казав це Петрові Януарієвичеві сміючись. Він журиться, що за видання „Кобзаря“ його посадять у тюрму і виженуть з посади, а я його потішав тим, що тоді він зможе бути редактором „Ради“. Хоч платні він буде відбірати тільки сто рублів, себто впятеро менше, як тепер, але в Київі і життя дешевше коштує і клімат кращий, як у Петербурзі, а це теж коштує грошей.

Коли почув про це Жебуньов, то зрадів, що Павловський піде з „Ради“ і що тоді я запрошу другого редактора.

Але кого?

Павловський сказав мені, що він відповів Грушевському, що не вірить, щоб я шукав редактора, не повідомивши його про це, і що він так зріднився з „Радою“, що йому тяжко буде покинути її...

Я відповів М. І. Павловському, що крім О. Єфремова та Матушевського, я не знаю людей, які моглиб заступити його, але вони не підуть, а через те я не хотів би, щоб він покинув „Раду“; тільки треба якось налагодити відносини з співробітниками.

Перш за все краще йому зовсім не вести ніякого відділу і не робити ніяких перекладів, щоб не давати приводу редакційній братії запідозрювати його в бажанні заробити більше грошей, а що він через те менше буде заробляти, то я йому додам ще 25 руб. на місяць; досі він діставав 75 руб. платні і заробляв перекладами рублів 30, а тепер діставатиме 100 на місяць і крім редактування нічого не робитиме в ґазеті. На тім і погодились.

Пропозиція Грушевського очевидно підняла фонди Павловського і в редакції наче ущухли всякі ремствування проти нього.

Не знаю, що буде казати Жебуньов, як приїде з Камінця, куди він поїхав на Великдень.

8 квітня

Шостого вночі арештували нашого „відповідального" редактора, студента В. А. Галевича на кватирі у редактора Літературно Наукового Вістника, С. Веселовського; там же арештовано ще зо скілька студентів і курсисток. Ґазети оповістили, що арештовано ес-децьку конференцію, але це помилка, бо багато арештованих студентів завідомо не є с-деки.

Вчора на вулиці арештували і нашого секретаря Л. Пахаревського, що цими днями скінчив університет, але сьогодні випустили, бо він, справді, крім редакції, ніде не бував. Допитували його за лист, адресований у редакцію „Ради" на імя якогось арештованого студента, але виявилось, що Пахаревський нічого спільного не має з тим студентом і змісту листа не знав.

В редакції у нас потрусили столи Галевича та редактора, але „явно злочинного" нічого не витрусили.

Насилу знайшли ми нового „відповідального редактора" сина Любови Олександровни Яновської, що згодився підписувати ґазету, і я подав про це губернаторові заяву.

Ніхто не хоче бути номінальним редактором, бо боязно, що позиватимуть, а то й посадять за якусь статтю, якої він і змісту не знає.

10 квітня.

З памятником Шевченка виходить щось неподобне!

Жюрі другого конкурсу дало премію в тисячу рублів за проєкт Балавенського, але проєкт цей такий нікчемний, що проти нього повстають одноголосно мало не всі, тільки ЛНВістник його вихваляє.

Знов з місцем вийшла колотня: на визначенім Думою, на Михайловській площі місці націоналісти надумали поставити памятник св. Ользі і вжили всіх заходів, щоб адміністра-

ція зробила пресію на Думу, в результаті тепер Шевченкові відвели місце на Караваєвськім пляцику.

Ми, порадившись, рішили аґітувати, щоб комітет відкинув проєкт Балавенського і визначив третій конкурс, зазначивши умову, щоб Шевченко був у національній одежі.

Що до місця, то ми напосідаємось, щоб памятник поставити коло Золотих воріт або на Бібіковському бульварі, навскоси проти памятника Миколаю І, чи проти Критого Ринку.

Вісімнадцятого збірається комітет, а до того часу ми пустимо передову в „Раді“, написану С. Єфремовим, в якій висловлюємося проти проєкту Балавенського і проти місця на Караваєвській.

18 квітня.

Тільки що вернувся я з зібрання Шевченківського комітету страшенно обурений на земляків. Здається-ж, умовились і постановили одноголосно держатися вироблених на нараді умов, а як довелося голосувати в комітеті, то самі-ж пішли одні проти одних.

В результаті постановлено згодитися на місце на Караваєвському пляцику, хоч проти цього місця протестує все громадянство і Полтавське Земство, кажучи, що воно лежить „в чертѣ осѣдлости“, тобто в жидівському ґетто.

Тільки один пункт з умовлених пройшов — відкинуто проєкт Балавенського і вирішено визначити новий конкурс, але не зроблено умови, щоб Шевченко був обовязково в національному вбранні.

А це означає, що знов будуть проєкти, на яких Шевченка виставлять якимось півінтеліґентом — лакеєм чи відставним унтерофіцером, або й пшютом з анґлійським проділем на голові, у фраці з тросточкою в руці, чи в циліндрі з закрученими вгору вусами та французькою борідкою, як це було на першому конкурсі.

Не хотять люди зрозуміти, що Шевченко, як народній поет, повинен звертати увагу прохожого народу перше всього народнім убранням, шапкою і кожухом, в якім Шевченко

сам любив фотоґрафуватись і в яких уже звик бачити його народ. Видно Шевченко сам надавав значіння своєму національному убранню, бо навіть на ґрупі, де всі фотоґрафовані без пальт[49]) і без шапок, він сидить в кожусі і в шапці.

10 червня.

Л. М. Жебуньов таки добився свого. Зняв проти М. І. Павловського таку аґітацію, що той, нарешті мені рішучо сказав, щоб я на його місце шукав редактора.

Всяку дрібницю, всяку помилку або недогляд Павловського Жебуньов роздуває перед усіма, хто тільки цікавиться справою „Ради"; пише про це людям по инших містах, і люди, під впливом цих повсякчасних скарґ на Павловського, справді думають, що він доведе ґазету до загибелі.

Нарешті, становище Павловського, справді, стало тяжким: здається, я один у редакції щиро відстоюю його так, що Жебуньов якось висловився, що я видаю „Раду" для Павловського!

Під впливом такого загального незадоволення Павловським я мусів згодитися на те, щоб він покинув редактування „Ради", але з умовою, коли Ф. П. Матушевський його заступить. Павловський згодився сам умовляти Матушевського, щоб той узявся за редактування „Ради" і, справді, говорив з ним і з жінкою його Вірою Олександровною. Коли я сказав про це Жебуньову, то він поспішив побачитися з Матушевським і умовити його, щоб той не відмовлявся.

Матушевський, довідавшися, що „Рада" лишиться без редактора, згодився взяти часово на себе редактування. На довший час він не обіцяє, бо 100 руб. платні не можуть його задовольнити і він мусить шукати посади, якаб давала йому 150—200 руб. в місяць.

Жебуньов радіє, бо певний, що Матушевський иншої посади не знайде і буде редактувати „Раду", навіть обіцяв своїх 25 руб. в місяць доплачувати Матушевському, щоб він діставав по 125 руб. і не шукав иншої посади.

[49]) Плащів.

Не знаю, як воно буде. Боязно, щоб колись не зостатися зовсім без редактора. Павловський піде у Літературно Науковий Вістник, або найде иншу посаду, а Ф. П. Матушевський поредактує з місяць і в нього почнуться рефлекси, як завжди.

Коли після редактування „Ради" в 1907 році він вступив на службу у Страхове (асекураційне) Товариство, то спочатку був дуже задоволений, а потім почалися рефлекси і він почав мучитися й скаржитись: хіба на те він у зрілих літах, вже „титулярним", чи „надворним" совітником (російскі урядові ранґи в цивільній службі), вступив до університету і скінчив, його, щоб тепер, як якийсь жидок-аґент, їздити в страхових справах, тобто робити зовсім не інтеліґентську роботу.

Нарешті, покинув цю посаду і записався помішником повіреного (адвоката). Він оселився тоді у мене і мріяв, що зробить собі імя в адвокатурі, матиме добру практику, тоді жінка його, Віра Олександровна, покине службу земського лікаря в Боярці і переїде до Києва, бо й дітей незабаром треба вчити в ґімназії і таки тяжко Вірі Олександровні їздити по своєму участку і в дощ та в фуґу, і вдень і вночі.

Та швидко знов почалися рефлекси. Патрон лишав кращі справи собі, а Федорові Павловичу давав дрібні і непевні.

Часто, бувало, приходить Федор Павлович радісний і хвалиться, що приніс з собою „діло". Сидить, читає; нарешті, його бере сумнів — що це „діло" непевне. Розказує мені його зміст, питає моєї думки. Другого дня встає якийсь нервовий, каже, що допізна читав діло, до світа не спав — все думав і, нарешті, прийшов до ясного переконання, що позов несправедливий, що він не має морального права братися за таку нечисту справу, потурати якимсь шахраям. Нарешті, з обуренням відмовляє своєму клієнтові...

І так, за всю зиму він не взявся ні за жадне „діло" і нарешті так розхворівся, що ледви на ногах ходив і мусів виїхати в Сухум до санаторії.

Тепер він уже підправився трохи і знов рветься до роботи, але, на жаль, „Рада" не може дати йому такої платні,

щоб його задовольнила і в нього, напевне, знов будуть рефлекси.

Він буде мучитися тим, що число передплатників не побільшується, буде сердитися на себе, що згодився на редактування, коли він нездатний зробити ґазети цікавою, буде сердитися на тих, що умовили його взяти цю посаду і т. д. Почне мучити себе і всіх, що працюють з ним...

Тимчасом побачимо — якось воно буде!

Може якось перебудемо цю зиму, а на весну А. В. Ніковський скінчить державні іспити, попрактикується трохи в редакції на відділах, а потім зможе бути й редактором, якщо в нього не проявиться якихсь неможливих рис.

Досі ми всі знаємо його за освіченого, кебетливого і акуратного ґазетного робітника, за дуже симпатичну, солідну людину. Правда, ми його знаємо здалеку, а може в товаристві у нього проявляться такі риси характеру, з якими не можна бути редактором.

Як поживем, то теж побачим!

11 червня.

Перечитав я всі 26 оповідань, присланих на конкурс, оголошений „Радою". Половина з них зовсім нездатні до друку. Вісім таких, що не варті премій, але можуть бути надруковані, особливо під літній час, коли у нас буває мало матеріялу. Пятеро путящих, але не знаю, як між ними розподілити премії. Коли нікому не дати першої премії, то будуть нарікати, що пожаліли грошей.

Ми з Жебуньовим думаємо зєднати першу і другу премію й поділити між двома оповіданнями. Обидва згожуємось, що половину зєднаних премій треба видати авторові „Вентиляції". Це оповідання варте булоб і першої премії, але воно мало гумористичне, а так взагалі, твір талановитий і мистецький.

Другу половину я ражу видати авторові „Справжні люди" і третю премію — авторові „Про зуби", а Жебуньов, згожуючися зо мною щодо третьої премії, другу половину зєднаних премій хоче дати авторові „Слухайся свого серця".

Приїде третій член жюрі — С. О. Єфремов, то й вирішить своїм голосом.

Цікаво знати, чи вгадаю я, хто автори цих найкращих оповідань. „Вентиляцію", на мою думку, написав Васильченко, „Справжні люди" напевне написав Черкасенко, а „Про зуби" — Гр. Коваленко. В кожного з письменників своя вдача, манера писати, по якій можна пізнати автора, але можна й помилитись![50])

С. О. Єфремов поїхав у Петербурґ випускати свою „Історію Української Літератури". Він сам і ті, що знають його працю, кажуть, що її напевне сконфіскують, та може й автора засадять.

Скільки разів казав я Сергієві Олександровичу, щоб він уявив собі, що пише не в 1911 році, а в 1901-му і щоб писав відповідно до тодішніх умов. Але С. О. Єфремов не знає межі між цензурним і нецензурним, йому все здається цензурним.

А шкода, коли сконфіскують цю працю. Така історія літератури малаб великий інтерес, бо досі ми мусимо користуватись Петровим. Може її врятує дорога ціна, бо до книжок дорожчих, як два рублі, не так чепляються, бо вони не так широко розходяться, як дешеві.

Колиб швидче С. О. Єфремов випускав свою книжку та вертався до Київа, щоб рішити справу з преміями за гумористичні оповідання, бо я маю виїздити в Кисловодск, куди мене виряжають лікарі, а Жебуньов виїздить в санаторію Лямана коло Дрездена.

15 червня.

Не знаю, як буде літом з „Радою". М. І. Павловський хоче відпочити і просить на місяць відпустку.

Г. П. Шерстюка, керуючого конторою, лікарі посилають на лиман принаймні місяців на півтора.

Замість Павловського згодився бути Д. І. Дорошенко, людина в редактуванню досвідчена і надійна, отже з цього боку можна бути спокійним за ґазету.

---

[50]) Щодо „Вентиляції", то я не вгадав: її написав С. Пригара (Голобородько).

А от Шерстюка ніким заступити! Замість себе він лишає свою жінку, але боязно, що вона не зуміє додержати заведеного ладу і може наробити помилок, які поведуть, коли не до втрат, то до зменшення прибутків. Але нічого не поробиш, бо все одно замість Шерстюка не знайдеш відповідної людини, та ще й часово. Шерстюк надзвичайно корисна, цілком віддана справі ґазети людина; він усіма силами дбає, щоб поменшити видатки на видання і побільшити прибутки і багато вже зробив в цьому напрямі.

В подяку за це я йому асиґнував 300 рублів на лікування на лимані; колиб тільки помоглося, бо він якийсь золотушний, трухлявий, хоч на вигляд дуже здоровий і надзвичайно працьовитий чоловік.

10 жовтня 1911 року. С. Перешори.

Після поради з лікарям вирішив я поїхати в Кисловодск, щоб підправити трохи своє серце, яке вже починає давати про себе знати.

Спочатку думав я поїхати з книгарем В. П. Степаненком, якого лікарі посилають у Пятигорск, в надії, що він там хоч трохи затримає свій табес, але випало так, що мені треба було заїхати на якийсь час у Перешори. Степаненкові я знайшов попутника, лікаря А. М. Варавку, а сам з Перешор поїхав в Одесу, щоб їхати морем до Новоросійська, а звідти вже залізницею в Кисловодск.

В Одесі у Ф. Г. Шульги стрівся я з професором Жіночих Курсів І. М. Бондаренком, який не знав, куди йому подітися з нудьги. З жінкою він розійшовся, на професуру в університет не пустила адміністрація і він так занепав духом, що ходив, мов пяний.

Почали ми з Шульгою умовляти його, щоб їхав зо мною подорожувати; він і не перечив і не згожувався, а все питав: „Так невже-ж їхати?“ Жінка Шульги, сама родом з Кавказу, почала вихваляти свою країну і порадила їхати морем до Батуму, а відтіля залізницею до Тіфлісу, а там кіньми через гори по Воєнно-Грузинській дорозі до Владикавказу, а звідтіля вже залізницею в Кисловодск.

Я охоче згодився, а Бондаренкові наче однаково було — чи їхати, чи зоставитися в Одесі. Справу вирішив Шульга, спитавши Бондаренка — чи є у нього гроші і, коли той відповів, що є, то Шульга поліз до нього в кешеню, вийняв гроші і післав по білет на пароплав; здавалося, Бондаренко наче повеселішав, коли за нього вирішили инші.

Але дорогою напав на нього знову сум. Хоч їхав він морем уперше, але море його не загойдувало, фізично він почував себе добре, але сидів, наче прибитий. Пробував я його розважати, просив вдивлятися в кримські та кавказькі краєвиди і описати цю подорож для „Ради", як він описав свою подорож по Дніпру. Він почав робити замітки в записній книжці, але очевидно його це мало цікавило, бо він все пробував скаржитися мені на свою долю, розповідав своє життя з жінкою, що вона його проміняла на иншого. Я намагався відвернути його від цього напряму думок, починав розмову на громадські теми, але він, як сам признався, зневірився у всьому.

Коли ми доїхали до Ялти, то Бондаренко раптом вирішив, що далі не поїде, що нема рації отак без діла їздити. Я умовив його поїхати зо мною з Ялти в Алупку, бо я маю заїхати на свою садибу.

Переночували ми у мого давнього приятеля І. М. Присецького, в розмові з яким Бондаренко трохи оживився, але вночі видно мало спав, або й зовсім не спав, бо вранці був наче гірший, як з вечора. Присецький умовляв нас ще погостювати у нього, бо йому самому нудно без людей, але Бондаренко намагався швидче їхати.

Коли ми розмовляли втрьох, то мені й в голову не спадало, що незабаром обох їх не буде на світі. Хоч, дивлючися на хворого Присецького, я наче передчував, що він не довго проживе, бо гаряче умовляв його написати свої спогади, особливо з тих часів, як він, в 1883-4 році, їздив з покійним В. Г. Мальованим до М. П. Драгоманова в Женеву виробляти програму Українського Федералістичного Товариства, результатом чого з'явилася відома брошура Драгоманова „Вільна Спілка". Присецький обіцяв заходитися коло своїх мемуарів,

коли трохи піддужає, але не судилось... Почалося в Ялті „народное бѣдствіе“,[51]) Присецького, як „неблагонадійного“, почали виселяти з його власної вілі, хворе серце не витримало того хвилювання і він помер!

А Бондаренко, приїхавши до Батума, не схотів їхати далі і вернувся в Одесу. Звідтіля поїхав побачитися з дітьми, а на повороті в Одесу, на ст. Карпово, ліг на шини і поїзд відрізав йому голову.

Яка шкода і велика! Людина ще молода, освічена, розумна, свідомий українець, але в житті, як дитина — без няньки не міг прожити: покинула нянька і він загинув.

В Кисловодську пробув я зо два тижні і так занудився, що зрадів листу управителя, який мене кликав у Перешори па молотьбу.

По дорозі заїхав я на скільки день до Київа.

М. І. Павловський подавав прохання скрізь, де тільки була відповідна посада, але безрезультатно. Одна лишились надія на Храневича, який обіцяв йому посаду в дрібному кредиті, але чи здобуде Павловський свідоцтво „благонадійности“? Тепер без цього свідоцтва ні на службу, ні школу, нікуди не мжона й поткнутись, а тимчасом, навряд чи київська адміністрація видасть йому „благонадежність“, бо Павловський, хоч і „не замѣчен ни в чем предосудительном“, але двічі сидів у тюрмі за літературні справи: відсижував, яко редактор, за чужі гріхи, обидва рази за статті С. О. Єфремова.

А Жебуньов репетує, що Павловський і досі редактує „Раду“ і запевняє, що він навіть і не хоче кидати редакції, бо це для нього синекура.

Шкода мені бідного Мефодія Івановича. Завзялися па нього всі. У редактора раз-у-раз багато ворогів і зависників. Багатьом він не догодив, забракувавши, або скоротивши їхне писання, або не пустив у друк тогож дня. Багато письменників, що дістають за свою літературну працю копійки, завидують, що М. Павловський бере по сто рублів на місяць. Инші ремствують на нього, що ґазета нецікава, а через те й мало

---

[51]) З приводу приїзду туди царя.

розповсюджена. Нарікають і на мене, що я обороняю М. Павловського, бо він „удобный“ (вигідний) для мене редактор.

Але я певен, що нехай буде ґеніяльний редактор, а ґазета все таки, при сучасних обставинах не пошириться значно.

Поки не зміцніє в Росії конституція, поки не настане законність, доти ґазета наша не може поширитись.

Як вона буде ширитись, коли урядник[52]) відбірає навіть від священика підписку, що той не буде передплачувати української ґазети?! Здається, далі вже не може йти „произвол“ (самоволя).

Досі ми знали, що на пошті, у волості нищуть ґазету, не допускають її до передплатника, доносять на передплатників їхньому начальству, трусять їх, не дають спокою, залякуючи за те, що виписують українську ґазету. А це вже й підписки відбірають!

А низькоока публика винує редактора, а мене за те, що я, буцім би то не хочу розлучитися з М. І. Павловським. Але не можу-ж я взяти нового редактора, поки М. І. Павловський не знайде собі посади!

Як би я був певний, що за редактування Ф. П. Матушевського ґазета значно покращає і пошириться, то я давно запросив би його, а Павловському платив би по 50 руб. на місяць протягом півроку, як ми з ним колись умовились, поки він найде собі службу. Але я добре знаю, що від зміни редактора не зміниться тираж ґазети з причин, про які я вже не раз казав. Та й даремне таки Жебуньов і Ко нападають на М. І. Павловського, бо за редактування Ф. П. Матушевського в 1906 році ґазета велася не краще, як тепер, а навіть гірше, бо тоді ні в кого ще не було досвіду, це діло тоді було для нас усіх нове. Правда, у Павловського менше ініціятиви і освіти, як у Ф. П. Матушевського і він у перший рік істнування ґазети певне не зумів би повести її так, як повів Ф. П. Матушевський, а по готовому, вже виробленому шаблоні він редактував її протягом пяти років зовсім не кепсько.

А може мені це так лише здається, бо за пять років я звик

[52]) Поліційний унтерофіцер.

до М. І. Павловського, та ще й до того за ввесь цей час у нас з ним ніяких гострих непорозумінь не бувало, бо він людина вдачі спокійної, розсудливої.

Як не як, а шкода мені Мефодія Івановича, але мушу рахуватися з громадським голосом, хоч певний, що його в великій мірі фальшує Жебуньов: тобто громадянство не так винує Павловського, як це здається Жебуньову, особисто упередженому проти Павловського.

В Перешорах я вмить забув за всі редакційні і взагалі київські справи і з головою впірнув у господарські інтереси.

Не знаю, чи я вже втомився від того громадського заколоту, чи просто на старість тягне до тієї обстанови, в якій проминула молодість моя, але мене все більше й більше тягне в село до господарства.

Левко дивувався, що я можу цілі години проводити на кошарі, сидючи посеред овець і розмовляючи з напівдикими чабанами.

Левко з професором Ф. К. Вовком розкопували в Перешорах могили, знайшли десятків півтора передісторичних кістяків, а при них зо скілька горщичків, виліплених примітивно руками. І Левко так захоплюється цим копанням, що з досвітку до смеркання риється з робочими в могилах, а мені дивується, що я можу захоплюватись господарством. Кому — що!

З Левка зняли „гласний“[53]) догляд поліції і дозволили виїздити з Кононівки, от він і приїхав у Перешори копати могили, а тепер поїхав у Петербург клопотатись, щоб прийняли на університет. Рветься хлопець вчитись, хоче піти по ученій дорозі, а нерозсудливе начальство слухає Охранки, яка склала собі про нього думку, як про соціялиста-революціонера. Біда та й годі!

Скінчивши молотьбу, я мав у кінці серпня їхати в Київ, але вирішив не їхати, поки не скінчаться урочистості освячення памятника Олександрові II-му, бо Охранка вважає

[53]) Явний

мене за неблагонадійного, то вона й мене може посадити на той час, як Левка посадила підчас полтавських святкувань.

Тепер, після того, як охранник (Багров) убив у Київі Столипіна, може хоч переіменують цю славну інституцію, бо виявилось, що вона складається з експропріяторів, злодіїв та душогубів. Самі вони й експропріяції орґанізують, і бомби роблять і людей убивають і все для того, щоб виправдати своє істнування, щоб довести, що „крамола" живе і що їм потрібні великі суми грошей в безконтрольне розпорядження для боротьби з революцією.

Господи, чого тільки тепер не пишеться про Охранку в „Новом Времени", в „Гражданині" кн. Мещерского, а поки охранник не вбив Столипіна, то всі мовчали. Незабаром почнеться сесія Державной Думи, всі партії вносять „запрос" (інтерпеляцію) про Охранку. Ото наговорять!

А Охранка останеться така, як і була — хіба може переіменують та де-кого з урядовців змінять в надії, що вже ці будуть певніше „охранять".

Кажуть, що убійство Столипіна інспірував товариш міністра внутрішних справ Курлов (він же начальник поліції), щоб догодити цареві, а особливо цариці, які не могли вже далі зносити диктатури Столипіна, бо він, врятувавши їх від революції, тероризував їх.

Відомий націоналіст В. Шульгин оповідає в своїх споминах, що царі дуже тяготилися диктатурою Столипіна. Коли якось розказали цариці, що Столипін завів і в себе такий самий етикет, як при царському дворі, то вона уїдливо завважила:

— Ну, що-ж? Досі було дві цариці (вона і мати царева), а тепер буде три!

Кажуть, що Кулябка запевнив свого аґента Багрова, що коли він убє Столипіна, то Охранка вивезе його таємно заграницю, а коли не пощастить цього зробити, то суд над ним буде тільки про людські очі.

Але коли суд приговорив його до смерти, то приятелі Столипина, націоналісти, на чолі з А. Савенком, стежили, щоб Охранка не перепровадила Багрова закордон, і добились права присутности

при виконнані кари, щоб часом не повішали кого иншого замість Багрова.

Та мабуть Охранка не дуже й дбала про визволення Багрова, боячися, щоб він потім, закордоном, не сголосив всієї історії того убийства.

Після убийства Столипіна Кулябку начеб то звільнено за недогляд, а в дійсності його перенесено на службу в Саратів.

20 жовтня 1911 р. Київ.

Страшенно мені не хотілося виїздити з Перешор. Погода гарна, тепла, а в Херсонщині в теплу вохку осінь — рано весною дуже гарно. Але треба було покидати овечок, саджання лісу і їхати в Київ.

Левка не приняли до університету, не зважаючи ні на які заходи впливових осіб, бо Охранка вважає його одним з орґанізаторів студентської забастовки і тепер його тягнуть до війська. Я певний того, що його не приймуть на службу через прострелену руку, а всетаки треба бігати, клопотатись.

Крім того Жебуньов репетує, що я „благодушествую" собі на хуторі, а тут треба радитися про долю „Ради" на той рік.

Громади, хоч і обіцяють підпомогти грішми, як підсобили цього року, але на це мало надії. На цей рік обіцяли зібрати 4 тисячі рублів, а дали тільки коло 3 тисяч, а на той рік, дай Боже, щоб зібрали хоч з тисячу рублів. Треба напосідатись, щоб громадянство аґітувало за поширення передплати, бо без нагадування, без аґітації число передплатників понизиться. Весною цього року, завдяки аґітації, ми мали передплатників більше трьох з половиною тисяч, та літом ця цифра понизилась до двох тисяч, а тепер ледви дійшла до трьох тисяч. Коли не вживати ніяких заходів, то й в тім році матимемо не більше трьох тисяч.

А тут ще клопіт з завідуючим конторою Г. П. Шерстюком. З Евпаторії приїхав здавалося здоровий, але згодом почала боліти у нього рука. Лікарі спочатку рішили, що це у нього невральґія, потім малярія, потім тифоід, нарешті виявилось, що у нього туберкульоза в кістці. Довелося робити

операцію. Після операції йому значно покращало і думалось, що він скоро встане, а отсе йому знов погіршало. От нещастя чоловікові!

29 жовтня.

Несподівано, 24 жовтня, Г. П. Шерстюк помер. Просто не віриться! Так і ввижається він за столом в конторі, заклопотаний якимсь новим пляном для збільшення прибутків або зменшення видатків „Ради“.

Це така втрата, що й висловити важко!

Чисто якась кара Господня на нас. Тут і так мало людей, щирих працьовників, і на тобі — ще й ті передчасно сходять у могилу. Не знаю, що тепер буде з „Світлом“ та „Українським Учителем“, бо Шерстюк там був не тільки душею справи, а можна сказати, одиноким робітником, на якому лежали всі справи.

Просто сум бере, не можу з думками зібратись і слів не найду!

Але живий — живе й гадає: треба шукати керовника конторою; треба запитати П. Д. Понятенка, який колись керував конторою.

10 листопаду.

Вчора, проїздом з Чернигова закордон, був М. М. Коцюбинський.

В. М. Леонтович ще торік водив Михайла Михайловича по лікарях і всі визнали, що він хорий на грудну жабу і йому зовсім не можна жити в холодному кліматі. Щоб підправити його, наше „Товариство підмоги літературі, науці і штуці“ видало Коцюбинскому 500 рублів на подорож закордон, щоб він там підправив своє зодорвля. Він, справді, приїхав бадьорий, набрався на Капрі сил і думалось, що він уже підкрепився на довго, але в Чернигові, за роботою в земстві, знов підупав на здорвлі.

В. М. Леонтович, що раз-у-раз з захопленням ставиться до Коцюбинського, почав клопотатись, щоб знайти йому посаду в якійсь теплій країні — в Криму, або десь закордоном

у консульстві, але нічого з його заходів не вийшло. Певне брат його, член Державної Ради, не схотів клопотатись за якогось „мазепинця“. Тоді В. М. Леонтович заходився коло В. Ф. Сімиренка і умовив його видавати Коцюбинському по тисячі рублів що-року, аби він покинув службу і жив собі десь у теплім краю. В. Ф. Сімиренко згодився та В. М. Леонтович від себе даватиме що року по 500 рублів. А наше Товариство з свого боку зафіксувало ту асиґновку в 500 рублів, що давало Коцюбинському вже скілька років. Таким робом він матиме тепер до смерти пенсію в 2000 рублів від імени „Товариства підмоги літературі, науці і штуці“.

Коли я сповістив про це Коцюбинського, то дістав від його листа, який списую дослівно:

„Ваша звістка так оглушила мене, що я ще й досі не можу прийти до себе. Сталося щось таке дивне, як казка, як сон. Я весь переповнений тільки одним: я зможу працювати, всі сили душі віддати тії праці, для якої тільки і жив, робити не прихапцем, з вічним незадоволенням і соромом за роботу, а так, як слід, серіозно. Два дні блукав я, як у сні, безсилий щось думать і щось робить, нездатний навіть на те, щоб Вам відписати. І от тепер тільки отямився трохи. Замість подяки словами, на що я зараз сил не здобуду, міцно цілую Вас, дорогий, за радісну звістку.

Щоб зрозуміти, яке це для мене щастя, довелось би багато сказати. Але я певний, що Ви зрозумієте це і без пояснень. Розуміється, я й зайвого дня не буду служити, бо розумію ту відповідальність, яку накладає на мене прекрасний, благородний вчинок тих, хто дав мені волю. Волю не для самої волі, а для роботи. Я тепер переповнений співом, все в мені співає — не можу инакше назвати свого почуття. Така радість мені навіть не снилась, це була мрія життя. Позвольте мені ще раз обняти Вас міцно“.

Але я тут не при чім, бо все це улаштував, як я вже казав, В. М. Леонтович.

Здається таке добродійне діло повинно було зробити найкраще враження на наше громадянство. Де-ж таки! Ми дожили вже до такого становища, що даємо пенсії заслуже-

ним письменникам нашим; це взагалі, а зокрема, що наш найталановитіший белєтрист не повинний вже буде заробляти на шматок хліба десь у канцелярії, а всі сили зможе віддати письменству! Але ні! Багато людей почали докоряти нашому товариству, що воно видало занадто велику пенсію, що можна було поділити її на двоє, на четверо; инші казали що ці гроші краще булоб ужити на якусь иншу мету.

А один видатний письменник, не хочу називати його прізвища, так обурився, що навіть знайомство перервав зо мною.

Звернувся він до мене з проханням, щоб наше Товариство дало йому грошей на подорож заграницю. Я відповів, що кошторис у нас робиться за рік уперед, а деякі асиґновки зроблено навіть на скілька років уперед і тепер грошей зовсім нема. Він зпересердя вигукнув:

— „А для Коцюбинського знайшлися?! Він такий лагідний, що всім може подобатись".

Я відповів на це, що „Коцюбинському вже асиґновано, та й рівнятися до нього не може, бо він хворий і заслужений письменник, а ви здоровий і тільки починаєте". Сказав я це, здається, лагідно, бо люблю цього письменника, але він так обурився, що перестав вітатися зо мною.

Деяка публика теж висловлювалась, що кращеб цю пенсію дати починаючим силам, а не тій, що вже кращого нічого не дасть.

Само собою, що добре булоб забезпечити і Винниченка і Олеся, але у нас нема грошей: як би не В. Ф. Сіміренко, то й Коцюбинському ми не моглиб давати більше 500 рублів на рік.

Тепер Коцюбинський поїхав на зиму в Італію, а весною вернеться додому. Він хоче оселитися з родиною десь у Криму або на Кавказі, де нема зими, бо незручно на всю зиму виїздити закордон.

У Львові Коцюбинський певне побачиться з В. К. Винниченком, який тепер оселився там. Він взяв у мене адресу його, щоб побалакати про видання збірників на кшталт „Знанія", бо у ЛНВістнику вони не потовпляться. Коцюбин-

ський тепер матиме більше часу для писання, як перше, то й писатиме більше. Винниченко завів родину, то й йому треба заробляти більше, а ЛНВістник багато місця відвести їм не може, а другого журналу у нас нема. Є „Українська Хата“, але вона не зможе платити так, як платить ЛНВістник. Власне і ЛНВістник платить мало, але „Товариство підмоги“ вже кілька років доплачує за писання Винниченка, Кобилянської, Коцюбинського, Олеся так, щоб вони діставали по сто рублів за аркуш.

Але Винниченко, що живе виключно з літературної праці і по такій ціні не може заробити більше тисячі рублів на рік, через те й добивається місця в російській літературі, бо на таку суму з родиною заграницею не проживеш.

Кортить мене переписати сюди останнього листа Винниченкового, але трохи ніяково, бо там він говорить мені великі компліменти; з другого боку хочеться, щоб лист цей якось не загубився.

„1911 р. 30. X. Львів.

„Давненько я вже не писав до Вас, Євгене Харлампович! Ви, десь певне про мене вже й забули. А я про Вас не забуваю. Не дивлячись на ріжні непорозуміння, згадаючи Вас, я завжди маю таке чуття, немов згадую про батька. Може Вам неприємні ці „ізліянія“, але, по щирости, не можу инакше схарактеризувати свого відношення до Вас. Крім того, оселяючись в Галичині і входячи в стосунки з тутешніми людьми, що стоять на чолі національного і громадського руху, я проти волі рівняю їх з Вами і це порівняння примушує мене ще більше цінити і поважати Вас, хоч ми й стоїмо на позиціях „батьків“ і „дітей“.

Я сказав, що оселяюсь в Галичині. Це через те, що я вже перейшов у нову стадію свого життя: маю сімю і хочу, щоб моя сімя була звязана з життям мого народу. Женився я, себто зійшовся з тою женщиною, від котрої хочу мати дітей, вже більше як півроку, але до цього часу не міг нічого певного сказати, бо цей час був часом пробного шлюбу. Ми ще не знали одне одного і не могли сказати, чи зможемо заснувати сімю. Тепер це більш-менш

вияснилось. Жінка моя — жидівка, але ми погодились, що сімя буде українською і будемо мати дітей тільки тоді, коли мати їх підготується остільки, щоб вони могли бути виховані українцями. Поки що я цілком задоволений тим способом будування сімї, який вибрав. А життя покаже, в чому помиляюсь. Я знаю, Євгене Харламповичу, Ви будете посміхатись, читаючи цього листа. Що робити: на щастя чи на горе я — українець, а „хахли", відомо, дуже упертий народ. Не дивлячись на ґвалт, глум, на поховальні статті і некрольоґи моїм „проповідям", я хотячи бути чесним з собою, всетаки стараюся ці проповіді перш усього сам здійснити. Я хочу збудувати собі таку сімю, щоб вона відповідала своєму природньому призначенню, а не приписам моралі й законів. Я хочу, щоб вона давала і мені і громадянству, в якому я живу, користь і благо. І поки що я, особисто, це й маю. Я можу працювати, я став здоровший, а значить і більш корисний для других. Моя свобода нічим не звязана і тому я чую себе зрідненим з своєю дружиною. Коли в мене будуть діти, то я зможу свідомо і щиро сказати: ми зробили все, що могли, щоб дати громадянству корисних членів. Це є завдання сімї, на мою думку, а тому приплітати до неї все те, що уродує її, я не зможу вже. Так я тепер думаю, а що буде далі, не беруся предрікати. Життя більше за нас, таку несподіванку може підсунути, що тільки рота роззявиш.

Як-же Ви ся маєте? Як Ваше здоровя? Як справа з „Радою"? І взагалі, чим там згори потягає на Україну?"

Я відповів йому, що не тільки не посміхаюсь, а радію його щастю. Справді щастя того в житті людини так мало, що треба радіти, коли воно завітає хоч на короткий час. Дай то, Боже, щоб воно у нього протяглося, як можна довше, хоч не така в нього вдача, бо „в нього натура, як у того тура", як у пісні співається.

25 листопаду.

Насуваються знов над нами хмари. Завзялися знов на нас націоналісти, а само собою розуміється, найбільше свої

земляки. Савенко мало не щодня пише в „Кієвлянині", що мазепинство розвивається, що воно вже набрало такої сили, що загрожує цілості Російської держави. Він-же, під псевдонімом Запорожець пише те саме в „Свєт-і" і в „Новом Времени". Вигадав, що українці хотять заснувати незалежне, самостійне королівство під протекторатом Габсбурґів і таку нісенітницю оповіщає скрізь.

Клюб тутешніх націоналістів, після рефератів А. Стороженка та москвофіла галичанина Ю. Яворського, виніс таку резолюцію, яку післано премієр-міністрові:

„Клюб русских націоналістів у Київі, присвятивши два загальні зібрання українсько-мазепинському рухові, постановив звернути увагу уряду і громадянству на такі безперечні обставини: 1) мазепинський рух, опираючись на неуязвиму для нас австрійську базу, поширюється по всій Україні і набірає грізних розмірів. 2) В той час, коли Австрія веде рішучу, без всякого жалю боротьбу з русскою партією в Галичині, у нас з мазепинською пропаґандою і викликаним нею рухом не ведеться ніякої боротьби. 3) Мазепинський рух є найгрізніший і найнебезпечніший від усіх течій, направлених проти єдинства і цілости Російської імперії, бо рух цей намагається зруйнувати ґрунт цілости і величчя Росії — єдність русского народу. (Рада 1911, № 268).

Господи, чого тільки не наговорили! Чи вони справді так думають, чи умисно брешуть? Хіба вони не знають, що українці, навіть у найфантастичнішій програмі своїй, далі автономії не пішли.

Правда, в Харкові зявилася була коло Міхновського купка „самостійників", але їх свої-ж засміяли, а люди, що керують нашою пресою, нічого спільного з ними не мають.

А тимчасом отакі брехні, отакі цькування можуть накликати на нас біду. Савенко писав недавно в „Кієвлянин-і", що вони з Юзефовичем подали Столипіну „по особому заказу", написану записку про мазепинство, а оце знов клюб пошле Коковцеву. Чого доброго уряд і почне душити український рух.

Хоч історія показала, що ніякі утиски не могли його задушити і не задушать, але вони задержували і можуть задержати на якийсь час підйом культури нашого народу, навіть просту грамотність.

10 грудня.

Л. М. Жебуньов звернувся до С. П. Шелухина, прохаючи його написати брошуру про виборчі права, щоб познайомити виборців перед виборами в 4-ту Думу. Шелухин відповів йому величезним листом, в якому каже, що з киянами ніякого діла не хоче мати, бо вони його зганьбили своїми „пашквілями" в „Раді".

Не знаю, чи я писав про те, що Шелухин, Липа та Хоткевич підняли в „Ділі" похід проти М. С. Грушевського, а Леонтович та Чернахівська відповідали їм у „Раді".[54]) Редакція, помістивши фактичні поправки, прислані Липою, зробила примітку, що вважає полеміку закінченою і вже не буде містити статтей з цього приводу. Справді, треба було припинити цю полеміку, бо кому-кому, а Грушевському від неї було найгірше, імя його волочили по всіх смітниках.

І от тепер Шелухин проклинає „Раду", що вона дала місце Леонтовичу і Черняхівській і на тому припинила полеміку. Що „Рада" зганьбила його і тим попсувала йому здоровля так, що у нього тепер бувають такі сердечні припадки, що загрожують йому смертю. Дивна людина! Сам зганьбив Грушевського, як останнього блазня, а коли йому відповіли в спокійнім, розсудливім тоні, то вважає це за ганьбу!

Взагалі, хто тільки не нападає на „Раду"!

Недавно Г. А. Коваленко просив мене помістити рецензію на його книжку „Жарти життя", але таку, з змістом якої я-б згодився. Рецензію написав С. Черкасенко і, на мою думку, досить лагідну, бо книжка Коваленка зовсім безталанна. Тепер Коваленко підняв страшенний гвалт, обвинувачуючи критика в безчесності, несправедливості. Я відмовився надрукувати його контррецензію, то вже можна сподіватись цілого походу проти „Ради".

---

[54]) Я боюся в себе держати щоденника, щоб при трусі не забрали його жандарми, а тому й не можу перевірити про що записано.

Така сама історія виникла з М. Жученком. Він написав у „Дніпрових Хвилях“ напади на Садовського за те, що той навмисне не приймає в свою трупу учнів з школи Лисенка. Стаття написана різко, образливо для Садовського, Саксаганськаго, Занковецької та инших корифеїв. Коли мені дав прочитати цю статтю наш рецензент А. Кузьминський, теж незаслужено ображений у статті Жученка, то я умовив його не зважати на неї, щоб не піднімати ґвалту. Коли відповідати на неї, то доведеться посваритися з Жученком, нашим близьким співробітником, а цього-б мені не хотілось. Я думав, що Садовський і не знатиме про цю статтю, бо „Дніпрові Хвилі“ розходяться в дуже малому числі, але виявилось, що Садовському умисно прислано цей номер з Катеринослава і тепер він намагається відповідати Жученкові в „Раді“. Щоб уникнути неминучої лайки і взаємних образ, я обіцяв Садовському, що наш рецензент напише фактичне спростування, бо справді, Садовський у своїй трупі має чотирьох учнів з школи Лисенка і не може ж брати в трупу всіх, що покінчили школу.

Оці дрібниці, „дрязги“ так мене обурюють, роздражнюють, що хочеться все кинути і втекти.

16 грудня.

Я вгадав, що Гр. А. Коваленко зніме цілий похід проти „Ради“. Вже не маю віддиху від його листів, в яких він вичитує мені за ту рецензію.

Та сама історія буде певне і з Жученком, бо В. Королів написав у „Раді“ відповідь на його статтю в „Дніпрових Хвилях“. Всі образливі вирази з статті Королева я повикидав, оставивши саме фактичне спростовання, але можна сподіватися з цієї історії великої історії.

А тут ще М. М. Грінченкова вчинила демонстрацію, надрукувавши в „Раді“ оповістку, що вона шукає заробітку — береться держати коректуру, переписувати рукописи, папери і т. и. Всяке знає, що коли людина береться за переписку, то очевидно вона вже з голоду помірає, бо цей заробіток дуже мізерний. Оповістка ця зробила в нашому громадянстві сен-

тацію, бо всі знають, що книжки покійного Б. Грінченка продаються на досить велику суму що-року; за виставу його пєс теж повинно збіратися чимало грошей.

Прочитавши цю оповістку, я напустився на С. Єфремова, який бачиться з М. М. Грінченковою мало не щодня і ні разу не сказав нікому, що вона в такому нещасному становищі, що мусить братися за переписку, щоб не вмерти з голоду. Єфремов відповів, що М. М. Грінченкова щодня добре обідає, має кватирю в 4 кімнати з електричним освітленням і він сам здивований її оповісткою, тим більше, що про всякі справи вона радиться з ним, а оповістку дала без його відома.

Для мене очевидно, що це демонстрація і причиною все ота пенсія Коцюбинському. Якби не було тут думки про демонстрацію, то М. М. Грінченкова моглаб сказати близьким людям, хоч томуж Єфремову, що їй треба шукати заробітку, то їй і без оповістки знайшлиб роботу, напр. перекладати щось на українську мову. Я запропонував їй через Єфремова перекласти для книгарні „За правду“ Француза, не знаю, чи візметься. Хоч це річ стара, але для народу буде дуже цікавою.

17 грудня.

Зробив вирізки з „Нового Времени“ та „Кievлянина“ статтей земляка А. Савенка, щоб читачі оцих моїх заміток знали, як „права“ преса ставилася до українського руху і як вона його освітлювала в очах уряду.

Тут треба завважити, що проґресивна російська преса ні єдиним словом не обізвалась на ці інсинуації і доноси і тільки одна „Рада“ мусіла оборонятись. А тимчасом жидів російська преса гаряче обороняє і закликає громадянство до загального протесту проти нападок чорносотенців на жидів.

„Новое Время“ 8 декабря 1911 р. № 12839.

Мазепинський рух.

Заступник голови київського клюбу націоналістів А. І. Савенко читав 5 грудня у Всеросійськім національнім клюбі доповідь про мазепинський рух на півдні Росії. Тема доповіди привабила

стільки слухачів, що саля клюбу була переповнена. Доповідь і дискусія переривалися оплесками, а заява зібрання до ради старшин при закінченню оголошена була буквально при громі оплесків.

— Не навчати, а тільки розказати Петербурґові хочу я, — почав п. Савенко, про свої враження і висновки з того, що бачив я на півдні Росії. 17 років життя в центрі Малоросії — Київі приводять до глибокого переконання, що мазепинський рух є надзвичайно реальною небезпекою для єдинства, а тим самим і для величі Росії. Звичайно питання це розглядають дуже легковажно. Одні — песимісти — кажуть, що „малороси" такі самі інородці, як фіни, поляки, і т. д. і назва „інородців" приложена до них навіть офіціяльно в циркулярі голови Ради Міністрів два роки тому. Але ціла російська історія доводить неправильність цього погляду. Другі — оптимісти — запевняють, що рух українофілів занадто нікчемний, щоб про нього серіозно говорити. Справа одначе не така проста.

Сучасні українмани всіма силами намагаються довести право українського „самостійного" народу на самобутнє політичне істнування. Наперекір старому літописцю Нестору, який каже, що славяни ділилися на 12 племен, але язик у них „бѣ единъ", українмани вважають українське „нарѣчіе" цілком самостійною мовою. З 20-х років минулого віку професори Василіянської школи в Умані стали научати, що „Малороси" народ цілком окремий, щось середнє між „русскими" та поляками, але до останніх далеко ближчі. Діячі Кирилометодієвського Братства в Київі Куліш, Костомаров, а також поет Т. Шевченко заявляють себе вже явними сепаратистами. В цьомуж напрямі пляновіше працювали члени Південно Західного Відділу Імператорського Русского Ґеоґрафічного Товариства: Чубинський, Драгоманов, Антонович, які збірали ріжні докази сепаратизму. А цими днями проф. А. Стороженко (?) отверто сказав, що Україна повинна бути королівством під еґідою Габсбурзького дому.

Деякі події та особи відіграли видатну ролю в розповсюдженні ідеї сепаратизму. Після закриття

відділу Ґеоґрафічного Товариства, поруч, у Галичині утворюється „Товариство ім. Шевченка" і „Українська політична партія". На чолі руху стає Мих. Грушевський, маґістр київського університету. Австрійський уряд утворює спеціяльно для нього особливу катедру при львівському університеті, по історії сходу Европи з метою пропаґанди мазепинських ідей. Перероблюють „українську" мову, вводять новий правопис фонетичний. Наша імператорська Академія Наук присуджує упорядчикові особливого „українського словника" Грінченкові почесну премію. Академік Шахматов діяльно і не без успіху працює в тому напрямі, щоб „малорусское нарѣчіе" визнати самостійною мовою. Польський письменник Ад. Шиманський заявляє, що Калужську, Орловську, Смоленську і Чернигівську ґубернії слід власне зачислити до польських земель, і академік Шахматов згожується з ним. (?) На півдні Росії у величезній кількості примірників розповсюжується „Записка про утиски української мови" складена акад. Коршем для Академії Наук. Останніми днями Академія Наук друкує Євангеліє на „українській мові" і фонетичним правописом! А на історично-філолоґічному факультеті університету св. Володимира пять головних катедр занято запеклими мазепинцями. (?) З ученої катедри студентам говориться, що храм Василія Блаженного в Москві є найвидатніший твір „українського" мистецтва!

Народ ще вірний інстинктово загально-російській національній ідеї, але якщо так піде, то за 15—20 років його в кінець здеморалізують. Центр — Київ уже розпропаґандовано. Український клюб з фальшованими лірниками, кобзарями та бандуристами, три „українські" книгарні, багато „Просвіт" українських по Малоросії роблять гарячу працю. Головні пружини невловимі, бо вони в східній Галичині. І коли проект заснування там „українського" університету дійсно збудеться, то Малоросія напевне буде втрачена. Як писав Грушевський в 1906 році, Україна повинна бути автономною провінцією Австрії. (?)

Після цього всього не дивна заява покійного П. А. Столипіна, на принаттю київського націо-

нального клюбу, що є документи, які доводять, що мазепинський рух у Росії підтримується пруськими марками. В сепаратистичних змаганнях українцям допомагають гаряче австріяки, німці, поляки і жиди. Тоді як наші діячі ґр. В. Бобринський, проф. А. Стороженко і багато инших не можуть навіть поїхати в Галичину, де їх пильнують австрійські жандарми, п. Грушевський вільно живе і ще вільніше аґітує по цілій Росії для її розділу.

— Я закликаю вас, панове, гасити пожежу... поки не пізно, закінчив А. І. Савенко.

Підчас дискусії п. Толстой висловив жаль, що наше дипльоматичне відомство не робить жадних реальних заходів вплинути на Австрію для припинення аґітації в Галичині. І. А. Баженов вважає сучасний стан тільки етапом у довгій упертій боротьбі німецького Михеля з усеславянським Іваном. До розділу Великої й Малої Росії всеж таки не повинно дійти, згідно з його словами. Д. Вергун підкреслив, що за Академією велика провина: етноґрафічна карта Закарпатської Руси складена нею умисне фонетичним правописом.

Напослідок зібрання клюбовій раді подано заяву, в якій члени клюбу просять видрукувати доповідь А. І. Савенка і дискусію з приводу неї окремою брошурою і розповсюдити її серед членів законодатних установ і громадських діячів та довести зокрема про вислухані на зібранні факти до відома міністерства закордонних справ і внутрішніх, народньої освіти та св. Синоду.

Кіевлянинъ 17. XI. 1911, № 318.

Думи і настрої. XVIII.

Де головний ворог?

П. Крамарж сказав правду в розмові з співробітником „Нов. Врем." про значіня мазепинського руху. „Польське питання — це питання окраїнної політики для Росії, сказав він, — але так звані галицькі українці хотять вразити російський народ у саме серце і розколоти росіян надвоє".

Справді, це-ж основне питання в житті „рускаго" народу і „русскої" держави і разом — основ-

на небезпека. Коли ми кажемо, що Росія — „русская“ держава, то ми спираємось не тільки на наше почуття і палке бажання, але й на факти історії і статистики. Ми вказуємо, що велика „русская“ держава утворена великими зусиллями і великими жертвами „русскаго“ народу і що тепер в Росії 2/3 населення „русскіе“. І минуле і сучасне Росії — за нас, за наш ідеал національно—„русской“ держави. В цьому ми бачимо величезну і спасенну перевагу Росії над імперією Габсбурґів, де пануюча нація, німці становлять менше 1/4 всього населення держави.

Перед такими міркуваннями войовничі інородці та їх наймити булиб цілком безсильні, якби їм на допомогу не прийшов мазепинський рух. Ми кажемо: в Росії на 50 міліонів інородців приходиться 100 міліонів „русских“. А ґазета „Рѣчь“[54]) на це відповідає: українці і білоруси теж інородці і їх 30 міліонів, отже „русскихъ“ в Росії всього 70 міліонів і 80 міліонів інородців. Зрештою „Рѣчь“ нараховує в Росії 90 міліонів інородців.

З цього ясно видно величезну небезпеку мазепинського руху. Польське, вірменське, фінське та инші питання — все це питання чисто окраїнні, себто другорядні. Мазепинське питання бє Росію в саму основу її великодержавности. Не польська, фінська та инші окраїни дали Росії її величність. Швидче навпаки, ці окраїни завжди підточували величність Росії. Величність Росії утворилась на єдності „русскаго“ народу і початок російської великодержавности поклало 8 січня 1654 року приєднанням Малої Руси до Московської держави. Російські центротяжні сили зробили тоді для політичного істнування „русскаго“ народу те, що инші европейські народи (німці, італійці) могли зробити для себе тільки 200 років пізніше. І от, тепер мазепинський рух намагається зруйнувати національну, культурну, політичну єдність „русскаго“ народу, се-б-то, кажучи иншими словами, намагається зруйнувати великодержавність Росії. От де наша найбільша небезпека.

[54]) Орґан Каде-тської партії.

Мазепинський рух росте. З цим треба згодитися. Про це треба кричати. На жаль, російська державна влада зостається глухою й сліпою щодо цього найнебезпечнішого руху. Мазепинство з своєї галицької бази розлазиться по цілій південній Росії. Спираючися на діяльну допомогу поляків, та німців (на жаль не тільки австрійських, але й пруських') мазепинці працюють дуже енерґічно. В самій Росії вони добре впорядили ряд передових баз, нові позиції, з яких головною є школа. Компетентні люди кажуть, що в нас серед народніх учителів є загрожуюче великий відсоток мазепинців. На цю царину пропаґанди проводирі мазепинства звернули особливо серіозну увагу. В народ мазепинці пустили штучно нафабрикованих „народніх співців". Паралельно з цим з усіх сил утворюється культ Шевченка. На могилу автора „Кобзаря" орґанізовуються цілі прощі і там цілеліто співають шевченківський заклик:

„Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кровю
Волю окропіте".

А влада мовчить, наче це її зовсім не обходить. Більше того, влада уперто заперечує мазепинський рух, уперто вважає його вигадкою дотепних людей. Коли я в Петербурзі говорив про небезпеку мазепинського руху одній дуже високопоставленій людині, від якої багато дуже залежить в житті і напрямі нашої школи, то бесідник мій недовірливо усміхався і спитав мене: — „Невже можна надавати значіння цьому безґрунтовному рухові?" В минулому році в Київі для покійного П. А. Столипіна складено на особливе замовлення, пропамятну записку про мазепинський рух. В складанні цієї записки близьку участь приймав покійний Б. М. Юзефович, який про мазепинство говорив тоном іронії, як про щось таке, що цілком не заслуговує уваги з боку влади.

І мазепинський рух, не зустрічаючи перепон на своїм шляху, вільно собі розвивається.

Щож треба робити? Як боротися з мазепинством? Щодо цього треба йти шляхом австро-угорської влади. Австро-Угорщина боїться галицько-

„русскаго“ ірредентизму. Боючися втратити Східну Галичину вона рішила здушити „русскую народность“ в цій „исконно-русской области“. Але Росія повинна в такій же мірі боятись україно-мазепинського ірредентизму. Бо все хилиться власне до цього. Ще не так давно українофіли не йшли далі мрій про якусь культурну „самобытность“ Малоросії. Потім зявилися політичні програми українофілів, причому ще в 1906 році проводир мазепинства п. Грушевський в опублікованій ним програмі говорив тільки про широку державного характеру автономію Малоросії з особливим „українським“ соймом у Київі, з особливою українською церквою і т. д. Тепер діло пішло далі і нині програмою мазепинства є утворення особливого „українського королівства“ від Карпатів до південної Волги і Кавказу, під скипетром Габсбурґів. Цю програму, яка є програмою зруйнування єдиної великої Росії, запекло підтримує Австрія і ввесь польський світ.

Так в історії мазепинства завжди було. Передтечі Мазепи Виговський і Дорошенко намагалися опертися на Польщу (перший) і на Туреччину (другий). Сам Мазепа вирішив опертися на Швецію. Сучасні мазепинці всі свої пляни і мрії звязали з імперією Габсбурґів. Чи можемо ми ставитися до цього байдуже? Коли Австрія, боючися втратити Галичину, розпочала нечувані утиски проти „русскаго“ національного руху, то чому-ж ми зостаємося такими неповорушними перед страшною небезпекою мазепинської пожежі по цілій Малоросії, перед небезпекою, що загрожує єдинству й великодержавності Росії? В той час, коли Австрія, країна „конституційних свобід“, немилосерно душить всякий прояв „русской“ самосвідомости в Галичині, у нас мазепинство користується всіма свободами і недоторканостями. Чи можна вести боротьбу при таких неоднакових умовах? Подивіться, що робить австро-польська влада з „русскою“ пресою в Галичині? Гноблючи „русскую“ пресу, Австрія мотивує це тим, що „русская“ аґітація в Галичині загрожує цілості Австрійської імперії. Ну, а мазепинська скажена пропаґанда хіба не загрожує цілості Російської імперії? Що-ж ми так

панькаємося з цим рухом? Чи можна дивитися з такою байдужістю на те, що мазепинці захоплюють щораз нові позиції в шкільній справі, особливо в народній школі? Або от приклад: Австрія негайно висилає за межі держави „русских", запідозрених у спочуттю до „русской" партії. А таким діячам, як ґраф. В. А. Бобринський, в'їзд у межі австрійської держави цілком заборонено під карою негайного замкнення в тюрму. У нас же пп. Грушевські та инші австро-польські-мазепинські емісари преспокійно їздять по краю і керують цілою мазепинською пропаґандою і ніхто їх і пальцем не займе! Австрія утворила з Галичини мазепинський Пємонт, яким користуються обєднані вороги „русскаго" народа, як тараном для зруйнування єдинства і цілости Росії. А ми, схрестивши руки, непорушно стоїмо і співаємо: „Їж мене, собако!"

Друг Австрії, п. Крамарж, говорючи про велику небезпеку для Росії мазепинсько-галицького вогнища, приходить до того висновку, що між Росією і Австрією може вибухнути війна за Галичину, бо тут готується небезпечний „антирусскій" осередок, полумя якого повинно перекинутися в південну Росію і запалити розрухи і повстання в самім „русском" народі. Закінчив п. Крамарж свою розмову з співробітником „Нов. Врем." висловом здивування з приводу того „недбальства і байдужости", з якими російське громадянство ставиться до мазепинського руху.

От слова, під якими треба підписатись обома руками і які треба невпинно повторяти. Помиляється тільки п. Крамарж, коли каже, що в Галичині „готується небезпечне вогнище антирусске". Ні, воно вже готове і полумя пожежі вже розлазиться по всій Малоросії. Національно державна самооборона великого „русскаго" народу наказує нам, що необхідно рішучо боротися з мазепинством.

А. Савенко.

20 грудня.

Помер А. Тесленко. Це величезна втрата для нашої літератури. З нього міг би виробитися не-аби-який повістяр, як

би йому судилась инша доля, а власне якби в Росії були инші порядки...

Самородок селянин-козак, Лохвицького повіту с. Харківець, що самотужки вибився на вчителя парафіяльної школи і почав писати чудовою народньою мовою яскраві своєю талановитістю оповідання.

Підчас революції 1905 року він, кажуть, намовив селян арештувати справника (начальника повіту), а коли прийшло „успокоеніе“, то мусів тікати і жив нелегально в Київі. Він тоді днював і ночував у нас у редакції.

Коли закрили „Громадську Думку“ і запечатали редакцію, ми хотіли оселити його у лісничого Б. Іваницького в державному лісі на Київщині. Спочатку він згодився, а коли довідався, що там ліс сосновий, то рішучо відмовився, кажучи:

— Я думав, що там ліс такий, як у нас, а він сосновий. Там дьохтем тхне і пташок нема. Не хочу. Краще поїду додому до діда на пасіку, в наш ліс, повний птаства та пахощів. Може мене там не знайдуть.

Поїхав. Там його знайшли, арештували і без суду заслали на Сибір. У Московській пересильній тюрмі спав на холодній, мокрій цементовій долівці і дістав гнійний плеврит, потім туберкульозу. Через три роки вернувся зовсім хворий. Коли зайшов у редакцію, то я його не пізнав, так він змінився: зморщився, схуд, зосталися тальки ті самі прекрасні очі. А до заслання я часто, так, щоб він не бачив, милувався його гарним обличчям і чисто козачою статурою.

В лікарню нізащо не хотів лягати. Оселився вдома: з старим, слабим батьком, без лікарської допомоги, без усякого догляду і нарешті вмер.

В останніх оповіданнях своїх, які без сліз не можна читати, описував своє заслання, хворобу.

Шкода, велика шкода!

Отак я боюся, щоб передчасно не вмер і С. Пригара (Микола Голобородько), талановитий гуморист, але, на жаль, не тільки туберкульозний, а й чудний якийсь.

Я рз-у-раз прошу, умовляю його писати гумористичні

фельєтони, а він уважає нижче своєї гідности „зубоскалити", як він каже, і не надає своїм прекрасним фельєтонам ніякого значіння, а добивається, щоб ми друкували його нудні публіцистичні статті, які він чомусь підписує жіночим псевдонимом „Марія Войцеховська". Очевидно, крім туберкульози у нього є й психічна ненормальність. Бачить же він, що всі залюбки читають його фельєтони, милуються ними, вихваляють їх, а на його публіцистику ніхто й уваги не звертає. А тимчасом він уперто вимагає друкувати свої статті і зго́жується написати фельєтон тільки тоді, коли ми надрукуємо його маловартну публіцистичну статтю. Я намагаюся зблизитися з ним, закликаю його до себе на понеділки. Часом він прийде, сяде собі в куточку і дивиться на всіх зпідлоба, як той вовк, і непомітно втече. Рідко-рідко, коли принесе фельєтон, хоч я йому за них і платню визначив більшу, ніж иншим співробітникам і в грошах він, видно, має недостачу.

А шкода, бо з нього міг би виробитись не-ябиякий фельєтонист-гуморист, як би він зрозумів, у чому полягають його здібності, та в цім напрямку і працював би над собою.

1912 РІК.

2 січня.

Чорносотенна преса мало не щодня лементує про „мазепинців", що вони надумали відірвати Україну і заснувати своє королівство, чи князівство під протекторатом Габсбурґів. „Новое Время", „Кіевлянин", „Московскія Ведомости", „Свет" ведуть перед, а за ними і всяка провінціяльна дрібнота підтягає.

Уряд, добре освідомлений про український рух, поки що не зважає на це цькування. Уряд певний, що рух наш не політичний, а культурний. В найгарячіші часи визвольних років українці вимагали тільки широкого самоурядування, себто автономії, а про самостійну державу у нас ніколи й думки не було.

Чорносотенні малороси, як Савенко, почали тепер називати себе „богданівцями" в память Богдана Хмельницького, який приєднав Україну до Москви, протиставляючи себе „мазепинцям", які ніби то хотять відірвати її від Росії.

Але по суті вони не „богданівці", бо Богдан приєднав Україну на автономних основах і відстоював автономію України. В дійсності Савенко і Ко—Брюховецькі, що запродували Україну за дворянство, за „чини" та всякі вигоди.

В дійсності ми „богданівці", бо ми від самого початку відродження української свідомости далі автономії не йшли. Творці і сучасники „Історії Русов", Кирило Методіївське братство, були автономісти-федералісти; Драгоманов і Грушевський у своїх працях раз-у-раз були автономістами, а не сепаратистами і з політикою Мазепи нічого спільного не мали.

Требаб нам цей погляд проводити в пресі, але страшно, що адміністрація буде штрафувати нас за автономізм.

Але що- робити? Треба-ж нам доводити, що ми не були ніколи і не єсьмо сепаратистами і не думали ніколи відриватися від Росії, а раз-у-раз мріяли тільки про широке самоврядування — автономію.

Тимчасом щоденний ґвалт чорносотенної преси робить вплив. Дрібні адміністратори починають тиснути все українське, вважаючи його за мазепинство, за зраду державі.

Інспектори шкіл забороняють учителям передплачувати українські ґазети та книжки, роблять труси по кватирах учительських і загрожують позбавити посади, коли й надалі помітять нахил до українства. Справники забороняють українські спектаклі, концерти. На шкільних ялинках заборонено співи і деклямацію по українському.

Одно слово вертаються часи зперед 1905 року.

Але все це ми вже чули й бачили і перебули. Певне перебудемо й це лихоліття!

6 січня.

В понеділок на журфікс зайшов до мене др. П. І. Немоловський, що приїхав з Басарабії на свята в Київ.

Коли посходилися люди, переважно співробітники „Ради", то він почав докоряти нам, що ми зовсім не реальні політики, що ми своєю опозицією до уряду, до Думи Державної

тільки шкодимо українському рухові. Він доводив, що нам треба йти поруч з урядом, бо від уряду ми швидче добудемо пільг, ніж від кадетів, яким ми підтакуємо. Цю саму думку раз-у-раз проповідує і М. І. Міхновський.

Хтось завважив, що ніхто не заважає йому завести правий український часопис і там проводити свою реальну політику.

На це він відповів, що люди його поглядів сидять на посадах, не мають змоги писати, а за гроші не наймеш правого студента, щоб писав, це тільки лівих студентиків можна найти за дешеві гроші.

Відповіддю на це був дружний веселий сміх, так, що й він сам розсміявся.

В. М. Леонтович теж опонував Немоловському, але завважив, що очевидно організація правих українських елементов на часі і прочитав нам листа Вас. Федор. Русинова, багатого лохвицького поміщика.

Русинів пише, що його дуже вразила постанова Полтавського ґуберніяльного земського зібрання не премірувати сільсько-господарських книжок на українській мові. Він пропонує заснувати українську праву партію або хоч завязати підчас виборів в 4-ту Думу такий бльок, щоб проводити в Думу людей, які зобовяжуться щиро відстоювати українську школу.

Щасти Боже! Я від щирого серця вітатиму такий бльок, бо тільки тоді ми здобудемо школу свою, коли люди всіх політичних напрямів візьмуться за цю справу.

8 січня.

Цими днями був я в Кононівці.

Вечорами приходили приятелі — дядьки — селяни побалакати про те, про це, розпитатись, порадитись про свої справи, почути, що робиться в городі, що чути про Думу і т. ин. З цих розмов виявилось, що за останні роки, тобто після визвольного руху, в селі настала така деморалізація, про яку перше й чутки не було.

Розказують мені, наприклад, дядьки, що за волосного

суддю від Кононівки вибрали Петра Малинку. Я страшенно здивувався, бо цей Петро наостанніший, найгірший у селі чоловік. До революції це був злодій конокрад і притім надзвичайно нахабний. Підчас революції це був найенерґійніший революціонер, що невтомно розвозив проклямації, які йому приставляли всякі жовтороті аґітатори всяких партій. Як настало „успокоеніе", він зробився аґентом пристава (поліційного комісара), шпигом і зводив рахунки з своїми ворогами, які не похваляли його діяльности як злодія, або як революціонера. Все село він державав під страхом, бо всякого міг підвести під висилку на підставі „усиленої охрани". Якось при моїй допомозі насмілилися селяни зробити приговор, щоб виселити його, як „порочного" члена, бо селяни мають по закону право видаляти з своєї громади шкідливих членів. Але пристав настукотів, налякав і селяни побоялися підписуватися на приговорі, а хто мав необережність підписатись, того Малинка привселюдно бив мало не до смерти, або обкрадав до ниточки і все йому сходило.[55]) Коли якось машина зарізала одного дядька, що попав під поїзд разом з Малинкою, то все село страшенно жалкувало, що машина обминула Малинку.

І от цього Малинку вибрали в кандидати на суддю.

— Ну, нащо ви його вибрали? Невже кращого не знайшли?

— Та кращий не піде, бо й хазяйство пропаде і розіпеться чоловік, ставши суддею. Ото-ж хто судиться, то безпремінно повинен напувати суддів та купувати писаря, бо інакше діла не виграє. А коли й виграє, присудять йому скільки там рублів, скажемо, за шкоду, спаш чи що, то доти не виїде помошник старшини правити по „исполнительному" (екзекуційному) листу, покіль не віддаси йому половини суми. Отаке тепер настало. А найгірше те, що тепер можна купити собі на всяке діло свідка, який і присягне, що бачив і чув те, чого й зовсім не було. Такого перше не бувало. Ну, судді, писарі,

[55]) В 1918 році він став большевиком, а коли знов настала українська влада, то селяни гуртом на сході вбили його.

то бували всякі, а таких ложних свідків, щоб присягали — рідко, рідко бувало, а тепер — скільки завгодно!

— Ну, питаю, — і буде Петро за суддю?

— Ні, відповідають, — не буде, не затвердив земський (селянський начальник).

— Слава Богу, хоч земський не допустив злодюги в судді.

— Не допустив, бо Петро не дав десятки (10 рублів) хабаря.

— ?!

Я хотів спитати —„Невже?“, але згадав, що в Перешорах земський начальник Степанов буквально грабує всіх, хто у нього судиться й не судиться. В одного бере дурно десятину землі, другого заставляє дурно виорати, в третього бере без грошей насіння і так обробляють, збирають і звозять йому десятки десятин.

А спробуйте підняти діло, то ніхто не признається, бо всі бояться. Так залякали людей підчас „успокоенія“.

Коли побуваєш у селі, наслухаєшся про теперішні сільські порядки, то аж страх бере. Це-ж повна деморалізація, це-ж загибель! Який цьому буде кінець, я й уявити собі не можу![56])

Це-ж треба десятків років законности, щоб навернути село на праву путь, або якихось надзвичайних ліків, щоб вигоїти село від цієї кричущої деморалізації.

9 січня.

В Києві, в 1913 році має бути областна сільсько-господарська та промислова вистава.

Задумали ми від трьох наших книгарень (Київської Старини, ЛНВістника та „Часу“) зробити спільний павільон і торгувати в ньому підчас виставки книжками та всякими кустарними[57]) виробами.

Коли розпитались у досвідчених людей, то виявилось, що павільон, добре збудований в українському стилі і такий

---

[56]) Цей „кінець“ ми побачили підчас революції 1917—20 рр.
[57]) Домашніми.

за великий, щоб у нього можна було заходити публиці, коштуватиме не менше 5 тисяч рублів. Що самий проєкт коштуватиме не менше тисячі рублів, бо всі орнаменти, горорізьбу, визерунки треба зробити у великому маштабі, додержуючися пильно розмірів, щоб майстрі змогли оце все виробити.

А тимчасом книгарні наші більше як по 500 руб. кожна не можуть асиґнувати на виставу. Все таки ми вирішили оповістити конкурс на ескізи такого павільону, щоб заручитись у виставочного комітету місцем.

Один з членів комітету сказав нам, що коли ми покажемо комітетові гарний проєкт павільону, то нам дадуть і місце гарне та може ще й дурно, а коли павільон наш буде якийсь простенький, незґрабний, то запхнуть нас кудись у глухий куток.

Ото-ж ми й вирішили, що попереду треба заручитися місцем, придбати проєкт павільону, а тоді може й гроші знайдуться. Думка така, що може „Товариство підмоги літературі, науці і штуці“ вишукає грошей. Радилися ми про це з В. М. Леонтовичем, але він не сподівається добути грошей від В. Ф. Сіміренка, а подав думку звернутися до Полтавського Земства, може воно увійде в нашу спілку і виставить свої кустарні вироби. Та навряд чи набереться тепер хто сміливости йти в спілку з „мазепинцями“!

10 січня.

На конкурс прислано тринадцять проєктів. Жюрі, що складалося з малярів: Холодного, Кричевського та Бурячка, присудило премію інженер-архітекторові Шехоніну, який дав проєкт під девізом „Хмара“.

Проєкт, справді, гарний, але чи добудемо ми грошей, щоб його збудувати?

Тимчасом подаємо проєкт виставочному комітетові з проханнями відвести нам місце.

11 січня.

На відповідь В. Королева М. Жученкові з приводу трупи Садовського в „Дніпрових Хвилях“ знов зявилася стаття Жученка, в якій він знов коле Садовського.

Прочитавши цю відповідь, Садовський розпалився і написав до „Ради“ в формі листа до редакції відповідь Жученкові. Садовський великий артист, але відповідь його, написана в гумористичному тоні, з літературного боку дуже слабенька. Умовляв я Садовського, по приятельськи, не друкувати її, не звертати уваги на Жученка, але він гаряче вимагає, щоб „Рада“ надрукувала його листа.

Я відповів йому, що за заведеними звичаями, він повинен післати свою відповідь у „Дніпрові Хвилі“, а коли там не згодяться надрукувати, то „Рада“ надрукує з приміткою, що лист був післаний до „Дніпрових Хвиль“, але там його не схотіли друкувати.

Садовський страшенно розсердився на мене, а редакція з свого боку незадоволена, що я обіцяв Садовському надрукувати його листа. Павловський рішучо сказав мені, що він протестує і не буде друкувати відповіді Садовського.

На це я, сміючися відповів, що за приводом Столипіна, я розпущу на пів години редакцію і на основі § 87[58]) надрукую листа Садовського, коли „Дніпрові Хвилі“ відмовляться. Цей мій дотеп привів усіх у веселий настрій, на тому протест і скінчився та певне вже ніякого конфлікту з цього приводу не вийде.[59])

Передплата на „Раду“ йде млявіше, як торік: сьогодні число передплатників на 400 менше, ніж торік у цей день. Може це через те, що торік публика була підогріта нашою відозвою і кинулася підтримувати ґазету, а тепер ми ніяких заходів не робили.

А може це результат цькування націоналістів, бо публика наша так залякана „успокоєнієм“, що не може обороняти своїх законних прав, а про оборону права передплачувати свою ґазету і мови не може бути, бо начальство в ту-ж мить вижене з посади. Тільки незалежні люди можуть безкарно передплачувати свою ґазету, але до незалежних не можна віднести селян, бо в них волосне начальство та полі-

---

[58]) Австрійський § 14.

[59]) Кажуть, що лист М. Садовського був надрукований у „Дніпрових Хвилях“, хоч сам я його не бачив.

ція силою видирають з рук „Раду" і не пускають її через волосну почту.

От і видавай при таких умовах ґазету!

Др. М. П. Левицький, пише, що з того часу, як його звільнили з посади, він не може зібрати стільки передплатників, як торік, бо службовці бояться. Др. Левицький постраждав через донос „Нового Времени". Якийсь падлюка написав кореспонденцію, в якій каже, що вся Волинь в руках мазепинців, які готують ґрунт для вступу австрійського війська, а для переговорів з австрійським урядом мають на границі в Радзивилові свого аґента лікаря.

Після цього доносу з Петербурґу наказали „немедленно" перевести дра Левицького з границі, хоч у кореспонденції не найменовано було лікаря. Якби уряд вірив у зраду дра Левицького, то вчинив би слідство, але він знає, що це брехня, а всетаки догоджає націоналістам.

От часи!

12 січня.

З Петербурґу прийшла звістка, що Левка[60]) не хотять приняти до університету. Градоначальник дав йому свідоцтво „благонадійности"; Левко приклав його до прохання в міністерство і вже радів, що вступить до університету й буде працювати над кістками, які повикопував літом.

А тепер у міністерстві сказали, що Левко належить до партії соціялістів-революціонерів, а через те його не приймуть до університету.

Ніколи хлопець не був с.-ером і от на основі помилки шпигів його вважають за соц.-революціонера.

Але яку тепер тактику взяла Охранка: одною рукою пише свідоцтво „благонадійности", а другою — донос, що людина „неблагонадійна"!

Господи, от порядки!

Все держиться, все основується не на законах, а на таємних доносах. Якби Левка не приймали на законних осно-

---

[60]) Мого сина.

вах, то так би й було, хлопець поїхав би собі в Париж, як йому радить проф. Вовк. А тепер треба шукати протекції, бо це єдиний шлях паралізувати тайні атестації Охранки. Протекція тепер — усе, а закон — ніщо! Ну, й часи!

Треба знов їхати в Петербурґ шукати всяких ходів.

13 січня.

Ще неприємність! Якось приніс С. Черкасенко фельєтон. Я поглянув та й кажу — знов про Савенка? Пораб уже покинути його, бо обридли оті чорносоотенці. Потім, читаючи далі, я завважив Черкасенкові, що він вживає страшенно грубих виразів, які аж вуха ріжуть. Він відповів, що коли хочемо писати народньою мовою, то мусимо терпіти й грубі вирази. Я навів йому приклади, що Тесленко, Майорський, Васильченко пишуть чисто народньою мовою, а грубости там нема, а навпаки, така мякість, лагідність.

Другого дня Черкасенко написав фельєтон, в якому переказав свою вчорашню розмову з редактором і для сміху написав мовою Тесленка та Майорського про події в Думі, промови Мілюкова, Родічева і т. д.

Я про нього й забув, коли це, несподівано, прийшов лист від В. О. Піснячевського, в якому він страшенно обурюється, що в фельєтоні Черкасенка висміяно його, Піснячевського, докоряє редакції, що вона неможливо нечемно поводиться з своїми співробітниками і каже, що коли не надрукують його відповіді Черкасенкові, то він навіки зрікається писати в „Раді". При тім відповідь чисто особиста, страшенно лайлива, а головне, зовсім безпричинна.

Я вияснив у листі до Піснячевського усе, як було, довів йому, що ніхто його на думці не мав, але досі відповіді від нього ніякої не маю.

Просто, наче збожеволів чоловік!

15 січня.

Вчора пішли ми з проф. М. С. Грушевським на журфікс до В. М. Леонтовича і застали там скількох його родичів, поміщиків з Полтавщини. Коли почалась розмова, то вияви-

лось, що родичі ці читають тільки „Кіевлянина“ та „Новое Время“, відтіля черпають всю премудрість і очима цих поважних ґазет дивляться на все.

В. М. Леонтович, проф. Грушевський та я розмовляли по українському і очевидячки це навернуло розмову на „мазепинство“. Чорні родичі В. М. Леонтовича, за Савенком та Шульгиним, почали говорити, що вони дуже люблять мову, пісню українську, але не розуміють, на що це ми, „українофіли“ хочемо цю мову запровадити до шкіл, що це загрожує цілості держави, яка уявляеться їм монолітом. Їх лякае, що „мазепинство“ росте і так тепер поширилось, що стало помітне в Київі скрізь: на вулиці, в трамваях, і т. д.

Ми доводили, що очевидячки, це не штучно вигаданий рух, а орґанічна потреба, бо інакше рух цей не ширивсяб так. Не вважаючи на те, що незабаром буде 200 років, як цар Петро заборонив уперше друкування українських книжок; що протягом цих двох століть не раз забороняли українську літературу, а проте вона розвиваеться й шириться.

Один з братів В. М. Леонтовича висловився, що він добре знае, що обвинувачення в державній зраді і відбіранні „пруських марок“ розповсюжуються безпідставно, що це вигадка, але він гадае, що наш рух підтримують жиди, коли не матеріяльно, то як аґенти „українофільства“. Ми доводили йому, що в дійсності виходить якраз навпаки: жиди суть у нас найбільшими й найщирішими аґентами обрусіння і нам вони далеко страшніші, ніж кіевлянинці та нововременці. Бо чорносотенці вигадують на нас такі брехні, яким навіть і уряд не вірить; накликають на нас всілякі скорпіони, але їх аґітація зовсім не впливае на широкі кола громадянства і мало чим нам шкодить. А „Речь“, „Кіевская Мысль“, „Одесскія Новости“ та инші жидівські ґазети, що несуть світло й свободу, які мають величезну кількість читачів, володіють російським громадянством, впливають на нього, а тимчасом до нас вони ставляться вороже. Поки що вони не виступають одверто проти українського руху, але вони його умисне замовчують, ніколи й слова не надрукують про нього, ніколи не виступлять в оборону його — так, наче цього руху зовсім нема.

Не страшні нам Меньшікови та Савенки, нам страшні Гесени (редактор „Речи“), Куґелі (завідуючий редакцією „Кіевской Мысли“). Нам страшні люди з проґресивною репутацією, які ще терплять українство для домашнього обиходу і ніколи не пустять його в школу, боячися, що може виробитись окрема українська культура. Вони, натурально, не вірять брехням про державну зраду, про розкол держави, але вони добре розуміють, що коли розівється українство, то вони втеряють найбільший ринок для своєї літературної продукції; вони не можуть помиритися з думкою, що москвич, туляк, який схоче переїхати на Україну — чи за суддю, чи професором, повинен буде попереду навчитися нашої мови і т. д.

Централізм проґресивних елементів може зробити з Росією те, що зробив революційний Париж з Францією, забивши рух провансальський та кельтський (бретонський).

16 січня.

Радилися ми вчора (на зібранні Старої Громади), що робити з хатою на Тарасовій могилі, бо вона вже вимагає ремонту. Одні напосідались, щоб поставити гарну камяну хату в українському стилі, а я доводив, що й стара хата після невеликого ремонту ще простоїть багато років, а краще гроші затратити на те, щоб купити садибу Івана Ядловського, сторожа могили, яка відділяє могилу від Дніпра. Хто знає, як воно буде в будучому. Може Іван Ядловський комусь продасть, або його діти не схотять дурно пускати публику на могилу через свою садибу, тоді доведеться обходити дуже далеко кругом. Я доводив, що треба купити цю садибу і зробити сходи на гору по тій стежці, що тепер іде через Іванову садибу.

Нарешті всі згодились і просили В. П. Науменка, юридичного властителя могили, поєднатися з Іваном і заплатити йому хоч і тисячу рублів та швидче зробити купчу (контракт), а хату на могилі перекрити і дещо підправити в ній зпадвору, в середині-ж вона ще добра. Порішено й сходи на самій могилі зробити з ґраніту, бо деревяні недовго держуться і вимагають раз-у-раз ремонту.

Нарада наша була в хаті дра Г. Г. Квятковського, в якого всі кімнати завішані чудовими образами. Справжня мистецька ґалєрея, яку оцінюють люди в кілька тисяч рублів.

Шуткуючи я порадив Г. Г. Квятковському заповідати всі картини (образи) свої в Музей Наукового Товариства. Він каже, що згодивсяб залюбки, якби Товариство мало своє помешкання. На це я відповів, що я заповідаю свій домок, а він нехай заповідає картинну ґалєрею. Він охоче згодився, та не знаю — хто кого переживе — чи др. Квятковський Наукове Товариство, чи воно його?

Можливо, що аґітація націоналістів таки досягне свого, а вони найбільше ворогують проти цього Товариства, бо воно працює, чи, краще сказати, має на меті працювати над українською наукою. Має на меті працювати, а в дійсності ніхто там не працює і ніякого Товариства нема, коли нема М. С. Грушевського. А коли він приїздить, тоді бувають і реферати і загальні збори. Без нього нічого нема, бо всі бояться, що втеряють посади професорські, стипендіятські, учительські, коли їх запідозрять в праці на користь „мазепинців".

3 лютого.

Вчора я повернувся з Петербурґу, де пробув два тижні в клопотах за сина, якого не приймають до університету.

Перед виїздом у Петербурґ, я взяв у В. М. Леонтовича листа до члена Державної Ради від Полтавщини М. Д. Шклярева, якого полтавці вважають за дуже порядну людину і навіть з українськими симпатіями.

Крім того В. М. Леонтович звернувся до брата свого Костя Миколаєвича, що має репутацію правого октябриста,[61]) приблизно з такими словами:

— Ти переконаний оборонець істнуючого уряду — найди спосіб направити помилку цього уряду відносно сина Євгена Харламповича. Ти особисто знаєш Левка, знаєш, що він не революціонер; може ти даси рекомендацію до якої небудь впливової особи?

---

[61]) Партія 17-го октября (жовтня), коли вперше оголошено маніфест про конституцію.

Кость Миколаєвич охоче згодився написати листа до свого доброго знайомого, хорольського дідича, ґрафа І. І. Капніста, члена Державної Думи. В листі тому він написав, що особисто давно знає Левка, що хлопець захоплюється археольоґією і обвинувачення його в революційності є помилка. Далі пише: „Я, як переконаний сторонник істнуючого уряду, щоб не збільшувати число його противників, прохаю вас, поклопотатись, аби ця помилка була направлена“.

Приїхавши в Петербурґ 18 січня, я зараз здобув адреси Шкляревича та Капніста і поспитав по телефону, коли їх можна бачити.

По всіх канцеляріях в Петербурзі, раніше першої години дня у жадного бюрократа нема прийому; „вибранці-ж народні“ очевидно, щоб показати, що вони дуже заклопотані і багато працюють, призначили мені прийом від 10—11 години ранку.

Граф Капніст, дуже багатий полтавський землевласник, займає велику кватирю, обставлену старовинними меблями, які я мав час розглянути, бо таки довгенько довелося мені його ждати в гостинній. Хоч я приїхав до нього в 10½ годин, але він, очевидно, ще спав, бо не скоро вийшов до мене і, як помітно було, саме тільки зробив свій туалет.

Він попрохав у мене вибачення (звичайно по московському), що ще не читав листа К. М. Леонтовича, якого я передав йому через льокая з своєю карточкою, і взявся читати.

Прочитавши листа, він дуже уважно почав мене розпитувати, в чім обвинувачують Левка; коли я йому розказав, додавши, що це все результат непорозуміння, то він висловив своє здивування і недовіря. Він ніяк не міг припустити, щоб систематично чеплялись до хлопця, без усякої з його боку провини. На це я йому відповів прикладно:

— Ви К. М. Леонтовича знаєте добре, чи можна підозрівати його в чомусь проти уряду?

— Ну, розуміється, ні...

— А чи відомо вам, що підчас приїзду „государя“ в Київ, у Костя Миколаєвича зроблено трус з наказом арештувати його, не зважаючи ні на які наслідки трусу?

— Та не може бути?

— Вірно. Не арештували його тільки тому, що спізнились: поліція зявилася до нього в 4 годині рано, а в 12 ночі він виїхав у маєток.

— Як, предводителя дворянства (маршалка)?

— Як бачите. Налякали жінку, дітей.

Я, само собою, не висловив йому свого жалю, що Костя Миколаєвича не посадили. Нехай би його попоїли блощиці в участку, побачилиб ми, яким би він тоді був „переконаним сторонником істнуючого уряду“.

— Це все, очевидно, той Кулябка наплутав...

— Так, кажу, коли Миколай Павлович[62]) казав, що Росією правлять столоначальники, то тепер сміливо можна сказати, що Росією правлять охранники...

— На жаль, справді, це зло надзвичайно вкоренилось..., каже якось потупившись, ґраф і спішить змінити тему розмови.

— Кость Миколаєвич пише, що ви видаєте українську ґазету, се-б-то **малоросійську**, я свідомо вживаю цього терміну. — Скажіть, будьте ласкаві, я думаю, що це прибільшення, всі ці розмови в пресі про пруські марки, про стремління до відділення від Росії, до обєднання з Австрією і т. инш. — я нічого подібного не помічав і не чував на Полтавщині.

У мене в голові промайнула думка поспитати його — чи не чув він, що його предок ґраф Капніст їздив колись у Берлін „за пруськими марками“, але відповів, що все це вигадки Савенка, а за ним Меньшікова.

— Так, я в цьому був переконаний, але всетаки, в чому полягають ваші змагання?

— Насамперед ми, кажу, — домагаємося народньої школи на українській мові і катедр в університеті про українознавство на російській мові.

— Ну, катедри, я розумію ще, але школи на малоруській мові зовсім непотрібні: учні прекрасно розуміють російську

[62]) Цар Миколай I.

мову, я в цьому переконаний, бо що року екзаменую учнів у кількох школах. Власне кажучи, я теж люблю „малороссійскій языкъ“, пісню, батько мій навіть дуже любив розмовляти цією мовою, але я бачу, що сам народ намагається навчитися російської мови і забути свою. Очевидно це історичний процес, якому треба допомагати, а не гальмувати і т. д. і т. д.

Наговорившися на цю тему, ґраф вернувся до справи, пообіцяв мені порадитися з Капустіним та Анрепом, які ближче стоять до міністерства освіти, а тоді сповістити мене.

Я так засидівся у Капніста, що візиту до Шкляревича залишив до другого дня.

Вечорі я проводив у земляків: П. Я. Стебницького, О. Г. Лотоцького, Ф. К. Вовка, М. А. Славинського, але про це я розповім пізніше, як докінчу про мої клопоти в Левковій справі.

П. Д. Шкляревич, старий, небагатий полтавський пан, що раз-у-раз жив тільки з платні на виборній службі, випадково попав у Державну Раду, коли відмовився Іван Мик. Леонтович.

Кватирує він у мебльованих кімнатах середньої руки, займає дві кімнатки, як звичайний старий кавалер.

Прочитавши листа В. М. Леонтовича, в якому було сказано, що я земляк, автор відомих брошур по сільському господарству, писаних українською мовою, Шкляревич похвалився мені, що він „единственный в Россіи внук виборного малороссійскаго сотника“, якого Катерина II переіменувала в маршалки, і почав виявляти свою обзнайомленість з українським рухом, але все невпопад: він знає „Раду“, яку перше Дмитріїв видавав у Полтаві, сплутавши „Раду“ з „Рідним Краєм“; обурюється циркуляром Столипіна, яким зачислено „і нас полтавцев“ у інородці; дивується, що уряд і Дума відривають Холмщину, частину Польщі, і тим підбивають на ворожнечу польський народ, але був видимо здивований, коли я сказав, що спочуваю відділенню Холмщини, бо народ там український, а не польський, а тільки пани там поляки, як і в Південно-Західному краї.

Я навертав розмову на Левкову справу, але Шкляревич

зараз переходив на свою біографію, кажучи,, що він на собі знає, що коли записано в департаменті поліції, то до смерти вже зостнеться репутація „неблагонадежности“.

Колись, років сорок тому, як він вийшов з ґвардії, його вибрано за члена Полтавської Межової палати, а на цю посаду важив родич ґубернатора і останній дав таку атестацію Шкляревичу, що його не затвердили. Хоч потім він і добився затвердження, але репутація „неблагонадежности“ і досі лежить на ньому.

Я кажу, що синові видали свідоцтво „благонадійности“, але не приймають до університету, чи не міг би він — Шкляревич — поговорити з Кассо (міністром освіти, страшенним чорносотенцем). Шкляревич знов каже, що все залежить від Департаменту поліції, а не від Кассо. Він це по собі знає, бо коли він 30 років тому був мировим суддею і його жандарми хотіли адміністративно вислати з Полтавщини, то міністр юстиції не міг нічого помогти, а поміг колишній товариш, що потім командував лейб-ґвардейським полком: він поговорив з шефом жандармів і впевнив його, що Шкляревич, син похресника Катерини II, зовсім „балгонадійний“ і т. д.

Розмова наша скінчилася на тому, що він обіцяв через одного чоловічка поклопотатися в департаменті поліції і дати мені знати. Так і досі нема від нього ніякої звістки.

Побачивши, що мало надії на тих людей, до яких у мене були рекомендації з Київа, я почав радитися з земляками, куди мені вдаритись.

Торік, коли Левка вислано було в Кононівку на два роки під догляд поліції, проф. Ковалевський звів мене з членом Державної Ради М. А. Стаховичем, який сказав, що нехай Левко їде тепер додому, а в осени він, Стахович, поможе мені клопотатись, щоб Левка вернули до університету.

Тепер я вирішив звернутися до Стаховича, але він забув, певне, мене, то треба було взяти від когось рекомендацію.

Земляки обіцяли поговорити з академіком А. Шахматовим, до якого легше доступитись, ніж до М. М. Ковалевського.

Справді, Шахматов, який особисто знає Левка, охоче згодився довідатися, через що його не приймають в університет.

Шахматов приймає раз у тиждень, в неділю від 11 до 1 години дня. Коли в 12 годин я приїхав, то в нього було вже душ з десять народу, які вели фільольоґічну розмову. Коли попросили снідати, то Шахматов посадив мене коло себе і потихеньку розповів, що проти прізвища Левка стоїть — „не желателенъ“ (небажаний), що університет сам не може приняти, а міністр може й зважиться не звернути уваги на атестацію Охранки, коли його попросить якась впливова особа, і обіцяв дати мені листа до М. Стаховича.

Потім почав мене розпитувати про діяльність київського Наукового товариства. Розмову цю почув сусіда, якийсь довгочубий музика, і розказав, що у дра Гребенюка є чудов збірка укаріїнських пісень, яку треба видати; що М. Лисенко, якого українці вважають за свого кумира, попсував народню пісню. Я сперечався, доводив, що у Лисенка мельодія народньої пісні записана вірно так, як співає народ, а гармонізація у нього, справді, европейська, а не народня.

Розмовляючи з цим добродієм, я й не помітив, що гості вже порозходились; раптом до нас підійшов Шахматов і каже:

— Ну, ви ще довго будете сидіти?

У мене вся кров прилила до лиця, а довгогривий музика спокійно каже:

— Ні, я зараз їду.

І пішов до дверей. Я швиденько за ним, але Шахматов мене спинив:

— Ні, вас я прошу остатись, я зараз напишу вам листа до Стаховича.

У мене відлягло від серця, а то просто я не знав, куди мені дітися від сорому. От яка простота відносин у цього чоловіка! Та очевидно, інакше і не можна, бо влізе до тебе якийсь кулемет,[63]) почне патякати цілий вечір, а ти сиди й слухай!

Взявши листа, я подякував і вийшов. Шахматов провів мене, поміг надягти кожуха і просив передати привіт Левкові.

По телефону я спитав, коли я можу побачитися з Стахо-

[63]) Машиновий кріс.

вичем, щоб передати йому листа від Шахматова. Мені відповіли, що Стахович лежить хворий і не може мене прийняти, а листа можна передати хоч і зараз.

Порадившися з П. Я. Стебницьким, я вирішив написати до Стаховича листа, прохаючи його обміркувати, якого можна вжити ходу. В листі я нагадав йому, що він мені торік у М. М. Ковалевського обіцяв помогти; розказав Левкову справу і приклав листа від Шахматова.

Другого дня одержав відповідь, в якій Стахович кличе мене до себе в 1 годин дня. Тогож дня ґр. Капніст по телефону сказав, що він говорив з Капустіним, головою думської комісії по міністерству освіти, і що той закликає мене до себе до 12-ої години.

Їдучи до Капустіна, я написав „справку", в якій розказав Левкове діло, бо боявся, що він мені не уділить багато часу, а до того й позабуває все, бо в нього багато клопоту й без мене.

Капустін зробив на мене дуже погане враження: це якийсь старий дяк або канцелярист, з обличчям простої, неінтеліґентної людини: плескатий синій ніс і маленькі, каламутні очі. Очевидно, він кудись поспішався, бо нашвидку сказав мені, що його просив ґраф, але тепер, до скінчення обмірковування бюджету, йому незручно їздити до міністра, але при першій нагоді він постарається „направити помилку уряду" і поговорити з міністром.

Ота фраза (речення) про „помилку уряду", висловлена в Київі В. М. Леонтовичем братові, через Капніста вже дійшла до Капустіна і може дійти до міністра Кассо, як що справді, Капустін схоче з ним говорити про Левкову справу. Тільки бере мене сумнів, щоб він схотів поклопотатись.

Від Капустіна поїхав я до М. Стаховича. Обстановка у нього простенька, але теж старовинна, такого самого стилю, як і в ґр. Капніста в кабинеті. Сам Стахович — високий, стрункий, підстаркуватий кавалєр. Він велів секретареві принести мого листа, прочитав, розпитав і порадив написати прохання до міністра освіти Кассо і привезти йому в Державну Раду, а він передасть його міністрові з своїм проханням звер-

нути увагу на те, що поліція видала свідоцтво „благонадійности", а тимчасом в університет не приймають.

Я поїхав додому, склав прохання, в якому написав, що син мій готується до наукової діяльности, політикою не цікавиться, арештовано і вислано його даремне; що Департамент поліції, розібравши справу, зняв з нього догляд поліції і дозволив скрізь жити, а градоначальник видав свідоцтво „благонадійности"; університетське начальство і професори засвідчили, що він працьовитий студент — а через те прошу дозволити прийняти мого сина до університету.

Коли я підїхав до парадного підїзду Маріїнського палацу, то зараз до мене підскочило зо скілька швайцарів[64]), а коли я сказав, що мені треба до члена Державної Ради Стаховича, то повели мене у вестибюль. Тут до мене підійшов, з міністерським обличчям, у червоному убранні з червоним же дармовисом, найстарший швайцар, взяв від мене пакет, про який його вже попередив Стахович. А коли я поспитав, де можна добути пропуск на засідання Державної Ради, то він гукнув на службу, дав йому пакета і сказав, щоб він передав зараз Стаховичу і попросив у нього для мене пропуск.

Через кілька хвилин принесли пропуск і повели мене на хори, де сидить публика й кореспонденти.

Коли я глянув вниз, то перше, що кинулось мені в очі — це море лисих голів, тільки роздивившися добре, деінде помітиш голову з чубом і то сивим — то виборні члени Державної Ради. На лівому крилі я зараз пізнав своїх знайомих: професорів М. М. Ковалевського, Д. І. Багалія, Ґріма, М. Стаховича, на пюпітрі у нього я помітив свій пакет з проханням.

У сусіди мого був плян крісел, на якому видрукувано прізвища тих, що сиділи. По тому пляну я побачив, де сидять: Піхно, Дурново, Бобринський та инші чорносотенці. В міністерській ложі сиділи: президент міністрів Коковцев, а поруч з ним клаповухий, з обличчям ґоріли, чорний Кассо, міністр освіти. Його гидке обличчя особливо виділялося коло гарного інтеліґентного лиця Коковцева. Далі сиділи міністри

[64]) Портієр.

Сухомлинов, Саблер та ще зо скілька мені невідомих. Головував надутий Акімов, а коло нього сидів товариш голови з безвусим, бабкуватим лицем, Ґолубєв.

На катедрі стояв і гучним голосом говорив промову архієпископ Арсеній, грубий, здоровий, „годований чернець" без клобука. Він оборняв церковно-парафіяльну школу, але мені його промова нагадала звичайну казань у церкві.

Коли він скінчив і пішов до свого місця, то я побачив ще невидане мною диво: ті члени (праві), коло яких він проходив, вставали з крісел, складали руки жменею і архієрей їх благословляв, вони цілували його в руки, а він їх у чоло.

Потім щось промовляв проф. Васильєв, але я нічого не почув, потім Енґельгардт бурчав басом, я розібрав тільки, що він не зовсім похваляє церковно-парафіяльні школи.

Не дочуваючи того, що промовляють з катедри, я знов почав роздивлятися залю і тих, що в ній сидять. Заля здалася мені дуже гарною, особливо коли засвітили розкішну електричну люстру. Члени Ради так само не слухали промов, як і я: одні дрімали, розвалившися на мяких оксамитних кріслах, инші читали ґазети, инші писали листи, а проф. М. М. Ковалевський, що сидів до мене найближче, малював на папері якісь квітки і слухав, що йому шептав на вухо його сусіда Коні.

Служки в червоних фраках та довгих панчохах що хвилини подавали на срібних підносах[65]) листи, то тому, то иншому членові і ті, або виходили з залі, або, прочитавши листа, писали відповіді чи пропуски в залю.

Коли Акімов голосно промовив, що має говорити ґраф Вітте, то раптом усі заворушились: ті, що дрімали, попрокидались, ті, що писали, покинули писати, і всі чисто стали уважно слухати.

На катедру вийшов високий, ставний, з гарним інтеліґентним лицем ґраф С. Ю. Вітте і почав, трохи гунявим голосом, вихваляти красномовність і талановитість Коковцева, надзвичайну мудрість „в Бозѣ почившаго" імператора Але-

[65]) Тацах.

ксандра III, величезні заслуги духовенства перед Россією, визначну користь церковно-парафіяльних шкіл і т. д. і т. д.

Як тільки оголошено було перерву, я бачив, як Стахович взяв моє прохання і поніс до Кассо, а через якийсь час вернувся без пакета.

Ввечері він телефонував мені, що подав прохання Кассо разом з листом Шахматова і від себе просив, щоб приняли мого сина в університет.

Кассо сказав, що для нього буцім то більшу вагу має лист академіка, ніж відзив поліції. Але, я думаю, що він бреше: якби це не Шахматов писав, відомий „жидо-кадет“, а „чорносотенний союзник“ Соболевський, то справді його лист більшеб значив для нього, але вся штука в тім, що Соболевські можуть написати тільки те саме, що й охранники.

Запевнений Стаховичем, я вже не робив ніяких заходів. Але минув день, минув другий і третій, а вістей з міністерства ніяких. Поїхав я туди, подав свою карточку до директора департаменту Гусаковського, який відає справи університетські, але він мене не прийняв. Я написав тоді на листочку, щоб мені видали довідку про справу мого сина. Гусаковський відповів мені, що справа в такомуж стані, як і була, про що він моєму синові давав довідку нераз.

Очевидно, подумав я, прохання моє лежить у Кассо в тому фраці, в якому він тоді був у Державній Раді.

Я по телефону сказав Стаховичу, що я, збіраючися вже їхати додому, зайшов у міністерство, але там мені сказали, що справа мого сина в томуж стані, як і була. Стахович обіцяв знов нагадати Кассо в Державній Раді. В день свого відїзду з Петербурґу, я знов зайшов до міністерства і подав свою карточку до Гусаковського. На цей раз курієр сказав мені: „Пожалуйте“ і повів мене на третій поверх.

Йдучи по сходах, він мені оповідає, що коли він подав мою карточку Гусаковському, то той скривився.

— А я їм говорю: Прийміть їх, ваше превосходительство (ексцеленція), вони приїзжі, а з завтрішнього дня заходить масниця, дні неприйомні, тоді вони мені сказали: „Проси!“

Не думаю, щоб він так балакав з „Превосходительством“,

очевидно, йому хотілось дістати від мене більшу мзду, як минулого разу.

Увійшовши в кабінет, я побачив за столом сивого, низько стриженого земляка, з щетинистими, підстриженими вусами та пронизливими, шпигівськими очима.

Він попрохав мене сісти і почав підписувати якісь папери. Я мовчу. Тоді він каже:

— Чим можу служити? Я вас слухаю.

Я й кажу йому, що прийшов довідатись, у якому стані справа мого сина.

— А от, я готую справу на вимогу начальства до доповіді. Але повинен попередити вас, що син ваш дуже і дуже не подобається поліції і вона дивується, як він попав до університету.

— Але градоначальник же видав йому свідоцтво „благонадійности".

— Так, це за час його перебування в Петербурзі, але в нього, очевидно, є старі гріхи.

— Але-ж вступаючи до університету, син мій представив свідоцтво про „благонадійність" від київської поліції (що виклопотав В. Королів, без відома Охранки).

— А все таки він дуже й дуже їй не подобається. Очевидно за ним щось таки є.

— Дійсно, він був арештований через непорозуміння по приїзді з закордону, але через тиждень його випустили.

— Ну, а тут, теж через непорозуміння був арештований і висланий? питає мене іронічно.

— Теж через непорозуміння, відповідаю, — і департамент поліції зняв з нього догляд і дозволив скрізь проживати.

— А при яких обставинах арештовано його торік?

— В їдальні (мензі) він з товаришами радився з приводу святкування ювілею свого професора Вольтера, а при виході з столовки був арештований.

— Це він вам так оповідав, щоб не засмучувати батька, а мені дуже добре відомо, що там були наради иншого характеру...

— Як би син мій приймав участь у злочинних нарадах,

то департамент поліції не зняв би з нього наложеної кари. Я просив би вас дати більше віри словам професорів його, ніж словам поліції. Професори свідчать, що мій син захоплюється археольоґією: судіть же самі, який може бути революціонер з археольоґа?

-- Так, але всеж таки я не можу втаїти від начальства тих відомостей, які я маю.

Тут він встав, простяг мені руку і вийшов з кабінету.

Ну, думаю собі, очевидно Левкові доведеться збіратись за кордон, хоч йому цього гірко не хочеться. За два роки життя за кордоном він так занудився, що ні за-що не хотів там кінчати науки. А тепер, очевидно, знов доведеться туди їхати.

Ф. К. Вовк особливо засмучений моїм неуспіхом. Він певний був, що підготує Левка на свою катедру антропольоґії та етноґрафії. Він казав мені, що вже підготував двох хлопців (Руденка та Єфименка), але вони тільки на прізвища українці і для української науки нічого робити не будуть, а з Левка він сподівається вченого, що буде корисним для України. Коли не приймуть Левка до університету, то Ф. К. Вовк радить йому попрацювати до літа в Петербурзькім антропольоґічнім кабінеті над тими кістками, що Левко викопав у Перешорах, написати про них розвідку, надрукувати її, а тоді він йому дасть рекомендації до своїх колеґ, паризьких професорів, які будуть керувати його науковою працею.

Ну, та якось воно буде!

Це торік, бігаючи по Петербурґу, я турбувався за Левка, бо тоді він сидів у тюрмі, а тепер він на волі, то я й не журюся тим, що мені не пощастило вмостити його в університет. Досадно тільки, що атестація Кулябки має таку силу, що й рекомендації, добуті мною, не подоліють її!

Земляки петербурзькі, сміючись казали, що якби добути хід до Распутіна, то напевне прийнялиб до університету, бо він тепер найвпливовіша людина в „сферах". Кажуть, що „сфери" радяться з ним про державні справи, навіть міністрів призначають по його пораді. Він бере величезні хабарі, а тоді каже,[66]) що Господь являвся до нього і висловився, що

[66]) Цариці.

такий-то кандидат врятує Росію від загибелі, а цариця вже впливає на царя.

Справді, „вопіющі“ діла творяться вже, коли навіть 3-тя Дума одноголосно, правда, крім барона Черкасова, прийняла інтерпеляцію про конфіскацію ґазет, що „непочтительно“ висловлювалися про Распутіна.

Видно Распутін та „Объединенное дворянство“, які тепер правлять Росією, до добра не доведуть її!

Мабуть таки справедливе пророкування, яке тепер уже прийняло серед українських кол форму широко розповсюженої приказки: „Росія від Олексія до Олексія“. А тоді знов будуть окремо Москва і Україна.[67])

Отак скінчилась моя двотижнева біганина по Петербурґу.

Вечорами, як я вже казав, я бував у земляків. Всі вони якісь прибиті, пригнічені, як мухи в осени: ждуть судової розправи за видання „Кобзаря“, наче віл обуха.

Коли заходами М. Ф. Лободовського, через харківського архієрея та ґубернатора, дійшла до Синоду та до Столипіна відомість про „кощунство“ (блюзнірство) та „образу величности“, які маються в „Кобзарі“, то суд постановив сконфіскувати видання „Кобзаря“ і вчинити суд над видавцями.

Почалося слідство. Сконфіскували „Кобзаря“ видання Яковенка, а він показав, що передрукував його з попереднього видання, виданого двома товариствами — Добродійним і Шевченківським (петербурзьким).[68]) В друкарні дали відомості, що виданням керував В. М. Доманицький, а гроші платив П. Я. Стебницький, як скарбник „Добродійного товариства“. Почалася тяганина до слідчого, яка тягнеться й досі. За оборонця обидва товариства і Яковенко взяли собі відо-

---

[67]) Коли Обнінський, голова фракції федералістів у І-ій Думі, почув від мене, що „Росія тільки від Олексія до Олексія“, то був страшенно вражений і допитувався — невже в українськім народі є таке пророкування? Та я не признався, що його влучно вигадав М. К. Садовський. (Пророкування те тепер здійснилось).

[68]) „Добродійне товариство для видавання корисних і дешевих книжок“ і „Товариство ім. Шевченка для допомоги вихованцям вищих шкіл у Петербурзі, що походять з Півдня Росії“.

мого Ґрузенберґа і раділи, що такий досвідчений в літературних справах адвокат поверне справу так, що суд зніме конфіскату і не судитиме видавців, бо на перше видання дано було дозвіл від цензурного Комітету. Але Комітет викрутився тим, що дозвіл мав річний термін, яким видавці не скористувались, а видали „Кобзаря“ вже по нових цензурних законах, які не вимагають дозволу.*)

Тепер земляки бояться, що їх засудять, повиганяють з посад і таким робом позбавлять семейних людей заробітку. Торік я потішав їх тим, що в „Раді“ раз-у-раз найдеться для них посада на 30 рублів в місяць, а цього року радив їм подбати про дозвіл на „Южный Кооперативний Банк“, тоді будуть кращі посади, як у „Раді“.

Крім страху перед майбутньою карою дратує нерви ота тяганина до слідчого, допити.

Одного вечора потрапив я на читання статті академіка Шахматова про українську мову, що має бути надрукована в українській енциклопедії Ґраната.

Стаття спеціяльна, мало популярна, але висновки дуже цікаві — Шахматов доводить в ній, на основі фільольоґії, що теорія Поґодіна-Соболевського про те, що на київській території жили колись великороси, цілком хибна.

Енциклопедія українська майже готова і незабаром почне друкуватись в 4-х томах під редакцією: Шахматова, Корша, Грушевського, М. М. Ковалевського та Тугана-Барановського.

Дивно мені, що Шахматов, чистокровний великорус, особливо прихильно ставиться до змагань українців відродити свою осібну культуру. Видно, що його учитель, проф. Потебня, умів і природнім москалям прищеплювати любов до українського народу. Тепер Шахматов, кажуть, написав статтю про українську мову, яка друкуватиметься в III-й книзі „Вѣстника Европы“. В статті цій Шахматов, з погляду великоруса-державника доводить, що в інтересах російської дер-

*) Див. статтю П. Я. Стебницького: „Кобзар“ під судом — в Записках історично-філолоґічного відділу Всеукраїнської Академії Наук, кн. IV. 1924.

жави треба дбати, щоб українці та білоруси розвивали свої національні осібности, бо тільки тоді держава буде міцною й цілою, коли ці три гілки руського народу, взявшись як рівноправні, за руки, „будуть шествовать по историчному путі“.

Хоч цю статтю написано незалежно від статті Струве,[69]) але кажуть, що вона буде чудовою відповіддю на неї. Написано її, кажуть, гаряче, з патосом і робить враження, що її писав палкий публіцист, а не холодний учений. Шахматов читав цю свою статтю нашим петербурзьким землякам, з якими він у дуже близьких, навіть тісних відносинах.

Очевидно він, як ученик Потебні, якого він не тільки поважав, як ученого, а й ніжно любив, як людину, переніс цю любов на всю Україну і всіма силами дбає, щоб помогти її культурному відродженню.

Він дуже близький з Ф. К. Вовком і гаряче взявся за справу мого сина Левка, коли довідався від Вовка, що то єдиний свідомий українець з його учнів.

Ф. К. Вовк наче почуває, що йому недовго жити, бо він, хоч не такий давній, як старий та немошний став. Він клопочеться, кудиб йому в безпечне місце передати листи Драгоманова, Антоновича, яких у нього ціла скриня і яких покищо, на його думку друкувати не можна. Шахматов радить передати їх в Академію Наук, але Вовкові не хочеться віддавати їх у чужу інституцію. У львівське Товариство ім. Шевченка теж не хоче дати, бо сподівається ще посортувати ті листи, поробити до них примітки, та таки він вважає, що всі скарби наші треба зосереджувати на Україні російській, у Київі. Тільки тутешні інституції непевні, їх раз-у-раз можуть позакривати без усякої причини.

Так само він клопочеться за свою надзвичайно багату бібліотеку по антропольоґії та етноґрафії, але поки нема в Росії міцної конституції, не можна її давати українському Науковому Товариству у Київі. Одно слово та сама історія,

[69]) Русская Мысль.

що й у багатьох українців, які хотілиб по смерти своїй передати щось на громадські справи.

Кажуть, що це непевне становище конституції непокоїть і багатьох політичних осіб. Так міністр фінансів Коковцев, бачучи, що державні фінанси розхитуються, що нема довіря чужоземних капіталістів, нема певности у тутешніх, рішився в 4-ій Думі опертися на Центр, зложений з лівих октябристів та правих кадетів і для цілей аґітації засновує велику ґазету, яка незабаром почне виходити в Петербурзі. Залежні від нього банки вже склали 400 тисяч рублів та таку-ж суму, кажуть, покладе і Коковцев. За редактора запросив П. Струве, а редакційний комітет складатиметься з обох Стаховичів, Н. Н. Львова, Хомякова, Маклакова та М. М. Ковалевського, якого насилу вмовили і який тоді тільки згодився, коли йому дали ґарантію, що ґазета ця не піде вправо від наміченої програми; за фельєтоніста приєднали Дорошевича за 40 тисяч на рік. Боюсь, що П. Струве надасть їй українофобського напрямку.

Взагалі видко, що всі ґрупи гаряче беруться до виборів. Я був на нараді, в якій трудовики домовлялися, щоб українці їх піддержували, а вони будуть піддержувати українців. Допитували мене, як стоїть справа орґанізації виборів на Україні, але я нічого їм не сказав про це, бо я знаю тільки те, що може знати людина, яка стоїть близько тільки до ґазети, а ґазетні відомості відомі й їм. З їхніх розмов я помітив, що у них майже ніде нічого нема, крім Чернигівщини, де як вони кажуть, у них є надія провести багатьох своїх. Вони доводили, що трудовики, в думських промовах членів своєї фракції, виразно зазначили, що вони стоять за національну школу на Україні, навіть нічого не мають проти автономії України, хоч признались, що литовець Булат у Думі згадав про автономію України зовсім для них несподівано, але вони йому за це догани не робили, бо литовці, яких багато в трудовій фракції, всі автономісти і що питання про автономію трудовики мають поставити на обмірковування на своїй конференції, яка відбудеться Великодніми Святами.

На відході один з трудовиків, сміючись, каже:

— Правду кажуть, що „хахлы народ хитрый“ — все у нас випитали, а самі нам нічого не сказали

— Я-ж, кажу, — вас попережав, що я нічого не знаю.

Петербурзькі земляки наші дуже песимістично дивляться на вибори в 4-у Думу, вони зовсім не сподіваються, щоб у цій Думі була українська фракція, хоч така маленька, як у 2-гій Думі. Їм у Петербурзі здається, що хвиля українського руху, що піднеслася була вгору, тепер іде наниз, і хто знає — коли вона знову підійметься. Вони кажуть, що ще два роки тому в Петербурзі українське життя било живим джерелом по студентських гуртках, в Українському Клюбі, а тепер його зовсім не чути, а клюб, певне, зовсім розлізеться, бо ніхто не платить членських внесків, ніхто не хоче докласти рук, щоб його оживити.

І справді, я був на загальних зборах клюбу, як репортер від „Ради“ і бачив, що з 200 дійсних членів, на збори прийшло всього 17 і збори визнали себе законними, бо устав вважає збори законними, коли зійшлося не менше 1/5 частини всіх членів, що заплатили членську вкладку, а таких акуратних членів знайшлось усього 28 чоловіка.

На тих зборах виявилось, що борґ у 500 рублів, що зробили в минулому році, покрито почасти з Шевченківського вечора, почасти бенефіціями свідоміших українців: бо клюб вони дуже цінять за те, що це одиноке місце, де можна сходитися та знайомитися між собою українській студентській молоді, якої є скілька тисяч по вищих школах Петербурґу.

Оте загальне зібрання українського клюбу, на якому я був, справді свідчить про занепад українського руху в Петербурзі. Але я запевняв земляків, що на Україні, навпаки, він шириться, росте.

— Добре, кажуть, росте, коли число передплатників „Ради“, як чутно, зменшилось щось на сот пять.

І почалась у нас розмова про „Раду“, почали зясовувати причини її малого розповсюдження. Та ніхто не висловив чогонебудь такого, чогоб я ще не чув і на що не мав би готової відповіді.

Більшість говорила, що неуспіх лежить у тому, що ґазета

мало цікава, що за ввесь рік може трапиться одна, дві статті, що можуть порівнятися з статтями справжніх столичних ґазет, які читаються з інтересом, а решта — це писанина маленької провінціяльної, дуже чистої, коректної, але пісної ґазетки.

Коли я попрохав назвати ті статті, які вважаються за солідні й цікаві, то один назвав мені статтю Правобережця (Вяч. Липинського) про Б. Залеського, а другий — огляд Літературно Наукового Вістника А. Василька (Анд. Ніковського).

На це я відповів: „Ми, на жаль, підпали якраз під таку смугу, що нема у нас талановитих людей, а всі ми якісь сірі, що гаразд і не відрізниш одного від другого".

— Та й у російській пресі особливих талантів нема, відповіли мені.

— Але історичне життя вже виробило у російської преси читача, а нам ще треба його виробляти. При таких умовах треба великих талантів, щоб перемогти у передплатника той страх, що він може позбутися посади, зостатися без заробітку; той страх, який нагнало на нього „успокоеніе", а тепер націоналістична російська хвиля.

Я раз-у-раз кажу, що якби ми могли видавати ґазету не тільки для передплатника, але й для його сусіди; щоб передплатник, прочитавши якусь статтю, біг до сусіди та читав йому її. Та для цього у нас нема пороху.

Справді, я знаю, що той номер „Ради", з статтею Правобережця про Б. Залеського, передплатники купували, розсилали полякам на Україні, чув, що в Петербурзі давали читати цю статтю в польські студентські гуртки і на багатьох вона зробила враження.

Само собою, що такі статті роблять рекляму ґазеті, і якби кожен номер був із такою статтею, то може передплата не падалаб, а ширилась би. Хоч з другого боку, вона далекоб не пішла, бо для всякого часу є своя міра. Кожне число „Основи" мало в собі вірші ґеніяльного Тараса Шевченка, монографії найталановитішого нашого історика Костомарова, притім писані вони були всім зрозумілою російською мовою; статті

гарячого й талановитого Куліша, а всетаки „Основа“ не придбала стільки передплатників, щоб могла стати на свої ноги.

Инші казали, що й з такими силами, які у нас є, можна повести ґазету так, щоб вона витіснила російські ґазети на Україні, але для того треба ґазету принаймні подвоїти, бо вона занадто мала. Від ґазети люди не вимагають особливої талановитости її співробітників, треба, щоб вона подавала яко мога більше найновіших звісток, освітлювала в статтях біжуче життя і обзивалася на всякі прояви цього життя.

— Добре, ми це й самі знаємо і щодня почуваємо, що ґазета мала занадто, але оті зайві піваркуша, що ми інколи даємо, поглинули ту надбавку, що нам дали майже півтори тисячі нових передплатників, які прибули торік. Щоб подвоїти ґазету, треба й бюджет майже подвоїти, а у нас на це нема пороху.

Далі не стане пороху й на таку ґазетку. Я давно шукаю людину, щоб переняла від мене отсей тягар, або хоч передержала її років зо два, а я тимчасом подержавсяб за землю, набравсяб сили та позбував хоч оті короткотермінові борги, за які доводиться платити великі проценти.

Не раз звертався я до В. М. Шемета, Л. М. Жебуньова, В. М. Леонтовича: люди вони вільні, незвязані службою, не потребують заробітку, то моглиб присвятити свій час ґазеті. Може комуб з них пощастило поліпшити літературну сторону ґазети, хоч я на це не дуже сподіваюся, але напевне вони моглиб поліпшити комерційний бік ґазети, бо гіршого комерсанта, як я, вже й вигадати не можна, я до цього зовсім нездатний. Але В. М. Шемет відмовляється тим, що хворий; Л. М. Жебуньов каже, що вся редакція розбіжиться, коли він візметься керувати ґазетою. В. М. Леонтович каже, що він, побувши в 1906 році кілька місяців видавцем „Громадської Думки“, нажив собі хворобу серця і зовсім не має охоти жертвувати своїм життям для ради ґазети. Я кажу йому, що у нас тепер, слава Богу, „парляменту нема“, що в 1906 році і я був звалився з ніг від редакційних чвар, а тепер у нас рай в порівнянні з 1906 роком, але його вже цим раєм не заманиш.

Зостається М. С. Грушевський, який дуже хотів би мати в своїх руках ґазету, якби тільки не доводилося до неї доплачувати з своєї кешені. Думається мені, що він знайшов би спосіб зорґанізувати так справу, що сам не докладав би до неї, але думається теж, що така ґазета довго не продержаласяб, як і „Село“, і мусів би він швидко передати її якомусь комітетові, як передав Літературно-Науковий Вістник. Він перш усього змінив би назву, посадив би за редактора Сірого, викликав би Джиджору, який, як кажуть галичани, вчиться на Грушевського „і вже навчився закусювати бороду так, як пан професор“; приїхав би Евшан, то пішлаб музика не та, що в нас.

Боюсь тільки, що не мав би я супокою тоді й посеред своїх овець в херсонських степах, куди я денно і нощно тепер рвуся.

Не буду переказувати, що оповідали земляки на мої речі, але висновок з того такий, що „непростимий гріх мені буде, коли я випущу „Раду“ з своїх рук“. А щоб облегшити ці руки, почали подавати всякі проєкти, один фантастичніший другого, але всі вони вже обмірковувалися між нами за цих шість років, то я про них і говорити не буду.

Один земляк під кінець подав такий проєкт:

„З самого початку зроблена помилка, треба її хоч тепер направити — треба піти тим шляхом, що йшли наші галицькі земляки: призначити за ґазету річну плату 12 рублів, держати в редакції трьох чоловіка, платити їм рублів по сто на місяць, а стороннім співробітникам сказати — хочеш писати, то заплати від рядка“.

Але й це я чув давно, ще в 1907 році від М. С. Грушевського. Скінчилося тим, що ми надбавили тільки два рублі: „Громадська Думка“ коштувала 4 рублі, а на „Раду“ ми визначили ціну 6 рублів, якої держимось і досі. Хто його зна, може це й помилка, може, справді, треба було визначити принаймні 10 рублів. Та пожалів я отих бідних учителів та фершалів, що самі часом одержують 10—20 рублів на місяць платні. Думали ми тоді для них зробити знижку, але виявилося, що пошті доведеться платити % з передплатної суми, то

нарешті скінчиться тільки тим, що число передплатників зменшиться на половину, а дефіцит доведеться доплачувати такий самий, або й більший. Так тоді з нашого міркування нічого й не вийшло.

Якби справді вигадати якийсь спосіб оподаткування заможніших українців на ґазету. Кажуть вони, що ґазета потрібна, що без ґазети тепер ніяк обійтися не можна, то нехай же платять хоч що небудь на неї поверх передплати. Та я не вигадаю форми, в якуб вилилася отся гадка про оподаткування.

Протягом двох тижнів, може вечорів із шість, отак обмірковували ми становище „Ради“ на всі лади, аж останнього вечора прийшов один земляк та й каже:

— Ми міркуємо про „Раду“ так і сяк, а от як довідається міністр внутрішніх справ, що вона видається в Київі, то й вирішить усі наші міркування.

Ми здивовано подивилися на нього. А він і каже:

— Не дивуйтесь, розкажу вам свіжий, не анекдот, а справжній факт. Знаєте ви, що весною має бути гігієнічний всеславянський зїзд у Петербурзі. В комітет, що орґанізує той зїзд, входять між иншим М. М. Ковалевський, Бехтерьов, а головою його лейб-медик Отт, німець. Москвофіли, під впливом тутешніх націоналістів, шлють протести проти допущення рефератів і на українській мові. Коли почали обмірковувати ці протести в комітеті, то професор Отт рішучо заявив, що коли комітет заборонить реферати на будь якій мові, чи наріччю, то він вийде з комітету.

— Очевидно впливають „пруські марки“, завважив хтось.

— Але противники української мови напосілися на тому, що це питання, разом і з иншими ще треба вияснити з міністром внутрішніх справ і для цього вирядила до нього професорів Бехтерьова та М. М. Ковалевського.

Коли вони, обміркувавши з Макаровим инші питання, перейшли на питання про українські реферати, то Макаров[70]) висловився так:

---

[70]) Міністр Внутрішніх Справ.

— „Нѣтъ, знаете, если допустить рефераты на этомъ нарѣчіи, то это значитъ признать его языкомъ науки, наконецъ прессы, а это будетъ противорѣчить задачамъ русской государственной политики".

— („Ні, знаєте, коли допустити реферати на цім наріччю, то це значить визнати його мовою науки, нарешті преси, а це не відповідатиме завданням російської державної політики).

— Але дозвольте, каже Ковалевський. — у нас же-ж є в Росії українські наукові товариства, преса!

— Ні, відповідає міністр, — то в Галичині є, а в нас нема.

— Але-ж я знаю, каже Ковалевський, — що в Київі видається одна, чи навіть дві ґазети на українській мові.

— Ні, ви помиляєтесь, каже міністр, — я служив у Київі головою Суду і добре знаю, що дозволяється друкувати на цім „нарѣчіи" тільки белєтристику. Як що ви й бачили ґазети, то вони видаються в Галичині, а сюди доходять, розуміється, тільки з дозволу цензури.

Бехтерьов зовсім нічого не знав про українську пресу, а Ковалевський повірив Макарову, що помилився.

— І от у комітеті піднялась мова — чи є в Росії українська преса, чи нема? Одні кажуть що нема, а инші — що, здається є. Тоді Ковалевський поспитав по телєфону М. А. Славинського, відомого, як він казав, у Петербурзі „українофіла" — чи є в Росії українська ґазета, чи нема. Той запевнив Ковалевського, що є одна щоденна ґазета і зо скілька тижневих. Ковалевський попрохав його тоді прислати кілька останніх чисел у Комітет. Але... виявилося, що М. А. Славинський не заплатив грошей і нічого за минулий рік до „Ради" не написав, то йому з цього року й припинили висилку ґазети, а тижневих він і не передплачував ніколи.

— Так от, коли комітет добуде „Раду" і понесе її до міністра Макарова, то гледіть, що він внесе питання в Раду міністрів і нічого не буде дивного, коли тепер, підчас націоналістичної хвилі, визнають, що українська преса „не відповідає завданням російської державної політики" і її скасують.

Важко повірити, щоб міністр внутрішніх справ Макаров, що був якийсь час товаришем міністра внутрішніх справ, не зна, що в Росії є українська преса, а з другого боку, як подумаєш, що „Росією правлять столоначальники“, а тепер і охранники, які все вершать, то можна повірити, що міністр не знає про істнування нашої преси.

Підписав же київський ґубернатор Веретенніков підсунутий йому папір, в якім сказано було, що він зовсім нездатний бути ґубернатором, і відіслав цей папір міністрові.

Не знали-ж „Освобожденцы“ (пізніше Ка-Дети, Конституційні-Демократи), що зїхались на перший земський зїзд у Москві, що в Холмщині живуть українці і страшенно були здивовані, коли проф. А. Е. Кримський заявив про це на тому зїзді. Тоді вже й уряд про це довідався і скомпонував законопроєкт про відділення „русской“ Холмщини.

Про те, що депутацію від повітового міста Александрії на Херсонщині сфери[71]) приймали в 80-тих роках, як депутацію від Александрії Єгипетської, про що я чув від голови тої депутації п. Малами, я вже й не кажу.[72])

Петербурзькі земляки, самі бюрократи, хоч і не великі, кажуть, що цілком можлива річ, що міністр внутрішніх справ не знає про істнування української преси.

Тимчасові правила про пресу, вироблені комісією Кобека, про українську мову нічого не згадують. До міністра не доходила ще ніяка справа ґазетна, то він про неї і не освідомлений.

За „Просвіти“ міністр внутрішніх справ добре знає, бо коли не дозволили „Просвіти“ в Полтаві і полтавці поскаржилися в Сенат, так само як і земляки з Москви за те, що не дозволили їм клюбу „Українська Хата“, то міністр внутрішніх справ пояснив Сенатові, що, хоч ці інституції мають тільки культурні завдання, але вони ведуть до „національної окремішности, що не відповідає завданням російської державности“, а значить вони шкідливі.

---

[71]) Царь Олександер III.

[72]) Треба сказати, шо п. Малама, предводитель дворянства (маршалок) александрійського повіту, справді, такий чорний, як араб, то й не диво, що малоосвічений цар помилився.

Таке певне пояснення дав міністр і на мою скаргу в Сенат на київського ґубернатора, що не дозволив мені видавати в 1906 році „Громадського Слова“.

Тепер мені здається, що якби не Н. В. Молчановський, то може у нас і досі не булоб преси. Я памятаю, що коли мені київський ґубернатор Савич не дозволив видавати „Громадського Слова“, то я пішов радитися до Н. В. Молчановського. Він викликав до телефону кума свого Дашкевича, правителя канцелярії ґубернатора і почав йому доводити, що вони не мають права не дозволяти ґазети на українській мові. Дашкевич сперечався, кажучи, що в тимчасових правилах про пресу на українській мові нічого не говориться. Молчановський довів йому, що коли нічого не говориться, то значить не забороняється, бо інакше булоб застереження щодо української мови.

Коли я пішов виясняти справу до ґубернатора, то Дашкевич у своїм мотивованню вже нічого не говорив про мову, а обґрунтував заборону на тому, що в проґрамі говориться, що ґазета буде обстоювати автономію України та федеративний устрій Росії, а це суперечить російському державному устрою, аґітація проти якого забороняється законами.

В міністерстві внутрішніх справ певне відомо тільки, що першу українську ґазету заборонили ще до виходу її в світ.

Правда, ще поперід заборонили Шеметові „Хлібороба“, що виходив „явочнымъ порядкомъ“ ще до видання тимчасових правил про друк. А потім може до міністерства і не доходила чутка про українську пресу, бо скільки мені відомо, жадна ґазета не скаржилася за накладений на неї місцевою адміністрацією штраф.

Цілком можливо, що тепер, коли міністр внутрішніх справ довідається про істнування української преси, то доведе комітетові міністрів, що тимчасові правила про пресу зовсім не дають права видавати ґазет на „нарѣчіях“, бо в правилах говориться тільки про „языки“ і що тому треба заборонити пресу на „малороссійском нарѣчіи“, бо вона веде до національного відокремлення і таке инше, що говорилося про полтавську „Просвіту“ та московську „Рідну Хату“.

Коли на оці мої міркування вже в Київі один з земляків вислобився, що „вони не мають права“ заборонити, то присутній при тому наш старий досвідчений адвокат Іл. Л. Шраг аж підскочив:

— І ви говорите тепер у Росії про право! вигукнув він.

Як би справді заборонили „Раду“, то це був би для нас найпочесніший вихід з нашого скрутного становища, бо передплата впала проти торішньої в цей день на 707 душ, а далі ця ріжниця ще побільшиться; оповісток майже зовсім нема, підмоги нівідкіль сподіватись, — хоч закривай ґазету!

12 лютого 1912.

Починають і кияни готуватися до виборів у Державну Думу. Всі наші турботи зводяться до того, щоб якось провести в Думу хоч зо трьох свідомих інтеліґентів-українців, щоб вони там заснували українську фракцію, яка почала була засновуватися в першій Думі і таки зорґанізувалася старанням П. І. Чижевського та В. О. Піснячевського в другій Думі.

Але мало надії. Виборчу техніку законом 3 червня зорґанізовано так, що скрізь найбільшу силу мають великі землевласники, тобто дворяни, а це елемент, який, за малими виїмками, ставиться до українства виразно вороже. Рух наш переважно держиться так званим третім елементом, а матеряльно підтримується деким з буржуазії, що вийшла з низів народніх. В селянстві, правда, свідомість за останні роки дуже поширилась, поглибилась. Є села, в яких майже всі селяни свідомі націоналісти, навіть шовіністи українські; це залежить від учителя, чи від фершала, який пробудив у них ту свідомість. Та в Думу таких селян не пустять дворяни.

А коли й пройшли деякі такі селяни в третю Думу, от як Панасюк, Андрейчук, Гудзь, то тільки під прапором „Союзу русскаго народа“ і в Думі сидять тихо і своєї української свідомости не виявляють, бо бояться виступити без привідці інтеліґента. Їх залякали праві члени Думи, тим, що коли більшість Думи виступатиме як опозиція урядові, то Думу

розженуть і вони втратять свій, для селянина надзвичайно великий, заробіток.

Хоч і є в Третій Думі свідомі українці-інтеліґенти, але всі вони попи, які теж бояться свого начальства, ще більше як селяни, бо рискують навіки втратити свої парафії, тоб-то і шматок хліба для дітей. Члени 3-ї Думи священики: Трегубов, Волков та Солуха, зовсім свідомі українці, навіть належали в свій час до семінарської „громади“ і спочатку сесії бралися підтримувати в Думі українське питання, навіть заходами О. Г. Лотоцького та В. Пісначевського, подали законопроєкт 33-х про українську мову в школах, але коли їх архиреї настрахали, вони й притихли.

Якби було пощастило пройти хоч трьом свідомим незалежним українським інтеліґентам, то навіть у цій Думі ми малиб українську фракцію, в якій булоб може з десяток душ, бо між селянами знайшлось би багато членів, як-би їх хтось запевнив, що через українську фракцію Думи не розженуть і вони за пять років таки одержать по 20 тисяч рублів.

Що між селянами інтеліґентами поширена свідомість українська, це видно хоч з такого факту:

Правління Чорноморсько-Кубанської залізниці, яка почне будуватися з весни заходами свого члена К. Я. Безкровного, надрукувало в „Раді“ оповістку, що потрібні конторщики, рахівники, взагалі дрібні службовці на рублів 50—60 платні на місяць. На цю оповістку обізвалося більше 30 душ, що поприсилали свої curriculum vitae писані чистою літературною українською мовою і при тім без усяких помилок проти ортографії, прийнятої в нашій пресі. Майже кожен лист починається тим, що автор скінчив дво-клясову школу, служив писарчуком у волості, або сільським писарем, або в економії (двері) конторщиком, або пройшов бухгалтерські курси.

Прямо дивно, що отсі писарі, конторщики з дво-клясовою освітою незрівняно грамотніше пишуть по українському, ніж студенти або навіть професори української словесности. Бо коли проф. Сумцов щось напише до „Ради“, то соромно читати його безграмотну писанину, а листами цих селян самоучок не можна намилуватись. Видко, що вони вивчилися читати

й писати по українській пресі, по книжках і так побожно ставляться до них, що ніде ви не найдете двох крапок над і поставлених не на місці.

Очевидно, коли такі селяни пройдуть в Думу, то й одному інтелігентові не важко буде зорганізовати їх в українську фракцію, аби тільки пощастило пройти в Думу чоловікові, здатному гуртувати людей, бути лідером і речником фракції.

Хоч фракція, певне, нічого не добється, але вона потрібна як ознака, як прапор, що українська нація істнує, що вона чогось добувається, щоб російські націоналісти не мали права казати: „Вони не просять української мови в школах!"

16 лютого.

По Київу кадети виставляють кандидатами в Думу по першій курії присяжного адвоката і гласного Городської Думи Григоровича Барського, а по другій курії — І. М. Полторацького, директора Взаємного Страхового (асекураційного) товариства. І. В. Лучицький теж, кажуть, хоче виставляти свою кандидатуру, але ніхто вже його не хоче, бо він виявив себе таким нездатним, що всі незадоволені ним: кадети ображені тим, що він ні разу не зробив звіту про свою діяльність в Думі; жиди незадоволені ним, бо не виступав в їх обороні, а про українців і говорити нічого: не раз його в українській пресі і лаяно і висміювано.

Тепер українці знов вирішили підтримувати кадетських кандидатів. Я рішучо протестував проти Григоровича-Барського, бо він, хоч родом і „Малорос", але ворожо ставиться до українських домагань. Я сам чув, як він раз доводив, що школа українська непотрібна, бо селяни чудово розуміють російську мову, що він у цьому пересвідчився, бувши судовим слідчим.

Тепер, кажуть, він змінив свій погляд на українство і вже навіть у Городській Думі обстоював український театр, але я певний, що в Державній Думі він буде для нас зовсім некорисний.

Я напосідався, щоб виставити кандидатуру В. М. Леонтовича, але инші побоялись, що це розбє голоси і Леонтович

все одно не пройде; що це тільки розлютить Григоровича-Барського та кадетів проти українців, а через те кандидатуру Леонтовича відкинули.

Проти кандидата по другій курії — Полторацького нічого не можна мати, бо він, хоч і не знає української мови, не має стихії, але головою, розумом, він цілком визнає домагання українців. Він обіцяє навіть вивчитись української мови, увійти в українську фракцію, коли вона буде в Думі, а коли не буде, то обіцяє прикласти всіх старань, щоб її заснувати.

Коли я висловився, що тоді йому доведеться вийти з Кадетської фракції, то він замнявся, але потім почав доводити, що можна бути там і там, а коли я напосідався на тому, що це неможливо, то своїж українці почали доводити мені, що Полторацький має рацію, бо власне української фракції не може бути в Думі, а тільки український національний союз. Якби у нас була партія, яка обєднувалаб українців якоюсь програмою, тоді члени ції партії заснувалиб свою фракцію в Думі і не моглиб бути в Кадетській, чи там в Трудовицькій фракції. А української партії нема, є тільки елементи, які держуться ріжних політичних поглядів — одні кадетських, другі есдецьких, чи навіть мирнообновленчеських,[73]) а обєднуються тільки національною ідеєю.

Я доводив, що такий національний союз, чи ліґа не матиме ніякої ваги в Думі, бо хто буде рахуватися з такою орґанізацією, коли її члени сидять: одні в кадетській, другі есдецькій чи трудовицькій фракції і тільки в українських національних питаннях голосують вкупі. Та чи й дозволять їм самостійно голосувати їхні фракції?

Добре булоб, якби пройшло в Думу зо скілька українців одних політично-економічних поглядів, щоб вони могли заснувати свою українську „громаду“ наподобу польського кола,але на це мало надії, бо української інтеліґенції „як кіт наплакав“, та й вода диференціована так, як і людська ін-

---

[73]) Партія правіша за Кадетську і лівіша за Октябристську (17-го жовтня), заснована проф. М. М. Ковалевським.

теліґенція: між тими українцями, що мають вигляди пройти в Думу, є зо скілька полтавських поміщиків октябристів, в мирнообновленці, є зо скілька кадетів, або кадетствующих, може найдуться й трудовики.

Ну, як ти з них складеш українську фракцію? Очевидно можлива тільки безпартійна українська громада, яка не буде зареґістрована, не матиме своїх представників по комісіях і не матиме окремого місця в Думі.

А Савенки і Ко трублять про якусь міцну „мазепинську" орґанізацію!

Ми, оп, ґазети не можемо вдержати, бо ні на що видавати, а вони кажуть про „пруські марки та австрійські ґульдени", якимиб то підтримується український рух! Ми ще своїми грішми підпираєм Т-во ім. Шевченка в Австрії та инші заклади.

Це ті самі „японські міліони", на які, по словам тих-же Савенків, робилася російська революція 1905-го року.

Вони, як всі продажні люди, не можуть припустити, що може бути рух ідейний,, який, крім жертв, нічого не дає.

20 лютого.

У В. Винниченка вийшло непорозуміння з М. С. Грушевським. Винниченко написав Михайлові Сергієвичу, що задумав писати для ЛНВістника велику річ, а М. С. Грушевський відповів йому, що більше десяти аркушів не може дати йому на рік, бо „Товариство підмоги науці, літературі та штуці" не має грошей на доплату гонорарів.

Я вже, здається, згадував, що це Товариство доплачує за праці Винниченка, Кобилянської, Коцюбинського, Лесі Українки та Олеся стількиж, скільки їм платить редакція ЛНВістника так, що разом їм виходить по сто рублів за аркуш.

Винниченко обурився і написав М. Грушевському, що йому нема діла, де редакція бере гроші, що він не хоче залежати від якоїсь сторонньої інституції, а тільки від редакції. Нехай редакція оцінює його писання з боку мистецького, а не з боку розміру або неморальности змісту твору і зрікся

писати до ЛНВістника, а рішив віддавати свою працю російським видавництвам.

Коли він мені про це написав, то я почав умовляти М. Грушевського не рвати відносин з Винниченком, бо це втрата і для нас взагалі і для ЛНВістника. М. С. Грушевський відповів, що на такого образливого листа він відповідати не буде, нехай вже нова редакція, яка незабаром складеться, налагоджує відносини з Винниченкм і додав, що ЛНВістник іступував без Винничепка і навіть лаяти його почали з того часу, як почав у йому писати Винниченко.

З того часу як у „Ділі" зорганізувався похід проти Грушевського і ЛНВістника, він передав редакцію комітетові, який склався з В. М. Леонтовича, Л. М. Черняхівської, О. І. Олеся та П. П. Сірого, який як довірений М. С. Грушевського, входить у всі видавництва в Київі: ЛНВістник, „Засів", „Лан", „Український Учитель", „Час"; не входить він тільки в „Раду" і „Вік", через те М. С. Грушевський вважає ці видавництва ворожими до себе.

Тепер вернуся до Винниченка.

Щоб удержати його в українській літературі, я нагадав Винниченкові його обіцянку писати до „Ради" і обіцяв йому платити по 10 копійок за рядок, в надії, що половину доплачуватиме „Товариство підмоги літературі, науці і штуці", а редакція „Ради" платитиме від себе по 5 копійок, але попередив його, що я не друкуватиму його публіцистичних творів у белетристичній формі, наподобу його оповідання „Чесность съ собой", бо вважаю такі його писання немистецькими.

Винниченко запротестував, кажучи, що редакція може його критикувати, але повинна давати право і йому висловлюватися вільно. Тимчасом прислав чудове оповідання „Федько Халамидник", в якому тільки кінець тенденційно вигаданий і ненатуральний.

А через кілька день знов прислав оповідання і каже, що він тепер вирішив писати коротенькі оповідання для „Ради" і буде їх посилати часто.

Це дуже добре, але тут виходить і траґізм. Російські видавництва багатіють від того, коли в них пишуть найталановитіші письменники: Андреєву, кажуть, платять по рублю за слово і самі наживають сотні тисяч.

А українські видавництва від співробітництва найталановитіших письменників можуть дійти до банкротства!

Передплата не оплачує й мінімальних видатків, а коли значно побільшиться гонорар письменникам, то вичерпаються всі джерела, що оплачують дефіцити.

Наше господарство таке, що нам вигідніше держати десяток кіз, ніж одну корову, бо дешевше утримання.

Тепер ґазета заповнюється писанням, що оплачується по 1—2 копійки і їй не по кешені платити за багато рядків по 5 копійок. Крім того „Товариство підмоги“ не матиме грошей, щоб доплачувати за багато рядків.

Таким робом, твори Винниченка та Коцюбинського ми можемо давати тільки зрідка, як великопразникову страву.

В листі до Винниченка я сказав йому, що творчість його уявляється мені такою, як буває літом у степу, коли хмара заступить сонце і одна половина степу темна, а друга — ясна, ясна. Що його тенденційні писання, особливо ті, в яких розвязує „полову проблєму“ — це темний бік його творчости, а нетенденційні — це ясна, гарна, і такі писання я з великою охотою міститиму в „Раді“ що місяця.

Знаю, що не до смаку йому, але що-ж робити, коли читачі почнуть бойкотувати ґазету за тенденційні Винниченкові писання, як загрожували бойкотом ЛНВістникові.

28 лютого.

Позавчора, в день смерти Т. Г. Шевченка, в клюбі у нас улаштовано традиційну Шевченківську вечерю, на яку запрошено, як і що року, і представників инших націй — великорусів, поляків, литовців, білорусів, жидів. За голову вибрано М. С. Грушевського, який сказав коротеньке слово про Шевченка, що являється символом національного відродження українців, які хотять жити в злагоді з усіма своїми сусідами.

Потім почалися звичайні, нудно-солодкі промови про Шевченка, про „неньку Україну“, „безталанну сиротину“ і т. п. А потім привітання поляків, литовців, росіян. Думалось, що й закінчиться вечір традиційними співами. (Добре ще, що у нас хоч нема петербурзького звичаю кінчати Шевченківські вечері гопаком).

Але цього року, несподівано вечір вийшов не традиційний. Л. М. Жебуньов виступив з промовою, в якій висловився, що на Шевченківських вечорах у нас раз-у-раз єднаються поступові елєменти ріжних націй, але поза стіни клюбу те єднання не йде, бо ось, наприклад, коли в пресі знялося цькування українського руху з боку чорносотенців, то поступова російська преса не тільки не обороняє, а навіть, в особі П. Струве, приєдналася до того цькування.

Лідер київських кадетів Е. Шольп відповів, що український рух мало відомий росіянам, бо українська преса народилася недавно і ще не встигла добре виявити себе, але російська преса раз-у-раз спочувала демократичним рухам, через те спочуває і українському. А „тоже малоросс“ з „Київської Мислі“ В. Чаговець відповів на слова Жебуньова, що не варто, мов, обзиватися на те, що пише така „мразь“, як Меньшіков, Савенко, а тепер ще й Струве.

Тоді попросив слова М. Порш і в прекрасній, спокійній промові доводив, що поступова інтеліґенція, раз-у-раз, ще з часів „Народньої Волі“ говорить, що нам треба всім разом боротися проти спільного ворога. Наші батьки і старші брати так і робили, а коли ми почали допоминатися за свої домагання, то тепер частина поступової інтеліґенції, разом з чорносотенною виступає проти нас, а инші мовчать. Пора нам працювати самим, покинути цю спілку, бо хто не зна нас, той проти нас.

Промова ця була бомбою, кинутою серед юрби народу. Одні голосно висловлювали свою згоду з оратором, инші обурювалися цією промовою. Росіяни повставали з своїх почесних місць і поставали близче до дверей. Чаговець так образився, що в коротенькій промові вийшов з границь пристойности

і почав дорікати Поршеві, що він хоче „читать в сердцах“, що він свою промову звів до „сердцеведенія“ і т. ин.

Голова вечора М. С. Грушевський хотів звести все до злагоди, просив ораторів не порушати святочного настрою, який повинен панувати на Шевченківських вечорах і звернути з політичної теми до памяти Шевченка, та його не слухали.

Правда, Жебуньов просив вибачення, що зачепив цю тему, що він не мав на увазі присутніх, напр. Чаговця, який так щиро обороняє наш театр ітд. Але О. Ф. Степаненко, як звичайно в страшенно довгій, але на цей раз гарній промові, повторив і ширше розвив ту-ж тему, на яку говорив Порш.

Коли М. Порш знов попросив слова, то почались вигуки: „Не треба не треба!“ Але Порш спокійно висловився, що він не мав на меті присутніх, що їм нема чого ображатись, а що правда остається правдою і хто не за нас, той таки проти нас.

Л. М. Черняхівська пробувала навернути увагу на „безталанну сироту“ Україну, що „понад Дніпром плаче“, але І. М. Стешенко в гарячій промові знов став докоряти російській поступовій пресі за мовчання. Ще можна було мовчати, поки говорили чорносотенці, а коли заговорив бувший марксист та „освобожденець“ П. Струве, то мовчати не можна, бо це подобає на згоду з його словами, в яких він закликає боротися з українським рухом.

Публика поділилась — одні були задоволені, що нарешті висловили росіянам те, що давно треба було їм сказати, а більшість, згоджуючися в принціпі з ораторами, обурювалася тим, що порушено традиційний святочний настрій Шевченківського вечора.

Я не хотів було йти на цей вечір, бо певний був, що як завжди, українці на ньому виконають свій національний девіз: „хоч погано, так за те довго“ і я буду нудитись і сердитись, що пішов. Але на цей раз помилився, бо вечір був чудовий і нагадав мені сцену з пєси „Старе гніздо“, в якій запросили гостей, а потім почали їх бити так, що ті тікали вікнами.

Українці всі були задоволені вечером, а М. С. Грушевський сміючись сказав:

— Аякже! Добре, що до мордобою не дійшло!

Але я думаю, що другий раз уже рсійських інтеліґентів на Шевченківський вечір не заманиш.

8 марта.

В № 8037 львівського „Діла“ Ф. Коломийченко, студент Комерційного Інституту, написав свою розмову з М. К. Заньковецькою, в якій, з її слів, розказує, що Садовський не давав їй змоги виступати в ролях світового репертуару, примушував її грати по сім разів на тиждень і що взагалі в трупі Садовського вона терпіла знущання.

Ця брехня так обурила і знервувала Садовського, що з ним, як мені розказував др. Е. Лукасєвич, трапився нервовий удар.

Справді, хто знає М. К. Заньковецьку, її становище в кожній трупі, в якій вона бувала, той ясно бачить, що це очевидна брехня і не диво, що вона так вразила Садовського. В кожній трупі М. К. Заньковецьку так високо цінили, що задовольняли всі її примхи: вона грала що хотіла і коли хотіла, а про знущання може бути мова хіба тільки самої М. К. Заньковецької над иншими.

Стоючи близько до родини Тобилевичів, я знаю М. К. Заньковецьку з першого дня її виступу на сцені, тобто з 1882 року. Ця назвичайно талановита артистка в житті тяжка людина. Особа М. К. Заньковецької виясниться аж тоді, коли будуть видрукувані листи Кропивницького, К. Карого, Садовського до всяких осіб.

Боязно тільки, що Коломийченко викличе відповідь гарячого Садовського і в результаті тепер випливе на світ Божий такий бруд, що краще нехай би він зовсім не випливав. Намагатимусь, щоб не допустити до того і відповіді Садовського не надрукую.

15 березня.

Якось, їдучи залізницею, стрівся я в ваґоні з В. Г. Короленком.[74]) Розговорились. Він почав оповідати, що, оселив-

[74]) Славнозвісний московський письменник-гуманіст.

шися в Полтаві, заінтересувався українським рухом і тепер учиться української мови, але йому тяжко йде і він сумнівається, чи опанує так, щоб змогти писати, бо, виріспи в Житомирі, польсько-жидівському місті, змалку майже не чув її, та й все життя своє прожив поза Україною.

— І знаєте, каже, — що навернуло мене до українства? — Ваша „Рада", хоч і не безпосередньо.

— Цікаво, як саме? — питаю.

— Скілька років служила у нас в Петербурзі дівчина з Яреськ (Миргородського повіту, де Короленко має власну вілю над Пслом) і ми так з нею зжилися, що вона стала нам як рідна, наче член нашої родини. Після того як ми оселилися в Полтаві, вона вийшла заміж за ґімназіяльного сторожа (педеля), що має власну хату на передмісті Полтави. Коли в неї народилася дитина, вона запросила мою жінку в куми. На хрестинах ми застали у них багато гостей — рідню, та зо скілька товаришів її чоловіка. Як і завжди Маруся та її чоловік говорили з нами „по русски" (по московському), хоч і не зовсім чисто, а тепер я помітив, що між собою вони всі говорять українською мовою і при тім вживають багато не місцевих слів, а „галицьких".

Я й кажу Іванові:

— „Ви-ж добре знаєте „русскій языкъ" (московську мову), нащо-ж ви говорите між собою по українському?

А він відповідає мені на це моїми-ж словами:

— „А ви, певне, добре знаєте французьку мову, нащож ви говорите між собою „по русски"?

— „Бо це моя рідна мова, кажу, — я змалку нею говорю і люблю її".

Він мені знов відповідає моїми-ж словами:

— „Оттак і ми. Українська мова — наша рідна мова, ми нею змалку говоримо і любимо її".

— „Але-ж ви говорите, наскільки я зрозумів, не місцевою українською мовою, а „галицькою"...

— „Не галицькою, а нашою літературною, якою пишуть у нашій ґазеті „Рада", яку ми в складчину передплачуємо".

— „Але-ж ви добре розумієте „русскія“ ґазети?“

— „Я вам скажу більше. По правді кажучи, я „русску“ (московську) ґазету краще розумію, як „Раду“, бо в ній багато слів таких, яких тепер у нас у Полтаві не вживають, бо або позабували, або й не знали ніколи. Часто моя старенька мати пояснює мені деякі слова, а деякі я мушу розшукувати в словнику, а проте я охітніше читаю „Раду“, бо це наша рідна ґазета“.

— От тепер, каже мені Короленко, — я зрозумів, що український національний рух, це не штучне явище, не фантазія купки української інтеліґенції, а глибоко народній орґанічний рух, який певне має будучність. От чому я й почав студіювати укрїнську мову, бо я на Україні мабуть назавжди оселився.

Але, на жаль, наші, занадто „щирі“ українці відбили у Короленка охоту до українства.

Недавно, на сектантському судовому процесі в Сумах (Харківської ґуб.), де адвокат М. І. Міхновський виступав, як оборонець, був і В. Короленко, як редактор „Русскаго Богатства“, що дуже інтересується народнім життям.

В кулюарах суду якийсь адвокат, не розпитавшися попереду, звів Міхновського з Короленком, бажаючи їх познайомити. Короленко охоче простягнув руку, а Міхновський, заклавши свої руки за спину, відповів своїм звичаєм з театральним патосом:

— Я зрадникам мого народу руки не подаю!

Можна собі уявити, як Короленко був вражений і ображений. Деж таки! Йому не схотіли потиснути тої руки, яку російське громадянство залюбки готове цілувати.

Мені розказували, що Короленко, після того інциденту, скаржився своїм близьким:

— Який же я зрадник, коли я ніколи українцем не був? Мати моя полька, батько російський урядовець—русифікатор у спольщенім місті Житомирі; ввесь свій вік я прожив у Великоросії та на засланні в Сибіру і батьківщиною своєю завжди вважав „русскую літературу“.

З того часу Короленко, як кажуть, почав обминати свідомих українців, боячися напоротися на другого Міхновського.

І так, малограмотний педель був навернув до українства одного з найбільших сучасних російських письменників, а освічений інтеліґент своїм безтактовним поводженням відштовхнув його.

Взагалі, занадто „щирий“ Міхновський раз-у-раз шкодить українському національному відродженню в Харкові, бо він не приваблює обмосковлених українців до українства, а відлякує їх. Досі в Харкові нема жадної української книгарні, не кажучи вже про ґазету, нема української громади, тоді як по багатьох повітових містах є й книгарні, є й громади і передплатників на українську пресу більше, як у Харкові. І в цьому не мало завинив М. Міхновський.

22 березня, с. Перешори.

Вже тиждень сижу в Перешорах, куди приїхав відпочивати.

Днів на три приїздив до мене з Одеси, теж на відпочинок після екзаменів, Анд. В. Ніковський.

Більшу частину часу ми з ним проводили в кошарі, дивлючися на ягнят та козинят. Особливо втішні маленькі козинята: мордочки комічні, наче у мавпи, а в очах серіозність, задумливість, наче щось людське є в їх пичках. А старі бородаті кози, а особливо цапи мають багато спільного в фізіономії з жидами. Козинята так втішно скачуть, такі піруети виробляють ногами і все з серіозним виглядом, що без сміху на них дивитись не можна.

Отак серед козинят та ягнят, плекаючи тих з них, які ще не можуть самі ссати, ми з Анд. Вас. Ніковським, почували себе чудово: далеко від суєти міської, від справ усяких. Я кажу, що ми в кошарі, наче в санаторії якійсь, а він каже, що цей „Кошар-Бад“ кращий всяких загранишних „Бадів“.

І справді, посеред овець почуваєш себе далеко приємніше, ніж посеред „вовків в овечих шкурах“.

Я записав оце в свій щоденник про свій відпочинок по-

серед ягнят та козинят і думаю собі, що коли цей щоденник попаде в руки жандармів, то вони ще подумають, що це якась конспірація, як трапилося колись з щоденником В. П. Степаненка. Він колись вів дневник і записав у ньому, що передав додому через студента Стовбина білизну. Коли жандарми захопили цей дневник, то не повірили, що мова йде про справжню білизну, подумали, що тут треба розуміти якусь нелеґальщину і, арештувавши обох, довго мучили їх в тюрмі, щоб вони признались, що законспіровано під словом „білизна“.

Висновок: як треба обережно в наші часи писати щоденники та листи.

16 травня. Київ.

Давно я не записував нічого. Знов настали такі часи, що боязно писати, щоб часом не попали ці записки в руки до „Кулябок“ (Охранки). Я й так не держу у себе в кімнаті свого щоденника, тому часом повторююсь, не памятаючи, що записано, а що — ні; але останні листки все таки зостаються, коли я їх записую пізно ввечері.

Настала передвиборча аґітація: націоналісти страшенно репетують, особливо проти українців, докоряючи урядові, що він „уперто іґнорує мазепинський рух“.

Чого доброго уряд знов схоче закинути невід, як у 1907 році і зробити „повальний“ трус в українців, а тоді можуть захопити і оці мої записки. Хоч нічого в них кримінального нема, а шкода буде, коли заберуть, пропаде моя праця! Що вечера доводиться його далеко заховувати, а через те я так рідко й записую.

За націоналістами виступали на боротьбу з українцями і так звані проґресисти. Перший подав гасло П. Струве в „Русской Мысли“, який закликає громадянство російське боротись з українським „партикуляризмом“. Від чорносотенців проґресисти відрізняються тільки тим, що перші кличуть на боротьбу з „мазепинством“ уряд, а проґресисти кличуть громадянство.

Проґресивна ґазета „Утро Россіи“ навіть повторяє устами

якогось Кашкарова, за поляком Раковським наклепи, буцім то український рух ведеться на „пруські марки“.

Мусів я післати в „Утро Россіи“ одвертого листа, але не знаю, які з того будуть наслідки. Ось мій лист.

„Високоповажаний Пане редакторе!

„Не відмовте надрукувати в Вашій поважаній ґазеті мій нижчеподаний відкритий лист до співробітника Вашої ґазети п. В. Кашкарова.

З поважанням Є. Чикаленко.

„Високоповажаний добродію, п. Кашкаров!

„В ч. 76 „Утра Россіи“ в статті „Кто правъ“ Ви між иншим пишете: „Не так давно в „Курієрі Варшавськім“ надруковано документи якогось Раковського, поляка, що якийсь час був на службі німецького уряду і тепер покаявся. В цих документах було сказано, що різні „українські“ товариства а також українські ґазети „Діло“, „Ukrainische Rundschau“ і „Кіевская Рада“, а також і деякі особи дістають від пруського уряду допомогу за свою політичну ґерманофільську працю“.

В „Курієрі Варшавскім“, який надрукував „документи“ Раковського, не сказано й слова про „Кіевскую Раду“ і тому ваше обвинувачення, кинуте ґазеті, яку я видаю, я вважаю Вашою власною вигадкою. З огляду на це я пропоную Вам на протязі семи день від надрукування цього листа мого, заявити в ґазеті „Утро Россіи“, що Ви відмовляєтесь від фальшивого (неправдивого) обвинувачення „Ради“, або-ж потвердити це обвинувачення фактами, в противному разі я буду примушений покликати Вас до суду за наклеп“.

От чортів син! Скільки вже я землі продав на „Раду“, а він бреше, що „Рада“ дістає „пруські марки“!

А тимчасом, може я за землю дістав і „пруські марки“, бо 200 десятин я продав німцям колоністам, які, як кажуть, дістають гроші з Ґерманського Колоніяльного банку. То виходить, що й справді „Рада“ дістає „пруські марки“!

Якщо „Утро Росії“ не схоче надрукувати мого листа, то доведеться післати його в „Украинскую Жизнь“.[75])

17 травня.

Випадково зустрівся я з Ів. Сем. Нечуєм-Левицьким. Він наче вже не старіється далі: засох і держиться в одній мірі.

На моє запитання про здоровля, відповідає:

— Та яке моє здоровля?! От, пролежав мало не два тижні, думав, що вже й помру. Стрівся я оттак, як отсе з Вами, з отим харцизякою, отим гайдамакою американським, отим Бородаїщем... Ну, як доброму, похвалився йому, що отсе скінчив для VIII тому статтю про мову. Я, знаєте, все літо торік їздив по Київщині, по родичах своїх, та й назбірав силу матеріялу. Ото-ж у статті своїй я, на основі того матеріялу, довожу, що Грушевський, хоч він і великий учений, а псує нашу мову, бо скрізь, скрізь позаводив свою галичанщину, оте ся окроме, отой мак — точки оті над і та силу всяких польських слів, а за Грушевським вже й Єфремов у „Вікові“ та в „Раді“ й собі перейшов на оту галичанщину. Розказую оттак тому Бородаю, хвалюся... а він, як визвіриться на мене, як крикне: „То й ви, каже, — як оті чорносотенці, нападаєте на нашого велетня, на нашу окрасу, та це-ж падлюцтво, та це...“ Я як глянув на нього, а очі в нього такі страшні, як у божевільного, палицею вимахує. Ну, що, думаю, як він і мене, як отого москвофіла у Львові, почне лупцювати... Серце в мені затіпалось, в очах пожовкло і щоб не впасти, сперся я на паркан. Та з того дня прохворів мало не два тижні. Коли побачитеся з Бородаєм, то попрохайте його — нехай він мене не займає, поки я не видам VIII тому, а тоді вже хоч і помірать“.

28 травня.

Вчора їздили гуртом на могилу Т. Г. Шевченка, всього поїхало душ 400 на пароплаві нанятім Українським Клюбом.

[75]) Через якийсь час у газеті „Утро Россіи“ було надруковане спростування Кашкарова.

Подорож не вдалася, бо цілий день йшов дощ і доводилось ховатися в душних тісних каютах,[76]) повних народу. На могилі зібралося народу з Канева та близьких сіл до тисячі душ, бо з „Ради" довідалися, що мають приїхати кияни.

Панахиди служити адміністрація не дозволила і довелось обмежитися співом „Заповіту". Характеристично, що коли співали „Заповіт", то й сам пан справник зняв картуза, а пристав, що їхав з нами з Київа, ще й підтягував.

Подорож обійшлась не без куріоза: депутат від Московського „Художественного Театру", що возив на могилу вінок, зморившися до краю, звалився під лавку і там ночував. Старшини Клюбу були страшенно засоромлені, коли вранці вже під Київом побачили його в такому незручному місці і почали просити у нього вибачення, виправдуючися тим, що поночі не могли його знайти, щоб показати йому місце в каюті. Депутат з пароплаву поїхав просто в баню! (парню).

31 травня.

Вертаючися з петербурзького пожарного зїзду, заїхали до Київа: посол віденського парляменту Євген Олесницький з жінкою, директор „Дністра" Степан Федак з дочкою та Ярослав Олесницький, директор банку „Земля". З цього приводу 29-го в Клюбі був банкет, але, на жаль, зібралося наших всього душ з сорок, не більше. Говорили промови: О. Пчілка, С. Ф. Русова, Л. Жебуньов, Дм. Антонович та М. Порш. Промови все були святочні, урочисті, в яких вихвалялась працьовитість, енергія наших галицьких братів у боротьбі за національні права свої, а тепер і за університет. Зазначалось, що вони, борючися за своє істнування, добувають і для нас, російських українців, умовини кращого життя.

Євген Олесницький в надзвичайно гарній промові відповів, що коли Галичина добилася того, що вона має, то тільки за поміччю російської України. Бо за 500 літ неволі під Польщею вона зовсім була пригнічена, прибита і не зуміла в 48-му році, коли всі народи Австрії подобували собі права,

[76]) Кабінах.

добути собі національної волі. І тільки з 60-х років, коли й туди дійшов могутній голос Шевченка, починається відродження Галичини, яке підтримали в 70-х років українці, заснувавши у Львові друкарню Товариства ім. Шевченка; а потім вже М. Драгоманов направив галицький рух на правдиву путь.

І тепер у боротьбі за український університет велику моральну підмогу мають галичани з російської України в отих голосних заявах співчуття, що друкуються в „Раді". Міністерство австрійське вважає на ці голоси з України, бо й з Галичиною воно рахується постільки, поскільки вона є часткою великої України. Якби не було України російської, то уряд австрійський зовсім не рахувавсяб з домаганнями галичан, не зважав би на тих три міліони українців, що живуть в Австрії.

В розмові зо мною Олесницький обіцяв подбати, щоб громадські інституції галицькі передплачували „Раду". Він сподівається, що з половини року, тобто з 1-го липня, передплатять принаймні 500 кооператив, бо для їх бюджету зовсім мало важить яких 6 рублів на рік.

Побачимо — чи вийде що з цієї обіцянки, бо Олесницький захворів тут і поїхав зовсім хворий. Др. Е. Лукасевич каже, щ в нього таке гіпертрофоване серце, що щодня можна сподіватися смерти. Якщо він хворітиме, то йому буде не до „Ради", хоч, як він казав, галичани надають величезного значіння українській пресі, бо вона свідчить, що на Україні є життя, є національний рух, а на це звертає велику вагу австрійський уряд. Поляки-ж раз-у-раз намагаються довести урядові, що з Україною нічого рахуватися, бо вона вже зовсім обмосковлена і ніякої свідомости в українців нема.

А тимчасом сам Олесницький з товаришами наочно упевнились, що в народі нашім є національна свідомість, тільки здалеку її не видно.

Приїхавши до Київа, поїхали вони трамваєм до Печерської Лаври і, коли під кінець дороги зостались у ваґоні самі, то почали голосно ділитися враžіннями і висловлювати свій сум, що Київ зовсім московське місто.

Раптом кондуктор ваґону, що пильно прислухався до

їхньої розмови, звернувся до них з запитанням — чи не галичани вони? Вони підтвердили і в свою чергу спитали його, по чім він їх пізнав.

— По вимові, відповів він, і спитав:

— Чи нема часом міже вами Костя Левицького, голови віденського Українського парляментського клюбу?

Вони здивовано спитали — як він знає Костя Левицького?

— А з нашої ґазети „Ради". Я пильно слідкую за тим, що дїється в Галичині і чи виборять українські парляментські посли український університет у Львові?

А далі почав розпитувати про життя українців в Австрії і скаржитись на життя в Росії.

Це нагадало мені другий цікавий факт.

Якось Л. М. Жебуньов познайомився в санаторії Лямана, під Дрезденом, з російським достойником, сенатором Брянчаніновим і намагався прихилити його до українського культурного руху.

Коли Брянчанінов заїхав до Києва, то Жебуньов їздив з ним по місту, показуючи київські древності і разом вони заїхали з візитою до митрополита Флавіяна. Бранчанінов, не бачучи в Києві нічого українського, почав розпитувати митрополита про український рух, але той відповів, що ніякого такого руху в народі нема, що це тільки фантазія купки інтеліґентів.

Від митрополита вони поїхали в Континенталь снідати і Брянчанінов і тут спитав слугу, що подавав їм снідання — якої він нації?

На диво Брянчанинова і на велику радість Жебуньова, слуга несподівано відповів, що він „українець", а з дальшої розмови вияснилось, що він читає „свою", ґазету „Раду".

Жебуньов мало не кинувся обіймати та цілувати його і пізніше, познайомившися з ним, довідався, що він не одинокий, а таких офіціянтів, свідомих українців в Києві є багато.

Такого самого офіціянта, свідомого українця, ми з Саксаганським стріли несподівано в Кисловодську на Кавказі.

З цього видно, що у всіх шарах української людности вже є національно свідомі українські одиниці. І всі вони безпосередньо чи посередньо витворилися нашою пресою, літературою.

А раз мені трапилося почути, як один „малорос“ хвалився українською пресою, зовсім не знаючи її.

Їхав я якось в Перешори і, прокинувшися вранці, почув у сумежному купе розмову двох студентів — один з них був Московського Університету, другий Київського. Я прокинувся саме тоді, коли київський студент доводив, що українська („малорусская“, як він казав) культура зовсім не нижча за „русскую“ і якби уряд не ставив їй перепон, то вона давно порівнялась би з нею або й перевищила її. Розмову свою він пересипав виразами: „У вас в Россіи“, „У нас в Малороссіи“. Видко він був зачеплений московським студентом і, намагаючись оборонити українську культуру, казав, що „у нас“ є щоденні ґазети і тижневі та місячні журнали. Коли московський студент висів з ваґону десь на Жмеринці, я розговорився з київським студентом. Виявилось, що він зовсім не вміє говорити по українському і що найдивніше: крім „Ради“ не міг назвати жадного журналу, яким так вихвалявся перед московським студентом. Очевидно, що він просто був ображений за „малорусскую“ культуру і в оборону її приводив фантастичні докази.

Другого разу стрів я у ваґоні на Кавказі одну пані з виразною українською стихією, яка й не чула про українську пресу.

Я звернув увагу, що якась пані і її син ґімназист, років десяти, розмовляли між собою чистою українською мовою й одночасно до кондуктора зверталися чистою московською, навіть з великоруським акцентом. Я заінтересувався ними, бо видко було, що вони не з України і що виразно розрізняють ці дві мови. Не витерпівши я заговорив з нею. Виявилось, що вона великоземельна пані, має поверх тисячі десятин землі коло Камишина на Волзі (між Цирициним та Саратовом).

— Ну, а батьки ваші, питаю, — відкіля родом?

— Та й батьки наші і діди там рождені, відповідає вона гарною українською мовою.

— А не знаєте, звідкіля вони туди між великороси поприходили?

— Та ми, „хахли“ зпокон-віку там живемо хуторами, а „москалі“ (великороси) у нас тільки за наймитів служать.

— Чи є у вас книжка або ґазети на українській мові?

Вона не зрозуміла слова „український“ і я пояснив, що це значить на „нашій“, „хахалацькій“ мові. Але вона здивувалась, що на такій мові є щось друковане, навіть про „Кобзаря“ Шевченка не чула.

На жаль, при мені не було ні ґазети, ні книжки української, а спитати її адресу, щоб післати їй, мені ніяково було, бо вона взагалі якось підозрено ставилася до моїх розпитувань.

Колись, коли розівється наша преса, коли ми добємося своєї школи, оці „русини“, „малороси“ і „хахли“ постають свідомими українцями, від Сяну аж по Волґу!

29 липня 1912, с. Перешори.

Цими днями вернувся я з Кисловодська, куди мене посилали лікарі купатися в нарзанних ваннах. Купання ці справді мені помогли, тільки не знаю, чи надовго. У мене були почали якось отікати-чи що-руки: як не закладеш рук за жілетку (камізельку) або за борт пальта, то вони починають боліти і потім ледви-ледви можна їх зігнути в ліктях; не можна було ніякої ваги підняти, навіть шклянки чаю піднести не міг, важко було парасолю в руках носити.

Радився я з багатьма лікарями, але ніхто нічого певного не сказав. Проф. Лапинський рішив, що мені треба полікуватися в його лічебниці гідропатією з місяць, а др. Г. М. Варавка порадив поїхати в Навгайм або в Кисловодськ. І от тепер я можу не тільки палицю, чи дашок (парасоль) носити в руках, а навіть тяжкий чемодан (валізу) підіймаю на полицю.

В Кисловодську я спочатку самотній нудився, а потім

несподівано приїхав М. І. Павловський. З ним трапилось, як він каже, нещастя: несподівано його покинула жінка.

М. І. Павловський так був цим прибитий, що не знав, куди йому подітись і вирішив поїхати в Кисловодськ, де його сестра замужем за псаломщиком (дяком). Він розказав мені про своє горе, а я намагався втішити його всякими способами, а найбільше тим, що тягав його скрізь по горах до втоми, бо знаю, що втома найкращий лік проти всякого душевного болю.

Потім ми несподівано в парку стрілися з П. К. Саксаганським, який з Ессентуків переїхав до Кисловодська. З того часу почали ми вже мандрувати втрьох. Панас Карпович дуже дбає, щоб скинути з себе зайвий жир (тук), а через те пє Баталинську воду, мало їсть і багато ходить. Обходили ми втрьох всі ближчі гори, а потім вирішили побувати і в тутешніх тубольців, щоб подивитись, як вони живуть.

Наняли „лінейку" і поїхали шукати одного карачаївця, що прозивається Нану Тахчуков, який нас закликав до свого коша „шашлик кушай". Цього Нани ми не знайшли в горах, а втрапили до кабардинців. Коли ми їх спитали — чи вони карачаївці, то вони з огидою сказали: „Боже сохрани!" Наш підводчик, кисловодський обиватель, розяснив нам, що кабардинці, хоч і одної віри (магометанської) з карачаївцями, але не люблять їх так само, як ті їх.

— Кабардинці каже, — народ бойкий (спритний), злодійкуватий, всі розбійники, а карачаївці народ чесний, смирний, „необразований", так от, як наші „хахли". Ми так їх татарськими хахлами і називаємо.

Потім я довідався, що на Кавказі налічують 69 мов та наріч. Мало не кожна долина населена окремим народом, який ворогує з сусіднім. Нічого й дивуватись, що при таких умовах російський уряд звоював такий, здавалось, неприступний край.

Кабардинці та карачаївці випасають вівці, коні та скот літом коло Кисловодська, а на зиму йдуть ближче до своїх аулів. Вівці їхні нагадують наші волоські, але в них довша вовна, більші коди (курдюки) з маленькими закарлюченими

хвостиками на кінці, як у бухарських каракулів. Скотина сіра, складна, але дуже дрібна, коні сухі, бігучі і дуже виносливі. Господарі нас запросили в курінь, обложений з трьох боків камінням і вкритий буряном та почастували просяною мамалигою (кулешою) і маханом — це шашлик з вяленої солоної баранини.

Мене зацікавила обора (кошара) для овець: — кругом тирла закопані зрідка стовпці, а між ними протягнуто ремінь; кажуть, що вовк, „бирюк", не підходить близько до овець, бо думає, що то натягнуто капкан (самолов), в який він може заплутатись і впійматись.

Вранці, після ванни ми щодня збірались на чай то в мене, то в Саксаганського, то в Павловського, в залежності від того, в якій бік ми ще звечора умовлялися йти, бо ми жили якраз у трьох різних кутках Кисловодська.

Коли ми раз зібрались у Саксаганського, то він підвів до мене не молоду жінку, що прислуговувала йому і каже:

— Отсе й є Чикаленко.

Жінка та підійшла до мене і почала висловлювати мені свою радість, що побачила видавця „Ради", „рідної ґазети". Я був страшенно здивований і почав її розпитувати, відкіль і хто вона. Вона розповіла чистою українською літературною мовою, що батьки її родом з України, а вона родилась вже в Кисловодську, заробляє шитвом, а чоловік палітурник.

— Як-же ви, питаю, літературної мови навчились?

— А „Рада", відповідає, — на що? Наш театральний гурток, що робить часом зимою українські вистави, передплачує „Раду", то ми й читаємо.

Я так зрадів несподіваному передплатникові, що звернувся до неї з словами:

— Дозвольте-ж вас розцілувати.

Поцілувавшись, вона каже:

— Тепер я хвалитимусь серед свого гуртка, що цілувалася з видавцем „Ради"!

Другого разу Саксаганський звів мене ще з одним членом цього гуртка, молодим, дуже симпатичним хлопцем, на

прізвище Гасенко. Виявилось, що він і співробітник „Ради“, бо там було надруковане його маленьке оповіданнячко.

Гасенко не тільки володіє добре літературною українською мовою, а навіть закидає по галицькому і виявив солідне знайомство з українською літературою. Біоґрафія його дуже цікава: він, як кажуть, син черкеського князя магометанина та селянки українки, але сам він про свого батька нічого не розказує. Виховався він у свого родича, учителя турецької школи в Баку, вчився трохи в ґімназії, потім в Царгороді. Після наглої смерти батька, зоставшись без всяких засобів, служив у Берліні в бюрі для найму робітників з Росії та Галичини, потім служив в Італії і нарешті, вернувся на Кавказ, придбав свідоцтво бухгалтерське і дістав невеличку посаду в Кисловодському Взаємному Кредиті, де й живе з матірю. Знає мову: турецьку, вірменську, італійську, німецьку, українську і натурально, російську, та зо скілька кавказьких і взагалі робить враження незвичайно памятливого і талановитого хлопця, але не кріпкого здоровлям.

Коли ми познайомилися ближче, я йому й кажу:

— І охота вам сидіти в оцій ямі? Візьміться, підготуйтесь на атестат зрілости (матуру) тай поступайте в університет.

— Але-ж, відповідає, — я не маю чим жити, мені треба заробляти.

— Служіть, кажу, — й готуйтесь, а як видержите на атестат, то ми вам дамо посаду в „Раді“ рублів на 30, то ви якось проживете.

Справді, у нас в „Раді“ таким способом виховалося багато людей: вели відділи і слухали лекції, а потім покінчали вищі школи і пішли на посади. Тільки Майорський (П. А. Сабалдир), так звик до „Ради“, що й скінчивши Політехніку, не хоче нікуди йти на посаду, а служить у нас секретарем редакції.

Другого дня Гасенко мені вже хвалиться, що був у директора ґімназії й вирішив готуватися до матури.

Я забув сказати, що коли я приїхав до Кисловодська, то застав тут письменника нашого, Дм. В. Марковича. Він приїхав лікувати свою подагру та катар шлунку і натрапив на якогось немудрого лікаря і так знесилів, що не міг вже ходити сам і рішивши, що вдома йому краще лікуватись, швидко поїхав додому. У Марковича я стрівся з І. П. Волошиним, студентом медиком Московського університету, який масував Марковича.

Біоґрафію цього студента теж варто розказати, хоч коротенько: родом він з України, в дитячих літах видно розмовляв українською мовою. Потім пішов „вольноопределяющимся“, вийшов в офіцери, скінчив топоґрафічні кляси і ввесь час служив в Манджурії, а після війни, в ранзі капітана, підготувався на атестат зрілости, вступив в університет і тепер, маючи 40 років, кінчає медичний факультет. За все своє життя не чув нічого про український рух, не знав, що є література, і нічого не чув про пресу. Тепер, під впливом Марковича і нас усіх, захопився українством, передплатив „Раду“, хоч людина він бідна, має родину і мусить заробляти на неї.

Таким робом, в Кисловодську трапилося стрінутися з українцями, з яких може й вийдуть потім користні робітники. Особливо я покладаю надії на Гасенка.

Коли зідемось з Жебуньовим, то буде чим похвалитись: не марнували ми часу, лікуючись. Він пише мені з „Вайсер Гірш“ такого листа, що варто з нього виписати кілька рядків. Ось вони:

„Ну, й літо вибралось! Дощ та холод, холод та дощ! Трудно гоїтись під таке літо, а мені до того доводилось, що й на світ не хотілось дивитись. Але всетаки вдалось...“ тут льоґічно міркуючи, всякий скаже: „всетаки вдалось вигоїтись“, або „підлікуватись“, „або придбати скілька фунтів“, але не такий Жебуньов, як усі, і в нього й льоґіка не така, як у всіх. Далі в нього стоїть написано: „але все-ж таки вдалося довести до національної свідомости одну пані, котра так захватилась українством, що я дивуюся: навіть гоїнням своїм нехтує, аби читати книжки українські та „Раду“.

Жебуньов сам так захоплений українством, що віддає йому все своє здоровля, всю свою енерґію і всі 24 години

в добу, бо й сни йому сняться на українські теми. Часом це захоплення доходить до анекдотів.

Мені розказував Г. Г. Ротмистров, що коли вони торік удвох лікувалися в „Вайсер Гірш", то Жебуньов зорґанізував підписку і примусив адміністрацію передплатити „Раду" в читальню, а потім пильно стежив — хто бере читати її, але ніяк не міг допильнувати. Він щодня помічав, що хтось читає „Раду", бо вона помнята й потерта. По цілих днях сидів у читальні, навіть ховався за двері і в щілину підглядав, але даремно. Він, бідний, і не знав, що то Ротмистров непомітно мняв „Раду", щоб заінтриґувати Жебуньова.

Цього року йому пощастило і він найшов якусь пані.

30 липня.

В Кисловодську я дістав листа від В. К. Винниченка, в якому він скаржився мені на редакцію ЛНВістника і хвалився, що його закликали в російську літературу.

Я відповів йому на це, що боюсь, щоб він не покинув української літератури та не став зовсім російським письменником. Він відповів мені листом, який я вважаю потрібним переписати сюди.

> 23/VII. „Ви пишете, що боїтесь, що я стану російським письменником. Скажу щиро: велика є спокуса до того. Тим паче тепер, коли на мене чомусь в Росії починають звертати увагу. Ось тижнів три тому я дістав запрошення від нового товариства російських письменників „Содружество" взяти участь в їхніх збірниках. Мене вважають за „кита", як пише приятель, на якому держатимуться ці збірники. (Запрошено найвидатніших російських письменників — Андреєва, Арцибашева, Куприна і т. д.). Мені — одна з найвищих плат (300—400 руб. за аркуш). Мені пишуть, що мною дуже цікавляться, захоплюються.
>
> Потім єсть якесь „Всероссійское бюро", яке розсилає по 250 ґазетах оповідання і статті відомих літераторів. Туди я також дістав запрошення. „Земля" гонить, щоб я швидче готував переклади III і IV т. своїх оповідань. „Знаніе" повторює своє запрошення. Переді мною розгортається широке

російське море. Серед лайок, якими мене обсипали „ортодоксальні моралісти", я читаю часом у російській пресі таку прихильну критику, якої ніколи не чув від своїх. Мало того — там не тільки хвалять чи лають — починають розбірати, що найбільш мені потрібно. Я бачу свої хиби й дефекти, я вірю критикам (деяким) і це мене навчає. Я вже не кажу про матеріяльний бік — я дістаю гонорар за свою працю, а не філантропію „фонда запомоги", яка болюче ріже мою гордість і жагуче бажання бути на своїх ногах.

Спокуса дуже велика і я не знаю, як я вийду з неї. Коли я себе почуваю здоровим, коли у мене є багато сил, я чую, що з легким і радісним серцем вистою проти всяких спокус, свідомо стану на березі російського моря і не вийду з меж нашого невеличкого українського степу. Але в тому й біда, що здоровим себе я не часто почуваю. Сили йдуть на всі боки і часто я почуваю себе не гідним доборотьби з спокусою. А крім того одгукується та травля, яку провадило й провадить проти мене наше громадянство з критиками на чолі. Каламутною хвилею здіймаються старі незаслужені образи в хвилин втоми, безпомічність, пониження.

Єдиним світлим пунктом в моєму літературному минулому були завжди Ви, Євгене Харламповичу, не дивлячись на те, що Ви багато спричинилися до тих літературних і громадських образ, які я мав. І, щоб не трапилось, цього світлого пункту я ніколи не забуду. Хто знає, колиб не було ні Вас, ні Єфремова, чи був би я в українській літературі? Та ще колиб зустрів ще з парочку Василь-Пилиповичів![77]) Добре, що я трохи окріп, коли на мене накинулись Василі Пилиповичі за мою „неморальність" і мені вже не так страшна була їхня критика, як тоді, коли Василь Пилипович розніс мою „Красу і силу". Але не

---

[77]) До цього місця треба додати пояснення: Коли В. Винниченко написав своє перше оповідання і післав його в ЛНВістник, то його там не надрукували. Він написав друге „Красу і силу" і дав прочитати В. П. Степаненкові, а той розгудив його, назвавши брудним. Довго після того В. Винниченко не брався за перо, нарешті рішився занести це оповідання до „Київської Старини", та про це я розказав у I т. своїх спогадів.

будь Вас, не знаю, чи насміливсяб я ще раз говорити з таким sui generis „патреевотом“ моралі.

Я вже не жаліюсь, Євгене Харламповичу, я вже настільки досвідчений, що знаю всю марність жалів. Треба бути дужим, треба вміти міцно стояти на ногах, якіб вітри не дули. Тоді буде й твоя перемога, і жалі зникнуть.

Повторяю, тільки тоді мене бере жаль за образи й травлю, коли я себе чую зтомленим, без сил, хворим. Тоді мене бере негарне, неблагородне бажання помститись — „ось же я вам одплачу“. Але це бажання все рідче й рідче буває, хоч я і зтомлений. Це через те, що це почуття зустрічає розум, який з ним не погожуєтся. Навіть тоді, коли від якого небудь „свого“ бачу явне бажання просто образити мене, напакостить мені, прикрившись плащом „критики“ — навіть тоді я розумію, що **теперішні** „свої“, теперішні проводирі українського народу — ще не народ, що моє діло — бути **чесним і щирим**, не вважаючи ні на що. Моє діло служити тим, які дали мені життя, служити всім своїм життям, служити так, як я **по щирости і розуму** вважаю за найкраще. І через це мені здається, я ніколи не буду російським письменником. Можливо, що я років на два на три одійду від української преси, можливо, що я таки наберусь відваги і порву з „ЛНВістником“ раз на все, можливо, що ні з одним українцем (інтеліґентом) я не схочу мати діла, але перестати бути сином свого народу, перестати служити тим, кому я хочу служити — цього не буде. І я не певен, що, не дивлячись на крик, який підіймуть наші інтеліґенти, радіючи з мого „ренеґатства“, — настане час, коли буде оцінено як слід, на чийому боці дійсне служення українському **народові** (народові, масі селянства й робітництва, а не тим, які тепер зовуть себе проводирями його). І не для цього я буду служити, не для того, щоб мене колись так чи сяк цінили. Ні, я служитиму через те, що инакше не можу, як не можу дихати вухами чи очима. Бо це єсть та точка, в якій „чесність з собою“ (гармонія чуття і розуму) приросла до мене. От, через що, Євгене Харламповичу, я не зможу бути російським письменником.

Пишу Вам про це через те, що Ви можете розуміти такий стан, коли людина **не може** робити чогось иншого як те, що робить.

А через що хочу відійти від української преси тепер? Скажу одверто: я зтомився. Кожну річ, яку я задумую для української публіки, я мушу перш усього перевірити, чи не викличе вона **поголовного** обурення. І вже через це одне та річ стає нудною для мене, я кидаю її. Потім мені надокучили нотації критиків. Який би поганенький критик не був, він вважає за свій обовязок, за добрий тон, **вилаяти** мене (не розібрати думку, образ, картину, а тільки вилаяти). А як у нас більше нікого нема, то тут же удвоє похвалити Коцюбинського.

Це стало таким уже звичним і **банальним**, що я просто не можу читати українських „критиків". І мені хочеться спочинути, зникнути, щоб мене забули і я забув усю цю дрібязковість, злобність, роздратованість".

Отакого многозначного листа написав мені В. К. Винниченко.

Мені дуже тоді було ніколи, але хотілось зараз-же відповісти йому і я наспіх написав приблизно так:

„Ви раз-у-раз, навіть, занадто часто говорите про „чесність з собою", а в останньому листі як раз розминулись з нею. Не треба нарікати на українську критику, бо вона раз-у-раз ставила Вас на перше місце за хист, за талант, і тільки дорікала за моралізаторство. А російська критика хвалить Вас тільки чорносотенна, а порядна — лає за „пасквилі" на визвольний рух, і коли Вас запрошують всякі видавництва, то тільки через те, що Ви стали сенсаційним письменником, якого читають з цікавістю і праві і ліві.

Російські видавництва Вам платять так, як не можуть оплатити українські, а через те Ви й хочете перейти в російську літературу. Так просто й треба говорити і ніякої зради і ренеґатства тут нема, а треба тільки, хоч з втратою для себе, видавати російські твори в українських перекладах, а на російських творах зазначити, що вони перекладені з українського рукопису.

Врешті, я вважаю, що Ви зостаєтесь українським пись-

менником, який тільки ходить „в отхожій промысел“, на заробітки в російську літературу“.

От і все. Не знаю, що відповість Вол. Кир. Винниченко на мого листа і чи й відповість?

20 серпня.

Дістав листа від В. Винниченка, в якому він пише, що написав усім видавництвам російським, які його запрошували, що даватиме їм тільки переклади з українських рукописів, а оригінали друкуватиме вже після того, як будуть видані переклади.

Очевидно він вирішив, що таки повинен зостатись українським письменником, який тільки ходить „на заробітки“ в російську літературу.

21 серпня.

Єв. Олесницький, справді таки, приїхавши до Львова, підняв агітацію в Галичині за передплату на „Раду“, бо я дістав зі Львова друковану на ремінґтоні відозву, яку Народний Комітет розсилає по свідомих людях та по кооперації. Дослівно списую ту відозву.

Ч. 1464/12. У Львові, дня 22 липня 1912.

Строго довірочно.

Високоповажані Панове!

Першою умовою здорової праці національної є злука всіх сил народу на ґрунті спільних інтересів національних в одну велику сімю — самопоміч, що на всіх областях життя суспільного, без огляду на кордон, стреміти має до спільних цілий народного добра і волі.

Визнаючи сю правду, не вільно нам українцям глядіти байдужо на визвольні змагання котрої небудь части нашого народу, а треба конечно будити сплячих, попирати слабших, оживляти всю рідну країну і через ріки, моря, кордони подати помічну руку всім братам нашим.

Завдання се в теперішнім цивілізованім світі

виконує передовсім преса, отже у нас головно львівське „Діло“ і київська „Рада“.

Часопись „Діло“ є нині орґаном, який читати мусить кождий українець Галицької землі, — часопись „Рада“, орґан російських українців, хоч істнує семий рік, є ще орґаном слабим, незасібним, а з огляду на драконські незвичайні міри, з якими московський уряд звертає ся супроти одинокого українського дневника, є нині „Рада“ в дуже скрутнім і прикрім положеню.

„Ради“ не зважуються заборонити видавати, однак заборонюють її передплачувати. Ніхто із людей в якій небудь зависимости від правительства стоячих, не може і не сміє „Ради“ передплачувати. Були недавно случаї, що дві лікарки з Катеринославської ґубернії, які „Раду“ препумерували, з сеї причини місця свої потратили.[78]) Коли се не помагає, то прямо забороняють урядам почтовим доручувати передплатникам „Раду“.

Супроти сего не можна чудуватися, що „Рада“ хилиться до упадку, який для цілої справи української бувби **величезною катастрофою**, бо се булоб доказом, що Україна нині, дійсно голосу не має ніякого, та що правдиві є голоси ворожі, котрі Австрії дораджують, щоби вона з Україною не числилася, бо Україна не представляє ніякої сили.

Лежить прото в інтересі не лише закордонної України, але цілої української справи, а передовсім в інтересі нас, галицьких українців, щоби „Раду“ в тій прикрій хвилі піддержати. Стати се може через **масову передплату „Ради“ з Галичини.**

Кождий уряд почтовий в Австрії приймає передплату на „Раду“. Виносить вона річно 6 рублів, на пів рік 3 рублі, - значить за 3 рублі (7 к. 50 сот.) кождий може „Раду“ на другий півріκ сего року мати. Адреса: Київ, Велика Підвальна вул. д. 6.

Подаємо се Високоповажаним Панам до відома та іменем всіх українців, які нині до нас звертаються, — сміємо ласкаво просити Поважане Стоваришення о запренумерованнє собі „Ради“ вже від 1-го липня сего року та о успішну аґітацію

---

[78]) **Випадок з лікарками був у Чигиринськім повіті, а з фершаламиу ,чителями, дяками, то — скрізь по Україні,**

за масовим передплачуванням „Ради" тамошними нашими людьми.

Віримо, що Поважане Стовариშення зволить ласкаво до нашого прошеня примінитись і ожидаємо — якеб воно не було — цінного письма в цій справі.

За Народний Комітет:

Др. Кость Левицький в. р. Голова.
Др. Володимир Бачинський в. р. Секретар.

Відозва написана гарно, переконуючо, а тимчасом досі не помітно ніякого руху передплати з Галичини. Може якісь результати будуть вже аж з нового року, а може на відозву Народнього Комітету галичани ніякої уваги не звернуть, бо в них і так заведено там велике здирство на всякі патріотичні цілі, а тепер особливо багато дає кожний з них на утримання приватних українських ґімназій.

15 вересня. Київ.

Ввесь серпень просидів я в Перешорах; як їхав туди, то думав що тижня за два обмолочусь, аж вийшло, що я просидів більше місяця, хоч молотив усього одинадцять день. Мало не щодня перепадали дощі, копи попривростали до землі й зазеленіли зверху, а місцями, де були погано складені, попроростали наскрізь. Те, що було звезене в стіжки, зверху зазеленіло, а в середині теж відійшло і вимолочувалось дуже погано — половина зерна лишилось в колосі. Одно слово, врожай пропав мало не ввесь: дещо проросло, дещо не вимолотилось, а що вимолотилось, те грілось в шпихлірі, треба було його швидче продати, щоб не зіпсувалось до решти. Я дуже нервувався, бо врожай — єдине джерело, з якого я черпаю засоби на цілий рік.

П. К. Саксаганський, що гостював у мене, все мене намагався потішати, зоспокоювати, кажучи, що отак і він у дощове літо мучився, коли мав свою трупу, бо в дощову погоду публика не ходить в театр.

Та я й сам потішав себе надіями на будучий рік: така дощова осінь дуже добра на озимину і я намагався насіяти

її якс мога більше, в надії що на той рік вродить так, що може покриє і за цей рік.

Саме підчас цих клопіт вернувся ззаграниці Л. М. Жебуньов і почав викликати мене в Київ, спочатку листами, а потім телеґрамами. Знаючи вдачу Жебуньова, який все прибільшує, я все отягався, бо не хотілося мені їхати, не скінчивши сівби, але мусів таки поїхати.

Виявилось (на засіданні ради нелеґального Т. У. П.,) що справді, назбігалось разом зо скілька важних справ, але хто його знає, як їх розвязати при теперішніх умовах.

Перше всього стало відомо, що ґенерал-ґубернатор звернувся до Сенату з рапортом, в якому, як кажуть, розповідає, що в свій час Полтавському Земству дозволено було збірати жертви на поставлення памятника Т. Г. Шевченкові в Полтаві, а тимчасом Полтавське Земство передало цю справу Київській міській Думі, для збудування памятника вже в Київі, а через це ґенерал-ґубернатор просить скасувати постанову Київської Думи і вернути зібрані гроші в Полтаву.

Ніхто з нас того рапорту не читав і не знає напевне його змісту, а через те й писати в ґазеті про нього не можна. Тимчасом рятувати справу якось треба, бо очевидно замір тут такий, аби звести справу з памятником на нівець. Одні жалкують, що ще перше жюрі не ухвалило проєкту памятника, бо досі вже він стояв би. Другі кажуть, що краще коли справу з постановкою памятника відсунути надалі, бо за теперішніх часів ніяких урочистостей не дозволять: не пустять галичан, які мали приїхати у великому числі з своїми січовиками та соколами, не пустять і нашого простого люду. Одно слово тепер відкриття памятника Шевченкові може вийти таким же мовчазним, як було у Варшаві Міцкевичу.

Инші бояться, що можуть сконфіскувати зібрані гроші, а шкода буде велика, бо їх уже зібралося 110 тисяч рублів.

Другі кажуть, що конфіскація грошей неможлива, а певніше, що їх скажуть повернути жертводавцям. А як їх повертати, коли багато зібрано від невідомих, багато виручено від спектаклів, концертів. Я думаю, що конфіската неможлива, бо це був би скандал на всю Европу. В крайнім разі

признають справу з поставленням памятника „несвоевременною“ і відсунуть її на колись.

Тимчасом треба, щоб Шевченківський комітет довів Сенатові, що дозвіл дано Полтавському Земству на поставлення памятника в Київі, а не в Полтаві, що постанову Київської Думи в свій час затвердив ґубернатор, а значить все робиться законно, а не „захватным порядком“, як про це пише Савенко по всяких чорносотенних ґазетах.

Для нас очевидно, що рапорт цей є результатом отих брехень, що розповсюжують тутешні націоналісти, але дивно, що навіть ґенерал-ґубернатор їх слухає і спішить виконувати їхні бажання.

Друга справа з київською виставою. Нема у нас грошей на свій власний павільон, а галичанам мабуть не дозволять приїхати взяти участь у виставці, принаймні кажуть, що ґенерал-ґубернатор сказав виставочному комітетові з приводу польського павільону, що він не допустить ніяких національних маніфестацій. Характеристично, що жандармський полковник, переглядаючи листування комітету, наліпив свою візитну карточку на заяві галицького „Сільського Господаря“, про бажання прийняти участь у виставці. Що повинна означати ота картка? Очевидно, що без жандармерії не можна рішати справи про заяву „Сільського Господаря“.

Третя справа — з „Украинскою Жизню“. Видавці пишуть, що, не вважаючи на те, що вони мають 800 передплатників, у них уже нема на що видавати журнал, бо всі гроші витрачено на гонорари, на друк, папір ітп., і просять роздобути грошей, аби хоч докінчити рік. От, горе! Преса наша на українській мові ледви животіє, то через утиски, то через незрозумілість мови для широкої людности, ну а чого вже мусить загибати „Украинская Жизнь“, яка видається зрозумілою мовою і не переслідується адміністрацією, як преса на українській мові? Очевидно української інтеліґенції так мало, що вона не може піддержати навіть такого цікавого орґану, як „Украинская Жизнь“, а російська публика, для якої вона власне й видається, зовсім нею не цікавиться.

15 жовтня.

Сталося те, чого ми вже давно сподівались — закрили Український Клюб!

Чеплялись, чеплялись до всяких дрібниць, нарешті закрили за те, що в читальні клюбу знайшли скілька чисел американської ґазети „Свобода“, яка начебто доходить в клюб нелеґальним способом — у конвертах, а тимчасом ця ґазета йде не тільки в клюб, а й в редакції деяких київських ґазет через закордонну цензуру, з штемпелем „Д. Ц.“ (дозволено цензурою).

На жаль не було обкладинки (опаски), якою можна булоб довести, що вона доходить через цензуру. Вже після закриття клюбу прийшло число „Свободи“ з штемпелем „Д. Ц.“, який і понесено ґубернаторові. Та вже було пізно. Кажуть, що ґубернатор пораяв прохати дозволу на відкриття нового клюбу і що він не буде гальмувати. Побачимо!

Є в нас запасний дозвіл на товариство „Родина“, в уставі якого нічого не говориться, що це українська установа і що вимовляється вона **„Роди́на“**, тобто „сімя“, по нашому, а не по російському „ро́дина“ (рідний край).

Можливо, що коли адміністрація упевниться, що це той самий український клюб, то закриє й його.

21 жовтня.

Нарешті, минули вибори по Києву в 4-ту Державну Думу. Господи! Що тільки робилося в Київі!

Проґресивний бльок виставив кандидатами по першій курії Григоровича-Барського, а по другій проф. С. А. Іванова. Спершу по другій курії намічена була кандидатура І. Н. Полторацького, українствующого кадета, але він тяжко захворів язвою (виразка) в шлунку і відмовився, тоді спинилися на кандидатурі Іванова. Хоч він і великорос, але від нього можна сподіватися більше користи українцям, ніж від „малороса“ І. В. Лучицького. Іванов людина щира, сердечна, розумна, і по переконанням федераліст, який щиро визнає потребу широкого місцевого самоурядування і не раз висловлювався навіть за автономію України. Проживши на Україні коло 20

років, він упевнився в потребі для українського народу національної школи, рідної мови в суді, і напевне буде енерґійно стояти за це в Думі. Це не те, що Лучицький, якого треба було вічно підштурхувати!

Григорович Барський родом „малорос“, але якось висловився, що ні потреби в національній школі, ні, тим паче, української мови в суді, він не визнає, а коли виставили його кандидатуру від бльоку, в який входили і українці, то він прилюдно визнав усі домагання українські, які признала київська кадетська ґрупа, тобто: українську мову в нижчій, середній і вищій школі та в суді.

Колиб Григорович-Барський пройшов у Думу, то напевне забув би за ці потреби українського народу і ніколи про них не згадав би.

Праві орґанізації всі обєдналися на кандидатах по походженню „малоросах“ — Демченкові та Савенкові. Перший з них для нас не шкідливий, бо він звичайний собі „делец“, який іде в Думу, аби добути якусь концесію, щоб подвоїти, або й подесятирити свої міліонові маєтки.

Савенко-ж досить відомий, щоб про нього тут багато розводитись. Це карієрист, неохайний, нахабний, брехливий хам, який хоче собі зробити карієру на „мазепинстві“. Син полтавського поліцейського урядника, сам донощик, якому слава Іскри та Кочубея не дає супокою, він хоче придбати собі репутацію спасителя Росії від сучасних нащадків Мазепи. Але напевне далеко не піде, бо піймається на якійсь нахабній брехні, на якімсь своекориснім підступі і втеряє ласку начальства.

При яких умовах велися вибори, про це не можна розказати в коротких словах, треба перечитати ґазети, в яких, до речі, і половини правди не можна було надрукувати. Широчезна аґітація на кошти „таємних фондів“, „благосклонное содействіе“ адміністрації, нахабство чорносотенців, обурювали навіть найсмирніших виборців.

Коло виборчих пунктів стояли юрби чорносотенців, які нахабно видирали з рук у виборців бюлетені і тикали в руку свої, боячись, що виборець має лівий бюлетень, і все це ро-

билося на очах поліції, яка арештовувала всякого, хто осмілювався сказати хоч словечко за лівого кандидата.

Я, виходячи, з помешкання, де відбувались вибори, побачив, що юрба обступила якогось півінтеліґента і тиче йому в руки конверт, а він не хоче брати. Виявилось, що якийсь піп виманив у нього з рук його бюлетень, подер його і дає йому другий. Я не вдержався і звернувся до попа з докорами, але він почав на мене кричати; а за ним і инші чорносотенці:

— Тобі яке діло? Що ти, теж кривий на ліву ногу? Хочеш в участку посидіти?

Юрба натискала на мене і я певний був, що дійде діло до стусанів, але тут підійшов член Управи Іозефі, який мене часто стрічав за кулісами у Садовського, і визволив мене, сказавши:

— Оставьте! это тоже хорошій человѣк!

Соромно мені стало, що мене Іозефі взяв під своє націоналістичне крильце, але я мовчки потяг додому.

Та не вважаючи ні на які махінації, Савенка таки провалили, а Демченко переважив Барського невеликим числом голосів, тобто не одержав моральної перемоги. Кажуть, що ґубернатор, довідавшися про результати виборів, сказав: „Слава Богу, що хоч Демченко пройшов, а то довелось би розпрощатися з Київом“.[79])

Хоч Савенко й провалився по городу, але йому, як він сам пише в „Кіевлянинѣ“, „тыл обезпечен“. На повітових виборах його провели по фіктивному цензу у виборці, а ґуберніяльні вибори призначили умисне після городських на той випадок, що коли Савенко не пройде по городу, то його проведуть по ґуберні. Так воно й сталось!

Одно слово вибори робило начальство гражданське і духовне і тільки в деяких випадках воно промахнулось якось і пропустило опозиційні елементи, але за це його не милує вище начальство.

---

[79]) Ґубернатора Ґірса таки переводять у Мінськ за те, що від городу пройшов Іванов.

30 жовтня.

Трапилося величезне нещастя: несподівано 24 жовтня помер М. В. Лисенко

Як прийшла звістка, що закрито Український Клюб, головою якого був Микола Виталевич, і що старшину потягнуть до суду за оту злощасну „Свободу' і може засадять в кріпость, то вона страшенно вразила старого — йому зробилося млосно, почалася рвота. Лікарі сказали, що серце в нього дуже неміцне і що йому треба менше працювати, бо інакше серце не видержить. Коли сказала мені про це Л. М. Старицька-Черняхівська, я вирішив на перших же зборах „Товариства підмоги науці, літературі і штуці“ зняти питання про те, щоб вишукати засоби хоч на невеличку пенсію Миколі Виталевичу, аби він менше давав лекцій. Товариство наше давно асиґнувало йому 2000 руб. на видання його опери „Тарас Бульба“, але йому вже не довелося побачити цього видання, хоч кажуть, що коректу він встиг виправити до кінця.

Звістка про смерть М. В. Лисенка так мене знервувала, що зо мною трапилася наче істерика і я не міг здержати голосного ридання.

Помимо того, що ми втеряли батька нашої музики, ми втеряли людину з надзвичайним серцем!

Багато вже написано про нього, багато ще певне напишеться, а я скажу тільки, що знав я М. В. Лисенка рівно 30 років і за цей час я не стрічав в житті своєму сердечнішої, прекраснішої й благороднішої людини, як він. Я любив його всією своєю душею, любили його і всі, хто знав його хоч трохи.

Він усе своє многострадальне життя поклав на працю для рідного краю, він служив йому не тільки музикальним своїм талантом, а всією своєю істотою, і не тільки служив, а й кликав инших служити. При всій своїй незлобивости, він часами гостро докоряв тим, що не хотіли працювати, він плямував таких „яловими“ громадянами.

Навіть смертю своєю він послужив Україні, бо розбуркав байдужих сонних громадян і вони впорядили йому такий

урочистий похорон, якого досі не бачив Київ, і який так збентежив адміністрацію, що вона вжила всіх засобів, щоб він не приняв характеру „мазепинської" демонстрації, але все-ж таки вийшла ґрандіозна демонстрація.

Адміністрація мало не закрила театру Садовському за те, що його оркестр грав у вестибюлі театру підчас проходу похоронної процесії „марш Дорошенка", що скомпонував покійний Лисенко. Закрила кінематоґраф, що виставляв похорон Лисенка. Галичани, що приїздили на похорон, замовили і для себе фільму з похоронною процесією; цікаво знати — чи дістали вони її, чи адміністрація сконфіскувала, як у тутешньому кіні.

31 жовтня.

Цими днями приїхав з Чернигова порадитися з лікарями М. М. Коцюбинський.

Коли я зайшов до нього в готель, то мало не скрикнув від несподіванки: М. М. Коцюбинський так висох, що обличчя його зробилося малесеньке, як кулачок. Виявилося з його оповідання, що, повернувшися весною з Капрі, він застудився, а оправившись трохи поїхав у гуцульські гори на студії. Літо було мокре, холодне і він знов застудився. Тепер його страшенно душить астма і він уже четвертий місяць мало що й спить — не більш 2—3 години в добу, а часом то й зовсім не спить. Це його так збезсилило, що він і ходити не може.

Завдяки заходам В. М. Леонтовича зібрався консиліюм з кращих у Київі лікарів і рішили, що йому обовязково треба лягти в лікарню і лікуватись, — бо в нього ослабло серце, а це загрожує життю.

Невже й М. М. Коцюбинський на Божій дорозі? Не дай Боже! Це-ж просто нас переслідує якийсь фатум! Не встигнемо поховати одного дорогого покійника, як уже готується новий!

М. М. Коцюбинського прийняли в університетську клініку і я навідую його щодня, вертаючися з редакції додому. Якось лікування не йде йому на пожиток, — наче йому стає

гірше, дуже він ослаб, навіть умиватися йому важко. Сну всетаки нема, хоч лікарі про це й дбають.

1 листопаду.

Знов біда! На похоронах М. В. Лисенка простудився Л. М. Жебуньов, почав кашляти, в нього порвалося щось у грудях і пішла кров. Якби не така вдача, як у Л. М. Жебуньова, то лікарі швидкоб спинили кровотечу. Вони наказали йому лежати не ворухаючись, не розмовляти і вживати ліків. Але він не може влежати тихо, все хвилюється, мучиться, що лежить без діла, коли йому треба бачитися і з тим, тому щось наказати, того вилаяти за бездіяльність і т. д.

Турбує його справа закритого клюбу, клопочеться, що невміло напишуть скаргу до Сенату. Я заспокою його, кажучи, що все одно з тої скарги нічого не вийде, а може ще й гірше буде, бо Сенат „розяснить“, що навіть і культурні українські інституції шкідливі, бо ведуть „к національному обособленію“, як він розяснив з приводу скарг Москви та Полтави і тепер ні там, ні там уже не дозволяють українських клюбів.

Турбується долею нового клюбу „Родина“, боїться, що його закриють, або заборонять читати реферати по українському, взагалі будуть винищувати в ньому український характер. Клопочеться, щоб добути указ Сенату Полтавському ґубернаторові, в якому сказано, що він не мав права забороняти читати привітання українською мовою на святі Котляревського. Забуває Л. М. Жебуньов, що тоді вже починалися революційні часи і Сенат не був такий залежний від міністра Внутрішніх Справ. А тепер, в часи ліквідації революції, Сенат робить, що йому накажуть з міністерства.

Лікарі кажуть, що хвороба Л. М. Жебуньова не загрожує його життю, але коли не спиниться кров, то він може багато її втеряти, а це може накликати серіозну хворобу.

Треба вживати заходів, щоб Л. М. Жебуньов не хвилювався, або хоч не рухався та не говорив, бо коли занедужає тяжко або вмре, то це буде незамінна втрата. Хоч він часто дратує всіх, сердить своєю ґдирливістю, настирливістю, але

всякому очевидно, що якби Жебуньових було хоч з десяток на Україні, то справа національного відродження не стоялаб так кепсько, не посовувалась би так мляво.

У кожного з нас є сімя, служба або инші якісь особисті клопоти, а в Жебуньова нічого того нема, він увесь відданий українській справі.

Трудно уявити собі, що ця людина, якихсь десять літ тому, не тільки не цікавилась українством, а навіть дивувалась, що може бути таке питання.

Мені розказувала С. Ф. Русова, що Л. М. Жебуньов глузував з її сина Михайла, коли той цікавився українством: казав, що це пуста забава гулящих людей. Але урочисте святкування 100 літнього ювілею української літератури в Полтаві 1902 року розкрило йому очі, і за цих 10 років він вивчився писати і говорити по українському і захопився українством так, що рівного йому по енерґії я не знаю.

7 листопаду.

Вчора зібралися проґресивні виборці на вечерю в ресторані Родса, щоб ушанувати проф. С. А. Іванова, депутата в Думу.

Не люблю я оцих урочистих вечерь з банальними промовами, тостами, але мусів іти, бо Л. М. Жебуньов сказав, що обовязково треба бути й українцям, що коли я не піду, то він мусить піти, а якщо заслабне від того і помре, то я буду винний!

На вечерю зібралося чоловіка зо 200 всякого люду і українців може з десяток. Я вирішив, що мені можна й додому йти, бо є українці і без мене. Тільки, що я зібрався виходити, як зявилася поліція і звеліла всім розходитись. Тоді вже мені ніяково було виходити з залі і я вернувся на своє місце, щоб поділити долю всіх зібраних. Публика почала радитись, нарешті, вирішили післати депутацію до ґубернатора. Може з годину сиділи ми за столом, аж поки не вернулася депутація і не сповістила, що ґубернатор дозволив гуртом вечеряти, але не дозволив говорити промов. Тоді барон Р. Ф. Штейнгейль встав і голосно заявив, що при таких умо-

вах він вечеряти не буде і піде додому. За ним устав і я і ми разом з декількома вийшли з ресторану.

Другого дня я довідався, що так і не вдалося людям довечеряти, бо почались тости, до яких причепилась поліція і таки розігнала публику.

Як змінилися часи! Я памятаю, що після виборів у першу Думу була зорґанізована ґрандіозна вечеря, а промови такі говорились, що тепер за них і каторги мало булоб!

11 листопаду.

Досі в Росії були погроми жидівські, вірменські, а оце вже почалися погроми українців.

Після закриття Київського Українського клюбу, у Львові молодь зробила демонстрацію і побила вікна в російськім консуляті та в редакціях москвофільських ґазет.

У відповідь на це київська чорносотенна молодь з орґанізації „Двуглавый Орел" вночі пообливала чорнилом стіни редакції „Ради", розбила шибки у вітрині, де саме був виставлений № з малюнком похорон Лисенка, порвала ґазету і залила чорнилом портрет Лисенка. Двірник розказує, що їх було душ шість у студентській формі. Потім ці хуліґани пішли до книгарні „Київської Старини" і там теж пообливали стіни чорнилом.

У відповідь на це львівська та черновецька молодь зробила ще більший бешкет: повибивала вікна в москвофільських інституціях, навіть вчинила бій з москвофілами, в результаті — кілька душ поранених.

Коли ми про це довідались, то вночі-ж М. І. Павловський написав передову, в якій гостро осуджував такий некультурний спосіб боротьби.

Вчора, коли зібрались люди в „Родині" на концерт в память М. В. Лисенка, саме коли Гр. Ів. Павловський співав: „Ой чого ти почорніло, зеленеє поле", почувся брязкіт вікон і в залю полетіли каламарі. Публика кинулась від вікон, з паннами почалась істерика, але Павловський мав стільки духу, що й не запнувся, а співав пісню далі, хоч брязкіт чувся знов щось разів з чотирі.

Потім виявилось, що це студенти „двухглавовці", побивши вікна і позаливавши чорнилом книжки в книгарні ЛНВістника, пообляпували чорнилом австрійське консульство і прийшли й побили вікна ще й в клюбі. Коли зловили чотирьох з них, то вони нахабно загрожували і далі робити українські погроми. Трьох з них адміністративно посажено на три місяці, а головного привідцю Шиманського, приятеля Ґолубєва, що верховодить всіма „двухглавовцями", випустили, бо він начеб то тільки дивився, а не розбивав вікон!

В книгарні ЛНВістника зроблено шкоди на кілька сот рублів; можнаб правити з винуватців, якби у них щось було, але вони певне голі.

Характеристично, як до цього вчинку ставляться в адміністративних колах: коли хлопець з книгарні пішов у цензуру за книжками львівського видання, то чиновник, видаючи книжки, сказав йому:

— Підождіть, коли почнеться війна з Австрією, то вас, „мазепинців" будуть на ліхтарях вішать.

А „Кіевлянин", описуючи оцей бешкет, не подав прізвищ хуліґанів-двухглавовців, а тільки виразно зазначив прізвище поліцейського надзирателя, що їх спіймав: щоб знали, кому це треба, прізвище „не в міру ретивого" поліцейського.

Я глибоко певний, що якби не обляпали чорнилом австрійського консульства, то цих хуліґанів або зовсім не зловилиб, або покаралиб не такою карою; та ще хто його знає, чи й сидітимуть вони![80])

12 листопаду.

Вже всі ґазети починають випускати оповістки про передплату на новий рік, деякі публікують з 1-го листопаду. Требаб і нам випустити оповістку 15 числа.

Хоч я й не маю вже сил тягнути ґазети і кажу про це всім, але не вірять люди.

---

[80]) На третій день усіх повипускали.

Але й покинути ґазети я не маю сили, бо що з нею тоді буде? — Загине!

Якби вона давала прибутки, або хоч не давала дефіциту, або хоч дефіцит той був не в 20 тисяч, а в дві, то певне багато охотників знайшлосяб видавати ґазету. Аджеж находяться видавці на всякі тижневики, що вискакують і зникають, як бульки на воді. А коли доводиться докладати так багато, то охотника не знайдеш.

Правда, не все я сам докладаю, але що мені коштує добути грошей на видання, то того ніхто не знає! Орґанічно я не можу прохати, а тут доводиться прохати та ще й терпіти образи амбіції, вислухувати нотації за невідповідний напрямок ґазети і т. п. Чого, чого я тільки не вислухав від одного В. М. Леонтовича, хоч і гроші він дає не свої... Але треба терпіти, бо нікому иншому грошей не дадуть. А коли не дадуть, то не буде ґазети. А смерть ґазети — це такий удар, який нелегко буде пережити. Це значить спустити прапорець — здаємось, мов! Хоч і поганенька ґазета „Рада“, але все таки вона свідчить, що ми живі, як нація, що ми ще не вмерли!

Я сам добре розумію, що, „Рада“ ґазета мізерна, як якийсь провінціяльний листок, але я не бачу змоги при сучасних обставинах, зробити її кращою. Передплатників мало, всього коло 3-х тисяч, а літом було тільки коло 2-х. Та й це ще слава Богу, бо два роки тому, до нашої відозви було вдвоє менше. Ґазетних робітників — як кіт наплакав, певне через те, що мізерна платня нікого не вабить до „Ради“: по дві копійки за рядок не дуже розживешся, а через те всякий шукає собі посади. Поки студент, то пише в „Раді“ або веде відділ за 30 руб. у місяць, а як скінчить університет, то кидає „Раду“ і йде на посаду.

Правда, кидає з обіцянкою писати, не поривати звязків з ґазетою, але виходить по приказці „с глаз долой — из сердца вон!“ Спочатку й пише, та все рідше й рідше, а далі й зовсім покидає писати: або служба обтяжає, або боїться, щоб начальство не довідалось і не прогнало — багато всяких причин буває.

ґазетярів професіоналів майже зовсім нема.

Тепер „Рада“ держиться Гехтером, Черкасенком та Єфремовим. Коли Гехтер знов примоститься до якоїсь російської ґазети, як був примостився до „Кіевской Почты“, то буде писати до „Ради“ врядигоди, бо в російських ґазетах йому платять по 5 коп. за рядок, а в нас по 2 коп.

Черкасенко держиться ґазети, бо не може добути учительської посади, яку втеряв і в тюрму попав за свою пєсу „Хуртовину“. А як тільки найде відповідну посаду, то втече і судити за це не можна, бо хіба-ж можна прожити сімейній людині з такого мізерного заробітку.

С. О. Єфремов ніякої посади не шукає і, певне, не візьме ніякої, поки парубкує. Певне він і парубкувати буде до віку, бо мабуть має вдачу свого брата архієрея. Але хоч як скромно живе він, а всетаки з самої „Ради“ прожити не може, та щоб йому прожити з мізерної радянської платні, то він повинен був би щодня, принаймні третину ґазети написати, а цеж неможливо, бо це булаб нудота і для нього і для читачів. Він і так видимо тяготиться ґазетною роботою, бо, як він сам каже, душа його лежить більше до журнальної праці, ніж до ґазетної.

Крім того не задовольняє його, як і мене, сама ґазета, ведення її. Часто він мені говорить, що требаб нам ліпшого редактора знайти. Я сам знаю, що треба, а де ти його візьмеш? М. І. Павловський сам не раз мені каже, що треба найти иншого редактора, можеб він зумів краще повести ґазету.

Часто ми радимось, перебіраємо в памяті людей, але ні на кому зупинитись не можемо. Багато є людей, які повелиб ґазету, може, ліпше, але вони всі на посадах і не покинуть їх задля тої сотні рублів, що платить „Рада“. А з безробітних нікого підходящого нема.

Якось недавно сказав мені М. І. Павловський, що йому трапляється посада в Москві і він, через родинні причини, охоче виїхав би з Київа. Почали ми згадувати людей, які стоять близько до „Ради“ і булиб здатні на посаду редактора. З них один Єфремов міг-би бути редактором, але він рішучо не хоче. Я йому і перше часто робив пропозицію, але він,

справедливо, каже, що посварить редакцію з багатьма людьми і доведе ґазету до закриття, бо не знає меж цензурности. І правду каже: в полєміці він дуже нездержливий, часом, як напр. у полєміці з Вол. Дорошенком, просто неможливий.

Штрафували нас і судили найбільше за його статті.

Зупинилися ми на В. Липинському. Це людина, справді не щоденна і, на мою думку, після Грушевського, це найталоновитіший наш публіцист, а до того людина матеріяльно незалежна і не потрібує посади.

Коли він приїхав до Києва, то я почав з ним про це говорити, але він рішучо зрікся, бо вважає неможливим, щоб на чолі української ґазети стояв католик. Ми гуртом переконували його, казали, що він не буде офіціяльним редактором, але всетаки він рішучо зрікся.

Тоді хтось згадав про М. Порша. Порш справді людина розумна, працьовита, але... є багато але: перш усього він надасть ґазеті ес-децького духу, подруге — він погано знає українську мову, має дуже тяжкий стиль.

Я все сподіваюся, що на доброго редактора виробиться Анд. Вас. Ніковський і навіть закликав його заступати літом М. І. Павловського. Справді, він той місяць вів ґазету добре, цікаво, хоч ще не мав ніякого досвіду. Перше Ніковський дуже охотився бути редактором і казав, що як видержить державні іспити, то переїде в Київ, а тепер, відколи набрав рублів на 200 лєкцій по ґімназіях, то вже покинув думку за редакторство.

Прямо, треба бажати, щоб начальство вигнало з посади людину, яка здатна бути за редактора!

І так, передплатників мало і через політичні обставини, про які я вже не раз писав, і через те, що ґазета не настільки цікава, щоб переважила страх перед тими обставинами. А нецікава ґазета через те, що нема кому зробити її цікавою, нема свіжих талановитих робітників, нема доброго редактора. А їх нем через те, що нема чим платити їх так, щоб вони покинули посади і перейшли до ґазети!

Грошей таких нема і добути їх неможна. Я й так надри-

ваюсь, щоб добути гроші хоч на таку платню, яка тепер у „Раді" і то чим далі, то все вже трачу надію. Треба шукати нових джерел, нових платільників дефіциту, щоб протягнути „Раду" до таких часів, коли люди не боятимуться передплачувати української ґазети.

А де знайти тих платільників? — Здається, проста річ. Тепер ми маємо три тисячі передплатників, себто 18 тисяч рублів, а бюджет наш коло 40 тисяч у рік, то доводиться докладати коло 20 тисяч, а якби кожний передплатник дав хоч одного нового, тоді у нас булоб 6 тисяч душ, які далиб 36 тисяч рублів, та оповісток при 6 тисячах передплатниках булоб удвоє більше, значить, якби число наших передплатників подвоїлось, то хоч видатки на папір і пошту збільшилисяб, всетаки ґазета вже сталаб на ноги, або давала незначний дефіцит. Тоді я з спокійною совістю сказав би:

— Ну, тепер ведіть уже ґазету самі, а я поїду на село підправляти свої діла, які страшенно запустились без мого ока.

Коли я поділився оцими своїми думками з Л. М. Жебуньовим, він відповів:

— Треба знову звертатися до громадянства. Ви й два роки тому не хотіли, а я напосівся і відозва наша майже подвоїла число передплатників. От, давайте, я складу знову відозву, надрукуєте її в ґазеті, то напевне число передплатників, коли не подвоїться, то таки збільшиться.

Гірко не хочеться мені звертатися до громадянства, соромно й приятелів своїх і ворогів, але иншого виходу нема і я згодився, щоб Жебуньов написав відозву. Коли Жорес звертався з такою відозвою до французького громадянства, то нам і Бог простить!

13 листопаду.

Позавчора було зібрання київського Комітету по збудуванню памятника Т. Г. Шевченкові; 20 грудня цього року кінчається речинець подачі проєктів памятника на конкурс. Але головною справою було обміркування про місце під памятник.

Дума городська, як відомо, відвела місце на Караваїв-

ській площі, але Полтавська Земська Управа запротестувала проти такого непоказного місця (в жидівськім гетто).

Якось в-осени заступник голови Комітету, І. І. Щитківський, скликав Комітет і ми пішли гуртом оглядати можливі місця під памятник. Оглянули такі місця: 1) сквер коло Золотих Воріт — проти цього місця ніхто не висловлювався; 2) суточки коло Городського Оперного театру — тут дехто, між иншими й я, доводили, що це місце мале й тісне; 3) на розі Бібіковського бульвару й Пушкинської — всім видалося непідхожим; 4) на Басарабці, проти Критого ринку гарне місце, але визнали, що на „торжищі" памятникові Шевченкові не личить стояти; 5) понижче Городського музею — визнали теж незручним, бо місце косогорне, а крім того памятник фонувавсяб на сходах до музею, що булоб дуже негарно; 6) місце в кінці Петровської алеї за мостом усім дуже сподобалося: чудовий краєвид на лани Задніпрянські й на Дніпро. Так і згадуються слова самого Тараса:

„Щоб лани широкополі,
Дніпро, і кручі
Було видно, — було чути,
Як реве ревучий!"

Поки що це місце глухе й брудне, — але згодом, кажуть, зроблять Петровську алею до самого Дніпра, крім того проріжуть дорогу через Удельний сад на Козловську вулицю і тоді це буде найкоротча дорога від Братського до Лаври, а значить повз памятник ходитиме маса богомольців (прочан).

Але кажуть, що місце це може сповзти, і штольні Дума поробить ще нескоро, а через те на цім місці треба робити глибочезний фундамент, на який піде сила грошей.

7) Місце, де Голгофа, всім подобалось. Справді місце видне, високе, а всетаки, на мою думку, в кінці Петровської алеї краще.

Ще визначалося зо кілька місць на Подолі, але ми не схотіли туди і йти, вважаючи, що там не місце Шевченкові.

Нарешті, на зібранні Комітету вирішено на першу чергу поставити місце в кінці Петровської алеї й асиґновано 150 руб. на те, щоб спеціяліст зробив дослід ґрунту і кошторис фун-

даменту. Коли виявиться, що на цьому місці не можна ставити памятник, то тоді поставити його на місці Голгофи, тобто повище памятника св. Володимирові.

Невідомо тільки, що на це скаже Городська Дума? Та чи знайдеться на конкурсі відповідний проєкт памятника? Та як Сенат поставиться до рапорту ґенерал-ґубернатора, як взагалі уряд у теперішні часи подивиться на поставлення памятника Шевченкові?...

14 листопаду, с. Перешори.

Виїздючи з Києва, я перечитав у чорновику відозву до громадянства, що написав Л. М. Жебуньов, порадив йому багато дечого повикидати, переіначити. Хотів був її взяти й виправивши, здати до друку, але Жебуньов сказав, що він ще перепише її, а тоді дасть. На жаль, мені треба було виїхати в Перешори і я не перечитав її вдруге вже в чистовику, а Павловський, очевидно, не зважився правити дуже Жебуньова і відозва вийшла і довга, й кострубата, і з багатьма незручними виразами. Ось вона:

До нашого Громадянства!

Оповіщаючи передплату на „Раду“ в 1913-му році, ми звертаємось до наших читачів і до всього українського громадянства, бажаючи поговорити з ними, як з нашими однодумцями і приятелями, про нашу справу, бо вважаємо її не нашою особистою, а громадською.

На восьмий рік життя нашої ґазети оповіщаємо передплату, але ще ніколи не доводилось нам починати нового року при таких обставинах українського життя, в яких отце тепер перебуваємо.

Тяжкі, сумні ці обставини!

Одна за одною гинуть наші національні інституції, і через те, потроху, завмирає наше громадське життя. Сутужно стало і нашій літературі, бо раз-у-раз виникають перепони шипренню її поміж громадянство. З нагоди святкування 50-літніх роковин дня смерти нашого національного поета права преса завзялась цькувати українську справу зо всіх боків, і досі цього не перестає робити. Чого

тільки не було набріхано! Трудно перелічити усі ті байки, що було вигадано, та й тепер вигадуються проти нас... Ні одного кутка в нашій справі не лишилось такого, кудиб не зазирнули наші вороги і не відкрилиб там вигаданого ними самими „мазепинства“. Справжній войовничий похід знявся проти українства і переводиться усіма неправдами, злісними наклепами і навіть погромами. Гидка ця справа їхня, і ганебні ті способи, якими вона користується!...

Як з початку її, так і тепер ми ставимось до неї з призирством і огидою, бо певні в тому, що вона не годна знищить нашого національного руху, хоч би як вона бралась за нього, а все таки може де в чому і де-коли частково пошкодити йому. Дійсність виправдує цю думку: позакривано наші інституції, забороняється по деяких губерніях збірати жертви на памятник Шевченкові, викидають українські книжки з бібліотек, не допускають наших ґазет до рук читачів-передплатників, не дозволяють спектаклів по селах і театральних афіш на українській мові, навіть — вживання устної мови прилюдно, як це сталось в полтавськім товаристві „Боян“.

Цей настрій, як завжди буває, перенісся згори і до нижчих громадських сфер. Дрібніші чиновники та всякі служащі, аби тільки піддобритись до свого начальства, завзялись і собі переслідувать український рух, навіть ті самі, що 3—4 роки назад виявляли спочуття йому...

Дивлячись збоку, або згори, здається, що український рух припиняється, бо щезають видимі признаки його. Але-ж це — тільки „здається“... Рух заганяється вглиб, ховається, як таївся він до 1905 року. Ця видима припинка руху є тільки омана, якою вражаються люди короткозорі і легковірні.

При таких тяжких обставинах на нашім громадянстві лежить важливий обовязок: підтримати те, в чім ще може виявитись рух, а саме: — літературу і пресу. В инших країнах, чи націях, літературні видавництва суть справи не одного громадського значіння, а ще й комерційної вигоди, бо вони дають прибутки видавцям і їхнім коштом

живуть сотрудники. Серед тих націй книжка або ґазета на рідній мові є звичайна потреба, про яку не доводиться дбати, або нахиляти читача до неї, бо там рідна мова панує в житті нації через рідну школу. Не так стоїть справа у нас. Ми мусимо ще освідомлювати масу, виявляти навіч те, що стіхійно лежить в її духовному складі натури, та невідоме їй самій через темноту її. Завдання — трудне, тяжке і вимагає чималих жертв... Через те й наші літературні справи вимагають надзвичайного напруження, морального й матеріяльного, аби вдержатись, не вважаючи на ті перешкоди, що ставляться їм з усіх боків.

Хто сам не брався до тих справ, той і приблизно не може уявити собі того, що доводиться переживати керовникам їх, і яку силу грошей витрачати. Тому-то наше громадянство не може ставитись до наших літературних справ так, як ставляться до них люди по инших сторонах, чи націях. Воно повинно приймати близько до серця турботи організаторів тих справ, перейматися їхніми жалями, надавати їм сили для дальшої праці і підтримувати їхні заходи.

Коли становище нашої національної справи вимагало по всяк час такої пильної допомоги, то тепер, підчас лютого нападу на нас, цей обовязок стає вже ділом чести, патріотичним вчинком. Громадянство повинно перемогти намір наших ворогів затулить нам рота, здушить нас і винищить з поля життя. Воно повинно довести, що в йому є життєва сила, і що національна справа є для його не забавка, не пуста річ, а правдиве діло його життя. Воно повинно зібрати до купи усі свої сили і вжить усіх заходів, щоб не дать умерти тим світочам, котрі ще можуть світити... Справу нашої ґазети ми визнаємо хоч не світочем, але — все-таки вогником, що блимає здалека і дає змогу нашим читачам перемовитись між собою та довідатись про новинки в нашому житті. Хоч і сумні ті новинки, однак і вони нагадують кожному громадянинові, що сидить десь на самоті, про те, що є у його однодумці. Дрібниця це, але-ж і вона допомагає перебути тяжкі часи.... Два роки назад, саме в такий час, як отце тепер, ми були в тяжкім становищі.

Хапаючись за останній засіб, ми звернулись з відозвою до читачів наших та всього громадянства, і вони допомогли нам в такій мірі, що ми перемогли тяжку хвилину. Ця допомога підтримала наші сили, а численні листи, що надсилали нам наші прихильники в той час, підживляли нас, бадьорили і зогрівали наше серце... Велика й глибока подяка нашому громадянству за тую допомогу! Воно показало себе тоді на висоті розуміння своїх громадських обовязків і виконало їх як найлучче.

Передплатників тоді у нас прибуло трохи не вдвоє, порівнюючи з тим числом, що було підчас видання відозви. Однак дефіцит, хоч і поменшився, та не зник зовсім, і нам все-таки доводиться докладати грошей на видання ґазети. Тяжко нам нести ці матеріяльні втрати вже сім років, і тому ми звертаємось знов до наших читачів і прихильників з гарячим проханням: допоможіть нам передихати лихий час, подбайте про те, щоб справа не загинула! Колиб кожний з наших передплатників нахилив до передплати нашої ґазети ще хоч одного з своїх знайомих, або заплатив за його річну передплатну суму, то це в значній мірі полекшилоб нам видавання ґазети надалі і покращати її в міру допомоги.

Коли два роки назад наше громадянство так жваво одгукнулось до нашого прохання і наша молодь так щиро, усердно і успішно клопоталась про виконання його, то тепер, в найтяжчий час нашого національного життя, ми сподіваємось ще палкішого спочуття і одгуку, і з цею надією оповіщаємо передплату на „Раду" на 1913-й, вже восьмий рік її життя!

17 листопаду, с. Перешори.

В Перешори я спішив, бо мій управитель несподівано мусів виїхати додому, а економії (двора) не можна було лишити без нікого.

Коли я приїхав на ст. Мардарівку, саме в базарний день, то був здивований, що на базарі нема жадного воза, а всі люди поприходили пішки, або поприїздили верхи, точнісенько, як на базарі в Кисловодську гірські народи. Виявилось,

що тут така багнюка, така болотяка, що вози по ящики тонуть і треба або дуже добрих коней, або запрягати по кілька пар, щоб повезти порожнього шарабана.

Дивна осінь! Ніхто з старих людей не запамятає такої, навіть Тодір Пирля, що прожив більше 100 років, каже, що такої сльоти ще ніколи не було. Четвертий місяць день-у-день йдуть дощі. Хто в початку серпня ще встиг змолотити, то той мав хоч мокрий хліб, а хто спізнився, у того хліб загинув на полі в копах. По багатьох економіях досі стоять копи пшениці в полі, але їх вже й возити не будуть, бо з них поробилися купи гною.

Досі в полі стоїть кукуруза на пні, а хто вижав і склав її у копи, то вона погнила. Хто звозив і счистив, як ми, в того вона гниє в кошах. Я порозсипав свою кукурузу по кошах не товстим шаром і перегортаю щодня, щоб не зігрілась, поки не згодуємо. Даємо її качанами всій скотині, всім коням.

Погода стоїть тепла, скотина й коні вдень ходять на пашу, а вівці й не приходять додому, а живуть тільки зеленою пашою на цілині.

Хто встиг зарання виорати й посіяти, в того гарно зеленіє озимина, а хто опізнився, той тепер і ворати не може через надзвичайну мокроту.

Не знаю, як переживуть люди цю зиму, бо нема ні хліба, ні кукурузи, ні паші для скотини, навіть палива нема, бо все або погнило, або так понамокало, що нікуди нездатне.

Не знаю, як і я переживу цей рік, бо прибутку з маєтку цього року нема ніякого, запасних грошей нема, а боргу набрав уже стільки, що скоро й кредиту відмовлять! Доведеться позичити в банку під заставу будинку. Доручив М. С. Синицькому, як адвокатові, обробити цю справу.

18 листопаду.

І так зібралась четверта Дума.

Не вважаючи на обурююче поводження адміністрації на виборах, не вважаючи на мобілізацію духовенства, яке голосувало по наказу начальства, всетаки в четверту Думу проскочило (дійсно проскочило!) таки трохи опозиційних членів.

Тільки, на превеликий жаль, не пройшов знов ані один свідомий українець.

Правда, селянин Мерщій, наш передплатник, що пройшов у Думу як націоналіст, сказав нам, що він справді націоналіст, але український. Та з такого „хитрого хохла“ мало толку. Він і не щирий і мало освічений, то й мало впливовий, хоч наміряється згуртувати селян і колективно заявити про потребу української мови перших два роки в народніх школах, але мало надії й на це.

У виборці пройшли були два свідомі українці — Петро Ів. Холодний, професор політехникуму, по Київському повіту, та М. А. Славінський, петербурзький журналіст, по Новоградволинському, але в Думу їх чорносотенці не пустили. А шкода!

В першій Думі заходами В. М. Шемета, І. Л. Шрага та П. І. Чижевського, вже почала була орґанізуватись українська громада, в яку увійшло багато членів, бо в Першій Думі було немало українців інтеліґентів.

В другій Думі, стараннями В. Піснячевського та П. І. Чижевського, який навмисне оселився в Петербурзі, була заснувалась українська громада, головою якої був др. Рубіс, і видрукувала навіть свою декларацію, але обидві ті Думи, як відомо, не довго прожили.

В третій Думі був ні до чого нездатний фанфарон Лучицький, було з кілька пан-отців, що колись належали до семінарської громади української, було з кілька свідомих селян, але з них не можна було скласти української громади в Думі, як ні дбав про це др. Піснячевський, що був тоді студентом Медичної Академії.

Пан-отці боялися начальства, а селяни держалися правих, щоб не розпустили Думи і щоб вони не втратили грошей (дієти), яких вони без Думи не заробилиб до віку.

Хоч у четвертій Думі нема ні одного свідомого інтеліґента українця, а всетаки склад її більше сприяючий українству, ніж склад третьої Думи. Помимо того, що кадети, увійшовши на виборах в бльок з українцями, включили в свою проґраму пункти про заведення української мови в школах:

нижчій, середній і вищій, в складі четвертої Думи є кілька росіян дуже прихильних до українства, а проф. С. А. Іванов, як я вже писав, навіть щирий і інтенсивний оборонець українських національних інтересів.

Колись, здається, в 1907 році, він страшенно розсердив чорносотенну пресу тим, що на погромному процесі в Києві, як свідок, на запитання предсідателя суду, заявив, що Київ зовсім не русскій город, а український; він мовляв, як великорос-москвич, упевнився в цім, коли переїхав до Києва. І це Іванов сказав не під впливом когось з українців, не для того, щоб комусь подобатись, а зовсім самостійно, як щира чесна людина, яка говорить те, що спостерігає.

Я певен, що коли С. А. Іванов і не зможе сам виступити в Думі в оборону інтересів українського народу, то буде впливати на кадетську фракцію, щоб вона обороняла.

5 грудня.

Цими днями був тут в своїх справах М. В. Богуславський.

По вдачі він нагадує Жебуньова, та й літами такий же старий. Такий же відданий справі відродження української нації, такий же енергійний.

Тепер він переїхав з Катеринослава на службу в Правління залізних доріг до Катеринодару і там розвинув широку пропаґанду серед кубанських козаків, які уперто не вважають себе українцями і свою українську мову звуть „козачою“ або „чорноморською“.

Богуславський почав з того, що став учити козачу молодь грі на бандурі і, заохотивши їх до українських історичних пісень, зацікавив історією Запорозьких козаків, від яких походять кубанські козаки, ширить між ними книжки, пресу.

Богуславський ріжниться від Жебуньова тим, що не любить робити гуртом, громадою, а працює сам, на одинці і каже, що так ліпше і більше можна зробити, бо в гурті тільки балачки та сварки.

Але на одинці може працювати тільки дужа характером, вдачею людина, як напр. Куліш, Грінченко а до того глибоко-віруюча в справу, а Богуславський такий і є.

Колиб то у нас було таких людей, як Богуславський, Жебуньов та др. Солуха в Камянці, побільше, то й „Рада“ не малаб дефіциту.

23 грудня.

Вчора був на зібранні Шевченківського комітету, який зібрався обміркувати справу з памятником після того, як жюрі не признало жадного проєкту годящим.

Справді, проєкти цього конкурсу гірші за попередні, а особливо за перший. З першого ще можна було вибрати якийсь, напр. Гаврилків, загадати переробити, то вийшов би непоганий памятник, але всім хочеться чогось надзвичайного, та ніхто не знає, чого саме. Т. Г. Шевченко такий для України незвичайно великий, що бажано й памятника йому поставити якогось надзвичайного, а через те жадний проєкт і не задовольняє. Артисти-ж нічого надзвичайно-величнього не можуть вигадати, таким робом марно минуло три конкурси і багато часу.

Рішено звернутися до відомих артистів і замовити їм проєкти, але само собою зрозуміло, що не можна бути певним, що буде бажаний проєкт, бо Шевченка не знають чужі, а своїх талановитих артистів нема, крім Гаврилка.

Думають звернутися між иншим і до Паоло Трубецького. Олександра III-го він зробив надзвичайно талановито, кращого памятника і видумати не можна.

Коли я торік прожив місяць у Петербурзі і щодня проїздив трамваєм через Знаменську площу, то раз-у-раз, дожидаючи пересадочного ваґону, подовгу стояв перед цим памятником і милувався ним з усіх боків. Знаменитий памятник![81]) Не дурно про нього й анекдотів складають таких, що боязно їх тут розказувати.[82])

Та не думаю я, щоб Трубецький задовольнив українців, бо він не зрозуміє, а може й зовсім не знає Шевченка.

---

[81]) Грубезний конище (Росія) упирається, не хоче йти вперед, а цар ще й тягне його назад, аж пащу йому роздер!

[82]) Стоїть комод (фундамент), на комоді — бегемот (кінь возовик), а на бегемоті — ідіот (величезний цар з малесенькою голозою).

На зібрання Комітету поприходили кілька членів жюрі, між ними маляр Труш та архітектори Тимошенко й Сердюк. Всі вони висловились, що перше всього треба твердо зафіксувати місце для памятника, а тоді говорити про проєкт, бо для артистів конче треба знати, де стоїть памятник.

Коли почали обмірковувати місця, то під впливом членів жюрі рішучо відкинули найкраще місце — над Дніпром, в кінці Петровської алеї, через те, що воно не міцне, може посунутись, що на фундамент треба витратити багато грошей і, нарешті, лишились при Караваївській площі, на смітнику.

Мене таке рішення так обурило, що я вийшов з Комітету, пославши сьогодні таку заяву.

„В Київський обєднаний Комітет для постановки памятника Т. Г. Шевченкові.

Ґазета „Рада“, представником якої я вхожу в Комітет, неоднократно рішучо висловлювалась проти наміченого місця для памятника Т. Г. Шевченка на Караваївській площі, вказуючи на инше, як найвідповідніше, — над Дніпром в кінці Петровської алеї й радючи не спинятися перед видатками для пристосування цієї місцевости під памятник.

Тимчасом на засіданні 22 цього грудня Комітет признав неможливим постановку памятника на цім місці з огляду на те, що укріплення цієї місцевости потрібуватиме багато видатків і віддалить час постановки памятника. Таким чином, Комітет зостався при своєму попередньому рішенні щодо постановки на Караваївській площі. Вбачаючи в цій постанові Комітету велику історичну помилку, звязувати з якою імя представника „Ради“ я не вважаю можливим, прошу вважати мене вибувшим із складу Комітету“.

Деякі члени Комітету висловлювались, що я зробив помилку, вийшовши з Комітету, але я гадаю, що ні.

Перше всього ніякого впливу мій один голос не матиме, а подруге — „Рада“ матиме розвязані руки. Часто траплялось так, що редакція не погожувалась з Комітетом і моє становище в Комітеті і в редакції бувало незручним, я почував себе ніяково.

29 грудня.

Святами перебувало у мене багато народу з різних кутків України, багато було всяких розмов про всячину.[83])

Найбільше звичайно, говорилося про „Раду“ — як би її поліпшити, як би поширшити.

Був і А. В. Ніковський, що згодився після іспитів переїхати до Київа і взяти на себе редактування „Ради“. Але особливого результату в ближчім будучім від того сподіватися не можна. Правда, Ніковський освіченіший, енерґійніший та літературніший за М. І. Павловського, він не буде такий залежний від співробітників, бо на випадок потреби сам швидко напише якусь провідну статтю. Згодом може він зуміє розбудити літературні сили на провінції, бо М. І. Павловський якийсь не товариський, не громадський чоловік, не любить заводити балачок, листування з співробітниками і тримається з усіма якось суворо, непривітно, а це дуже шкодить справі.

З другого боку у М. Павловського є надзвичайно цінні для редактора української ґазети риси — у нього чудове чуття й знання народньої мови і відсутність всякого чуття до інтриґи, настільки, що він навіть часто вважає за щирих приятелів тих, що саме найбільше інтриґують проти нього.

А. В. Ніковський мені здається, дуже амбітний, дразливий і хто знає, чи не буде бачити інтриґи там, де її й нема.

М. І. Павловський, завдяки своїй спокійній, поміркованій вдачі, восьмий рік редактує ґазету без особистих конфліктів з співробітниками, а відносини у нього зо мною навіть наче стають щораз тіснішими, ближчими, хоч обидва ми уже в таких літах, коли люди не так уже легко входять у тісні приятельські відносини, як за молодих літ.

Дуже можливо, що А. В. Ніковський у перший же рік стане з співробітниками у такі відносини, що, змучившись, покине редактування. Треба памятати, що письменники, як і артисти, надзвичайно амбітні, образливі й нервові люди, а через те з ними ладити дуже тяжко.

---

[83]) Зїзд орґанізації „Товариство Українських Поступовців“ (ТУП.)

От через що я напосідаюся, щоб А. В. Ніковський придбав університетський дипльом, який раз-у-раз дасть йому змогу найти собі иншу посаду.

Я, сміючись, кажу йому, що дуже можливо, що він не внесе мого „самодурства“ і скоро втече з редакції, а через те треба обовязково попереду видержати іспити.

1913 РІК.

5 січня.

Новий Рік стрічали ми в Клюбі. Цього року зустріч була надзвичайно приємна; здається, ще не було такої, хіба крім першої, тобто в перший рік відкриття Українського Клюбу.

Тоді була сила народу, багато урочистих промов про „свою хату“, взагалі стріча того року була дуже врочиста, а цього року народу було всього душ сорок, але більш-менш близьких, принаймні добре знайшлися між собою.

Промови чергувалися з співами; підібралося багато гарних голосів з Саксаганським на чолі і співали дуже гарно. Промов визначних не було, найбільше говорив О. Ф. Степаненко, але, хвалити Бога, проти свого звичаю, не подовгу. Найкращу промову сказав В. М. Шемет на тему, що нам нема чого покладатись на ліберальні російські елементи, сподіватись, що вони нам щось добудуть, а треба самім добувати, чого нам треба.

5 січня.

Націоналісти, А. Савенко, В. Шульгин та инші „Кіевлянинці“ обурюються на „мазепинців“, як вони нас називають, за те, що вони зрадили „русскій“ народ і називають себе „українцями“.

Дійсно, ми „українці“, спокон-віку були „руськими“ і віра наша звалась „руською“, а територія „Русю“. В Галичині і на Закарпатті наш народ досі зве себе „русинами“ і мову свою „руською“. Так ми називалися і в літописах і в стародавніх литовсько-польських актах до часу приєд-

нання України Хмельницьким до Москви і так досі нас уперто називають поляки.

З приєднанням України, москалі присвоїли собі нашу назву і стали називатися „русскими“ й державу свою стали називати „Россією“ або „Русю“. Попросту сказавши вони, користуючися силою, взяли собі наш пашпорт, а нам дали новий з візантійською назвою — „малороссів“, або московською „хахлов“, бо предки наші підголювали чуприну й лишали тільки чуб — („хохол“ по московському).

Наш народ називав великоросів „москалями“, або „кацапами“ (слово кацап чи касап на тюркських мовах і в молдаванській означає — **різник, різун, живоріз)**, а згодом почав москалів називати „руськими“.

Щоб відрізнити свою націю й територію від москалів, інтелігенція наша мусіла відкинута свою давню назву „руської“ й прийняла для своєї нації нашу народню назву — „українська“, а для території назву „Україна“, яка вживається в наших народніх піснях і якою поляки називають Київщину, що разом з Волинню та Поділлям становила територію давньої „Руси“.

Багато плутанини внесла ота зміна нашої стародавньої назви і багато нам шкоди наробила та ще й досі робить. Користуючися цим, москалі вважають с е б е законними спадкоємцями „Київської Руси“ і доводять, що українська нація виробилася пізніше під литовсько-польським пануванням, від сумішки „русского народу“ з польським та литовським.

Щоб зберегти преємственність з давньою „Русю“, М. Грушевський назвав свою історію „Історія України-Руси“.

Народ наш на російській Україні, загубивши свою історичну назву „русинів“, не засвоїв покищо нової — „українців“, а тому й не мав до останнього часу одностайної назви, не мав свого власного паспорту, а називав себе так, як звуть його сусіди: русинами, руснаками, малоросами, хохлами, або просто „православними людьми“. Тому то шулери-москвофіли й можуть баламутити наш народ, навчаючи його, що є тільки один „русскій народ від Карпат до Камчатки“, а тому пови-

нен бути й „один литературний язик“ на всьому просторі, заселеному одним „русским народом“.

Наші перевертні, що звуть себе русскими націоналістами, борються всіма можливими і неможливими засобами з відродженням української нації. Вони більші папісти, як сам папа, а тому навіть великороса Шахматова та Петербурзьку Академію Наук обвинувачують у зраді „русскому“ народові за те, що вона визнала українську мову за осібну від московської і вважає законними й нормальними зусилля українців витворити свою осібну літературу. Та українська література, ще до того визнання, не зважаючи на страшні утиски уряду і взагалі несприятливі обставини, всетаки розвинулася так, що займає третє місце посеред славянських літератур (російська, польська, а тоді українська). А як би для її розвитку були сприятливі умовини, то й такі всесвітньовідомі письменники, що витворили російську красну літературу, як Гоголь, Короленко та Достоєвський, булиб українськими письменниками, а не російськими.

Українського походження двох перших москалі не могли затаїти, а походження Достоєвського уперто замовчували, тому всі вважють його за чистокровного москаля, а тимчасом він походить з волинської української шляхти, деякі представники якої брали діяльну участь у повстанні Хмельницького.[84])

Хоч український народ багато втратив від того, що загубив свою стародавню назву і що безліч його талановитих синів збагачували скарбниці сусідів, а все таки наближається час, коли український народ таки займе рівне становище поряд з иншими культурними націями світу вже під своєю новою назвою „українців“.

8 січня.

Ґубернатора Гірса таки покарали за те, що з Київа прой-

---

[84]) По новішим дослідам батько Достоєвського був сином уніятського священика й скінчивши Каменець-подільську духовну семінарію, скінчив Московський Університет і служив лікарем у Москві. (Див. С. Любимов „Литературная мысль“. Петроград 1923).

шов у Думу кадет, і перевели його в Мінськ, а сюди замість його з Смоленська прислали Суковкина.

Один судовий чиновник схарактеризував таким судовим терміном нашого нового ґубернатора:

— Суковкин правив Смоленською ґубернією „в запальчівості і раздраженії“, але „без заранєє обдуманнаго намєренія“, а тому „заслужіваєт снісхожденія“.

Нічого доброго така репутація не віщує, особливо, коли міністром внутрішніх справ став Маклаков, що бувши чернигівським ґубернатором, уславився як гнобитель всього поступового, а особливо українського. Скрізь безборонно збіраються жертви на памятник Г. Т. Шевченкові, а в чернигівській ґубернії Маклаков повідбирав підписні листи, розіслані Комітетом, хоч підписка на памятник дозволена по всій Росії.

Всі, хто знає Маклакова, кажуть, що він талановитий, як і його брат, депутат третьої й четвертої Дум, але великий пролаза і карієру зробив собі через впливову пані Наришкіну, в якої був „другом дома“, коли служив „столоначальником Казенної Палати“ в Тамбові. Як і покійний Столипін, він просто з ґубернаторів попав у міністри і, як енерґійна людина, певне матиме і таку-ж силу, а коли не поладить з Охранкою, то може й життя так само скінчить, тим паче, що смерть Столипіна минулась Охранці безкарно.

11 січня.

Очевидно відозва, написана Л. М. Жебуньовим, таки вплинула на наше громадянство, бо передплата на „Раду“ йде значно інтенсивніше, як торік. Торік, на цей день ми мали всіх передплатників — 1904, а сьогодні було в нас 2511, тобто на 607 більше, як торік.

Ще я не вияснив собі, чи це нових стільки добавилось, чи це тільки торішні передплатники акуратніше присилають гроші. Трудно сподіватися, щоб на багато збільшилося число передплатників, бо не такі тепер часи і не так поставлена ґазета.

Навіть з Галичини, не вважаючи на аґітацію львівського Народного Комітету, число передплатників мало що збіль-

шилось: торік було з Австрії щось 70, а тепер всього коло 150, тимчасом як Олесницький сподівався не менше пятисот. Та й не диво: як би ми заходилися в Росії аґітувати за львівське „Діло“, то певне не придбалиб і сотки передплатників. Насамперед через те, що ґазета з другої держави не може задовольнити потреби в ґазеті: все одно треба мати ще тутешній часопис, а по друге, що й у мові є велика різнація.

Львівське „Діло“ пишеться такою мішаною мовою, що важко нам його читати: сила слів латинських, німецьких, польських, навіть московських при чисто польському складі речення робить цю мову зовсім для нас чужою.

Так само галичанам здається незвичайною мова „Ради“. Якось був тут редактор „Діла“ Панейко, то висловився, що „Рада“ пишеться дуже примітивною „хлопською“ мовою, підроблюючися під мужицьке розуміння, тоді як „Діло“ пишеться зовсім „інтеліґентською“ мовою, бо воно видається для інтеліґентів, а для „хлопів“ у них є спеціяльні ґазети, що друкуються „хлопською“ мовою, схожою з „радянською“.

Страшенно неприємно вразила мене оця тенденція галичан відрізнити інтеліґентну мову від народньої, поділитись на „білу“ кість і на „чорну“. Помічав я цю тенденцію і в нас, та не тільки в інтеліґентів, але й у селян, що читають ґазети. Їм хочеться показати, що вони освічені, що вони ліпші за простого мужика, а через те намагаються вживати чисто галичанських слів, як у розмові, так і в писанні. Ми раз-у-раз просимо своїх дописувачів з провинції додержуватися місцевої мови, щиро-народніх виразів, а вони, як навмисне, намагаються писати штучною літературною мовою відмінною від народньої: раз-у-раз замість „тільки“ пишуть „лише“; лівобережці раз-у-раз замість „держати, сподіватись, вважати“, пишуть „тримать, чекать, рахувать“, а часто вживають слова зовсім непопад, наприклад, замість **„особливий, успіх“** пишуть **„особистий, поспіх“**, а деякі дописувачі в листах до редакції підписуються — „власний передплатник!“ і т. д.

22 січня.

Сьогодні М. М. Коцюбинський поїхав додому, в Чернигів.

Місяців зо три пробув він в університетській клініці, але не поліпшало його здоровля, а погіршало.

Коли я проживаю в Київі, то щодня, йдучи з редакції, було захожу до нього на півгодини; тоді я не помічав, що він танув, наче віск на свічці, а оце не був я в Київі з тиждень і не бачив його, то вчора виразно помітив, що він страшенно подався.

Він сам бачив, що клініка не помагає йому, а через те рвався додому, сподіваючись там піддужати, а тоді поїхати кудись на південь. Але сьогодні дивлючися на нього, я впевнився, що він уже не видужає, що навряд, чи він доживе до весни.

Яка шкода! Такий надзвичайно талановитий письменник, та до того ще й зовсім не старий, ще й півсотні років йому нема, він ще багато міг би дати цінного нашій літературі.

Коли ми, з кілька душ, всадили його в ваґон, то у мене на душі було таке почуття, що ми наче поклали його в труну! Тяжко!

28 січня.

Вчора в клюбі влаштований був „етноґрафічний“ концерт, як стояло в оповістці.

Зацікавившися такою оповісткою, пішов і я на концерт, хоч взагалі рідко дуже буваю в клюбі.

На жаль, вся „етноґрафія“ виявилася в тому, що співаки співали комічних народніх пісень і, скрививши на бік рота, намагались, як їм здавалось, скопіювати „народ“. Просто гидко було дивитись і слухати, але не хотілося йти додому, не почувши селянського хору з Баришполя.

Думалось, що селяни справді заспівають по сільському, по народньому, але виявилось, що селяни, в свою чергу намагалися копіювати інтеліґенцію, і копія ця була досить невдала. Співав хор на такий самий штиб, як співають хори по наших трупах, як співають студентські та семінарські хори, але далеко гірше за них.

Всі наші інтеліґентські хори співають народніх пісень у розкладці, гармонізації зовсім не народній. Цю-ж помилку робив і небіжчик М. В. Лисенко: він брав народню пісню, а гармонізував її в своїх хорових збірниках на західньо-европейський лад, де мельодію провадить тенор чи сопрано.

Народ у нас співає гуртових пісень зовсім не так і, коли чує, як тихже пісень співають наші інтеліґентські хори, то висловлюється про цей спів:

— От, пани всяку пісню співають, наче в церкві правлять!

В селянських хорах мельодію веде нижчий голос, а йому вторують вищі, так звані підголосники.

Тільки др. Демуцький, який уславився своїм надзвичайним хором в с. Охматові Таращанського повіту, зовсім раціонально повів справу. Він, виучуючи нової пісні з своїм хором, награє йому тільки мельодії, а хористи самі вже підбирають кожен свою партію і співають пісень зовсім по народньому, своєрідною розкладкою, а не загально принятою гармонізацією.

Я висловив реґентові баришпольського хору свій жаль, що хор не співав по селянському, а копіював студентський хор і своїм співом нікого не здивував і не задовольнив; що як би він співав так, як співають у селі на вулиці, то такий спів мав би великий успіх в Клюбі, а інтеліґентський спів усім городянам давно відомий та й в далеко кращому виконанні.

Після моєї розмови з реґентом в другому відділі хор проспівав уже з кілька пісень так, як співають у селі на вулиці, і це так сподобалось публиці, що хор мусів повторяти кілька разів.

Від цього співу так і повіяло сільським вигоном, запахло справжнім селом українським.

29 січня.

Нарешті вияснилося, що галичани не будуть виступати на Київській виставці в одному павільоні з нами. Багато з цього приводу було розмов, міркувань, листування. Одні стояли за спільний павільон, другі доводили, що з політич-

них причин краще не єднатись закордонній Україні з тутешньою в однім павільоні.

Але ми самі не спроможні збудувати свого павільону, а через те три київській книгарні „Київська Старина“, „ЛНВістник“ і „Час“, зєднавшись, вирішили взяти місце в павільоні „Печатнаго Дѣла“ і там торгувати книжками.

Галичани-ж виставлятимуть свої експонати у відділі кооперації, бо у них майже вся промисловість ведеться не капіталістами, а всякими кооперативами.

Спочатку галицький союз кооператив „Сільський Господар“ подав виставовому комітетові заяву, щоб йому відвели місце для окремого павільону, але голова комітету ґраф Тишкевич (не Михайло) крутив, крутив і, нарешті сказав, що адміністрація не дозволяє осібного українського павільону. Але галичани всетаки вирішили прийняти участь у Київській виставці хоч у якій будь формі.

Якщо не виникне знов якихось перешкод, то Галичина покаже, чого українці досягли в більш-менш людяних політичних умовах життя.

10 лютого.

Передплата цього року все йде вище, як торік, хоч різнація то більшає, то меншає.

З початку січня передплатників було на 600 більше, як торік, в середині січня — на 400, а під кінець різнація впала до 300, а тепер знов побільшилась і сьогодні є 3264, тоді як торік у цей день було 2726, себто тепер на 538 більш. Хоч я сподівався на далеко більшу цифру: думалось, що галичани таки підтримають нас, аж виявилось, що закордонна передплата побільшилася всього на 75 душ. На побільшення-ж передплати в Росії я не покладав надій, бо знаю, при яких умовах вона ведеться.

Для ілюстрації прикладаю тут статтю з „Діла“ ч. 36, написану на основі останніх листів до „Ради“, мабуть Гехтером, або Черкасенком.

„Українська преса в Росії“.

„Та й немає гірш нікому, як тій... українській пресі під московським обухом — так, доводиться тепер вимовляти слова відомої пісні. До нас тут часто надходять числа галицьких українських часописів з написами „сконфісковано“ на голих шпальтах, а по кількох днях читаємо на першій стороні тої самої часописи офіціяльну судову постанову про ту конфіскату. Це, розуміється, вражає нас дуже немило, як і та вонюча „ікра“, що накладається в російській таможній (цловім уряді) на небажані місця в русько-українських часописах. Але проте ми можемо з повним правом сказати, що наше становище всетаки без порівнання тяжче. Не вимагаємо за це особливої нагороди, а лише співчуття до нашої тяжкої долі.

Росія — царство безправности мас і сваволі одиниць. Та українська преса відчуває на собі наслідки сеї безправности одних і сваволі других з особливою силою. Українська преса, будучи сама демократичною по формі й змісті, може рахувати лише на демократичного читача, національно ще не здеморалізованого. Де знайти такого читача, як не на селі — серед представників сільської інтелігенції й більш освіченого селянства? От тут то й зустрічає вона ту перешкоду, яка підриває її істновання гірше всяких штрафів, арештів і инших адміністративних та судових скорпіонів. Української преси не допускають до народу, — ось у чім найбільший траґізм її становища. Нехай народжуються нові часописи, нехай поліпшуються старі — вони однаково з року на рік засуджені на животіння в зачарованім колі однакового числа передплатників.

Маємо перед собою купку листів від передплатників і читачів „Ради“. Провідний мотив усіх листів одинаковий: „Не висилайте більше часописи, бо мене за те переслідують“. Ось пише народній учитель з Полтавщини: „Як мені не важко, навіть соромно, але мені ніяким чином неможливо передплачувати далі „Раду“. В листі до нашого громадянства ви писали, що ваші обставини тяжкі і сумні і що підтримати справу рідної часописи

є національним обовязком. Цілком згожуюся з вами і сам навіть подбаю про те, щоб підмовити свого знайомого до передплати. Я сам пришлю передплату за цілий рік, але покищо мені не висилайте „Раду“, скажу через що: село де я живу — кацапське; крім того тут є „Союзъ русскаго народа“. Мене сі людці так придушили, що ледви я не зостався без шматки хліба“.

Другий учитель пише: „Як не прискорбно, але я вас прошу не висилати мені більше „Ради“. Через тутешніх „москвофілів“ спокою не стало мені. Тепер донесли справникові, що я передплачую „Раду“. Слово „Рада“ у них викликає такий жах, що вони дивляться на мене як на анархіста. Почалося вже слідство з приводу сієї справи. Почуваю, що неприємностей мені багацько накоять“.

А ось лист від салдата українця, що служить у Сибіру: „Я мав щастя дістати пробні числа „Ради“, пише він, дуже вподобалася мені „Рада“, котра пишеться нашою рідною мовою і я з великою охотою передплатив би її. Та що маю діяти? Законом(?) заборонено мені виписувати її. Як прийшли в роту пробні числа „Ради“, мені про се сказав фельдфебель. Попрохав я дати мені ґазету, але фельдфебель сказав, що він запитає ротного командира, чи можна. На третій день мене покликано в канцелярію до ротного командира. „Возьми, прочитай, порви і впредь не выписывай. Понялъ?“... Тяжко мені було слухати таку пораду і заборону виписувати свою ґазету, а ще тяжче було рвати своє рідне та що робити?“

Ще один лист від народного учителя: „Скучаючи за рідним словом, я виписав собі вашу ґазету... Мені ще раніше доводилося мати діло з поліцією, яка вважала мене за „вредного мазепинця“, через що мені з великим трудом пощастило добути посаду учителя. Тепер, коли я виписав „Раду“, пішли спроси та допроси — нащо виписав „Раду“, а не иншу ґазету, з якою метою, хто порадив і т. д. Разів кілька навідувався урядник, приїздив і пристав. Нарешті на самий Великдень прийшла поліція і потрусила в мене, хоч нічого і не знайшла. За ввесь час я дістав тільки одно число „Ради“, инші-ж числа невідомо де пропали.

Через це прохаю припинити висилку мені вашої ґазети, бо дуже вже багацько дає вона „развлеченія“. При першій змозі я знов випишу її, а тепер не тільки „Рада“, але й листи десь діваються, а по тим питанням, які давали мені становий та урядник, можна певно сказати, що вони попадали до них. З великою прихильністю ваш передплатник, але на жаль, не читач. МВ...

А ось і офіціяльний документ — від Директора Ямчицькой Хіборобської школи в містечку Кривім Розі на Херсонщині, до редактора „Ради“. „Имѣю честь покорнѣйше просить Васъ, милостивый государь, о прокращеніи, по полученіи сего, дальнѣйшей высылки газеты „Рада“ Захарію Ефремову, ученику ввѣреной мнѣ школы, въ виду того, что названная ґазета не допущена для чтенія въ учебныя заведенія. О настоящемъ увѣдомленіи сообщено ученику Ефремову“.

Зміст инших листів мало чим відріжняється від наведених; часом вони тільки лякобнічніші й яскравіші. Ось що наприклад пише один селянин з Київщини: „Дуже прошу шановну редакцію припинити висилку вашої поважаної ґазети. Біда! Сільське начальство не дає ні одного числа вже другий місяць, не дає й журналів українських. Сільський староста теж дістав звідкілясь приказ, щоби нищити (!) всі які надходять, „малороссійські“ ґазети. Оттаке в нас на селі. Зоставляйте, будь ласка, всі числа: колись вільним часом приїду в Київ та заберу. Напишіть про це, як що можна в ґазеті, все-ж будуть бачити при яких гірких обставинах животіє наша преса“.

Кінчаємо найкоротшим і найкрасномовнішим листом: „Прошу припинити мені висилку ґазети „Рада“ по одержанню цього листа, — пише один учитель з Поділля. — З першого вересня я вкажу другу адресу. Примушує мене це робити шкільне духовне начальство, яке увільняє всіх читальників „Ради“. Але з 1-го вересня я випишу „Раду“ на адресу якого небудь жида...“

Отже в найкращім випадку передплатники українського часопису в Росії змушені користуватися послугами „якогонебудь жида“. А що як такого жида нема, або коли користуватися його по-

слугами небезпечно? Тут, кажучи словами автора одного з наведених листів, — „не тільки за рідною мовою, а й за чим більшим не скучиш".

Цитовані листи не вичерпують і десятої частини того, що надсилають передплатники у цій справі. Проте, читачі „Діла" й з наведених прикладів можуть собі уявити, через що українська преса в Росії так слабо розвинена. Шлях української преси — це буквально „хресний шлях", де на кожнім кроці її не „заушає" хіба тільки ледачий. Тут треба дивуватися не з того, що українська преса в Росії так слабо розвинена, а з того, що вона істнує наперекір усім переслідуванням.

Галицьке українське громадянство може зробити з наведених прикладів свій особливий висновок. Щоб не повторяти загальновідомих і загально зрозумілих закликів, не кажемо тут, який це має бути висновок".

11 лютого.

Років зо три тому кубанець Ст. Ів. Ерастов, сидючи в тюрмі, надумав, що требаб і нам заснувати народній кооперативний банк на зразок Варшавського і Московського, устав якого тоді саме опубліковано.

Почав С. І. Ерастов писати до всіх листи, умовляючи обміркувати цю справу, найти благонадійних людей, які підписалиб готовий московський статут і подалиб його від себе в міністерство.

Довго ми міркували, довго розмовляли.[86]) Одні надавали цьому проєктові надзвичайно багато значіння, казали, що банк цей даватиме великі прибутки, з яких можна буде черпати й на видання ґазети та инші наші культурні справи. На моюж думку зовсім не можна того сподіватись від банку, бо акції розберуть кооперативи та всякі капіталісти, які нічого спільного не мають з українством. Але я згоджувався, що такий банк уже буде корисний тим, що не дасть Московському банкові сконцентрувати капітали, що він обєднає наші кооперативи і на нашій території буде свій банк, такий са-

---

[86]) На зїзді ТУП-а.

мий, який істнує в Польщі і має заснуватися в центрі Великоросії — Москві. Вже з принціпу децентралізації треба подбати, щоб такий банк орґанізувався.

На одному з зїздів[87]) Ерастов захопив усіх ідеєю заснувати свій банк і всі охоче згодилися клопотатись коло того і навіть ґарантували 3.500 рублів, що потрібні будуть на орґанізацію діла, коли затвердять статут.

Статут підписали кооператори Барановський та Черненко, голова Волинського ґуберніяльного земства Дверницький, адвокат Григорович-Барський та І. М. Полторацький. Всі крім останнього, зовсім чужі нам люди, які з українством нічого спільного не мають, але напевне вони не увійдуть ні в які стосунки з Московським банком і не поступляться перед ним.

Через кілька часу пішла чутка, що Московський Банк, довідавшися про бажання заснувати південний банк, перетрівожився і почав робити заходи в міністерстві, щоб не затвердили статуту нашого банку.

А боятися Московському банкові є чого, бо 75% всіх кооператив засновано на Україні, а в Великоросії їх зовсім мало. З заснуванням банку в Київі більшість з цих кооператив потягнеться до ближчого банку і Московський зостанеться без грошей. І справді, коли Московський банк почав аґітувати на свою руч на південних кооперативних зїздах, то багато кооператорів висловилося, що є чутка, що в нас буде свій банк і що не треба спішитися купувати акцій Московського банку, а підождати, поки заснується банк у Київі.

А тимчасом, як подали статут у міністерство, то там він і застряг. Дехто з фундаторів клопотались, але їм сказано, що в міністерстві тепер є тенденція не дозволяти таких банків, а допомагати союзам кооператив. А на заввагу, що міністерство дало-ж Варшаві, а тепер і Москві, то чому-ж не дасть і Київу, відповіли якось невиразно: не подали надії, але й не заборонили рішучо.

Через якийсь час пішла чутка, що Варшаві дозволено за скуп (хабар) щось у кілька десятків тисяч рублів, Москві —

---

[87]) ТУП-а.

те-ж, але дешевше. Якось не хотілося вірити, думалось, що це брехня, але незабаром виявилось, що подобає на правду.

Коли один із фундаторів звернувся до того чиновника, від якого власне залежить вся справа, то він рекомендував вдатися до свого помішника, а той, без сорома казка, сказав, що коли йому дадуть три тисячі рублів, то до березня дозвіл буде, а коли не дадуть, то й дозволу не буде. Умовилися так: 500 рублів йому дано зараз, а на решту видано за руки векселі, які будуть поквитовані тоді, як вийде дозвіл на банк.

Боязно, щоб і цей банк, коли його дозволять, не попав у жидівські руки, як це сталося з „Київським Комерческим Обществом Взаїмного Кредиту“, яке засновували українці. Нема у нас ні капіталів, ні людей, що змоглиб повести таке велике банкове діло, як не стало їх і на таке невеличке, здавалось, як „Общество Взаїмного Кредиту“.

А всетаки треба клопотатися про заснування хоч не свого банку, але на своїй території; помимо того, що він відтягне українські капітали від Москви та Варшави, він може дещо дасть і для наших культурних справ, коли в раді банку збереться більшість національно—свідомих представників кооператив. Хоч на це мало надії, бо по наших кооперативах покищо мало дуже свідомих національно людей, а тимчасом може журнальчик „Наша кооперація“, що оце почав виходити, щось у цім напрямі в кооперативах зробить, бо ведеться він, здається, добре.

12 лютого.

Невідомий автор прислав оповідання „Невдячний“, підписане псевдонімом „Темний“. Оповідання це зробило на мене враження, що автор людина талановита і, коли це його перша праця, то треба сподіватись, що ми матимемо нового талановитого співробітника.

По деяких рисах мені здалося, що написав його або Васьківський, або Майорський, наш бувший секретар, що тепер у Москві на сільсько-господарських курсах, але сьогодні Васильченко сказав нам, що це оповідання написав його молодший брат.

Я дуже радий, що автор цього оповідання нова людина в літературі — значить буде ще один письменник з хистом. Може з нього й не виробиться видатний повістяр, але видно, що у людини є здатність писати, тим паче, що як каже Васильченко, нічого автобіографічного в цьому оповіданні нема, отже воно розультат творчої фантазії автора.[88])

Доречі розкажу, як виник один з талановитіших наших новелістів, С. Васильченко. Якось прислав нам з м. Ичні, Прилуцького повіту, своє перше оповідання невідомий нам Степан Василевич Панасенко, але просив не друкувати його прізвища. Прочитавши це оповідання і побачивши, що автор його безперечно талановита людина, ми зараз же надрукували те оповідання, підписавши його псевдонімом — С. Васильченко. А я звернувся до нього з листом, в якому, розхваливши його оповідання, раяв писати далі й запитував його — хто він по соціяльному становищу, якого віку та просив його зайти до редакції познайомитись, коли він може часом буде у Київі.

Минуло багато часу, а від Васильченка нема ніякої відповіді, тоді я написав до нього, що коли він не відповість на мого листа і не приїде до Київа, то я сам поїду в Ичню й розшукаю його.

Через кілька день я дістав від нього листа, в якому він написав, що він родом козак, по скінченню Учительського Інституту учителював в ріжних місцях України, але 1905 року попав у тюрму і тепер сидить вдома без посади, без грошей і без одежі, а тому й не має змоги приїхати до Київа.

Пісдавши йому трохи грошей, я запропонував йому посаду відділовода в „Раді“, розказавши, що у нас на таких посадах працюють студенти; якось живуть і вчаться по вищих школах, то й він зможе жити і вчитись, коли не у вищій школі, то самотужки, користуючися бібліотеками, яких у Ичні нема.

Через якийсь час Васильченко приїхав до Київа і, ставши відділоводом у „Раді“, писав оповідання, пєси, з яких його

[88]) На жаль, він умер несподівано.

водевіль — „На перші гулі“ став одним з найпопулярніших на українській сцені, а величенький том талановитих оповідань вийшов уже в кількох виданнях.

З цього видно, що ми не тільки не відштовхували свіжих талановитих сил, а навпаки, вишукували їх і намагалися притягнути до праці в ґазеті.

14 лютого.

Щось по ґазетах наче пахне війною. Румунія вимагає від Болгарії шматок землі і Силістрію за невтралітет. В болгарських ґазетах зявилася звістка, що між Росією й Болгарією давно існує умова, що Росія повинна боронити Болгарію від Румунії. Як-що цьому правда, то можливо, що коли Румунія наступить на Болгарію, Росія двигне військо на Румунію, тоді Австрія й Ґерманія почнуть війну з Росією, Франція посуне на Ґерманію, Італія на Францію... і почнеться всеевропейська війна. Це буде така страшна війна, що одна думка про неї може перелякати всякого; може страх перед таким побоїщем зупинить держави; може якось вгамують Румунію гуртом: Анґлія вже каже, що кожна маленька держава, яка почне війну, рискує своїм існуванням.

На випадок війни Росії з Австрією та Ґерманією у нас напевне підійметься внутрішня війна, далеко гірша, як була в 1905 році. Напевне селяни попалять, пограбують панські економії, бо нікому буде їх обороняти, а в городах чернь, під приводом чорносотенців почне громити жидів та інтеліґенцію.

Як тільки почнеться війна, то треба буде тікати в Петербурґ, там, напевне буде спокійніше. Доведеться й „Раду“ туди переводити, бо тут чорносотенці будуть громити „мазепинців“, та й адміністрація може вигадати такий „Заґребський“ процес з підробленими провокаторськими доказами, що одним махом може вигубити українську інтеліґенцію. Все можливе! Шкода, що книгарень не можна буде перенести до Петербурґу, а всетаки треба буде хоч по більше книжок перевезти туди, щоб не пропала література бо можливо, що колись в один день все пообливають керосином (нафтою) і попалять. Коли тепер безкарно минулися чорносотенцям бешкети, зро-

блені книгарням, та редакції, то підчас війни вони можуть, „при благосклонном участіи“ начальства, все знищити.[89])

15 лютого.

Фракція трудовиків, бажаючи внести в Думу інтерпеляцію про утиски недержавних націй, звернулася до нас з проханням скласти, на основі фактичного матеріялу, доповідь про утиски українців, але обовязково з приложенням усіх документів, щоб праві в Думі не могли говорити, що це все вигадки лівої преси. Але, на жаль, дуже мало можна зібрати документальних даних, бо всякі дрібні заборони робляться, або, просто, на словах, або дають прочитати якийсь циркуляр, заставлять його підписати, але не дозволяють навіть копії з нього зняти, таким чином не зоставляють у руках ніяких документів. Тільки про закриття „Просвіт“ та клюбів є мотивовані постанови Ґуберніяльних Присутствій. А про заборону передплатникам одержувати ґазету, про заборону читати реферати, або улаштовувати по селах спектаклі, ніяких документів нема, а є тільки ґазетні вирізки або приватні листи, яким, само собою, віри не даватимуть.

20 лютого.

Прийшов з Москви лист від А. Ф. Саліковського, в якому він розповідає, що через внутрішні редакційні непорозуміння та через відсутність співчуття публики до „Украинской Жизни“, він вирішив покинути редакцію і вже згодився взяти посаду редактора „Приазовського Краю“ в Ростові на Дону.

Сумна, але не несподівана звістка. Від самого початку „Украинской Жизни“ я побоювався, що з нею вийде якийсь скандал і вона закриється.[90]) Дякувати Господеві, досі скандалу не трапилось, але скандал всесвітній буде тоді, як вона

[89]) Справдилася тільки перша частина мого пророкування, а українців та пресу розгромив сам уряд.

[90]) Скандал таки стався, але аж 1914 року, коли з початком війни „Укр. Жизнь“ виступила з російсько-патріотичною статтею.

несподівано для публики закриється і тим зробить українству немалу шкоду в очах чужих людей, які вже почали прислухатися до голосу „Украинской Жизни“, почали рахуватися з українським рухом, вважати його за нову силу, що виросла несподівано для них. Погано!

Саліковський радить перевести журнал до Петербурґу або в Київ, бо в Москві нікому буде його вести, коли він виїде. Справді, журнал цей виник з ініціятиви й стараннями майже самого Саліковського. Він зібрав співробітників, він привабив і пайщиків.

Але чи зважаться петербуржани взятися за видання журналу, який не стоїть на своїх ногах, а вимагає помочі від громадянства? А яке жертволюбне наше громадянство, то ми добре знаємо! Критиків, порадників у нас, хоч греблю ними ґати, а таких людей, щоб допомагали безплатною роботою або грішми, дуже, дуже мало. В Галичині, мабуть по звичаю, позиченому у чехів, громадянство само себе обкладає податками на громадські цілі, навіть більшими, ніж державні податки, а в нас увесь тягар лягає на двох-трьох людей, а решта вважає, що так і повинно бути і навіть працювати в пресі не хоче дурно, а вимагає платні, знаючи добре, що всі наші видання дають дефіцити. Я не кажу тут про робітників, що живуть з письменницького заробітку, навпаки, я вважаю, що цей заробіток надзвичайно мізерний, а кажу про людей, що мають добрі посади, добрі заробітки і тільки іноді щось напишуть до ґазети й вимагають за це платні.

При такому відношенні громадянства до справи, навряд, чи петербуржани переймуть „Украинскую Жизнь“ і, на сором нам, вона, може, й не дотягне до кінця року.

Ото будуть раділи наші вороги — всякі Савенки, Капкарови, Струве, та сила инших!

Як би дотягти „Украинскую Жизнь“ до того часу, коли вона зможе розширитися в журнал недержавних націй, про що клопочеться один з орґанізаторів фракції автономістів-федералістів у 1-й Думі, В. П. Обнінський.

М. Синицький виклопотав мені з банку позичку (12 ти-

сяч руб.) під заставу будинку, то я тепер на цей рік за „Раду“ спокійний.

21 лютого.

Амнестія[91]), як і сподівалися, вийшла тільки для злодіїв та розбишак, а політичним майже ніякої полегкости не дала, тільки за літературні справи полегшено кару.

З українців амнестія визволила нашого офіційного редактора В. В. Яновського, який відсиджував два тижні, та М. Г. Гехтера, офіційного редактора ЛНВістника, присудженого на три місяці до тюрми.

Не зробила амнестія нічого для наших письменників еміґрантів — В. Винниченка, Д. Донцова, В. Дорошенка, А. Жука В. Степанківського та инших.

Напевне тепер визволять і тих студентів, що сидять за куріозну справу, про яку варто розказати.

В листопаді минулого року, підчас виборів у Державну Думу, щоб спопуляризувати своїх кандидатів Григоровича-Барського та Іванова, київські кадети склали для „Южной Копѣйки“ номер з статтями про своїх кандидатів і закупили щось 10 тисяч примірників для роздачі дурно по пригородах Київа. На Деміївці поліція, під впливом чорносотенців, заборонила студентам дурно роздавати ґазету, а коли вони почали продавати її, то трьох арештувала за продаж ґазети без відповідного на те дозволу.

Всі обурювалися проти поліції, бо чорносотенці не тільки безборонно роздавали й продавали свої листочки про своїх кандидатів, а навіть розліплювали їх скрізь по місті, навіть носили величезні плякати по вулицях.

Студенти певні були, що їх другого-ж дня й випустять, але несподівано в участок приїхав прокурор із слідчим для особливо важних справ і почали робити слідство над ними в справі образи величности.

Виявилось, що в телеґрамі про недугу наслідника в реченні, що наслідник минулої ночі „без перерыва спал 8 ча-

[91]) З приводу 300 ліття династії Романових.

сов" в слові „спал" замість букви „п", надруковано „ц"; тобто коло букви „п" знизу є малесенький хвостик.

Студенти доводили, що вони в цьому не винні, бо так видрукувано ґазету в друкарні і таку їм видано з редакції „Южной Копѣйки". Слідчий-же сказав, що, коли їм донесли про таке злочинство, то вони зараз-же поїхали в редакцію і заарештували всі номері, але в них скрізь надруковано „спал" і тільки в номерах арештованих у студентів надруковано скрізь „п" з хвостиком, отже студенти, або самі десь надрукували той номер, або попросили складачів умисне для них так надрукувати.

Нарешті виявилося, що в редакції, після того, як випустили скількось там примірників першого числа, помітили цю помилку і решту примірників вже друкували без помилки.

Друкарня якось викрутилась, чи може відкупилась, а бідних студентів адміністративним порядком держали в тюрмі аж по три місяці за той злощасний хвостик.

Згадався мені ще один коректурний куріоз ще за підцензурних часів, коли за те, що випала одна буква зі складу, звільнено цензора й закрито ґазету. В реченні „Двор переѣхал из Зимняго Дворца в Царское Село", в слові „Двор" випала перша буква і вийшло, що „вор" переѣхал в Царское Село"[92])

І треба-ж було, на лихо, випасти якраз цій букві! А можливо, що складач нарочито її викинув.

1 березня.

З П. К Саксаганським у нас вийшов „розрив дипломатичних зносин".

Почну спочатку.

З літа 1912 року Саксаганський оселився з жінкою в Киіві. Досі він жив у Харкові, грав там у „Купеческому Товаристві", а син його Петро вчився в Київськім політехнікумі. Тепер харківське купецтво не держить своєї трупи, то Саксаганському нічого сидіти в Харкові, от він і переїхав у Київ,

Не знаю, чи вийшло дешевше, а веселіше не вийшло. Па-

---

[92]) По московському „вор" — злодій.

нас Карпович нарікає, що син не сидить з ним вдома — приходить пізно, тоді як Панас уже спить; вранці поснідає і біжить в Політехнікум, пообідає і нема його до пізньої ночі. Панас каже мені сміючись, що краще розводити лошат, ніж дітей. Я заспокоюю його, кажучи, що Петро хороший, працьовитий хлопець, нема чого на нього ремствувати, бо діти рідко коли сидять з батьками, вони собі шукають товариства відповідного свому світогляду, літам.

Другою темою, яка раз-у-раз на устах у Панаса — це — Садовський.

На цьому ми раз-у-раз розходимось з Панасом, бо я люблю їх обох однаково; він гудить те, що той не раз розвалював спільні з братами трупи. Нарешті, в останній раз, у 1905 році він так поводився з ними, особливо з Іваном Карповичом, що той аж захворів.

Як відомо, Іван Карповіч помер від рака в печінці, і Саксаганський помиляється кажучи, що тут винний Садовський. Очевидно хвороба почалася в Івана Карповича задовго до смерти, бо инакше нічим не можна пояснити тої нетерпимости, роздратованости проти інакомислячих, яка тоді була в Івана Карловича, чоловіка завжди спокійного, розсудливого і в словах і у вчинках.

Я доводив Панасові, що вони самі винні в тому, що тоді Садовський їх покинув, бо вони раз-у-раз перші здіймали розмову про війну та визвольний рух і тим давали право Садовському говорити, що з такими чорносотенцями, як брати Іван та Панас, він не може працювати.

Саксаганський раз-у-раз критикує всіх артистів у трупі Садовського, а коли я якось сказав йому: — Ніж отак критикувати трупу Садовського, краще завести свою власну і показати на ділі, що можна мати ліпшу трупу! то Саксаганський відповів: — Колись у мене була трупа далеко краща, як тепер у Садовського, але без Івана Карповича я не хочу орґанізувати трупи, бо я артист і тільки. Я не хочу клопотатися комерційним боком справи і не хочу рискувати своїми зробленими грішми. Я вважаю безпечнішим виїздити часом на гастролі в дрібні трупи і так служити українському театрові.

Як би громадянство, або якийсь надійний підприємець організував трупу, то я охоче пішов би за режісера й артиста.

В цих розмовах і суперечках Саксаганського зо мною, він раз-у-раз обурюється на мене і на всіх українців за те, що вони начеб то, не цінять його, Саксаганського, а возвеличують Садовського.

Я довожу Саксаганському, що Садовського всі ставлять вище за те, що він орґанізував найкращу трупу і високо держить прапор українського театру, а він, Саксаганський, їздить на гастролі в такі трупи, що тільки принижають нашу театральну справу.

Садовський у розмові зо мною ніколи не торкається особи Саксаганського, а тільки обурюється, що той їздить на гастролі в дрібні трупи і тим піддержує оту „шантрапу", яка тільки деморалізує публику, бо привчає її дивитися на український театр, як на щось несеріозне, балаганне, звязане неодмінно з десятками пар „танцюр" та непомірним піяцтвом на сцені.

На всякий випадок, щоб не вийшло якої неприємности, я просив обох братів, що, коли вони стрінуться у мене, то нехай не роблять у мене в хаті скандалу, а поздоровкаються, як звичайні люди. Але за всю зиму, ні на одному понеділку вони у мене не стрінулись — коли Саксаганський був у городі, то Садовський до мене не приходив, а бував на понеділках тоді, коли Панас виїздив на ґастролі.

Якось перед масницею Панас прийшов до мене і похвалився, що якийсь невідомий йому Бораковський з'орґанізував трупу в Петербурзі і закликає його та М. К. Заньковецьку на ґастролі. Повагавшися трохи, він післав листом згоду приїхати в Петербурґ і дістав завдаток та дорожні видатки.

Через кілька день у петербурзьких ґазетах надруковано оповістку, що в Петербурґ має приїхати трупа Саксаганського з участю Заньковецької. Коли я показав ці оповістки Панасові, він обурився на того шахрая і доручив М. Павловському скласти спростування в „Раді" в якому сказано, що Саксаганський не має ніякої трупи і, обурений на такого непевного підприємця, не поїде зовсім в Петербурґ.

Через кілька день я добідався, що сюди приїздив той Бораковський і таки умовив Саксаганського поїхати в Петербурґ. Мене здивувало, що Панас, який раз-у-раз заходив до мене перед своїми від'їздами, попрощатись, тепер навіть і не сповістив, що виїздить, очевидно, боявся, що я буду відмовляти його їхати.

Коли в Петербурзі почалися спектаклі, то в „Раді“ надрукований був з Петербурґу допис, в якому розповідалось, що трупа неможлива, очевидно зібрані люди випадкові, нічого спільного з сценою не мають, обстановка, костюми і т. ин. гірші гіршого і висловлювався жаль, що такий великий артист, як Саксаганський, рішився виступати з якимись свинопасами. Редакція з свого боку вмістила статтю, в якій ще раз було сказано, що Саксаганському не слід їздити па ґастролі до всяких „Гаркунів-Задунайських“, а треба в Харкові завести свій постійний театр, як це зробив у Київі Садовський.

Нічого образливого для Панаса не сказано ні слова, але він, чи з образи, чи з сорому, по приїзді з Петербурґу, не зайшов до мене ні разу.

18 квітня.

З 10 березня по 12 квітня просидів я на обкоті в Перешорах. Відпочивав від київського клопоту.

Правда, траплялося й там не мало неприємностей, клопоту, але, коли переміна роботи, кажуть — відпочинок, то й переміну клопоту можна теж вважати за відпочинок.

Годин у 6 ранку що-дня я вже приходив до кошари, де доїли каракульських овець, від яких порізано баранців на смушки, і чабан сердився на хлопців, що погано гонили ще незвичних доїтись „мензер“ на „струнку“. Після доїння перші йшли в степ „мензери“, а за ними „ґроси“, а потім вже виходив на пашу старший „саґмал“, а за ним менший, а найменші ягнята лишалися на цілий день у хліві. Тут хлопець і я придивлялися, чи добре матки глядять ягнят, а коли яка покидає своє ягня, то ми її садимо в „кучку“, поки не прийме свого, або підкинутого їй ягняти. Инша вівця з первісток трапиться така лоскотлива, що доводиться держати її або

валити і таким способом „плекати" ягня. Тих маток, що добре доглядають ягнят, ми переводимо в старший „саґмал", позначивши пробойчиком вушко і врізавши хвостика, щоб потім він не заважав при доїнні.

До польового господарства я майже не мішався, рідко коли їздив у поле, а ввесь час просиджував то в кошарі коло найменших ягнят, то на пасовиці коло старших „саґмалів".

Викликали мене в Київ листами і телеґрамами в усяких справах, але мені гірко не хотілося вертатись до городського життя.

Я відповідав, що в „Кошарбаді" почуваю себе так добре, що не хочеться виїздити, що взагалі, серед овець я почуваю себе далеко краще, ніж серед людей.

Але треба було їхати до Київа, бо на Великдень я сподівався до себе багато гостей, з якими треба було порадитися й про „Раду" й про инші справи.[93]).

Приїхавши до Київа, почув, хоч не несподівану, але тяжку звістку про смерть М. М Коцюбинського.

Треба було радитися з приводу похорону, мобілізувати яко-мога численнішу депутацію, подбати, щоб були написані для „Ради" статті про цю тяжку національну втрату.

Першого дня Великодня депутація з вінками від усяких українських інституцій, всього нас 12 душ виїхала пароходом у Чернигів. Не буду описувати похорону, бо нічого не трапилося там такого, що не попало в ґазету, а через те прикладаю мій коротенький опис цього сумного похорону з ч. 88 „Ради".

В останню дорогу.

В тяжкому горі зустрічало цього року наше громадянство перший день найбільшого християнського свята.

Ввесь час стояла чарівна весна....

Навколо все співало про відродження природи, про нове життя, а ми зібралися ховати в землю одного з найкращих співців свого національного відродження...

---

[93]) Зїзд Т. У. Поступовців.

Сумно вибіралися кияни до Чернигова, щоб у тісному колі колишніх товаришів і друзів в останне вшанувати улюбленого небіжчика, вирядити його в далеку дорогу.

В неділю о пятій годині пополудні зібралися на пароході, що відходив до Чернигова, делеґати на похорон від усяких українських товариств і установ з жалібними вінками.

Сумна була подорож.

Вранці прибули до Чернигова. Якось розмістилися на візниках і поїхали до хатини, де жив Михайло Михайлович Коцюбинський. Тут довідалися, що його вже винесено до Воскресенської церкви, й депутації, несучи на руках вінки, направились туди. Пробившися серед великого натовпу народу, поклали вінки. Чернигівська адміністрація, очевидно, боялася якоїсь демонстрації і вжила всіх заходів, щоб похорон зробити як найскромніший.

Відправу похорону призначено було на другу годину пополудні. Перша репресія впала від духовенства. Ректор семінарії, довідавшися, що ховатимуть „мазепинця", заборонив співати семінарському хорові за годину до самого похорону. Наспіх склався любительський хор з молоді — хлопців і дівчат — всього більше сотні голосів.

Хор співав старанно, дружно. Але веселі пасхальні мотиви так не пасували до загального настрою й болючим дисонансом відбивалися в душі.

Стало відомо, що поліцмайстер заборонив промовляти над труною небіжчика. Скаржитися — нікому: ні ґубернатора, ні віце-ґубернатора в місті на цей час не знайшлося...

Народу зібралося — як для Чернигова — велика сила: більше трьох тисяч душ. Труна тонула у вінках та живих квітках, якими вкрили її українки.

Обличчя небіжчика майже не змінилося, тільки ледви-ледви потемніло та придбало поважного, якогось, ніби суворішого, як за життя, вигляду.

Після „останнього цілування" почали забірати вінки, щоб нести їх підчас жалібного походу, але й тут сталася прикра несподіванка: заборонено нести вінки, наперекір місцевому звичаю.

Коли фотоґраф хотів зняти жалібний похід, то

несподівано вирвано в нього з апарату пластинку.

Труну з небіжчиком підняли на руки і понесли прихильники його, раз-у-раз міняючись на протязі майже трьох верстов до самої могили. Ззаду їхало два катафалки повні вінків... навколо йшло кілька тисяч народу... Духовенство все чогось поспішало, ніби одержало спеціяльний наказ і чогось сподівалося непевного. Спинялися тільки двічі.

Сумна процесія нарешті прибула до Троїцького монастиря, де також знайшли собі спочинок українські письменники Л. Глібів та Опанас Маркович. Поміж цими двома дорогими могилами, хоч і не в близькому сусідстві, насипано тепер третю — Михайла Михайловича Коцюбинського.

Місце, де поховано Коцюбинського, найкраще: на горі, в розкішному парку під великими столітніми дубами; перед очима стелеться широчезна без краю долина, перерізана красунею — Десною. Взагалі краєвид достойний того великого мистця й великого любителя природи, яким завжди був незабутній Михайло Михайлович.

Опустивши в глибоку яму дорогу труну, посипалися грудки землі з рук товаришів, друзів і прихильників, заридало тяжко, безнадійне „Вічная память" і так образливо, болюче стало на душі від свідомости, що навіть тут, в останню хвилину не обійшлося без наруги... Публика не розходилася. Так хотілося почути рідне живе слово втіхи серед загального смутку. Але його було заборонено. „Вічная память" не затихала, повторюючися на всякі мотиви. Але поліція почала іритуватись і скоро „очистила" кладовище від публики.

Поховали. Віддаватися думам і жалю було ніколи. Пароход уже кликав до Київа. В сім годин попрощались з Черниговом.

Родина покійного лишилася без усяких засобів, а вона чималенька: четверо дітей, найстаршому з них 16 років, хвора сестра та стара сліпа мати і єдиним робітником на них лишилася дружина покійного, що за службу в земстві відбірає 50 руб. на місяць. Власний домок їхній заставлено в банку і перезаставлено по приватній закладній, то оцього заробітку не стане й на оплату процентів за борги.

„Товариство підпомоги літературі, науці і штуці“ порадившись, вирішило, замість стипендії, в 2 тисячі, що давалася покійному, видавати на утримування родини по 100 руб. на місяць. Крім того вжито заходів, щоб виклопотати якусь субсидію від Земства, де покійний служив років з 20 та з Літературного Фонду (російського), який часом допомагає і вдовам українських письменників.

На Великдень між моїми гостями[94]) розмови велися найбільше на похоронні теми.

Говорилося про те, що на київському кладовищі могили дорогих нам покійників порозкидані скрізь по Байковій Горі, поміж чужими людьми,що требаб нам придбати участок землі і на ньому зробити своє українське кладовище, де й ховати свіжих покійників, а згодом попереносити туди й давніше похованих.

Говорилося про те, щоб з зібраних 2-х тисяч руб. на вшанування памяти Б. Д. Грінченка і переданих „Українському Учителеві“ на заснування видавничого фонду імени покійного, взяти 500 руб. на постановку надгробка йому на могилі, як на громадські поставлено надгробки В. М. Доманицькому та Г. П. Шерстюкові.

Була мова про постановку надгробка і А. Тесленкові в с. Харьківцях Лохвицького повіту.

Але найбільше спинилися над надгробком М. В. Лисенка. На цю мету зібрано в „Раді“ коло 900 рублів, але ці гроші підуть на збудування склепу, щоб з нижчої тераси можна було увійти в склеп і оглянути труну, яка зроблена саркофаґом з цементу. А на склепі вже, на горішній терасі, має стояти надгробок. Харківське Артистично-архітектурне Товариство оголосило конкурс проєктів надгробка М. В. Лисенкові і 8-го квітня жюрі присудило першу премію за проєкт С. П. Тимошенка, але чомусь і досі з Харкова не прислали до „Ради“ ні опису проєкту, ні фотографії його, ані кошторису.

Про надгробок М. М. Коцюбинському ще не було мови, треба ще на нього збірати гроші. Та громадянство наше вза-

---

[94]) На зїзді ТУП-а.

галі (не стільки бідне, як скупе) не охоче дає гроші на громадські справи, а до того, за останні роки багато довелося йому складати фондів на вшанування памяти покійників наших, то нема надії на те, щоб швидко зібралися гроші на надгробок М. М. Коцюбинському.

19 квітня.

Справа з „Украинской Жизнью" стала на тому, що покищо редактором зостався С. В. Петлюра, а громадянство заходилося збірати передплатників та пайщиків, щоб дати змогу проіснувати журналові, поки він не перетвориться в орґан недержавних націй взагалі. Це буде найкращий вихід. Справді за цих півтора року „Украинская Жизнь" помістила ряд статтей, які здається вичерпали з принціпового боку українське питання, освітили його з усіх боків і надалі вже доводиться повторятися, а через те й інтерес до журналу падає, бо самим інформаційним відділом читача не зацікавиш; натурально, що й передплата почала спадати. Коли журнал перетвориться в орґан недержавних націй, стане ширшим по змісту, то й коло читачів пошириться, передплата побільшає і може тоді журнал сам буде себе оплачувати.

21 квітня.

Київські кадети, довідавшися, що трудовики, маючи намір виступити в Думі з запитаннями і з законопроєктами по національному питанню, звернулися до українців за матеріялом; здається переполошились, щоб не втеряти симпатій недержавних націй.

Лідери їхні, наче з доброї волі і по своїй ініціятиві, теж звернулися до нас за порадою — які питання вважаємо ми найпекучішими, які питання треба здіймати в першу чергу в Думі.

Ми, не криючися, сказали їм, що трудовикам на такеж запитання ми рекомендували внести в першу чергу законопроєкт про рідну моову в школі, в надії, що цей законопроєкт, крім опозиції, підтримає й селянська ґрупа, як нас запевняв Мерщій, а значить ворогам нашим не можна буде

в Думі доводити, що народ зовсім не бажає школи на „выдуманом Грушевским языкѣ“, і що цього добивається тільки невеличка купка „мазепинців“.

Кадетам ми радили внести законопроект про катедри по українознавству в вищих школах на російській мові.

Таким робом кадети й трудовики не будуть конкурувати і перебивати одні одним, а повинні одні одних підтримувати, як голосуванням, так і промовцями.

Ми боялися, що коли оборону українських інтересів ми передамо одній фракції, то друга, може ще буде бойкотувати українське питання, а тепер, кожна з них буде висувати окремий пункт національної програми і між фракціями не буде ніякої незгоди по цьому питанню.

Як би ми обом фракціям порадили піднести те саме питання в Думі і обом дали відповідний матеріял, то одну з них моглиб поставити в ніякове становище. Скажім, кадетські оратори дістали голоси поперед трудовиків і в промовах своїх використалиб увесь даний їм матеріял, тоді трудовицькі оратори мусілиб виступати без усякої зброї, або й зовсім не виступалиб і не піддержували кадетів.

3 травня.

Між мною та М. І. Павловським через дурницю мало не стався розрив.

Розкажу по порядку. В той час, як я був у Кононівці, М. Павловський в ч. 91 „Ради“ під псевдонімом „Обсерватор“, написав рецензію на П. Саксаганського, який вкупі з М. К. Заньковецькою ґастролював у київському цирку в якогось „Гаркупа-Задунайського“ — Світлова. Про трупу цю перед тим висловилися в „Раді“ В. К. Королів та О. Олесь, як про щось невимовно паскудне й докоряли нашим корифеям, що вони грають з такою „шантрапою“.

М. І. Павловський у своїй рецензії, не сказавши нічого про трупу, ні про Заньковецьку, восхваляв до небес Саксаганського, назвавши його „ґеніяльним і незрівнаним артистом“ не тільки в комічних, але й у драматичних ролях.

Приїхавши, я став докоряти М. Павловському за в висо-

кій мірі нетактовну рецензію. Насамперед він, пишучи про ґастролі, не згадав ані словечком про Заньковецьку, яка, хоч і постарілась, а всетаки зосталася ґеніяльною артисткою, а друге, що своєю рецензією він безпідставно й несправедливо принизив талант Садовського. Треба було сказати, що Саксаганський „ґеніяльний і незрівняний“, але тільки в комічних ролях, про драматичні ролі таких епитетів не треба було вживати.

А тут ще прийшов С. О. Єфремов і підлив масла в огонь, сказавши, що рецензія ця явно „бутербродна“, натякнувши цим на те, що Саксаганський незадовго перед тим частував у себе М. Павловського вечерею.

М. І. Павловський, образившися, сказав, що він писав від чистого серця те, що відчував, дивлючися на гру Саксаганського. Я відповів, що, пишучи треба керуватися не тільки серцем, тим паче, що він тепер бачив Саксаганського тільки в комедії „За двома зайцями“, а написав так, наче бачив його в драматичних ролях.

Я напосідався, щоб він написав такуж хвалебну рецензію й на Заньковецьку і таким чином хоч трохи поправив би свою нетактовність, але М. Павловський рішучо зрікся писати, сказавши, що він тепер уже навіки зарікається писати рецензії на артистів.

Я доводив йому, що помилка сталася через те, що він не дав нікому прочитати своєї рецензії. Коли до „Ради“ дасть статтю хоч „сам пан професор“ (Грушевський), то М. Г. Павловський її читає й ще й мову править, а своєї статті не дав перечитати нікому, а кожна людина може помилятися. От у данім разі вийшла така помилка, яку обовязково треба направити, бо, напевне вона викличе низку інцидентів.

І справді — М. К. Заньковецька почала скаржитися своїм приятелькам, що це я, приятель Садовського, веду в „Раді“ проти неї кампанію за її інтервю з Коломийченком, в якому вона скаржилася на некоректне поводження з нею Садовського. Вигадала навіть, що вона писала до „Ради“ спростування цього інтервю, але редакція його не надрукувала. Очевидно по ініціятиві Заньковецької, приятельки її, анонімно

і за власними підписами, почали висловлювати в листах до редакції своє обурення за відношення „Ради" до Заньковецької.

А М. К. Садовський, що тоді саме з великим успіхом грав в Одесі, прислав до „Ради" ущіпливого листа, який я списую тут дослівно:

„Маю честь повідомити високоповажану редакцію „Ради", що священний стяг українського театру, загублений і взятий в полон одеською пресою в часи ґастролів **„славнозвісних, ґеніяльних, незрівнаних, які не мають собі рівних, корифеїв"**[95]) нині взятий штурмом моєю трупою, в складі якої **нема ні „славнозвісних, ні ґеніяльних, ні незрівнаних, ні тих, що немає їм рівних"**, а є озброєні святою любовю до народнього мистецтва. Одеська преса, віддаючи мені до рук рідний священний стяг, бере свої слова, якими вона запевняла громадянство за часів ґастролів **„ґеніяльних корифеїв"**, що театру українського нема, бо він умірає, — назад. І після крівавого бою розписалася про „жизнеспособность і возможность" поступового движенія.

Тому лічу своїм святим обовязком, кровію политий рідний священний стяг цей переслати до музею редакції „Ради", на радість їй і на превеликий жаль її рецензента Обсерватора. Отаман штурмової колони, кошовий Микола Садовський."

Разом з листом він прислав кілька чисел „Одесскаго Листка" та „Одесских Новостей", в яких вихваляється трупа Садовського, говориться про „жизнеспособность" українського театру і проч. Треба завважити, що тіж ґазети, підчас ґастролів Саксаганського в Одесі, вихваляючи ґастрольора, писали, що український театр вже віджив свій вік і мусить, при нових обставинах життя, вмерти.

От на ці рецензії й натякає в своїм листі Садовський, образившися, що Обсерватор назвав Саксаганського „ґеніяльним і незрівняним, як у комічних, так і в драматичних ролях". Садовський, визнаючи, що в комічних ролях Саксаганкий талановитіший за нього, справедливо вважає себе „незрівняним" у драматичних.

---

[95]) Підкреслені слова взяті з рецензії М. Павловського на Саксаганського в ч. 91 „Ради".

Щоб направити помилку і нетактовність, зроблену рецензією Обсерватора, я напосідався, щоб Павловський, 1-го травня, в день початку сезону літнього, написав привітну статтю трупі Садовського, справді єдиній українській трупі на Україні. Навіть намітив плян: де грає трупа якогось „Гаркуна-Задунайського", навіть з такими ґеніяльними ґастрольорами, як Саксаганський та Заньковецька, там скрізь преса пише, що український театр уже віджив свій вік, а як приїде трупа Садовського, то та сама преса в захопленні пише, що Садовський воскресив напівумерлий український театр.

М. Павловський наче згодився, але прийшло 1 травня, а статті привітної нема. Коли я йому завважив це, то він відповів, що це вийде наче запобігання перед Садовським, а от після першої вистави вже буде привітна рецензія.

Коли й після першої вистави ніякої рецензії не було, то я сказав М. Павловському, що я від цього дня не вважаю можливим ходити в редакцію теперішнього складу; я не хочу брати на себе відповідальности за нетактовності, які робить „Рада".

М. І. Павловський, змінившися в лиці, почав виправдуватися тим, що ніхто — до кого він не звертався, не схотів писати про Садовського.

На це я відповів йому:

— Зуміли ви написати нетактовну рецензію на Саксаганського, то зумійте й направити цю нетактовність, написавши привітну статтю Садовському.

М. І. Павловський відповів, що у всякім разі стаття буде і, справді, в ч. 101 з'явилась рецензія, написана по пляну, наміченому мною, але, вже, здається, занадто хвалебна.

З того дня я знову став ходити в редакцію і відносини в нас встановились, які були попереду.

3 червня.

З нашою участю на київській виставці виходить якесь безладдя. На одному з з'їздів[96]) вирішено обовязково приняти

[96]) Т. У. Поступовців.

участь у виставці. Один я голосував проти. Я доводив, що у нас нема ні грошей, ні людей на це, то краще скористуватись неприхильністю до нас адміністрації і бойкотувати виставку. Але представники крамниці „Час" і книгарні „ЛНВістника" висловилися за те, щоб відчинити на виставці торг книжками й українськими кустарними[97]) виробами, а з ними згодився і ввесь з'їзд. А нарешті ввесь клопіт по влаштованню того торгу впав на мене. Коли виявилось, що ми не можемо добути пяти тисяч рублів на будівлю свого павільону власного, то рішено взяти місце у відділі „Печатнаго Дѣла" і там в кіоску улаштувати торг самими книжками. Всі три наші київські книгарні асиґнували на це улаштування на виставці своєї крамнички по 500 руб. кожна й рішили гуртом торгувати наче четверта книгарня. Всі видатки й прибутки ділити порівно і від кожної повинен бути продавець.

Але вибраний представник від „Часу" — Дубровський виїхав з Київа, а М. П. Левицький, що його заступав, приїздить до Київа тільки раз на тиждень, а представник книгарні ЛНВістника П. П. Лавров (Сірий) виїхав відкривати книгарню в Катеринодарі, то в Київі зіставсь тільки представник книгарні „Кіевская Старина" — В. П. Степаненко; він табетик і зовсім не може рухатись. Мусів я взяти на себе всі клопоти; знайшов архітекта Коробцова, який, спасибі йому, зробив дурно ескіз кіоску, а столяр Одинець взявся недорого збудувати. Треба було поспішатись, бо 30 травня призначено відкриття виставки. Коли вернувся Сірий, а крамниця „Час" вибрала представником В. П. Цимбала, то ввесь дальший клопіт я вже накинув на них, бо мені треба було їхати в Перешори.

8 червня.

Умови наші з трудовиками та кадетами не минули даремно. В осени трудовики обіцяли внести законопроект про народню школу, а кадети — про катедри в університетах, а тепер, при обміркованні бюджету цілий ряд промовців (Шін-

[97]) домашніми.

ґарьов, Мілюков, Керенський, Дзюбинський, Петровський) виступили з промовами про становище українців в Росії, на які націоналісти (Савенко, Скоропадський[98]) відповідали інсинуаціями на „мазепинство“ й нарешті сам голова Державної Думи Родзянко заявив, що український народ не бажає й не потрібує української мови в школі.

Порадившися ми рішили в осени, коли почнеться сесія Думи, видати стеноґрами цих промов окремою брошуркою по російському для всяких довідок, а тепер післати фракціям, промовці яких виступали в оборону українства, отсю заяву.

„В сучасних умовах громадсько-політичного життя Росії українське громадянство позбавлене можливости мати в Державній Думі своїх представників. Це примушує нас висловити оцією заявою наше відношення до останніх виступів у Державній Думі по українському питанню. Заявляємо про свою солідарність з тими поважаними депутатами, котрі, не бувши українцями по походженню, але правильно оцінюючи становище представників демократичних верств населення, підняли свій голос проти нестерпних утисків, які відчуває українське слово і взагалі всі прояви українського життя, і завдяки яким українська інтеліґенція й український народ позбавлені можливости користуватися своєю мовою та иншими засобами національної культури.

Визнаємо негайну потребу націоналізації освіти в інтересах культурного розвитку українського народу.

Вважаємо автономію України, рівно як і инших областей і націй, ґарантією від втручань в сферу національного життя і запорукою (забезпеченням) вільного культурного і громадського розвою.

Разом з тим протестуємо проти виступу делеґата Скоропадського, який, зловживаючи своїм історичним імям, дозволив собі говорити від імени українського (малороссійскаго) громадянства. Як представник лиш тої частини його, яка давно порвала звязки з національним життям рідного на-

[98]) Не Павло Скоропадський, що був гетьманом у 1918 р.

роду, він не має на це права. Голос його, як і голос всяких свідомих і несвідомих перевертнів з інтеліґенції і з темних мас. не може висловлювати поглядів і змагань української інтеліґенції і свідомих елементів українського народу. Підписались:

Мих. Грушевський, проф. унів., С. Єфремов, В. Леонтович, В. Лозинський, Ф. Матушевський, І. Полторацький, В. Уляницький, Є. Чикаленко, В. Шемет, Іл. Шраг, Ф. барон Штейнгель.

Заяву цю розіслали ми по всіх містах для підпису, застерігаючи, щоб її підписували тільки незалежні від уряду й земства люди, бо можливі з цього приводу репресії на підписавших.

Зібрано було коло 200 підписів і тоді заяву післано трудовицькій та кадетській фракції, а вони вже самі надрукували її в ґазетах.

На промову Родзянка, бувшого голови Катеринославського Земства, обізвалися протестом катеринославські селянські Просвіти, які зібрали більше 1600 підписів селян. Протест той вони післали своєму депутатові, робітникові Петровському, який надрукував його в соц. дем. ґазеті „Правда". Але ґазету ту, після кількох конфіскат, закрито і того протесту мені не довелося бачити. (Передрукований у „Раді" ч. 211, 14. IX. 1913).

В своїй промові Родзянко розказав, що він, бувши головою Земської Управи, звелів перекласти маніфест 17 жовтня і розіслати по волостях, але згодом від селян подані були в повітові земства заяви, щоб на будуче земство не друкувало таких важних документів якоюсь незрозумілою мовою, а друкувало їх по російському.

В протесті своєму катеринославські селяни навпаки, кажуть, що в перекладі маніфест їм був зрозуміліший, ніж в ориґіналі, а протестували проти перекладу тільки „истиннорусскіе" — член земської управи та гласний — волосний писар.

Протест цей, підписаний таким великим числом селян, кажуть, зробив велике враження на депутатів Думи. Вони, певне, не знають, що підписані селяни — все члени селян-

ських „Просвіт“, які істнують тепер тільки на Катеринославщині.

Дивно, справді, як там адміністрація не позакривала „Просвіт“, коли на всій Україні вже ні одної „Просвіти“ не лишилося. Кажуть, що в Катеринославщині закладалися й досі збереглися „Просвіти“ завдяки Д. І. Яворницькому. Він офіціяльно числиться в „октябристах“[99]), вони його виставили навіть своїм кандидатом від Катеринослава в 3-тю і 4-ту Думу, але він обидва рази зрікся. Крім того він здавна приятелює з князем Урусовим, бувшим полтавським ґубернатором, а тепер ґуберніяльним предводителем дворянства (маршалком) Катеринославської ґубернії. Через Урусова він увійшов у добрі зносини з катеринославськими ґубернаторами: Клінкенбергом, а потім і з Якуніним. От завдяки цим добрим відносинам з ґубернаторами Яворницький і добуває дозволи на відкриття нових „Просвіт“ по селах. Він доводить ґубернаторам, що „Просвіти“ та взагалі українська свідомість не тільки не шкідливі, а навіть корисні: по самому Яворницькому ґубернатори можуть упевнитися, що українство не робить з людей ворогів держави або якихось лівих, а селян „Просвіта“ відбиває від аґрарних розрухів та усяких хуліганських вчинків своїми невинними забавами: театральними виставами, співами та читанням дозволених цензурою книжечок.

В дійсності-ж „Просвіти“ по селах роблять величезне діло — вони ведуть селян до свідомости своєї національности. Хто бував у тих селах, де є „Просвіти“, розказують з захопленням про те, що там селяни майже всі зовсім свідомі українці.

Недавно й мені трапилось у ваґоні зазнайомитися з одним членом Мануйлівської Просвіти. В дорозі коло Катеринославу я зустрівся з О. Ф. Комаровим (Степовиком) і ми з ним розмовляли про всякі українські справи: він мене розпитував, я відповідав. Провідник, що прислуговує у ваґоні, частенько проходив коло нас і, очевидно, прислухався до нашої розмови. Коли я вийшов на ґанок покурити, то він

[99]) 17 октября (жовтня), день опублікования маніфесту про конституцію

підійшов до мене з кондуктором, що завідує освітленням у ваґонах. Обидва вони почали зо мною розмовляти чистою українською мовою, навіть з домішкою літературних слів. Виявилось, що кондуктор, чоловік уже літній, член Мануйлівської Просвіти і гарячий український патріот. Обидва вони добре знайомі з нашою літературою та історією, навіть один із них має Історію України Аркаса, а „Кобзаря“ та ще й повного, мають обидва.

Степовик, у розмові зо мною у ваґоні, журився, що в Олександрівську сорок літ тому усі міщани, чиновники і взагалі все населення говорило українською мовою, а тепер, коли він на старість, знов оселився в Олександрівську, то побачив, що все місто страшенно обрусіло, що тепер рідко хто говорить по українському. На це я завважив:

— Те саме можна сказати про всі міста і містечка на Україні.

Років двадцять тому, напр. в нашому повітовому місті Ананіїві не можна було й почути московської мови. Чиновники говорили між собою по українському; міщани, виселенці з Полтавщини, так звані задніпрянці, говорили чистою українською мовою, а міщани, виселенці з Молдави, говорили по молдаванському; жиди, яких більшість в Ананіїві, крім свого жарґону, говорили й по українському і по молдаванському.

Тепер ще тільки міщани говорять між собою по своєму, а жиди й чиновники вже всі говорять по московському, або ліпше сказати російським жарґоном. Майже всі жидівочки вчились або вчаться в місцевій жіночій ґімназії, куди їх для обрусіння приймають без процентової норми; тільки для жидівських хлопців установлено по школах 3-процентову норму.

Тепер майже всі жиди в Ананіїві читають московські ґазети, переважно „Одесскія Новости“, користуються книжками з бібліотеки і таким чином уявляють з себе аґентів по обмосковленню місцевого населення.

Провідник чув ці скарги Комарова і каже мені:

— Ваш товариш каже, що колись усі в Олександрівську говорили своєю мовою, а тепер рідко хто. А хіба він не знає, що тоді всі говорили своєю мовою, бо иншої не знали, вони

були темні, а тепер оті скілька душ, що говорять по своєму, то вони говорять вже свідомо, а один свідомий вартніший за тисячі темних. Коли настане час, що можна буде говорити не боячись, то з отих свідомих одиниць наростуть тисячі свідомих.

Коли кондуктор довідався хто я, то кинувся цілувати мені руки і дякувати за те, що я видаю „Раду“, яка проливає свідомість скрізь серед темного люду.

Я розцілував його та й кажу:

— Я радий вам більше, як ви мені, бо бачу, що праця й гроші, які я затрачаю на „Раду“, не пропадають дурно, а роблять велике діло — пробуджують національну свідомість народу.

Виявилось, що він передплачував „Село“, потім „Засів“, а тепер у двох з товаришем передплачують „Раду“, але щоденна ґазета їм незручна, бо вони не сидять вдома, а їздять в поїздах; крім того „Рада“ видається не для селян, а для інтеліґенції і вони розуміють, що така ґазета повинна бути, щоб навертати до українства освічених людей.

Виявилося, що до свідомости вони дійшли в „Просвіті“, завдяки розмовам із свідомими селянами та читанню ґазет та книжок у просвітянській читальні.

Справді, як настане справжня конституція, коли можна буде скрізь засновувати „Просвіти“ і не боячись передплачувати пресу, книжки, розмовляти з людьми, тоді свідомих людей по селах можна буде лічити не одиницями, а тисячами.

18 липня.

Вчора я вернувся з Кисловодську, пробувши там цілий місяць.

Почував себе там добре — купався в Нарзані, пив есентуцьку воду. Мало не що-дня ходив з П. К. Саксаганським на Сині гори і за ввесь місяць ні разу не пив соди, тоді як що-дня випивав її по 2—5 ложечок.

До речі про Саксаганського.

Він такий був сердитий на „Раду“ за погані рецензії на трупи, в яких він ґастролював, що в Києві не хотів до мене заходити і бачитись зо мною. В перший день в Кисловодську він теж обминав мене, а потім роздумавсь і якось підсів до мене на лавочку.

Таким робом у нас знов установились приятельські відносини, але про „Раду“ і про трупи, особливо про Садовського, ніяких розмов у нас не було. На прощанні він виявив бажання приїхати знов у Перешори на полювання куріпок та перепелиць і я його запросив.

Бачився я щодня в Кисловодську з Гасенком, талановитим хлопцем, що служить там у банку. Торік, бачучи його незвичайні здібності до філолоґії, я напосідався, щоб він держав іспити на атестат зрілости (матуру) і вступив в університет. Він охоче вхопився за цю думку, але захворів на запалення легенів, схопив плеврит, раз — сухий, потім — гнійний, перетерпів операцію і нарешті почав погано кашляти, а тепер ходить що-дня в лікарню дихати креозотом. Шкода, коли пропаде, бо він надзвичайно талановитий хлопець і гарячий патріот.

19 липня.

В редакції у нас застав усе в доброму стані. Новий редактор А. В. Ніковський, що замінив М. І. Павловського з 1-го червня, вже звик до справи і до співробітників і вони до нього звикли і, здається, задоволені ним. Галевича довелося з секретарства перевести на відділ, а на його місце посадити Христюка. На Галевича ще М. Павловський скаржився, що він пізно приходить в редакцію, мало там сидить, бо має посаду на виставці.

П. О. Христюк, хоч ще молодий хлопець, але здатний до роботи, а найголовніше те, що він гаряче ставиться до ґазетної справи і близько бере її до серця, а не так як инші, що роблять у ній, як поденщики.

Літом у Києві глухо, бо всі порозїздились, то мало що чути нового та всетаки цим разом довелося почути дещо, може, як кажуть, „вагітне“ своїми наслідками.

Кажуть, що в Міністерство Внутрішних Справ прислано з Києва пропамятну записку, написану на підставі книжки

Щоголіва, про небезпеку українського руху для держави. Можливо, що сам Щоголів зробив витяг із свого „підручника для жандармів", як влучно назвав його книжку у фейлетоні „Кіевской Мысли", відомий украіножер А. Яблоновський.

Кажуть, що цю записку, разом із давнішою запискою Кулябка, міністерство передало на обміркування Сенатові.

Не памятаю, якось, здається у 1908 році, прийшов у редакцію невідомий нам студент і розказав для перестороги, що Кулябко дав йому записку про небезпеку українського руху для держави, прохаючи його виправити ортографію і надати їй літературного вигляду, але той студент, як каже, перечитавши ту записку, за виправку її не взявся. Тоді невідома була доля Кулябчиної записки, аж тепер виявилось, що вона була подана в Департамент поліції.

Л. М. Жебуньов, який усе гаряче приймає до серця, що відноситься до українського питання, дуже занепокоївся цією вісткою і напосівся на Д. І. Дорошенка, щоб той склав докладну і переконуючу відповідь на книжку Щоголіва, щоб довів, що українство не є результат якоїсь інтриги, австрійської, чи німецької, а виросло органічно, як і всяке відродження нації. Цю записку Жебуньов думає видрукувати і розіслати сенаторам, членам Державної Думи та Ради.

Не знаю, чи вплине ця брошура на адміністрацію, а що вона буде корисна для громадянства, то тут і мови не може бути, аби тільки вона була написана добре. Як би таку брошуру склав М. С. Грушевський, та як би йому хтось виправив мову, то напевне користь з неї була не менша, як з його книжки „Освобожденіе Россіи и украинскій вопрос", а цю книжку я вважаю високоцінною.

26 липня с. Перешори.

Галичани почали проти М. С. Грушевського цілий похід. Кампанія ця почалася ще статтями Гн. Хоткевича в „Ділі" проти ЛНВістника, до якої пристали й С. П. Шелухин та І. Л. Липа.

Потім кажуть, що вихованець Грушевського, історик Ст. Томашівський анонімно виступив з критикою проти статтей

Грушевського, які друкувалися у ЛНВістнику під заголовком „Наша Політика“. Тепер ця боротьба перенеслася і в Наукове Т-во ім. Шевченка. Перед загальними зборами випущено у Львові анонімну брошуру, в якій, перемішавши правду з неправдою, облито М. С. Грушевського помиями, виставлено його своєкорисним, несовісним, тираном, деспотом, диктатором, який захопив владу в Науковому Т-ві і веде його до упадку, дбаючи тільки про свої власні інтереси.

Результатом аґітації було те, що М. С. Грушевський тільки 3-ма голосами (та й то передовіреними з України) пройшов у Голови Т-ва, а в члени виділу вибрано все його противників.

Прочитавши цю брошуру і знаючи нервовість М. С. Грушевського, я негайно написав йому листа, в якому заспокоюю його і раджу покинути Галичину, яка так само невдячно повелася з ним як і з Драгомановим. Не раз в цих нотатках я говорив, що Грушевського вважаю високоцінним для України, хоч, в особистих стосунках, він, спрваді, часом дуже неприємний, але такому ґеніяльному чоловікові треба багато вибачати, бо користь від його Україні величезна.

У відповідь на мій лист я дістав отсей, який списую дослівно:

23/5/VIII. 913.

Дорогий Еьген Харлампович!

„Бачу і Вам брошура попсувала сон. Що до мене, то фізично я здоров, лікарі, до котрих ходив, кажуть, що недомагання мої нервові, на ґрунті самочувствія, а самочувствіє дійсно дуже неважне, хоч я й совісно пригадував Вашу раду — „бути вище всього того“; ще прикріше мені, що Марія Сильвестровна[100]) сильно відчула сей інцидент і дуже розстроілась.

Справа була поведена, крім хамської підлости, діявольськи коварно. Брошура була розіслана тільки своїм, або далеким, що не могли приїхати; ми її не бачили. Аж підчас виборів, на виділі, приніс і положив її на стіл заступник голови. Тому, відкриваючи збори, я згадав про її появу і неза-

[100]) Дружина М. С. Грушевського.

лежно від змісту (його я не знав), я зажадав збори перервати; вибрати насамперед комісію до розслідження справи. Але „опозиція", бачучи свою більшість, спішила вибрати свій виділ, обурення проти такого „пріема", як брошура, не виявила і я тоді не спречався (?) (добре не розібрав цього слова Є. Ч.) і вийшов. І думав, що мене — хоч і таким способом — принаймні Господь з Товариством розвязав уже окончательно.

Але мої сторонники боролись, як могли, провалили Горбачевського на голову і вибрали хоч плохенько — при 3-ім голосуванню — мене. І почали умовляти, щоб я не зрікався, хоч через вакації зістався, коли однаково не урядую і т. д. І от бачите -- питання неясне. В тій гадці, що я покінчив уже і вийшов, зачав я брошуру — не так у відповідь брошурі, — бо на анонімну, секретно видану брошуру трудно відповідати; (декотрі мої сочувствователі находять, що я взагалі непотрібно згадав про неї на зборах, треба було іґнорувати, мовляв) — а хотів пояснити в тій записці свою діяльність в Товаристві, її мотиви і завдання, і причини виходу. Але коли мене намовили не зрікатися зараз, я мусів відложити. Гадка була така, що члени бувшого виділу надрукують брошуру, де відповідять на ріжні ті закиди анонімної брошури, а я — загальну брошуру, виясннючи свої завдання і мотиви діяльности. Але тепер все в розїзді, і побачимо, що скаже осінь. Я вернуся коло Успенія, люди почнуть зїздитись 1/IX с. ст. Переважно вони рвуться до дальшої боротьби, вважають теперішній провал епізодом, але я не певен того. Люди се хороші, вони не можуть боротися з противниками їх зброєю. А я, незалежно від висліду сієї боротьби, почуваю себе морально визволеним від усякого дальшого страждання на галицькім ґрунті. Та й взагалі думаю, що се — „нині одпущаеши". 25 літ я „орґанізував", наставляв себе під усякі удари, своєю нервовою силою загладжував усякі вибої на дорозі. Досить, більше від мене ніхто не може жадати — та й нема тої нервової сили в мені. Сі 25 літ можна рахувати за 50 в инших, кращих обставинах.

Та годі. Вертаюся до річі. Питаєте, чи вважаю

таете, то не буду таїтись і з гадкою. Дійсно, я дузаміру диктувати, або інспірувати, але, коли пивідповідною статтю в „Раді“, і в якім дусі. Не маю маю, „Раді“ треба зазначити становище своє, чи російських українців. Жаль, що не зробили сього скорше — неприємне се було враження, коли вона передрукувала просто з „Діла“, хоч звістка „Діла“ уважному читачеві давала зрозуміти багато; трудно було, розуміється, ждати, щоб Лозинський, що сам належав до участників компанії, став її освітлювати з Вашого становища. Але можна і тепер, виходячи від короткої (?) уже поданої звістки, дати статтю, передовицю — на підставі відомостей зібраних редакцією чи що. Радив би коротко. Згадати можна про боротьбу проти мене, яка почалася статтями проти ЛНВістника, від котрих „Рада“ старалася спамятати, потім пішли анонімні статті з приводу „Нашої Політики“, на котрі „Рада“, здається не вважала можливим реаґувати з огляду на самий характер сих виступів. Тепер боротьбу перенесено на практичний ґрунт і останній акт розіґрався на Загальних Зборах. Не треба мене „особисто“ брати в оборону, перед клеветами, котрими войовано при тім (коли вважаєте, що вони не можуть порушити моєї репутації, довірря і поважання до мене, мусите хіба тільки пятнувати як прояв морального здичіння в теперішній нездоровій політичній атмосфері Галичини), я думаю, що 15—20 літ тому навіть у галицьких народовців щось подібне булоб неможливе (але мусите запротестувати проти переношування боротьби політичної против противних гадок на ґрунт товариства такого важного, збудованого поколіннями з гал. і рос. України, ріжних партійних напрямів — дискредитувати його, ставити його результати на карту), для Вашої відомости: орґанізував кампанію Народ. Комітет, К. Левицький, Романчук і инші лідери явилися особисто, секретар Народ. Комітету В. Бачинський вів цілу справу, і се тільки завдяки Нар. Комітету могли зробити своє діло „опозиціоністи“ — Томашівський, Рудницький, Труш і Ко, котрим хотілося захопити Т-во в свої руки (навіть на голову перти Горбачевського в Празі), себто зіставити Т-во фактично без голови, аби тільки позбутися мене.

Можнаб згадати і се, що кінець кінцем се сповняється воля польських верховодів, Бобжинського і Ко, що кілька літ тому на своїм з'їзді в Кракові постановили, що я являюся головною перешкодою для „угоди“. І отож я тепер бачу, се один ланцюг — і ріжні прикрости від поліції (австрійської Є. Ч.), які я мав в останніх часах і проба викурити мене, і от ся компанія, щоб вибити мене з Т-ва а заразом — очевидно — і сприкрити мені так Галичину, щоб я справді плюнув на все і втік з неї без оглядки. От мої гадки. А в тім, як думаєте. Посилаю на Мардаровку, як Ви писали. Ми сі дні під вражінням Лесі! Ваш щирий М. Грушевський.

У відповідь на цей лист, я написав М. С. Грушевському, що на мою гадку, йому зовсім не слід втручатися в цю боротьбу; нехай собі його прихильники борються з противниками, а йому слід стояти зовсім осторонь і, коли прихильники не видадуть брошури в його оборону, то йому негайно треба зректися головування в Товаристві.

Що до статті в „Раді“, то я написав, що сам я її тут, у Перешорах не зумію скласти, а коли після 15-го IX приїду в Київ, то складемо її разом із Ніковським; як що він вважає, що це буде запізно, то нехай скаже мені — до кого-б в Галичині мені звернутись за такою статтею.

6 серпня с. Перешори.

Сьогодні я одержав від М. С. Грушевського такого листа у відповідь на мій до нього.

Дорогий Евген Харлампович!

Дуже дякую за Вашу гадку. Вона розумна і подиктована щирою прихильністю, се я відчуваю.

Взагалі сей поганий інцидент мав ту добру сторону, що дав змогу відрізнити приятелів і ворогів — багато. Маю деяку надію бути в Київі в сентябрі і ще говорити про се з Вами. Поручити тут статтю не маю кому, та думаю, що Ніковський по Вашим вказівкам, потрапить, думаю, добре се зробить. Як писали мені недавно, в „Прикарпатській Руси“ (орґані русофілів) зявилася недавно замітка про брошуру, з поданням її змісту.

Значить Ніковський уже на місці? Бажаю Вам щиро успіху з ним. І жалкую дуже Вас за ті нервування з погодою — міркую, поскільки вони прикрі. Але раджу й Вам бути вищим від того всього!...

Марія Сильвестровна шле поклін.

Ваш щирий М. Грушевський.

4/17/VIII. 1913.

10 вересня с. Перешори.

А. В. Ніковський, спасибі йому, пише до мене часто, і в своїх хороших і цікавих листах переказує все визначне, що трапляється в редакції. Я наведу цілий ряд виписок із його листів, які дають повне поняття про те, що дїється в редакції, в яких яскраво характеризуються співробітники, їх відношення до справи і сам А. В. Ніковський, який гаряче захоплюється ґазетою і нервується, дратується байдужим відношенням деяких співробітників.

(З листа з 25/VII).

„Позавчора скінчив свою роботу в редакції М. Вороний. Його присутність і відношення до мене — угодливе, солодко-ласкаве й облесливе — було для мене справжньою мукою. Справді — якийсь провінціял, що вчора вискочив з безвісті — редактор, начальство, а він, возлюбленник муз і заслужений поет, гнеться перед ним, мнеться, запобігає, мусить удавати з себе мученика і приймати до виконання всякі інструкції. Ну, та я ще з ним намагався поводитись яко мога коректніше, а Христюк (секретар редакції, Є. Ч.), так той за повторну звістку, чи за якийсь вираз вичитує прямо, навчає, робить уваги — і нічого: слухає бідний Вороний. Він тут так старався поводитись тихо, що просто жаль брав. Дуже хотілось йому лишитись на посаді відділовода. Статті на замовлення виконував совісно — правда, що затягав без міри, хвилювався, просив одстрочки... Тепер сидить на його місці Гаєнко. Робить свою справу чесно, але поганенько.

Христюк працює пильно, уважно і строго, нікому спуску не дає. Але сам закис, запоганів, по-

жовк, очі покривилися, у вухах вата, чхає, кашляє, хрипить і дуже довго обідає. А все медовий місяць!

Була в редакції Н. Кибальчич і прохала постійної посади. Я сказав, що як буде, то сповіщу, а тепер все занято. Воно все таки краще булоб, як би вона собі знайшла яку иншу роботу, а не у нас, бо (я не ворог жінок) не завше зручно з одною жінкою в гурті: часом піджак мусиш зняти, а то й комірець, як душно. Як би було їх дві в редакції, то вони собі й складалиб свою компанію, а то не те щось.

Заявив ще свою кандидатуру Гр. Саливон на відділ. По моєму — має найкращі дані: точний, аккуратний, ревнивий, відданий українській справі. Вів би поставив відділ так, як мені хочеться: власне, щоб закордонний відділ мав певну тенденцію, органічний зв'язок з напрямом часопису, давав певне освітлення і огляд, висновки і перспективи для подій. До цього відділу йде Галичина. А тут треба найбільшого вміння нишпорити по закутках галицьких ґазет і визбірувати все, хоч трохи цікаве. По моєму цей кандидат має повне 5, але мушу згадати і про дуже сильний арґумент проти нього: він — мій приятель, одесит, а в Київі дуже люблять балакати на приватні теми і дуже зважають на побічні обставини. Це — чорт його возьми — сильний арґумент[101]). Кажуть ще, що з Селецького може бути добрий робітник. У всякім разі я був би дуже радий, як би П. Гай скінчив інститут, Корольов (Володимир) знайшов собі кращу посаду, а Галевич цілком віддався кооперації.

Ура і уви! Знайшов кватирю: на Мар.—Благов. № 82. Знаєте, шукаючи кватирі, одчай мене брав такий, що часом і ворухнеться думка: „А ну, чи не втекти краще назад до Одеси?“ А тепер вже годі — кватира єсть.

---

[101]) Я на це відписав, що нічого не маю проти того, щоб у редакції були всі його приятелі, аби це не шкодило газеті.

11 вересня с. Пєрешори.

На дворі йде дощ, мушу сидіти в кімнаті, то знов беруся за виписки з листів А. В. Ніковського.

(З листа з 4/VII).

„З матеріялом ладу нема. Часом до 3-х годин дня нема та й нема. А тоді як сипне — і вже місця не стає. Взагалі матеріялу надходить багато. По більшости бо-зна-що, але всетаки пишуть, посилають, памятають. Що до дописів, я думаю, потрібен такий принціп: яко мога більше і яко мога коротші. Треба мати дописи з більшого числа місцевостей, щоб більше людей з провінції цікавилися ґазетою.

(З листа з 25/VII).

„Одержав від С. Шелухина листа і статтю — софістична вода про рос. націоналістів. Пише, що „Рада“ цікава, жвава, прямо не пізнати. Шкода, що я такої переміни на добре не помічаю, а тоб увірував у себе, як у возродителя „Ради“. А в тім: „Рада“ буде жвава, цікава, розумна, поки я не забракую декілька статтей С. Павловича, „ухвалених всім золотоноським громадянством“.

Мефодій Іванович (Павловський, бувший редактор. Є. Ч.) і до редакції заходить і взагалі привітний, щирий. Глянеш на нього і шкода його, такого славного, до глибини душі спокійного, що він самотний і мало ким оцінений. В редакції його вже так забули, ніби він ніколи і не був редактором.

Галичани, що дня бігають до мене по кілька душ. Королів (В. К.) пропонує прибити табличку на дверях — замість „редактор“ написати „Справочное бюро“. А щеж сила їх приїде 1-го авґуста на Кооперативний зїзд.

Одначе після роботи вже вертаюсь, хоч і втомлений, але спокійний і вдоволений тим, що Київ дійсно центр українського життя і з нього в найдальші закутки України видно. А надто редакція „Ради“ — вона пересіває що дня через себе українське життя.

(З листа з 27/VII)

Був у мене Яновський і заявив, що більше не може бути одвічальним редактором „Ради“. А при-

чини такі: він — хуторянин і для нього вельми незручно їздити що разу до Київа в справі „Ради“. Потім його адреса (Полтавс. ґуб.) раз-у-раз викликає з боку властей сумніви і підозрення: як таки, живши в Полтав. ґуб., можна редаґувати ґазету в Київі. Другий арґумент: по спеціяльности він механік. а для цих справ треба хоч трохи юриста. А у нього абсолютно нема ніякої юридичної арґументації і взагалі він далекий від „цього усього“. Третій арґумент дуже цікавий: „Я не можу взяти участи ні в якому скандалі. На мого товариша напали якісь робочі, а я стояв і потерпав, що не смію заступитись, бо моє імя попаде в ґазету, ославлять мене, редактора „Ради“, як учасника уличної бійки. Не добре за товариша не вступитись, а званіє не дозволяє“. Що робити? Арґументи смішні, але зрікається він рішучо. (В. В. Яновський за своє „редакторство“ дістає по 15 руб. у місяць; певне знайдеться другий. Є. Ч.).

(З листа з 3/IX).

„Вчора я не видержав і розперезався перед Маличем (завідуючий конторою Є. Ч.) цілою філіпікою проти любих сотрудників. Добре, що втримався і так таки їм нічого не сказав. Не хочу казати нікому ніяких прикростей, не хочу за недогляди переслідувати і малоздатних випірати з редакції. Треба ще самому вчитися та вчитися, з часом набірати енерґії; більше всього боюся раптом шарпнути воза — бо чую, що або зноровлюся, або пристану, або махну рукою. Зміна секретаря сама дозріла, але й те мені неприємно, що про мене казатимуть: „Нова, мовляв, мітла...“ Я тільки придивляюсь та уникаю „чистки“, підтягування та инших звичок всякого „начальства“.

С. О-ч (Єфремов) приїхав два дні тому і знов їде. В редакцію забігає на хвилинку (а сьогодні й зовсім не заходив) — крутнеться і нема. Дорошенко не заходить. Його й мене запросили в редакцію „Світла“, бо Черкасенко і Сірий виходять, а Єфремов і Прокопович через тих двох теж виходять. Добре, коли умовимо С. О-ча і Волоха (Прокоповича) лишитися, а инакше навряд чи зробимо що доброго: Дорошенко, Русова та я.

Прохав В. Липинського написати про Ябло-

новського (польського історика Є. Ч.) та аж тепер одержав відповідь, що він заклопотаний сівбою, оранкою, будівлею.

П. Гай вже богословіє витримав. Дай йому Боже всякого успіху. Галевич держиться осторонь. Пише свій відділ у прийомній, а в співробітницьку не ходить.

З приводу 10-х роковин відкриття памятника Котляревському написав я вже над вечір похапцем передову і прохав Кузьминського прочитати в друкарні: як що з цензурного боку небезпечно, то нехай викине деякі фрази, а як що взагалі багато води, то нехай зовсім викине. Він пережив скілька годин тяжких сумнівів, але, спасибі йому, викинув через цензуру і воду. Тепер у мене документ (одбитка тої статті) наших строгостей: і редакторові немилосердно бракують писання....

(З листа з 7/IX).

Вчора прийшов Селецький (коректор Є. Ч.) з листочками рукописів і показав мені там такі дива, що я тільки червонів. Але й йому наговорив такого, що він тільки очі розкрив та зблід. За день перед тим у номері було чимало коректурних недоглядів. Я те все попідкреслював і післав у коректорську. Кажуть, що з Шерстючкою (коректорка, Є. Ч.) трохи істерики не зробилося. Коли прийшов Селецький, я йому сказав, що прошу переказати своїм товаришам, що я ніяких доган їм не роблю, а тільки звертаю їхню увагу на те й друге; точного циркуляру на всі правописні сумніви я дати тепер не можу і взагалі не вважаю це можливим, а думаю, що шляхом порозумінь і розмов цілком товариського характеру ми далеко більше зробимо. Мене розсердило те, що вони бачуть в редакції якихось ворогів, з якими треба весь час воюватися і чимсь їм допекти, а кожну увагу приймають як особисту образу. Нарешті я заспокоїв Селецького, що я проти коректорів особисто нічого не маю і хотів би, щоб вони вірили в моє товариське до них відношення.

Знаю, що ви навчилися спокійно на це дивитись і не робите з цього драми: слава Богу 7 років. Але для мене це — горе і страх. Отож і хочу з вами цим горем поділитися та пояснити, чому я втра-

чаю рівновагу. Але знов я з цього історій ніяких не робитиму, бо все одно враз цього не поправиш. Навіть нічого про це не сказав співробітникам. Одного тільки хочу, щоб не піддатись редакційній гарячці, то може ще випливу на чисту воду. Ваш А. Ніковський".

Справді, за сім років я вже звик до всяких людей в редакції, а спочатку глибоко обурювався на поденщицьке відношення деяких ґазетних робітників і радий був, коли вони покидали редакцію; за те бували й такі, як М. І. Павловський, Кузминський, П. А. Сабалдир (Майорський), які віддавалися ґазеті всією душею. — Боюсь я, щоб А. В. Ніковський не перервався і не втік раптом, зневірившися в людях і справі.

18 грудня.

Коли М. С. Грушевський приїхав у вересні місяці в Київ, то він скликав київських членів львівського Наукового Товариства ім. Шевченка на нараду, на яку зійшлись: К. М. Антоновичка, М. Ф. Біляшевський, М. П. Василенко, Д. І. Дорошенко, С. О. Єфремов, О. І. Левицький, В. М. Леонтович, В. М. Перетц, О. О. Русов, В. П. Цимбал, О. Г. Черняхівський і я.

М. С. Грушевський розказав нам, що у львівськім Науковім Т-ві витворилася така атмосфера, в якій йому дуже важко працювати, але, вважаючи себе післанцем української громади в Галичину, він не рішається, не порадившися з українськими членами Товариства, зректися головування в тому Товаристві.

Дійсно, та тяжка атмосфера почала витворюватися давно, ще з того часу, як М. С. Грушевський виступив з статтями в Літературно Науковім Вістнику проти збору грошей на будову театру у Львові, а натомість гаряче радив на зібрані гроші засновувати приватні ґімназії, бо поляки в близькім часі не дадуть українських середніх шкіл на державний кошт. Галичани тоді були гаряче захоплені думкою збудувати свій театр, як це зробили чехи в Празі, а через те страшенно обурилися на Грушевського за те, що він розбиває їхню мрію і взагалі за те, що йде впоперек думок усього громадянства.

Правда, через кілька років вони прийшли до тої думки і за останні роки заснували не мало приватних ґімназій, але тоді вони не могли перетравити того, що Грушевський розхоложував їх запал до свого власного театру у Львові.

Після реформи виборів до парляменту, коли почалася боротьба за соймову реформу, Грушевський, у статтях „Наша політика“, знов почав осуджувати політику галицького громадянства а власне тактику „Національно-демократичної партії“. Це ще більше обурило проти нього проводирів галицького громадянства і вони почали прислухатися до голосів, які вели з ним глуху боротьбу в Науковім Товаристві. Боротьба ця, основана на особистих образах, на самолюбії, зависті, на бажанні захопити в свої руки Товариство принизивши чоловіка, що цілою головою стоїть вище загалу. Нарешті ця боротьба вилилася в анонімній брошурі, в якій виставлено М. С. Грушевського своєкорисним деспотом, який наживається з Товариства і який, властиво й заслуг ніяких не має, а репутацію ученого зробив собі самореклямою.

Брошура ця розіслана була перед самими Загальними Зборами 29/VI цього року, членам, які не знали зблизька діяльности М. С. Грушевського і в Товаристві це зробило свій вплив. Коли відкривши збори, Грушевський зажадав вибрати комісію для розслідування цих обвинувачень і відкласти збори доки та комісія не провірить закидів, зроблених проти нього в брошурі, то Збори комісію вибрали, але нарад своїх не припинили, а вибрали новий Виділ цілком ворожий Грушевському, а його самого, ледви трьома голосами, за третьою балотировкою, вибрано на голову Товариства. Крім того Збори доручили Виділові виробити проєкт нового статуту, в якому рекомендувалося обмежити членів з Російської України в праві передавати свої повновласти.

Коли Грушевський, скликавши нас на нараду, висловився, що він орґанічно не може працювати з таким виділом Товариства, то, після довгого обмірковування на скількох нарадах, київські члени згодилися з його наміром зректися головування у львівському Товаристві, але заразом вирішили добиватися від будучих загальних зборів, щоб вони знов вибра-

ли Грушевського на голову і тим дали йому повну сатисфакцію, відкинули намір обмежувати нас у правах передавати свої голоси на загальних зборах. Після цього Грушевський післав заяву, в якій зрікся головування в Товаристві.

Більшість наших членів висловлювала думку, що коли збори дадуть повну сатисфакцію М. С. Грушевському й відкинуть обмеження українських членів у передачі повновластей своїх, то йому треба зостатися головою Товариства й працювати там і надалі. Товариство це, мовляв, засноване спільними силами українців російських і австрійських і повинно лишатися загально-українською інституцією, а не льокально-галицькою. Колиж загальні збори не дадуть сатисфакції, то тоді доведеться всім членам з російської України вийти демонстративно з числа членів Товариства.

Щоб не допустити до цього розлому, треба яко мога більшому числу наших членів поїхати на ці збори і намагатися полагодити справу мирно.

Тимчасом новий виділ Товариства ім. Шевченка розіслав усім своїм членам вироблений ним проєкт статуту з проханням висловити листовно свої уваги. В статуті тому від закордонних членів віднято право передавати свої повновласти і тим відсунуто нас від участи в Товаристві, бо, при наших умовах, ми не можемо їздити на збори у великому числі. Крім того заведено ще багато инших усяких змін, які ми вважали небажаними. У відповідь на це ми, зібравшися знов, виробили гуртом записку з нашими увагами і вирішили розіслати її всім галицьким членам, а С. О. Єфремова просили написати на основі цієї записки, в „Раді“ критику нового проєкту статуту. Стаття С. О. Єфремова викликала відповідь С. Томашівського в „Раді“, потім Ст. Рудницького в „Ділі“ і нарешті полеміка набрала дуже гострого характеру.

Виділ, побачивши, що українські члени гостро виступають проти того проєкту, виробив і розіслав новий проєкт, у відповідь на який ми розіслали всім членам Наукового Товариства за підписами 15 членів записку, складену С. О. Єфремовим під заголовком: „В справі зміни статуту Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові“.

Ми сподівались, що загальні збори призначені будуть на наші Свята і що ми у великому числі зможемо поїхати до Львова. Аж виявилось, що збори назначено на другий день „польських свят“, себто 13 грудня ст. ст., бо якраз у ті дні збірається й зїзд народньо-демократичної партії, таким робом на загальні збори можуть у великому числі прибути галицькі члени.

Коли ми почали вияснити — хто-ж із нас тепер може поїхати на збори, то виявилося, що тільки я та В. М. Леонтович, та й то під сумнівом, бо йому треба було обовязково бути в Полтаві на земських зборах.

На останній нашій нараді ми виробили заяву про наш вихід із Товариства, яку я мав прочитати на загальних зборах у тім випадку, коли збори не дадуть ніякої сатисфакції М. С. Грушевському.

Збіраючися до Львова, я почав намовляти В. М. Шемета, як доброго промовця, щоб він записався в члени львівського Наукового Товариства і їхав з нами, бо я промовляти публично не можу, Леонтович може й не поїде, то нікому буде й обороняти Грушевського на зборах. Він охоче згодився і ми почали виробляти плян кампанії. Ми вирішили поїхати за два дні до зборів, щоб мати час побачитися з впливовими людьми і прийти до якогось порозуміння ще перед зборами.

Виїхали ми 10/XII, а пізнішим поїздом за нами виїхав і Вол. Леонтович. Зупинились ми всі троє в „Народній Гостинниці“.

Того-ж дня зійшлися до нас на нараду ті члени попереднього виділу Товариства, які видали брошуру, що спростовувала всі обвинувачення, закинуті Грушевському анонімною брошурою. Виявилося, що не можна вимагати на загальних зборах вибору Грушевського на голову, бо це питання не стоїть на повістці, а можна домагатись, щоб збори просили його взяти свою резиґнацію (зречення) назад і лишитися головою Товариства. Для цього ми виробили резолюцію, яку мали запропонувати на зборах. Щодо нового статуту, то ми вирішили голосувати проти нього і обстоювати старий.

Довідавшись, що голова Українського Парляментського

Клюбу, Кость Левицький керував на попередніх загальних зборах усією кампанію проти М. С. Грушевського, ми перш усього поїхали до нього. Він, як голова Центрального Кооперативного Банку, тепер у Галичині всесильна людина; ніхто не посміє виступити проти нього, боячись втеряти кредит для себе, для своєї рідні, або для свого товариства. Нам виразно сказали, що як Кость Левицький поставиться до справи з Грушевським, то так вона й вирішиться на загальних зборах Товариства.

Прийшовши до Костя Левицького, ми сказали йому, що приїхали залагоджувати ту розколину, яка починається між Галичиною й Україною через те, що галичани скривдили Грушевського, нашого найчільнішого чоловіка і тим обурили проти себе українців. Він почав говорити, що він ніякого відношення до Наукового Товариства не має, але ми йому сказали, що він, яко голова найбільшої й найвпливовішої політичної партії, повинен зважити той факт, що всі українські члени вийдуть демонстративно з Товариства, коли Грушевському не буде зроблено сатисфакції, і які це може мати наслідки. Тоді він відповів, що на завтра скличе нараду з нотаблів, на яку запросить і нас.

Другого дня ми побували в Євгена Олесницького, у Степана Федака, який теж має велику силу по банках, і з ними вели таку-ж саму розмову. Обидва вони обіцяли помагати нам, бо високо цінять наукову діяльність Грушевського і дуже не бажають розриву з Україною підчас боротьби за соймову реформу. Олесницький просто сказав, що коли австрійський уряд і рахується з галичанами, то тільки через те, що за їх спиною стоїть 30 міліонів українців у Росії.

Всі запрохували нас побувати на зїзді Національно-демократичної партії, побачити і послухати свідомих селян, але ми не пішли, побоявшись, що в „Новім Времени“ буде телеґрама про приїзд делеґатів із Росії для переговорів про відділення України від Росії, бо націоналістам скрізь ввижається сепаратизм.

Ввечері у великій залі Кредитового Союзу зійшлося душ 20 галицьких нотаблів; між ними були професори: Дністрян-

ський, Колесса, Рудницький, Володимир Шухевич, зо скілька послів парляментських, як К. Левицький, Л. Цегельський, Фолис та инші, і багато невідомих нам. Тут ми довідались, що на цю нараду запрошено і двох членів теперішнього виділу Наукового Товариства, С. Томашівського та В. Охримовича, як кажуть, авторів тої анонімної брошури, тоді ми стали вимагати, щоб запрошено було і двох членів попереднього виділу, які написали спростування на ту брошуру — Мочульського та Джиджору, і Кость Левицький мусів запросити і їх.

В. М. Леонтович висловив на цій нараді те саме, що ми казали Костеві Левицькому у його домі і закінчив рішучою заявою, що коли загальні збори не дадуть сатисфакції Грушевському, то ми вийдемо з Товариства.

Перший почав відповідати редактор „Діла", Панейко, сказавши, що з нашим виходом не порвуться відносини між Україною та Галичиною, бо в історії зносин двох частин України ці ниточки й непомітні будуть. Потім почали нападати на Грушевського Дністрянський та В. Шухевич, обвинувачуючи його в автократизмі, в деспотичнім поводженні, в тім, що він підбірав собі виділ за поміччю голосів з України, членів, які безпрекословно слухалися його; давав стипендії кому хотів, приймав на службу, кого сам бажав і, таким способом, розпоряжався Товариством, як своїм власним господарством, а хто наважувався протестувати, того на нових загальних зборах викидав з виділу знов таки тими українськими голосами, які передавались по його вказівкам з України. В. Шухевич доводив, що поки не було Грушевського у Львові, то галичани вільно собі зносилися з Україною, а українці бували у нього в домі у Львові, а коли приїхав Грушевський, то всі зносини з Україною опинилися в його руках.

Я відповів на це сказавши, що Грушевський не сам поїхав до Галичини, а його післала Київська Громада, і ми вважаємо його за свого посла-амбасадора, а через те й вели зносини через нього, і кривду, зроблену йому, вважаємо за кривду всій Україні. На слова Панейка я відповів, що історію ми робимо самі і коли ми непомітні ниточки в ній, то того не

можна сказати про Грушевського, бо він належить до людей безсмертних, як Котляревський, Шашкевич, Драгоманов, Франко, не кажучи вже про Шевченка.

В. М. Леонтович завважив на слова Дністрянського, що дивно, що ніхто ніколи не протестував отверто на загальних зборах, ні у виділі, проти самовласти Грушевського, а вжили огидного способу — анонімної брошури й опорочили нашого найчільнішого чоловіка. Тепер як наші вороги будуть дивитись на нас і на наш рух, коли на чолі його стоїть чоловік, якого обвинувачують мало не в шахрайстві, і знову став вимагати сатисфакції Грушевському.

Тоді голова наради, Кость Левицький, спитав нас — чи маємо ми якусь конкретну пропозицію. Я сказав, що ми вимагаємо, щоб загальні збори винесли таку постанову, і прочитав ту резолюцію, що ми виробили на нараді з членами попереднього виділу:

„Загальні збори, осуджуючи способи боротьби, ведені проти проф. М. Грушевського і ставлячи високо його діяльність і заслуги для Наукового Товариства ім. Шевченка, висловлюють йому найбільше признання і просять його й надалі лишитися головою Товариства“.

Але противники Грушевського счинили ґвалт. Тоді ми заявили, що Грушевський не вернеться до них; йому нема чого працювати з людьми, які його не оцінили, він потрібний тепер нам, бо у нас тепер є хоч маленька можливість робити наукову роботу. І коли вони не хотять приняти нашої резолюції, то на зборах ми прочитаємо отсю заяву про наш вихід з Товариства, яку ми написали в Київі:

„Зважаючи на те, що попередні загальні збори не осудили недостойних способів боротьби і аґітації, ведених проти проф. М. Грушевського, — зважаючи також на те, що теперішні загальні збори не дали належної сатисфакції проф. М. Грушевському, якому ми цілком довіряємо і заслуги якого перед Науковим Товариством ім. Шевченка високо цінимо, ми, нижчепідписані, не можемо зоставатись надалі в Товаристві і заявляємо про свій вихід з числа його членів“. Заяву

цю підписали всі київські члени Т-ва, крім К. М. Антоновички.

Після цього виступив з гарною промовою проф. Колесса, який сказав, що наукові заслуги Грушевського величезні, що коли й є дефекти в його особистій вдачі, то вони згодом забудуться, а лишиться тільки його кольосальна праця.

Посол Цегельський у блискучій промові сказав, що він розуміє, що українці хотять взяти собі Грушевського назад, але не розуміє, що є такі галичани, які не хотять мати Грушевського тут. Що буде з Науковим Товариством без нього, хто з галичан може його заступити? Він не бачить тут таких людей.

Після цих розмов В. Охримович написав резолюцію, яку ми, виправивши трохи, згодилися прийняти і на якій погодилися всі. Резолюція така:

„Загальні Збори Наукового Товариства ім. Шевченка, висловлюючи жаль з приводу конфліктів, які попередили резиґнацію проф. М. С. Грушевського з становиська голови Наукового Товариства ім. Шевченка і осуджуючи факт, що в тих конфліктах були ужиті „з обох боків“[102]) недостойні способи боротьби і аґітації, не приймають до відома резиґнацію проф. М. С. Грушевського і, признаючи його великі заслуги для науки і для Товариства, просять його, щоби задержав провід у Товаристві“.

Резолюцію цю виділ мав предложити зборам, сказавши, що Грушевський зрікся бути головою Товариства. Щоб як небудь не переиначили резолюції виділові, я переписав її собі і голосно перевірив її з текстом В. Охримовича.

Коли ми скінчили з цією формою сатисфакції М. Грушевському, Кость Левицький запитав нас, як ми ставимось до проєкту нового статуту. Ми відповіли, що ми проти нього і свої арґументи висловили в записці, розісланій всім членам, але з статуту ми не робимо „міністерського питання“: коли новий статут пройде, то ми через це не вийдемо з Товариства. Тоді члени нового виділу сказали, що вони вважають за

[102]) Фразу „з обох боків“ ми викинули.

краще відкласти справу з статутом надалі. Я висловився за те, щоб її не відкладати, а вирішити на цих зборах, а В М. Леонтович сказав, що коли відкладати, то відкласти не менше як на рік, бо нам нелегко приїздити з Київа.

На тому й скінчилася наша нарада, і ми майже всі пішли вечеряти в Народню Гостинницю.

За вечерею В. Шухевич висловився, що до теперішньої гостроти відносин австрійської України з російською дуже прислужився Єфремов своєю гострою полємікою, в якій він збештав таких людей поважних і улюблених молоддю, як Рудницький, і що „Рада" тепер дуже підірвала свій престиж у Галичині.

Я відповів, що „Рада" не може відповідати за Єфремова, бо Єфремов має таке імя, що відповідає само за себе, а гостроту в полєміці викликав сам Рудницький, закинувши Єфремову „фарисейство" та „інсинуації". Тут виявилося, що галичани слову „інсинуації" не надають того образливого значіння, яке воно має у нас: у них воно означає просте підсування чужих думок. Проф. Рудницький, який робить враження незлобивої людини, сказав мені потихеньку, що його статтю так переробили приятелі, що він її не пізнав, коли прочитав у „Ділі".

Ввесь ранок у день загальних зборів ми бачилися з прихильниками Грушевського, довідувалися від них про настрій приїзжих із провинції. Виявилося, що тільки львовяни, які приймають близьку участь у Товаристві, гостро настроєні проти Грушевського, а вся провінція рішуче стоїть за нього, бо не бачить між львовянами людини, яка моглаб заступити його в Товаристві.

Львовяни в приватних розмовах з нами всі, признаючи величезний талант і наукові заслуги М. Грушевського, висловлюються різко проти його особистої вдачі. Всі кажуть, що він оточив себе всякими нездарами, інтриґантами, які, шепчучи йому на вухо, набріхують на немилих їм людей і виставляють їх в очах Грушевського, як його особистих ворогів, та штовхають його на боротьбу з ними. Це витворило таку атмосферу в Товаристві, що всі порядні люди тікають

звідтіля, а лишаються тільки клеврети Грушевського, якими він обсадив усі платні посади в Товаристві. І все це робиться за помічю членів з України, які передають свої голоси невідомим їм людям, тільки довіряючи Грушевському. Проти українців взагалі вони нічого не малиб, колиб вони передавали голоси своїм українцям, або хоч галичанам відомим їм особисто. Один мій давній знайомий, маляр І. Труш, сміючись сказав, що вчора на нараді ми продешевили: галичани далиб кожному українцеві по пять голосів, аби тільки взяли собі Грушевського, а за кілька років українці так само раді будуть здихатися Грушевського, як тепер галичани.

Очевидно, при такому настрою Грушевському неможливо зоставатися головою в Товаристві і взагалі працювати там. Та там він уже й зробити не може більше того, що зробив. Він підніс Товариство на таку височінь, що воно має репутацію нашої Академії Наук; він поставив Товариство на рейки (шини) й воно котитиметься якось і без нього. А колиб він туди вернувся, то знов почаласяб боротьба, інтриґи, всяка гидота, яка і його огидилаб ще гірше і Товариство привелаб до розвалу.

До такого висновку прийшли ми всі троє і вирішили, по приїзді в Київ, порадити М. Грушевському подякувати Товариству за честь, але рішучо відмовитися від головування.

Мені здається, що все вийде на краще. М. Грушевський всю свою ґіґантську енерґію, ґеніяльні здібності тепер прикладатиме на російській Україні. Як що зовнішні обставини не стануть на перешкоді, то за його приводом і київське Наукове Товариство досягне тої висоти, якої досягло львівське. Може й досвід, придбаний ним у Львові, остереже його від тих хиб, які він робив там. Може він уже не прислухатиметься до голосу всяких шептунів і не буде наступати на мозолі людям, щиро відданим справі, але які не зовсім поділяють його думок. Дай то Боже!

Загальні збори 13/XII привабили таку масу народу, як ні одні попередні. Всі готувалися до боротьби, обидві сторони мобілізували всі свої сили; виділ перед самими зборами приняв коло 50 нових членів, все своїх прибічників, але вся

справа рішилася попереднього вечора на „довірочній нараді" галицьких нотаблів з трьома делеґатами з України.

Заступник голови Товариства, проф. Ст. Томашівський відкривши збори і привітавши гостей з України, розповів, що проф. Грушевський, без видимої причини „зрезиґнував" зі становиська голови Товариства, але виділ тої „резиґнації до відома не прийняв і після „довірочної наради" з українськими делеґатами та галицькими поважними людьми, вносить оцю резолюцію, яку просить прийняти без дискусії й одноголосно. Це вже явне „коварство", бо ми умовилися, що виділ внесе резолюцію від себе, а Томашівський дав зрозуміти, що виділ це робить під пресію галицьких нотаблів та делеґатів з України; ця заява зробила на нас прикре враження і ми вже могли сподіватись і надалі якихось випадків проти нас. Проф. Рудницький прочитав ту резолюцію і збори ґучними оплесками привітали і прийняли її. Один Павлик запротестував проти того, що на збори принесена резолюція, вироблена десь поза зборами, на якійсь довірочній нараді. Але на цей, зовсім слушний протест, ніхто не звернув ніякої уваги.

На повістці стояло два питання — проєкт нового статуту і фінансовий стан Товариства, але до них не дійшло. Тільки що В. М. Шемет наготувався сказати привітну промову зборам від України, як член виділу В. Охримович, натякаючи на наше начеб то бажання, порадив відкласти справу з статутом надалі. А В. Бачинський прямо вигукнув, що делеґати з України, на тій-же довірочній нараді, просили не розглядати статуту тепер. Ми страшенно обурились і В. М. Леонтович хотів зараз відповісти, але голос раніше дано було Свєнціцькому, директорові Музею, який почав докоряти виділові, що він так панькається з делеґатами з України. Коли дійшла черга до Леонтовича, то він у гострих виразах довів зборам, що це неправда, що це наклеп на нас, що ми зовсім не проти того, щоб хоч зараз розглядати новий статут, але коли ми почули вчора, що цю справу виділ хоче відкласти, то висловились, щоб її відкласти принаймі на рік, щоб ми могли приїхати на збори.

Тоді В. Охримович признав, що ми не висловлювали бажання відкладати справу з статутом, але сам виділ „цофає“ свій проєкт, бо він викликав таке роздразнення, таку гостру полєміку, що виділ певен, що новий проєкт тепер не буде прийнятий.

Я знов напосідався, щоб зараз розглядати новий проєкт, у надії провалити його, але галицькі противники нового статуту чомусь згодилися з тим, щоб справу з проєктом відкласти, і збори постановили, щоб виділ, взявши на увагу все, що писалося про новий проєкт, скликав загальні збори в ювілейний 1914 рік для розгляду нового статуту.

На тім збори й закінчились. Прихильники М. Грушевського були дуже задоволені зборами, бо на думку всіх виділ сам себе „висік“ за аґітацію проти Грушевського, признавши її недостойною й осоромився з статутовою справою, бо сам же її „цофнув“.

Хоч на нас збори зробили неприємне враження, але ми були задоволені тим, що виконали свою місію — досягли хоч сякої-такої сатисфакції Грушевському, не дали розростися розломові між Україною Російською й Австрійською.

Після загальних зборів запросили нас на вечерю до Шухевича, де зібралось багато поважних галичан: парляментські посли: Е. Олесницький, Л. Цегельський, проф. С. Рудницький, директор „Дністра“ др. С. Федак і багато инших. За вечерею допізна велась обопільна, сердечна розмова і ми вийшли з милим враженням від гостинного господаря. Всі гості і сам господар відпровадили нас аж до Народньої Гостинниці.

Другого дня, побувавши в Музеї Шептицького і поробивши прощальні візити найвизначнішим нотаблям, ми виїхали додому.

Директор Музею, др. І. Свєнціцький запрошував нас до Митрополита. Нам самим дуже хотілося побувати й познайомитися з гр. Шептицьким, але ми побоялись зробити йому візиту, щоб галицькі москвофіли не донесли російському консулові у Львові, що ми приїздили до Митрополита Шептиць-

кого на нараду про те, як би завести унію на Україні, за що уряд російський не погладив би нас по головці.

Приїхавши до Київа, я поспішив до М. Грушевського, переказав йому все вище записане і висловив йому свою думку, що йому зовсім не варто вертатися до Львова, бо всі львовяни дуже настроєні проти нього.

— Я й сам думаю, каже Грушевський, що мені треба усунутися від участи в Науковому Товаристві ім. Шевченка, я буду тільки читати лекції на університеті.

— А на мою думку Вам не треба й лекцій читати і взагалі зовсім не слід вертатися до Львова.

— Але-ж мені, каже Грушевський, лишається тільки трохи прослужити до половинної пенсії (емеритури) урядової.

— Та хіба ви, кажу, не обійдетеся без тої пенсії? Ви-ж людина, слава Богу заможна. Яб на вашому місці покинув ту пенсію і навіть більше: яб подарував якійсь інституції і вілю у Львові, щоб галичани не мали приводу закидати вам користолюбіє і говорити, що ви наживалися з Наукового Товариства, як вони це говорять тепер, і навіть написали в тій анонімній брошурі, що ви свою велику Історію України друкували на кошт Товариства.

Грушевський, страшенно почервонівши, відповів на це:

— Не такий-то вже я й заможний, щоб зрікатись пенсії (емеритури) та ще й дарувати свою вілю.

Очевидно не стало в нього духу зробити величній жест.

Після того як М. Грушевського львовяни, можна сказати, виперли з Наукового Товариства ім. Шевченка, він різко змінив своє відношення до киян. Перше він ставився до всіх звисока, погірдливо, а коли прибила, пригнітила його ота львівська пригода, то він став поводитися з киянами ласкаво, уважно, навіть став запобігати ласки у тутешніх членів Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

Перше-ж він було раз-у-раз дорікав киянам, що вони не шанують його, не ставляться до нього з такою повагою, як галичани.

На це я бувало кажу йому:

— Чого-ж ви ще хочете, пане професоре? Ми вас вважа-

ємо за нашого великого вченого історика, за надзвичайно енерґійну й працьовиту людину, за небувалого ще в нас орґанізатора. Щож ви хочете, щоб ми не сідали при вас і розмовляли з вами стоючи, як це роблять галичани, і безапеляційно слухали ваших розказів?

Але в мене не ставало духу сказати, що він своєю автократичністю сам розвалює те, що орґанізував, достоту так, як це раз-у-раз робив і талановитий М. Міхновський.

Одного разу, коли М. Грушевський вже дуже став нарікати на те, що кияни не цінять його заслуг, вставляють йому патики в колеса і т. д., я сміючись кажу йому:

— Знаєте, пане професоре, ви вже починаєте поводитись так, як хоробливий еґоцентрик М. Кропивницький. Той так звик, що всякий його вихід на сцену публика зустрічає оплесками, що коли приходив до когось у гості і господар і гості не зустрічали його оплесками і не гукали „Слава!“ то він вважав це за особисту образу і мовчки сідав осторонь від людей і потихеньку посвистував собі під ніс. Також він не міг перетерпіти, коли в його присутності хвалили когось иншого. Памятаю, як 1904 року святкували в Лохвиці ювилей лохвичанина, професора Стороженка, і О. П. Пчілка описала в „Київській Старині“ те святкування, то Кропивницький, що грав тоді в Київі, зайшов до мене, почав лаяти Пчілку за те, що вона, описуючи той ювилей, про нього, Кропивницького, сказала тільки дві-три слові.

— Та вона, — кажу, описувала не ваш ювилей, а Стороженків...

— То дарма, каже Кропивницький, але-ж і я там був і в його честь спектакль ставив!

— Я, пане професоре, раджу вам не наслідувати Кропивницького, бо ви на тому тільки губите: люди шануватимуть вас більше, коли ви їм про те менше будете нагадувати; кажу вам це, як приятель ваш.

— Я знаю, каже Грушевський, теж сміючись, що ви такий приятель, що посипає сіллю мої рани і розтирає їх. Аякже!

20 грудня.

З П. Христюком, нашим секретарем редакції, довелося попрощатись. Опинився він у нас в редакції так, як і більшість відділоводів, чи редакторів, як кажуть галичани.

Скінчивши середню Технічну школу в Баку за Кавказом, він прислав мені не погане, але замолоде оповідання і спитав листом, чи може він мати в редакції заробіток, коли вступить в Київську Політехніку, бо він не має засобів до життя. Побачивши з того оповідання, що він добре володіє українською мовою і пише зовсім грамотно, я прийняв його на один з відділів, а коли він виявив себе працьовитим і уважним робітником, то згодом зайняв вакуючу посаду секретаря редакції.

Але правду каже приказка: „Оженився — перемінився".

Почав мені скаржитися на нього Ніковський (головний редактор), що він став недбало працювати: пізно приходить до редакції, а тому пізно посилає матеріял до друкарні і вона з приводу того висловлює незадоволення, бо не встигає в свій час випускати ґазету і т. д.

Одного разу в редакції каже мені Ніковський:

— От уже одинадцята година, а Христюка нема!

Нарешті, коли він прийшов, я пішов до нього в кімнату і, вийнявши годинник, показую йому мовчки.

А він мені на це:

— А ви раз-у-раз ще пізніше приходите!

Я так був здивований цею відповідю, що з хвилину дивився на нього, витріщивши очі, а далі кажу:

— Та я-ж ніякої платні з редакції не одержую, а ще, як ви самі знаєте, й приплачую. Я можу й зовсім не приходити сюди, це моя добра воля. А ви, при такому розумінню своїх обовязків, очевидно, не можете далі працювати в редакції.

Так ми й попрощалися з ним.

Не розумію — чи це така простодушна наївність у нього, чи він сам уже мав покинути редакцію, бо зараз же став на поплатнішу посаду в Союзі Кооператив.

1914 РІК.

5 січня.

Святами у мене перебувало багато приїзжого люду.[103]) Темою всіх розмов було наступаюче свято столітнього ювилею з дня народження Т. Г. Шевченка.

Всі одноголосно висловлювались, що треба вжити всіх заходів, аби свято вийшло як найбучніше. Треба дбати, щоб городські та земські установи самоврядування взяли на себе ініціятиву улаштування свят. Для цього треба подавати в Управи заяви, підписалі яко мога більшим числом людей. Коли Земства та городські Думи візьмуться за це, то треба подбати, щоб своїм людям увійти в найбільшому числі в комісії по впорядкуванню свят. Треба подбати, щоб у всіх поступових місцевих ґазетах в день ювилею було яко мога більше статей про Т. Шевченка та відповідних малюнків; щоб відомості про Шевченка широко рознеслися по всьому світі. Подбати, щоб видавництва наші повипускали всякі ювилейні видання і розповсюджувати їх яко мога ширше.

Коли на цей конкурс буде виготований підхожий проєкт памятника Шевченкові, то подбати, щоб 25 лютого Київська Дума зробила закладини і вжити всіх заходів, щоб на це свято зїхалося яко мога більше людей з усіх кутків України й Галичини.

Але коли зайшла мова про місце для памятника, то тут уже до однієї думки ніяк не можна було прийти.

Ми „радяни", напосідалися на тому, що єдине відповідне місце для памятника, як ми вже не раз писали в „Раді", це — в кінці Петровської алеї, за мостом Царського саду, над Дніпром, щоб „було видно, було чути, як реве ревучий".

Инші вихваляли місце проти Городського оперного театру. Треті стояли на тому, що найкраще місце — це на Хрещатику, проти Критого Ринку. Були гарячі голоси за місця — в Золотоворотському сквері; на місці панорами Голгофа на Володимирській гірці; на Бібіковськім бульварі, проти Володимирського собору; або поряд з Університетом, навскоси

---

[103]) Зїзд ТУПоступовців.

проти Миколая І; в кінці Бібіковського бульвару проти Критого ринку; на Сінній площі; проти міського музею і т. д. Таким робом ми не могли зупинитися ні на якому місці і довелося задовольнитися тим місцем, що відвела давніше Городська Дума, себто на Караваєвській площі. За це місце висловлювалося теж багато народу, мотивуючи тим, що на цій площі має стояти український театр, про будову якого клопочеться М. К. Садовський; крім того, згодом можна сподіватись, що В. Васильківську вулицю переіменують на Шевченківську.

Я, сміючись, радив зробити памятник Тарасові на колесах і перевозити його на всі пропоновані місця, таким робом будуть задоволені всі.

Ще багато розмов викликав учительський зїзд у Петербурзі.

Всі реферати про українську мову в школах приймались учителями з захопленням і принято резолюцію, що в народніх школах повинно вчити рідною мовою; в середніх і вищих школах повинно виучувати рідну мову, українську літературу, історію, географію, звичаєве право, державною мовою.

Уряд і чорносотенне громадянство російське несподівано побачили, що український рух захопив і учительство. В результаті треба сподіватися всяких репресій та утисків на учителів. Правда, більшість рефератів читали люди, які не залежать від міністерства народньої освіти (С. Ф. Черкасенко, В. К. Прокопович, С. Ф. Русова), а народніх учителів, напевне, Кассо (міністр) повигонить з посад.

Радилися й про „Украинскую Жизнь“. З нею такаж справа, як і з усіма українськими часописами та журналами: „тяжко нести і шкода кинуть“. І торік „Украинская Жизнь“ дала дефіцит, не зважаючи на те, що й мова зовсім зрозуміла і зміст цікавий. На часописи українські нарікають, що вони пишуться незрозумілою загалові мовою, а через те, мовляв, і передплатників мало. А от „Украинская Жизнь“ друкується по російському, а передплатників у неї ще менше, як в українських орґанів, а через те доводиться вишукувати засоби на покриття дефіциту. Вирішено підтримувати „Украин-

скую Жизнь", поки не заснується журнал Спілки недержавних націй, який може з половини цього року буде виходити в Москві, а в тому спільному орґані буде й український відділ. Таким робом, російська публика, на яку головним чином рахувала „Украинская Жизнь", матиме звідкіль брати інформації про український рух. Власне, засновуючи „Украинскую Жизнь", рахували на російського читача, а виявилось, що передплачують її майже виключно українці — одні з обовязку, а більшість через те, що не вчитає українських орґанів, особливо Літературно-Наукового Вістника з його галичанською мовою.

Для інформації російської публики досить би було видавати неперіодично брошури та книжки російською мовою по всяким питанням.

Не памятаю, чи згадував я в цих записках про інформаційну книжку в російській мові, про яку гаряче клопочеться Л. М. Жебуньов. Не можу зараз провірити, бо через російські конституційні порядки я не держу в себе цих записок. Боюсь, що колись прийдуть трусити, заберуть і, хоч нічого в них злочинного нема, а можуть їх мені і не віддати.

Л. М. Жебуньов заходився клопотатись, щоб хтось написав книжку, якаб довела, що український рух не є результат польської, чи австрійської, чи ґерманської інтриги, як каже Щоголєв у своїй „доносительній" книзі, а річ цілком орґанічна, яка тягнеться, відколи істнує український народ.

На теплих водах, літом, Л. М. Жебуньов познайомився з якимись „сановниками", зацікавив їх (як каже!) українським рухом і от вони-б то й подали йому гадку, що для ознайомлення „сановних осіб" з українським питанням потрібно видати невеличку книжку (бо великої „сановні особи" не прочитають), яка коротко, але вичерпуючо довелаб, що український рух був, є й буде, не вважаючи ні на які утиски, бо це явище не штучне, а орґанічне.

Характеристично, що й С. Щоголєв, видавши великий том про український рух, який порозсилав усяким сановним особам, упевнився, що вони великих книжок не читають, а че-

рез те недавно видав конспект своєї великої книжки, яку дотепно А. Яблоновський назвав „підручником для жандармів“.

Так от, Л. М. Жебуньов спершу почав намовляти Д. І. Дорошенка, щоб він узявся написати таку книжку, а коли той відмовився, то вхопився за П. Я. Стебницького. Той довго відмовлявся, але від Жебуньова трудно відчепитись, коли він причепиться з чим небудь, чим він даної хвилі захоплений. Нарешті П. Я. Стебницький, порозумівшися з О. Г. Лотоцьким, вирішили написати вдвох.

Цими днями О. Г. Лотоцький привіз написану ними вдвох книжку на розгляд у Київ. Л. М. Жебуньов страшенно задоволений цією працею, каже, що кращого він і не сподівався. Перечитали її С. Єфремов, М. Грушевський, Іл. Шраг, В. Леонтович та я і всі визнали її дуже хорошою, дуже потрібною для широкої публики.

В. Леонтовича вона дуже засмутила й обезкуражила: прочитавши її, він висловився, що, очевидно, йому треба покинути писати, бо автори, перечисляючи в цій книжці українських письменників, не згадали про нього, а тимчасом у списку є навіть Прохор Воронин. Повторилося те саме, коли І. Франко в своїй статті „З останніх десятиліть“ теж проминув Леонтовича. Тоді я попрохав Б. Д. Грінченка, щоб він спростував цю помилку Франка, і він в „Київській Старині“ сказав скілька теплих слів про писання Леонтовича. Тепер я про це сказав О. Г. Лотоцькому і, читаючи рукопис, сам вписав прізвище Леонтовича-Левенка в список українських письменників.

Справді, якось воно не по правді виходить: Франко, розхваливши до небес Кравченка та Катренка, про Леонтовича й не згадав; так само і П. Я. Стебницький та О. Г. Лотоцький, навіть дрібнесенького П. Воронина згадали, а Леонтовича — ні. А тимчасом, на мою думку, Леонтович інтересний і цінний повістяр (белєтрист).

Книжка ця має вийти виданням „Украинской Жизни“ в марті місяці, щоб Л. М. Жебуньов міг післати її своїм сановниками, поки ще не розглядалися в Сенаті записка Ку-

лябка та книжка Щоголєва про „зловредність“ українського руху.

16 лютого.

Готувалась Україна по всіх великих і малих городах, містечках та селах відсвяткувати 100-літній ювилей Тараса Григоровича так гучно, як дозволять місцеві сили. В Київі, Харкові, Чернигові, Полтаві, Камянці, Городські Думи взялися орґанізувати свята: повибірали для того комісії, асиґнували гроші. Київська Дума, наприклад, визначила на це свято, майже одноголосно, 5 тисяч рублів. Маленькі міста певне обмежилисяб якимись концертами, виставами, а села здебільшого самими панахидами. Але не так склалось, як гадалось.

Київська права преса: націоналістичний „Кіевлянин“ та чорносотенний „Кіев“, підняли страшенний ґвалт, а за ними і вся права преса по всій Росії. Чого тільки вони не наговорили! Шевченко — безбожник, богохульник, сепаратист, ворог російської державности. І от мазепинці хотять такому злочинцеві ставити памятник у „святом Кіеве“ та святкувати його 100-літній ювилей. Мазепинці, мовляв, знають добре, що Шевченко нездара, що вірші йому писав Куліш, що він пяниця та аморальна людина, але вони хотять скористуватись його популярним іменем, щоб зробити гучну політичну, сепаратистичну демонстрацію.

Від націоналістичних та чорносотенних клюбів посипалися телеґрами всім міністрам, щоб не дозволяли цих свят, щоб звернули пильну увагу на „мазепинський“ рух, бо він найнебезпечніший за всі політичні рухи, бо посягає на цілість держави, намагається розєднати „двѣ вѣтви единаго русскаго народа“ і т. д. і т. д. Як водиться, найбільше старалися землячки: А. Савенко, А. Стороженко, проф. Армашевський, Постний. Першим на це обізвався Попечитель (куратор) Київської Округи Деревицький, який циркуляром заборонив учителям і учням брати яку небудь участь у святах.

Потім пішла чутка, що міністр внутрішних справ „посоветовал“ ґубернаторам не дозволять ювилейних свят. Нарешті й Синод заборонив служити „торжественныя“ пана-

хиди по Шевченкові, а проти „скромных" домашніх панахид він нічого не має, бо православна церква, мовляв, молиться і за грішників. От, фарисеї!

Ми звернулися до кадетів та трудовиків, щоб вони негайно подали урядові „запрос" у Думі з приводу цих заборон, а самі умовилися добиватись скрізь дозволу на свята, а коли офіціяльним інституціям, як от Городським Думам, не дозволять святкувати, то відмовитись від усякого святкування і таким робом впорядити Тарасові Григоровичу в день століття зо дня його народження „німий ювилей".

Кадети й трудовики, справді, негайно внесли в Думу інтерпеляцію, через що це уряд забороняє святкувати ювилей Шевченка, а згодом і с-деки внесли ширшу інтерпеляцію взагалі про утиски українського руху в усіх його проявах.

Коли почалися в Думі промови з приводу цієї інтерпеляції, то П. Н. Милюков, лідер кадетської партії, сповістив київських кадетів, що він має приїхати в Київ, щоб на місці познайомитися з українським рухом, який він знає тільки з літератури, та щоб набратися матеріялу для своєї промови в Думі.

Треба сказати, що київська кадетська ґрупа, яка складається переважно з українців родом, давно вже докоряє кадетському комітетові, що він не рахується з українським рухом, не зважає на нього, а тимчасом рух цей росте і все ширше й ширше розпросторюється і, коли кадети не будуть виступати в Думі в оборону його, то на будучих виборах у Державну Думу кадети на Україні рискують провалитись, бо тоді українці, де не зможуть провести своїх кандидатів, подаватимуть голоси за трудовиків, які ближче до серця приймають національне питання.

На кадетських конференціях, завдяки київським кадетам, а особливо Іванові Миколаєвичу Полторацькому, людині вельми талановитій, кадетська думська фракція взяла на себе обовязок добиватись української мови в народніх школах, як викладової, і в середніх школах вивчування української мови, літератури та історії й заснування в університетах на Україні катедр по українознавству на російській мові: катедр мови,

літератури, історії України, її права звичаєвого і т. д., а також заведення в судах на Україні української мови.

П. Н. Мілюков, як реальний політик, зважаючи на пресію київських кадетів, вирішив сам, своїми очима побачити той рух і, коли він дійсно має якусь силу і будучність, то піти з ним у контакті, щоб не придбати своїй партії дужого ворога, який може побільшити сили трудовиків.

Коли кадети сповістили нас — в який день має прибути Мілюков, то ми зібралися й вирішили, що в розмовах з ним треба освітлити наш рух з усіх боків і яко мога повніше, хоч на жаль, дуже коротко, бо Мілюков приїздить тільки на один день, а йому-ж треба ввечері відбути нараду з кадетами; таким робом нараду з українцями призначено вдень — від 12 до обіду, години до 6-ої найпізніше.

Ролі розподілили так: М. С. Грушевський взяв на себе загальну тему — про завдання та ідеали українців; Л. О. Яновська — про Шевченківський ювилей; Л. М. Жебуньов — про книжку на селі і відношення до неї народу; В. М. Леонтович — про свідомість українського громадянства; Д. І. Дорошенко — про „Просвіти" та їх значіння; А. В. Ніковський — про недопущення української преси на село; Л. М. Черняхівська — про репресії на театр та клюби; В. К. Прокопович — про народню школу; М. С. Грушевський — про катедри по українознавству; М. П. Василенко — про відношення кадетської преси до українського питання.

Всі доповіді мусіли довести, що український рух не є штучне явище, яке захоплює тільки невеличку купку інтеліґенції, а випикає з потреб широких мас українського народу і народ сам виступає в оборону своїх національних інтересів, коли стає хоч трохи свідомий.

В призначений день Мілюков дійсно приїхав, і в просторій кватирі Ф. Р. Штейнгеля, кадета-українця, зібралося нас українців 10 душ та 10 душ кадетів, з яких сім були українці, один жид і тільки два общероси, а „великороса" власне й жадного не було.

Треба завважити, що жид, коли побачив, що тут мова йде не взагалі про національне питання, а тільки про українське,

пішов собі, як мені здалося, ображений тим, що тут не згадують про жидівське питання.

Нараду відкрив голова київської кадетської ґрупи Е. Г. Шольп, привітавши Мілюкова і зазначивши, що київські кадети давно йдуть у контакті з українцями: вкупі вони проводили депутатів у Думу, разом вели земські й городські вибори по городу Київу і ґубернії, а тепер приїхав лідер кадетської партії, щоб ближче познайомитися з українським рухом і закріпити союз українцві з усією кадетською партією, а далі прочитав список доповідей, які мають зробити українці. От після цієї вступної промови голови київської кадетської ґрупи, кадет жид встав і вийшов тихенько з залі.

Через недостачу часу доповіді обмежили 15 хвилинами кожну.

М. Грушевський у своїй вступній промові насамперед застеріг, що ми з своїх відносин з кадетами не робимо монополії для них, а такі-ж відносини маємо й з трудовиками. Далі він сказав, що ми від своїх союзників кадетів не будем критися й таїтись, а одверто говоримо, що ми, свідомі українці, за незначними виїмками, обєднуємося на принціпі парляментаризму, автономії Україні й федеративного устрою російської держави: з цього вже ясно видно, що ми не сепаратисти, не маємо ніяких замірів відділятися від російської держави і всякі завірення правої преси, що ми втайні маємо сепаратистичні заміри і користуємося ґерманськими марками та австрійськими коронами, є суща клевета. Навпаки, досі ми підпомагаємо російськими рублями львівське Наукове Товариство ім. Шевченка.

Коли М. С. Грушевський скінчив, то знялося питання, чи Мілюков зараз має говорити або робити запитання, чи вже тоді, коли скінчяться всі доповіді. Мілюков висловився, що краще він уже візьме слово тоді, коли скінчаться всі доповіді, а тільки чого не дочує, або не зрозуміє, то перепитає.

Далі Л. О. Яновська розповіла коротенько історію будування памятника Шевченкові, які адміністрація роблять перепони, й закінчила тим, що справа постанови памятника

Шевченкові не є справа купки інтеліґенції, а всеукраїнська, що видно з кількости дрібних жертводавців, переважно селян.

Л. М. Жебуньов разом доповідав і за А. В. Ніковського, який не мав змоги прибути на нараду. Він почав з того, що розказав про діяльність харківського „Общества Грамотности“, яке видавало виключно російські книжки. Виявилося, що 82% тих книжок ішло поза межі України, і тільки 18% лишалося на Україні і то по містах, а на села майже й не попадало. Ніхто з селян і не знав про те Общество Грамотности й ніколи до нього за книжками й не звертався. Коли-ж відкрилась у Київі „Просвіта“ і почала видавати книжки, то маса селян почала звертатися до неї, просячи вислати книжок свого видання або за гроші або дурно. Декілька уривків з тих листів Л. Жебуньов прочитав. Потім прочитав кілька відзивів про українські книжки з листів селян, учнів нижчих шкіл та салдатів, з яких видно з яким захопленням селяни ставляться до книжок на своїй мові. Так само вони ставляться і до преси на своїй мові, але, на жаль „легше верблюдові пролізти крізь вушко голки“, ніж українській пресі — в село. І пошта від свого начальства, а волость від земських начальників та мирових посредників мають накази яко мога гальмувати ширення української преси на селі. Інспекторі забороняють учителям передплачувати українські ґазети; благочинні — попам, попи-дякам, і всім підвладним собі, навіть парафіянам і т. д. і. т. д. Проте, всетаки українська преса, а ще більше книжка проходять на село через людей незалежних від інспекторів, земських начальників, духовного начальства та земських управ, які, на диво, теж забороняють своїм службовцям передплачувати українську пресу. Наприклад председатель Черкаської Земської Управи, Давидов, звільнив двох лікарок виключно тільки за те, що вони передплачували „Раду“.

Мілюков видимо дуже цікавився усякими фактами про поширення українського руху, бо часто перепитував доповідників, щоб вірніше записати собі. Треба сказати, що він вивчився стенографії і записував усе, що говорилось. Він осо-

бливо допитувався про поширення української свідомости в армії.

В. М. Леонтович у своїй доповіді доводив, що у всіх шарах і станах української людности виявляється великий інтерес до національного питання, руху і ілюстрував це влучно цілим рядом фактів. Коли на святах Котляревського в Полтаві в 1903 році ґубернатор заборонив читати привітання по українському, то вся численна публика, яка складалася переважно з усяких полтавських нотаблів, демонстративно вийшла з театру. Вибори в першу й другу Думи проходили не під національним гаслом, а тимчасом в обох Думах зараз же зорґанізувалися українські фракції, переважно з селян, яких здавалося, найбільше цікавило земельне питання, а не національне. На кожному масовому зібранні, як от усякі зїзди, зараз же виникає національне питання і проводяться відповідні резолюції; так було на зїздах кооперативному, сільськогосподарському підчас київської вистави, так було й отсе тепер на учительському зїзді в Петербурзі, так буває на всіх районових кооперативних, учительських та инших зїздах. Це свідчить про те, що український рух глибоко-життєвий, а не штучно вигаданий.

Д. І. Дорошенко розповів історію „Просвіт“ на Україні. Коли зявилася змога, то відкрилося сила „Просвіт“ не тільки в кожному ґуберніяльному місті, а й по багатьох повітових, по містечках та селах. Але згодом почалися утиски і майже всі „Просвіти“ позакривали, зосталася тільки „Просвіта“ в Катеринославі та зо скілька її філій на Катеринославщині. Своїм існуванням вони зобовязані ґубернаторам, які дивляться на них крізь пальці. (Я з свого боку скажу, що зобовязані вони своїм існуванням Д. І. Яворницькому, який живе в приятельстві з катеринославським ґуберніяльним предводителем, князем Урусовим, що має великий вплив на ґубернаторів. Є. Ч.). Д. І. Дорошенко підкреслив, що філії по селах засновуються по ініціятиві самих селян і діяльність у них провадиться самими-ж селянами. Наскільки вони захоплюються своїми „Просвітами“, видно з того, що вони заставля-

ють свої наділи в банках, аби добути грошей на збудування свого власного будинку „Просвіти“.

В цих „Просвітах“ селяни позасновували бібліотеки, читальні, роблять там усякі читання рефератів, ставлять спектаклі і все це власними силами.

Л. М. Черняхівська розповіла коротеньку історію нашого театру, який починаючи з інтермедій та інтерлюдій, розвинувся в сучасний театр, що стоїть нарівні з европейським театром. І все це зробилося, не вважаючи на утиски театру, які почалися ще від самого Петра І. і з перервами тяглися до 1905 року; це знов свідчить, що це не штучне явище, а життєве. Театр на Україні не є тільки розвага для городян, для інтеліґенції, він тут грає просвітню ролю для всіх станів людности. Це єдиний покищо спосіб, яким широка людність задовольняє своє національне почуття, де вона проявляє свою національну фізіономію. Тим то й труп українських така сила, що мабуть ні в одного народу нема відповідного числа. Крім того по селах сама селянська людність ставить спектаклі, на які сходиться дивитись усе село.

Українці не мають ніяких своїх інституцій, деб вони прилюдно чули свою мову, деб до них ставилися поважно. Школи своєї нема, преса до селян майже не доходить, єдине своє місце — то свій театр, до якого й тягнеться стихійно всякий українець. Але, на жаль, адміністрація вже звернула і на селянський театр свою увагу і всякими способами намагається ставити перепони постанові українських спектаклів на селі.

До 1905 року, як відомо, українському театрові і в великих городах ставили всякі перепони: вимагали в один вечір ставити однакове число дій, як українських так і російських; не дозволяли пєс історичних, з життя інтеліґенції, а в пєсах з селянського побуту не дозволялося торкатися економічних, соціяльних тем, зоставалося розробляти виключно „кохання“.

(Але обмеження селянським побутом, додам уже від себе, послужило українському театрові тільки на користь, бо завдяки репертуарові з селянського життя, селяни охоче ставлять ці пєси по селах. А як би репертуар український був

такий, як російський, тобто виключно інтеліґентський, то селяни ним не цікавилисяб. Таких пес, як „Брехня“, „Натусь“ Винниченка, — „Дон-Жуан“ Лесі Українки, — „Крила“ Старицької селяни не поставлять. Правду сказав якось М. С. Грушевський, що всякі утиски виходять врешті українському народові на добре здоровля! Є. Ч.).

Про народню школу зробив доповідь В. К. Прокопович, який був на учительському зїзді в Петербурзі. Він спинився на тих висловах про школу з українською викладовою мовою, які чулися в Думі: „вони не просять“, „вони не хотять“. Навпаки, в „Раді“ в 1906, 1907 роках друкувалися заяви робітників, селян, підписані тисячами душ про потребу своєі школи, своїх катедр по університетах. Коли голова Державної Думи Родзянко заявив у Думі, що селяни „не понимають и не хотять украинскаго языка“, то земляки Родзянка, катеринославські селяни надрукували протест проти цієї заяви, підписаний 1800 душами. Несвідомі селяни дійсно не просять і не хотять, але не тільки української школи, а й до всякої їм байдуже, а тільки торкнеться свідомість селян, то вони зараз вимагають своєї школи. Це заявлялося і в пресі, і на всяких зїздах, а до 1905 року навіть земства деяких ґуберній вимагали української школи. Виходить, що й просили й хотіли і визнають потребу в ній і вимагають.

М. С. Грушевський про катедри сказав скорочено те, про що він писав нераз, і завважив, що торік він склав для кадетів пояснюючу записку для законопроєкту про катедри, з якої досі кадетська фракція не скористувалася, хоч перед виборами в четверту Думу кадети урочисто обіцяли внести законопроєкт цей у Думі.

Нарешті М. П. Василенко сказав, що підчас ювилею „Русскихъ Вѣдомостей“ в адресі від української преси справедливо було підкреслено, що ця ліберальна ґазета за все своє 50-літнє існування майже ніколи не звертала уваги на національні питання в російській державі взагалі, а на українське особливо. Це саме можна сказати про всю поступову російську пресу, крім хіба польського питання. Вона просто „проґавила“ питання, які хвилюють більшу частину населення

Росії і які вже так значно виросли, що не помічати їх стало неможливим. Але й досі кадетська преса не ставить українського питання, не дебатує його, не полемізує, а наче не помічає, наче іґнорує його і це дає привід думати, що вона до нього ставиться неґативно.

По скінченні доповідей Мілюков завважив, що з приводу інформаційних доповідей він нічого не має сказати — чого він не розібрав, то перепитував, але проґрамова промова М. С. Грушевського потребує обговорення.

Він цілком згоджується з українською проґрамою мінімум, яку кадетська партія взялася боронити, коли умовлялася з українцями перед виборами в 4-ту Думу; народня школа на рідній мові, виучування української мови в середніх і в педаґоґічних школах, катедри по українознавству по університетах, мова в суді — це він все раз-у-раз визнавав і визнає, але з автономією України, особливо з федеративним устроєм Росії він згодитися не може. Кадетська проґрама визнає автономію для Фінляндії та Польщі, бо там за це говорить історія і сучасний стан, в українців цього не було в історії і нема тепер. Щодо федеративного устрою Росії, то він рішучо проти цього, бо це приведе до її розпаду. Та, взагалі кажучи, українці зовсім не так розуміють федерацію, як повинно. Федерація є стремління до обєднання, а не розєднання. Американські штати, або ґерманські королівства та герцоґства були зовсім самостійні, а потім увійшли в федерацію, тобто обєднались. Українці-ж з одного державного тіла хотять утворити федерацію, яка складаласяб з окремих суверенітетів. Він боїться, що ці думки пошкодять українцям, бо обурять проти них навіть і поступове російське громадянство.

М. С. Грушевський в гарячій промові відповів йому, що вся історія українського народу свідчить про його боротьбу за автономію, а в наші часи ця ідея, починаючи від „Соединенныхъ славянъ“, іде через Кирило-Методієвське братство, через Драгоманова, „Кіевскую Старину“ до наших днів. Ще недавно „Рада“, в ч. 14 зовсім одверто в передовиці заявила, що ми автономісти-федералісти і з цим ми ніколи не крились.

Ми зовсім не важимо на розпад Росії, навпаки, думаємо,

що забезпечення національних прав кожного народу, з яких складається Росія, тільки зміцнить її цілість.

Треба завважити, що ця полемічна промова Грушевського була яскрава, кольоритна і дуже гарна, тоді, як перша програмова — суха, книжна, наче лекція, але звичайно, дуже змістовна, остання-ж — і змістовна і переконуюча.

Мілюков видимо був вражений і не зміг її збити, а обмежився тільки сказавши, що при такому розумінні українцями федерації кадети напевне порозуміються з ними, але тепер, на жаль, він не може дебатувати цього питання, бо вже пізно і йому пора на нараду з кадетами.

А тимчасом було записано ще скілька душ, що мали говорити. Тоді на пропозицію голови Е. Г. Шольпа промови обмежено пятьма хвилинами.

Ф. П. Матушевський встиг тільки сказати Мілюкову, що напевне кадети прийдуть до думки про федеративний устрій Росії, як прийшли до думки про потребу українцям народньої школи та катедр, що перше відкидали. Сам Мілюков, коли був на археольоґічному зїзді в Київі 1899 року, то не хотів визнати насущних потреб українців. Що-ж до потреби автономії, то українці завжди про неї дбали. Навіть предок теперішнього Каппіста їздив у XVIII віці в Берлін шукати піддержки для України в Прусії.

І. М. Полторацький, в гарній і гарячій промові, висловив думку, що аґрарне питання, яке було „цвяхом“ за перших Дум, вже повинно у кадетів замінитись національним питанням і коли кадетська партія не хоче стати тільки великоруською, вона повинна рахуватися з стремліннями українців, як з ними рахується київський кадетський комітет, та він і не може не рахуватись, бо ось тут — з десяти кадетів, що зібралися в цій салі — сім свідомих українців.

Мілюков знов відповів, що він власне ніколи не був противником українського самоозначення (самоопредѣленія), а тепер, після вислуханих інформацій, тим паче, а ідеали українські такі далекі, що про них реальним політикам нема чого сперечатись.

Але Мілюкову трудно вірити. Він, наприклад, запевняє,

що раз-у-раз визнавав за українцями право на самоозначення, але це неправда, бо на зїзді журналістів 1905 року в Петербурзі він, правда, неофіціяльно, а в приватній розмові з нами — „інороддями“, висловлювався виразно, як централіст-нівелятор. Правда, тоді він не бачив українського руху, не вірив у його життєву силу, а тепер, здається, вже переконався, що з цим рухом треба рахуватись.

Коли закінчилася нарада, то ми сміючись говорили один одному, що Мілюкова начинили так, що він не знати, як і в Думські двері просунеться.

23 лютого.

Дійсно, промова Мілюкова в Думі 19-го лютого найзмістовніша, найбільш обґрунтована. Коли читаєш її, то так і бачиш виразно, що оцей факт він узяв з доповіді такого, а цей уступ від такого і вся промова складена на основі доповідей, зроблених йому в Київі. Ця промова, перекладена з стеноґрафічного думського звідомлення, надрукована в ч. 49 „Ради“ за 1914 рік, а з промовами инших ораторів, хто цікавиться, можна познайомитись в статті А. Білоусенка (О. Лотоцького) „Украинскіе дни въ Государственной Думѣ“ (Украинская Жизнь 1914, № 3).

Промова Милюкова.

(19 лютого в засіданні Державної Думи з приводу заборони Шевченкових свят).

„Суперечки, які тепер відбуваються, почалися не в стінах Думи.

Державна Дума тільки вмішалася в те підприємство, яке київські націоналісти намагалися провести, безпосередньо звертаючися до начальства. Тут вони мовчать, треба думати, через те, що бачуть у Державній Думі непідхожий для себе грунт.

Але там у Київі, вони не мовчали. Там клюб київських націоналістів підняв цілу бучу.

Друкувалися статті Савенка, складалися резолюції, там посилалися алярмістські телеґрами міністрам. Я сподівався, що член Думи Савенко вийде на катедру і спробує счепитись у відкритому бою. Він визнав за краще мовчати. Дозвольте мені,

замість відсутньої промови київського націоналіста, заступити її декількома уривками із документів київського національного клюбу. Наводжу телеґрафне повідомлення київських націоналістів по начальству: „Клюб уважає за свій обовязок довести до відомости вашого високопревосходительства про таке: на території всієї південної Росії провадиться таємна пропаґанда ідей українського сепаратизму.

Велике число аґітаторів, як закордонних так і тутешніх, доводять, що малороси цілком окремий народ, який і повинен мати самостійне існування, як культурно-національне, так і політичне.

Плян мазепинців такий, щоб відірвати від Росії Малоросію від Волги й до Кавказу й увести її в склад Австро-Угорщини на федеративних основах, як автономну одиницю".

Доказів цього страхітнього обвинувачення ми до цього часу не чули. Ми чули й оборону від ґрафа Капніста 2-го, але замість того, щоб спростувати обвинувачення, Капніст негарно відкидав самі факти, які лежать в основі обвинувачення. Промова Капніста нагадала мені оповідання Савенка про того міністра, який нібито сказав, що „увесь український рух вигадав Савенко". (Голоси праворуч: „Хто це сказав?"). Спитайте Савенка. Ні, панове, українського руху ніхто не вигадував, український рух існує, він буде існувати, і спроба не визнавати українського руху нічого не поможе. Краще ми зробимо, коли з більшою увагою придивимося до нього. Тоді ми побачимо, що Савенко все-ж таки дуже багато вигадав, а ще більше — недодумав. Все, про що він каже, справді є, але тільки в инших пропорціях і в иншому освітленні. Київські націоналісти все скидають в одну купу: і визнання українців особливим народом з окремою мовою, і вимоги, щоб із України була утворена автономна одиниця, і нарешті, руїну єдиної Росії і віддачу України в межі Австро-Угорщини. Змішавши всі ці три цілком різні по суті твердження і охрестивши це назвою „сепаратизм", вони безнадійно заплутують серіозну політичну проблєму. Щоб вирішити її, а вирішати її нам, панове, таки

доведеться, треба насамперед розібратися в цій політичній мішанині.

Коли вірити обвинуваченням, існують якісь мазепинці з Грушевським на чолі, які бажають відділити Україну від Росії й прилучити її до Австро-Угорщини. Коли це так, то чогож поміж самими цими „сепаратистами" є люди, які взивають їх не мазепинцями, а „богданівцями" і замість того, щоб уважати їх австрофілами, обвинувачують їх у москвофільстві. У мене в руках книжка Донцова „Модерне москвофільство". Автор рекомендує себе представником крайньої лівої частини українського громадянства, представником марксистської інтеліґенції. Д. Донцов роздратовано докоряє „сепаратистам" зайвою близкістю до російської культури. Він обурюється тим, що в останні роки у нас, а особливо в Галичині дуже виріс російський культурний вплив при допомозі тих же самих сепаратистів. Він закликає українців замість зближення з російським культурним впливом зближатися з поляками. Хтож ті вороги, на яких нападається Донцов? Хтож вони, ці провідники російського культурного впливу? Хто ці люди, які не тільки в Росії, але і в Галичині проводять російський вплив? — Це ті самі, яких Савенко називає „сепаратистами". Очевидно вони, ці українські сепаратисти, пробувають у надзвичайно дивному й тяжкому становищі.

З одного боку на них нападає Савенко, з другого — Донцов. Савенко обвинувачує їх у сепаратизмі, а „марксистська інтеліґенція" запевняє, що вони хоріють на модерне „москвофільство". Чи вам не здається, що становище не таке просте, як малювали його в клюбі київських націоналістів. Вирішайте, чию роботу будемо робити, коли поруч із Савенком будемо ослабляти цей середній настрій який тепер, на щастя, панує па Україні...

Ці люди, правда, взивають себе автономістами-федералістами. Донцов їм у цьому не вірить і запевняє, що в багатьох українців різні „автономії" — це тільки малопродуманий парадний пункт їх проґрами, яка по суті цілком инша. Донцов взиває їх „чистими культурниками", які інколи говорять про автономію. Я так далеко не йду. Я їх і розу-

мію. Як ви хочете, щоб було інакше, коли вся минувшина України говорить про автономію; коли самий термін „федерація“ традиційний у самому руху з 40 років, від Кирило-Методієвської громади і через Драгоманова доходить до цього часу. Але я вірю і в еволюцію, еволюцію політичних відносин і еволюцію політичних програм.

Ви чули, як ґраф Капніст увесь український рух зводив до любови до природи і до побутової старовини. Але предок ґр. Капніста року 1791 їздив у Берлін і скаржився пруському міністрові Герцберґові на „тиранію російського уряду“ і питав, чи можуть українці рахувати на протекцію Прусії на випадок їх повстання, коли вони спробують скинути з себе „російське ярмо“. Бачте, як час гоїть всякі речі. Від державної зради до цілковитого аполітизму — який широкий розмах, яка довга еволюція. Але, між цими двома полюсами вміщається ціла ґама відтінків і серединних політичних настроїв, і один із таких настроїв і є той федеративний автономізм. Я цілком не поділяю змагань автономістів-федералістів і вважав би здійснення їх політичної проґрами для Росії справою шкідливою і небезпечною. Проте я мушу сказати, що й тут є відтінки. Традиційний термін — „федерація“, який жив протягом 70 років, не міг лишитися незмінним, не міг зберегти того ширшого розуміння, яке він мав у бакунінському анархізмі. Це не та „федерація“, про яку каже тепер наука державного права. Федералісти-українці мало слідкували за розвитком цього терміну, і я думаю, що дальший розвиток їх політичних формул доведе їх до того, що й термін і розуміння вони повинні будуть викреслити. В цьому — моя надія і моє бажання. Але висловивши все це, я не можу у всякому разі не констатувати, що в самому виборі терміну, в самому його поясненні уже відбулася велика частина тієї еволюції, останні наслідки якої нам усім бажані. Уже є тепер наслідки цієї еволюції.

І цілком мають рацію ті, кого Савенко обвинувачує в сепаратизмі, відповідаючи йому: та які ж ми сепаратисти, коли ми викинули стяг автономії й федерації? Миж говоримо про федерацію в ме-

жах російської держави, а нам кажуть, що ми бажаємо її зруйнувати і йти в межі Австрії. Колиб ви подумали, що ці люди хитрують, у нас є спосіб провірки: з того боку, із-за кордону, проти них будується теж обвинувачення і той самий проф. Грушевський, на якого тут сиплються прокльони й погрози за його політичне австрофільство, там у Австрії чує обвинувачення у тому, що вся його діяльність у Галичині фактично веде до культурного й політичного русофільства. Далі, теперішні українці підкреслюють, що мова йде тільки про ідеал майбутнього державного ладу, ідеал, який має здійснитися в дальшій чи ближчій будуччині. Ніде в цивілізованій країні за ідеали не переслідують, не гонять за те, що у соціялістів носить типову назву „музики будуччини“.

А що торкається сучасного — ось маємо заяву автономістів-федералістів у „Раді“: „Від імення українського громадянства виступали не раз члени Думи і українська преса з катеґоричними заявами, що безпосереднє наше домагання, наша проґрама мінімум, торкається власне не основних державних реформ, а переважно теперішньої законодавчої практики і навіть менше того: торкається иншого розуміння закону і инших адміністративних принціпів у країні, населеній українською людністю.

Українізація шкільної освіти на Україні, право української мови в судових і урядових інституціях, скасування обмежень друкованого слова, поліпшення умов для леґального існування українських національних інституцій — такі вимоги ставлять українці для того, щоб задовольнити найперші і найпекучіші культурно-національні потреби українського народу“. Чи можна визнати ці вимоги за радикальні? За радикальні й за такі, що їх не можна здійснити, вважають їх тільки ті, хто самий факт існування українського народу має за сепаратизм. Може сюди треба прилучити і тих, хто, визнаючи існування українського народу, обмежує це існування до зберігання звичаїв старовини та милування українською природою. За таким розумінням українського сепаратизму ми не підемо і в цих межах ми вважаємо українські домагання справедливими й законними, — а бо-

ротьбу проти них — за політично небезпечну боротьбу.

З цього погляду ми дивимося і на Шевченкові свята. Ґр. Капніст порадив вам шанувати Шевченка, як „поета України“, а д. Савенко та „Кіевлянинъ“ вхопилися за цю думку і вже радять зробити два питання: дозволити шанувати „поета лірика“ і заборонити шанувати „політичного аґітатора“. Лишимо з боку „політичного аґітатора“. Але хіба поет-лірик — Шевченко вміщається в рямцях археольоґічного народолюбства, яке окреслив нам ґр. Капніст? Так, Шевченко поет народній, але він не поет простонародній і велика помилка вважати Шевченка за звичайного наслідувача народніх пісень. Ні, Шевченко більший за це. Прочитайте працю Бориса Грінченка про те, як читають на селі Шевченка і ви побачите, що як і Лермонтов, Пушкін і хто завгодно з наших поетів, Шевченко ширший і вищий простонародніх ідеалів, його світогляд — це інтеліґентський світогляд, його термінольоґія — інтеліґентська термінольоґія. Звичайно, що коли дають Шевченка простому народові, треба його підняти до розуміння його національного народнього поета. Д. Савенко вхопився за слова в одній статті „Рѣчи“, де писалося, що Шевченко — це символ: ага, — каже він — значить признались. Так, ми визнали, що Шевченко — це символ не простого народу, а народньої національної культури.

Коли з цієї катедри залунали слова депутата українця — предсідателя Думи, що українському народові не треба української мови, я з цікавістю ждав, як відгукнеться на його слова народ. Це був екзамен. Український народ екзамен цей здав. За три дні селяни й робітники в чотирьох повітах зібрали 1600 підписів під протестом проти заяви предсідателя Думи. Яке значіння перед цим документом мають заяви окремих селян, що раз-по-раз повторяють з цеї трибуни вивчені промови? Пригадаймо до цього, як трудно в українському селі обєднатися на ґрунті національних інтересів.

Уже звичайне передплачування української ґазети — все одно, що патент на неблагонадійність. Поштові відділи складають списки передплатників

на українські ґазети і той, хто попав у ці списки, ніколи не буде вибраний на громадську посаду. Досить було надрукувати в українській ґазеті, що в одній культурній інституції одержують українські ґазети, як через два дні в цю інституцію налетіла поліція. Перед ґазетою утворюється якийсь панічний страх. І при таких обставинах все-ж таки українська ґазета знаходить поширення. Українська книжка йде легше. Може скажуть, що й книжок „не просять".

Так. Є книги, яких не просять на Україні. За 10 років діяльности харківський Комітет грамотности видав 4,000.000 примірників книжок. Він поширював ці книжки всіми заходами, роздавав навіть дурно, розсилав по інституціях, відкривав кіоски по базарах — і які наслідки: тільки 18 відсотків книжок ширилося на Україні, а 82 відсотки йшли на Сибір, Закавказзя то що.

Із 18 відсотків більша частина обслуговувала інституції, або ішла до рук сільської аристократії. Це була мертва справа.

А ось тепер, коли хоч на час були зняті пута з української мови, такі книжки, що з політикою нічого не мають спільного, як, скажемо, брошури Чикаленка, поширюються в півміліоні примірників. Народні календарі — в 100.000 примірників.

Книжки українською мовою розходяться сотнями тисяч. „Кобзар" Шевченків розійшовся в 200.000 примірниках. Нелегка для читання народові книжка „Історія українського народу" Грушевського за три роки розійшлася в 10.000 примірниках.

Тут робиться живе діло і тут справді піднімається народня культура. Чи говорити про инші явища, про надзвичайно чуле відношення народу до українського театру, про те, як у лютому в негоду, селяни їдуть за 45 верстов для того, щоб взяти участь у народньому спектаклі? Чи казати, як швидко поширюються майже без допомоги інтеліґенції філіяльні відділи „Просвіти", які тепер гонять на Україні. Чи казати про підвищений інтерес до лекцій для народу, до концертів, до всього того, що має характер єднання на національному ґрунті? Чи говорити мені, що нема такої форми

єднання, в якій би не виявлявся національний елемент. Армія, школа, кооперативи, звичайні сходини для якої небудь мети — все це негайно, зразу викликає національний обмін, національний рефлекс і виховує, утворює національне почуття. Ви бачите, що український рух глибоко демократичний, що його веде сам народ.

Саме через це, цього руху спинити не можна, але роздражнити його і повернути проти вас можна дуже легко і наша адміністрація успішно цього досягає. Я розкажу вам, замість сили окремих випадків, один анекдот. На різдвяній ялинці між прикрасами були короговки на ялинці двох кольорів: блакитного і жовтого. Виявилось, що це ознака „сепаратизму", і на маленьких сепаратистів, не старших 12 років, напала поліція, розривала короговки з ялинок, а маленькі діти ховали „революційні" короговки по пазухах, і приносили додому, вважаючи, що роблять великий патріотичний вчинок. Бачите, як відбувається виховання українського патріотизму при допомозі російської поліції. (Оплески).

Український рух, без сумніву, існує, і спинити його не можна. Все питання в тому — кого ви хочете бачити в цьому руху — друга чи ворога?

Сепаратистичного руху ще нема на Україні. Коли й є зародки його, то дуже слабі. Але сепаратизм можна виховати. І дійсні сепаратисти — це ті, хто справді робить на користь Австрії, це — Савенко та його політичні друзі. (Вигуки ліворуч: „Браво!")

У мене в руках книга Стеда, бувшого кореспондента „Таймса" у Відні про „Габсбурзьку монархію". В цій праці, далекій від теперішньої теми нашої суперечки, Стед каже з приводу питання про український університет: „Австрійський уряд не звертав ніякої уваги на вимоги українців, поки йому не прийшло в голову, що університет міг би служити могутнім центром притягання для 25 мільйонів малоросів Росії і міг би поширювати між російськими малоросами австрійський вплив. Коли австрійський уряд зрозумів велике значіння українського культурного центру в межах Австрії, то сам імператор вплинув у відомому напрямі на господарів цієї країни — поляків. Відбувалися довгі

переговори між поляками й українцями і врешті сталася польсько-українська згода, наслідками якої може бути згодом те, що українці будуть мати львівський український університет. Але коли? Стед каже: „Коли відносини між Росією та Австрією поліпшають, українцям довго доветься чекати свого університету. Хіба що, — додає він — Росія поверне цю зброю проти Австрії, відкривши український університет у Київі". Чужинець стоїть на певному, справедливому шляху. Нам не треба гадати про майбутнє, бо в минувшині ми маємо увесь необхідний матеріял для перевірки його висновків. Коли почався український рух у Галичині, ворожий Росії? Це були — 60 роки. Коли Валуєв заявив катеґорично, що малоросійської мови не було, нема і не буде, зразу почала утворюватися українська літературна та наукова мова за кордоном.

Анґлієць Стед справедливо зазначає, ніби австрійці зрозуміли, що український університет у Львові — це могутній захід до поширення австрійського впливу на російській Україні. Але ви не тільки про український університет — ви й слухати не хочете про українську школу. Пригадайте, що як тільки року 1906 дозволили українські журнали, ґазети й книжки, так інтерес до львівських видань зник.

Тепер, коли українці починають голосно казати, що всяка надія на Росію — це утопія, їм доводиться шукати порятунку в сепаратизмі. Ми вертаємося до звичок дореформенних часів. Ми віднімаємо в українців останню надію на те, що їх становище в межах Росії згодом буде краще. Коли ви будете й далі провадити теперішню політику, то справжніх сепаратистів доведеться рахувати тисячами й міліонами.

Шевченкове свято відбудеться, але я питаю, де? Чи хочете ви, щоб осередок свята був там, де українців 30 міліонів, чи там, де їх 5 міліонів? У Київі, Полтаві, Харкові, Катеринославі, — чи Львові? Ваше голосування буде відповіддю. Побачимо, що скаже уряд: чи згодиться з Савенком?

Яка страшенна втрата! Несподівано помер І. М. Полторацький, директор Київського Взаємного Страхового Това-

риства. Він давно скаржився на біль у шлунку. Лікарі казали, що в нього є язва (боляк), але ніхто й припустити не міг, що він так скоро помре.

Ми давно вже були погодилися з кадетами, що на виборах в 4-ту Державну Думу він буде нашим спільним кандидатом на депутата від другої курії міста Київа, замість нікчемного Лучицького. Та ліпшого кандидата, на якомуб погодилися всі поступові кияни, у нас не було. Розумний, добрий промовець, кришталево чистий і надзвичайно милий чоловік.

Родом черниговець, але тому, що ввесь свій вік прожив за межами України, виховався, як і більшість українських інтеліґентів, на общероса.

Оселившися після 1905 року в Київі, відразу зайняв в кадетській партії одно з найчільніших місць, а познайомившися з свідомими українцями, скоро став і сам свідомим і активним українцем. Він близько зійшовся з гарячим неофітом А. Г. Вязловим та з Ф. П. Матушевським, вивчився говорити по українському, а потім став близькою людиною і нам усім.[110])

Ми певні були, що нарешті матимемо і в 4-ій Думі депутата свідомого українця, який зможе голосно обороняти українські інтереси з парляментської катедри, а коли найдуться відповідні елементи зпоміж депутатів, то зорґанізує й українську фракцію, як це було в перших двох Думах. Але несподівано він заслаб і рішучо відмовився від кандитатури. Думалося, що він видужає і буде нашим депутатом у 5-ій Думі, але несподівана смерть розбила тепер наші надії!

3 березня.

Правду ми казали, що Мілюкову трудно вірити: в кінці наради нашої з ним, з приводу автономії та федерації, він сказав, кадети напевне порозуміються з українцями, що це ідеали такі далекі, що про них нема чого сперечатись, а тимчасом з Думської катедри сказав, що здійснення цих ідеалів

---

[110]) Став членом київского українського гуртка „Еней“, а пізніше коптований був в члени ради ТУПоступовців.

він вважає для Росії „справою шкідливою та небезпечною". Не знаю, чи він вискочив із цим, щоб запевнити російські поступові і непоступові кола в тім, що кадети насамперед дбають про цілість Росії, чи просто в ньому заговорив московський централіст. Але повинен же учений історик знати, що автономно-федеративний устрій не веде до розпаду держави, а навпаки: на наших очах Британська Імперія, щоб скріпити свою цілість, дала автономію своїм володінням в Америці (Канаді), Австралії, в Південній Африці, а тепер обмірковує питання про автономію Ірляндії, Шотляндії та инших своїх провінцій. Автономно-федеративний устрій Ґерманії, Австрії, Швайцарії зовсім не довів ці держави до розпаду, а навпаки, зміцнив їх цілість.

Ні, що не кажи, а в кожному кацапові, хоч який він поступовий, таки міцно в середині сидить централіст!

10 березня.

Шевченківських днів я описувати не буду, бо про них досконально й вичерпуючо розказано в чч. 47, 48, 49 „Ради" та в 3-ій книзі „Українской Жизни". Скажу тільки, що ґрандіозна київська вулична демонстрація склалася зовсім стихійно, без всякої нашої участи, а ще й навпаки — проти нашого бажання.

Коли до нас звернулась українська молодь за порадою — що їй робити і як їй реаґувати на заклик загально-російських соціял-демократичної та ес-ерівської студентських орґанізацій, а особливо кавказців, які з пієтизмом ставляться до Шевченка за його „Кавказ" — вчинити 25 лютого вуличну демонстрацію, то ми рішучо висловилися проти вуличної демонстрації. Ми застерігали молодь, що коли буде демонстрація, то напевне чорносотенці поставлять провокаторів, які будуть вигукувати: „Долой Россію! Да здравствуетъ Австрія!" А можливо, що будуть і провокаційні постріли з револьверів у поліцію, тоді може виникнути дуже кепська справа. Можуть вигадати якийсь процес про зраду державі або озброєне повстання, як реванш за Мармарошський та Бендасюківський процес. Росіяни, вчиняючи демонстрації, навіть цілу револю-

цію, не рискують своїми культурними інституціями. Коли настане реакція після революції, коли „вернеться начальство", то воно не закриє російської Академії Наук, преси і пр., а нам можуть на основі на той час заведеного військового стану закрити Наукове Товариство, пресу, книгарні, взагалі придушити всі прояви культурного життя. Тоді на запитання в Думі, уряд, або не відповість, як не відповів на заборону святкування Шевченківського ювилею, або відповість, що він повинен був це зробити, оберігаючи цілість держави; ніби у його є певні відомості, що українці мають зрадницькі зносини з сусідньою державою і т. инш., і більшість в Думі буде плескати в долоні урядові.

Справді, українська молодь послухала нас, старших, і не пристала до заклику на вуличну демонстрацію, а оголосила тільки одноденну забастовку (страйк).

А демонстрація, на мою думку, склалася зовсім стихійно. День 25-го лютого несподівано був такий надзвичайно гарний, соняшний та теплий, що сила публики висипала на вулицю, бо кожного тягнуло з хати на сонце.

Всім у Київі відомо, що в цей день що-року служиться панахида по Шевченку в Софійському Соборі і багато народу посунуло туди, але, побачивши на дверях оповістку, що панахиди не буде, натурально обурились. Російська революційна молодь, якій все одно, з якого приводу робити демонстрацію, — чи скористувавшись іменем Толстого, чи Шевченка, почала підбивати публику до протесту. За це гаряче вхопилися кавказці, які, як я вже казав, з пієтизмом ставляться до Шевченка за його „Кавказ", і таким робом почалася демонстрація, а коли зявилась контр-демонстрація „Двухглавовців" на чолі з студентом Голубєвим, то тут уже пристрасті розгорілися.

Другого дня в чорносотенній газеті „Кіевъ", а потім і в „Новому Времени" зявилась звістка, що „мазепинці" кричали: „Да здравствуетъ Австрія! Долой Россію!" Тобто сталося те, чого ми сподівались. Чи самі „Двухглавовці" вигукували це, чи й не вигукували, а просто вигадали і потім поставили своїх свідків, які начебто чули ці вигуки перед австрійським

консульством — не відомо. Чорносотенна преса підняла ґвалт, вимагає суду за державну зраду, а київська поліція, обурена й ображена цією неправдою, звернулася до ґубернатора з проханням спростувати цю ганебну брехню, яка шкодить насамперед поліції.

Ґубернатор, дійсно, надрукував у „Новому Времени" спростування і, очевидно, зробив центральному урядові відповідну доповідь на його трівожні запитання. Таким робом заміри київських націоналістів витворити процес за державну зраду на цей раз не здійснились.

Та й кого тягнути до суду за сепаратизм до Австрії, коли більшість арештованих демонстрантів — кавказці!

Кажуть, що при списуванні протоколів з арештованих демонстрантів, кавказці, а власне грузини, наче змовились називати себе українцями.

— Та який-же ви українець? питає їх на допиті поліцейський пристав.

— Ви-ж грузин, видно по вас.

— Пиши українець. Ти „Кавказ" Шевченка читал? Його написал українець, і я теж хочу бути українцем!

Тимчасом чорносотенна преса не вгаває, а що-дня в якійсь небудь їхній ґазеті є якась стаття, що містить у собі заклик до уряду припинити як найшвидче український рух, поки ще не пізно.

Клюб націоналістів знову звернувся до уряду з проханням негайно позакривати: 1) Українське Наукове Товариство, клюби, Просвіти, книгарні, 2) українську пресу та 3) заборонити Грушевському в'їздити в Росію, запевняючи, що українські інституції, преса та Грушевський аґітують за відділення України від Росії і за прилучення її до Австрії на автономно-федеративних умовах.

Напевне деякі з міністрів вірять чорносотенцям, а більшість знає, що вони з мухи роблять слона, з культурно-національного руху — роблять сепаратистичний. Проте треба сподіватися всяких скорпіонів проти українського руху. Видати знову циркуляр в адміністративнім порядку, як було це в 1876 році, тепер, коли українське питання має такий розго-

лос, неможливо. Треба його провести через законодавчі палати, але, навряд, щоб навіть 4-та Дума згодилася на такий акт. Очевидно, треба якихось особливих умов, щоб такий акт міг пройти в Думі. Але всім „здравомыслящим“ людям ясно видно, що в українців ніяких сепаратистичних замірів нема, а є тільки культурні, а в ідеалі, як „музика будучого“ — автономія України, тобто широке національно-територіяльне самоврядування, а як ґарантія — устрій всієї держави на таких же умовах. За ідеали не можна людей ні судити, ні переслідувати, тим паче, що ми певні, що цей перестрій здійсниться колись законодавчим шляхам.

20 березня.

Заходив до Людмили Михайловни Драгоманової. Говорили про те, про це. Я раз-у-раз уважно слухаю її оповідання про Михайла Петровича. На цей раз розказала вона такий факт, який треба занотувати.

Коли говорили про ґрандіозний похорон Миколи Віталієвича Лисенка і про приїзд на його похорон з Галичини делеґатів, між ними і Володимира Шухевича, то вона оповіла, що колись до Відня приїхав з Галичини галицький хор під проводом того самого Шухевича. Саме тоді Драгоманов був у Відні і зайшов в те кафе, де зібрались хористи. Коли галичани довідалися, що то увійшов Драгоманов, то пошушукались, пошушукались і раптом повставали і всі демонстративно вийшли з кафе.

— Може, кажу, вони боялись, щоб австрійський уряд не запідозрів їх у зносинах із таким страшним соціялістом?

— Ні, тоді ще уряд австрійський не був такої думки про Михайла Петровича, а просто народовці хотіли виявити свій протест проти Михайла Петровича, як вони виявляли його і проти учеників його — Франка та Павлика, до яких ставились, як до прокажених за їх антиклерикальну пропаґанду.

— Часи, кажу, міняються: тепер уже Галичина з пієтизмом ставиться, як до памяти Михайла Петровича, так і до живого Франка; тільки Павлик не користується ніякою по-

шаною, але це, здається, залежить від його власної вдачі, а не від галицького громадянства.

— Його не любить Грушевський, каже Людмила Михайловна, а за ним і Франко, який цілком підпав під вплив Грушевського і з його благословенія написав на Павлика отой пашквиль у ЛНВістнику.[111])

— На мою думку, кажу, у Франка вже тоді починалась його хвороба...

— Але Грушевський був здоровий! завважила Людмила Михайловна.

12 квітня.

Л. М. Жебуньов розповідав, що його „сановник"[112]) переказав йому, що записка Кулябка та книжка С. Щоголева, які передав міністр внутрішніх справ Сенатові на розгляд і для висновку, тепер узяті назад. Треба думати, що їх розглядатимуть і над ними радитимуться инші урядові кола. Сановник сподівається якогось гострого рішення українського питання , хоч на його думку є маленька надія на те, що все лишиться по старому, бо урядові кола побоюються, щоб гостре розвязання не обурило громадянства і не навернуло його думок в небажаний бік, але в який саме — „сановник" не переказав.

Л. М. Жебуньов, бувши святами в Харкові, зайшов до Д. І. Багалія, колишнього ректора Харківського університету, а тепер члена Державної Ради від професорської корпорації.

Треба сказати, що Багалій — близький ученик В. Б. Антоновича, свідомий українець, але вдачею зовсім несхожий на свого учителя. Поки був живий Антонович, то Багалій бував у нього, стрічався там у нього з українцями, цікавився українськими справами, розмовляв, само собою, чистою українською мовою, яку знає дуже добре змалку, бо походить з дрібних київських міщан. А після смерти Антоновича Багалій різко змінився: відцурався всіх українців, мови україн-

---

[111]) ЛНВ. 1905. кн. 3.
[112]) Боянчанінов, Первоприсутствующий Сенату.

ської — наче й не знав ніколи, не виявляє ніякого інтересу до української справи. Коли в Державній Раді проф. Пихно, видавець „Кіевлянина“, виступив різко й гаряче проти заведення української мови в школі, то Багалій промимрив, що в глухих ведмежих кутках, де народ не чує російської мови, варто булоб хоч пояснення робити українською мовою. Цим він обурив проти себе всіх українців, які й докоряли йому гостро по часописах за таку оборону української мови. Проте в глибині душі у Багалія ще щось тліє і в розмові з старими приятелями, позачинявши щільно двері, він наче виявляє інтерес до українського руху.

Так от, Л. М. Жебуньов, на правах старого давнього знайомого, зайшов до Багалія розпитатися про те, що чутно в Петербурзі про український рух.

Багалій розповів йому, що підчас дебатів у Думі з приводу заборони Шевченкових свят і до самого розпуску на Великодні свята в петербурзьких урядових колах тільки й мови було що про український рух. Але ніхто незнайомий з ним хоч скільки небудь — одні його дуже перецінюють, инші навпаки, зовсім на нього не зважають, або маловажать. Одні, повторяючи байки про „пруські марки“ та „австро-польську інтриґу“, кажуть, що рух цей глибоко пустив коріння і з ним треба боротись яко моґа швидче й рішучіше. Инші кажуть, що ніякого руху нема, а є купка „фантазерів“, які видають самі для себе ґазету „Раду“ і тішаться тим, що у них як і в людей, є своя преса. Характеристично, як каже Багалій, що в урядових колах відомо тільки, що є „Рада“, а про инші часописи ніхто нічого не знає. (Але все таки, скажу від себе, це великий проґрес, бо ще недавно міністр внутрішніх справ Макаров певний був, що в Росії зовсім нема української преси, а тепер міністр Маклаков вже знає про існування „Ради“. Є. Ч.).

Ті, що вважають український рух великим і загрожуючим цілості держави, не можуть порозумітися між собою щодо способів боротьби з ним. Одні вимагають видати зараз, негайно циркуляр на подобу 1876 року, яким забороняласяб уся преса і взагалі українське друковане слово. Другі, зго-

джуючися з тим, що треба заборонити українську пресу й літературу, кажуть, що тепер, коли існують законодавчі палати, в яких нераз уже обмірковувалось українське питання, не можна обійти ці палати, треба провести закон через Думу та Державну Раду. Але ніхто непевний, що такий закон в Думі пройде. Коли, кажуть, ґраф Капніст обурився на заборону Шевченківських свят, то напевне й усі октябристи будуть голосувати проти такого законопроєкту і він не пройде. Треті, теж прихильники заборони, кажуть, що як би й була змога видати циркуляр, чи закон, який припинив би цей сепаратистичний рух, то це треба робити обережно, не разом, бо такою рішучою забороною українського слова можна обурити широкі кола людности і аби з цього не вийшло ще більшої школи для держави. Такою рішучою забороною можна навернути симпатії незадоволених до Австрії, де є на цім „жарґоні" не тільки преса, а й школа, починаючи від нижчої, аж до університету.

Напевне Меншіков знає, коли пише в „Новомъ Времени", що всі „малоросси" в глибині душі ненавидять „нас великоросов", називаючи „кацапами", „москалями", а до своєї „неньки України" ставляться „с благоговѣніем". У всіх „малоросов" всередині сидить „мазепинец" і небезпечно направляти їхню увагу на сумежну державу. Якраз про це писав М. Грушевський у ЛНВістнику, кажучи, що не в інтересах російського уряду примушувати російських українців „стріляти очима" до Австрії.

Очевидно оце „стріляння очима" і мав на думці „сановник", коли казав Жебуньову, що уряд боїться рішучими заходами проти українського руху навернути думки громадянства в небажаний бік.

Не знати, що вони з нами наміряються „изделать"!

Мені все здається, що вони подбають, щоб витворити процес про державну зраду. Кажуть, що знову вернули в Київ охранника Кулябку, з допомогою якого, як знавця, київського життя і як автора записки про шкідливість українського руху, можна спорудити якісь обвинувачення.

Як би справді була доведена хоч тінь державної зради,

тоді легко і через Думу провести закон, яким заборонена булаб преса і наукова література в українській мові та всякі українські інституції. Але, ніяких фактів, навіть і тіні сепаратизму вони в наших колах не знайдуть, хіба скористуються необачною, що межується з провокаторством, заявою якихось жовторотих хлопчаків, яка друкувалася в „Ділі" і яку редакція „Діла" показувала Лашкевичеві, кадетові, що їздив з націоналістами у Львів на процес Бендасюка.

Все можливе. Але очевидно ніякими заборонами, утисками та драконовими законами не можна переробити українців на великоросів і витравити природжену любов до свого рідного та спинити непереможне стремління мати свою літературу, школу та взагалі свою культуру.

Галицькі українці з незапамятних часів були під пануванням Польщі. Коли приєднано Галичину до Австрії, то ніхто й не знав, що там окрім поляків є ще українці, бо інтелігенції української не було, навіть уніятське духовенство говорило виключно по польськи, а тимчасом, коли настали вільніші часи, то український народ сам із себе висадив на поверхню свою інтелігенцію, яка добилася своєї школи, витворила свою літературу, науку, створила свою пресу... Так напевне буде і в нас.

Покійний історик Л. А. Смоленський, один з найталановитіших людей, яких я в своїм житті стрівав, казав, років тому 25, в найглухіші часи: „Доки буде деспотизм, дотя народ наш буде темний і уряд не в силі буде обрусити його, а коли настане політична воля, і народ просвітиться, то він національно воскресне".

Але з того часу, за 25 років, рух український так виріс, що, не помиляючися, можна сказати, що українці зостануться українцями і їх не вдасться обрусити, як полякам не вдалося спольщити Галичину.

14 квітня.

Святами перебувало у мене, як завжди, багато народу.[113]). М. С. Грушевський оповідав, що в Петербурзі, разом з деякими тамошніми українцями, він мав наради з трудовиками та кадетами.

[113]) Зїзд ТУПоступовців.

Трудовики надають національному питанню великої ваги, бо й уся фракція їхня складається переважно з „інородців". Грузин Геловані подав навіть на розгляд фракції проєкт статуту автономії Грузії, який фракція має намір подати на розгляд Думи. Само собою нема й думки, щоб теперішня Дума приняла його, але проєкт, оголошений в Думі, може бути надрукований і таким способом широко розповсюжений зразок статуту для всіх націй у Росії.

Трудовики обіцяли всіма силами боронити українців від утисків адміністрації шляхом „запросів" (інтерпеляцій) і при розгляді бюджету.

Від кадетів українці вимагали ясної й рішучої відповіді на запитання — як вони ставляться до вислову Мілюкова про автономію України та федеративний устрій Росії.

Як відомо, Мілюков в думській промові висловився рішучо проти автономії України та федерації, бо вважає це шкідливим для держави і нахваляється завжди боротися з цими ідеалами українців. Деякі кадетські лідери, як Кокошкин, гаряче обстоювали за Мілюковим, инші, як наприклад, Колюбакин та Некрасов, висловлювались, що кадетська проґрама не виключає Україні права мати свою автономію поряд із Польщею. Решта кадетів не висловлювалась, але видко, що вони більше спочувають Мілюкову та Кокошкину, ніж сторонникам автономії.

Після довгих дебат та обмірковувань постановлено, що кадети не будуть висловлюватися проти федерації, але не будуть говорити й за. Щож до автономії, то кадети обіцяли обстоювати „широке самоуправленіе Украйны", а слова „автономія" згадувати не будуть, щоб не налякати свої суголосні кола.

Проґраму мінімум вони охоче приймають і користуючися розголосом постанов недавнього учительського зїзду в Петербурзі, згоджуються внести законопроєкт про українську мову в школі, коли українці вироблять відповідний законопроєкт, а також і про катедри українознавства в університетах.

Законопроєкт і пояснюючу записку про мову в школі, складені О. Лотоцьким та П. Стебницьким, подала вже ґрупа священиків в 3-тю Думу, але президія не знайшла часу внести їх на розгляд Думи. Тепер доведеться трохи переробить відповідно до постанов першого всеросійського учительського зїзду в Петербурзі. А записка про катедри по українознавству, складена Грушевським, давно передана кадетам. Кадети після нашого домагання обіцяли з двох промов „за спішність", другу дати трудовикам, щоб не образити тих і дати їм змогу висловитися про мову в школі. Натурально, нічого з тих законопроєктів у Думі не можна сподіватись, а всетаки треба робити розголос українському питанню.

15 квітня.

З проєктом памятника Тарасові Григоровичу знов виходить заморока та ще й велика!

Як відомо, три конкурси не дали нічого, на чому можна булоб спинитись. Тоді визначено іменний конкурс, на який запрошено: Родена (француза), Шіортино (італійця), Шервуда, Андреєва (росіян) та українця Гаврилка. Жюрі ухвалило проєкт російського скульптора Шервуда, а комітет дав перевагу проєктові італійця Шіортино.

На мою-ж думку, накращий проєкт автора памятника Гоголю в Москві, Андреєва, але він, чудову статуру Шевченка посадив на якусь здоровенну мазницю. Можна булоб примусити скульптора переробити постамент і вийшов би чудовий памятник: простий і величний.

Проєкт Гаврилка на цей раз просто сміхотворний, у протилежність чудовому проєктові, який він подав на перший конкурс. На жаль, той проєкт був революційний, що кликав до повстання, а цей, просто, кумедний. Влучно його схарактеризував П. К. Саксаганський: „Це, каже, дяк з села Перетики, якого хтось висадив на димар і він тепер з острахом дивиться, як йому звідтіль злізти? Але потішити можна його тим, що націоналісти його зсадять канатом!" Дійсно статура Тараса Григоровича в довгій кереї нагадує дяка в підрясни-

ку, і поставлено його на височезну колону, що нагадує фабричний димар.

Сторонники проєкту Шервуда, на чолі з членами жюрі В. Кричевським та М. Біляшевським розвели страшенну аґітацію проти проєкту Шіортина, кажучи, що це „канфетка“ (цукерка), а не памятник Шевченкові. До Кричевського та Біляшевського пристали українські художники, які й не бачили проєктів, і надрукували в „Сяйві“ і „Дзвоні“ та „Раді“ протест проти проєкту Шіортина.

Дійсно, статура Тараса Григоровича на проєкті Шіортина уявляє з себе поета, що пообідав, випив добре і розлігся з цигарою в руці на кріслі. Але проєкт Шервуда ще гірший: просто якийсь клубок з людських фіґур у розрізі могили; є там і голі русалки і суворі гайдамаки і пахар з кацапською сохою: все це герої Тарасових віршів, а на могилі лежить сам Тарас, дуже мізерний і непомітний.

Комітет каже, що він примусить Шіортина переробити статуру Тараса, а сторонники Шервуда кажуть, що яка рація примушувати грати симфонію Бетговена людину, яка не знає ґами; що Шіортино бездара, анальфабет у скульптурі і нічого путнього він не зуміє зробити. Але комітет, не зважаючи на протести, викликав Шіортина для переговорів щодо перерібки статури Тараса. Противники, кажуть, вдарилися до... начальства: післали, кажуть, Федора Кричевського в Петербурґ, аґітувати, щоб Академія Мистецтв не затвердила проєкту, коли їй передасть міністерство внутрішніх справ.

Я, сміючись, казав, що „благопопечительное начальство“ помирить всіх, не дозволивши ніякого памятника Шевченкові, але я не сподівався, що українці самі за цим звернуться до начальства.

Ніяк не погодяться українці ні за місце під памятник, ні за проєкт, а тимчасом Шевченківський комітет, під натиском малосвідомого громадянства, хапається хоч за яке небудь місце, хоч за будьякий проєкт, аби поставити памятник. На наші уваги, що поки нема підхожого місця та доброго проєкту, краще не спішити з будуванням памятника, комітет відповідає, що через заходи націоналістів можуть не дати нам

і цього місця (на Караваєвській площі), а випхнуть кудись на передмістя Київа, або зовсім не дозволять ставити намятник.

Але коли уряд схоче послухати націоналістів, то все одно нема чого спішити. На мою думку краще виждати кращих часів, коли можна буде і місце вибрати гарне, і проєкта діждати гарного, і мати змогу бучно відсвяткувати відкриття памятника.

А тепер відкриття буде таким самим „німим", як був і столітній ювилей!

30 квітня 1914 с. Перешори.

Не знаю, може через те, що я виріс у Перешорах, але ніде я не почуваю себе так добре, як тут. Бував я по Европі, бачив багато гарних краєвидів, але ніде, мені здається, нема ліпше, як в Перешорах ранньою весною, коли зазеленіє степ і заспівають жайворонки, що здається висять у небі на невидимих ниточках.

Або літом, коли поналивається колос і вітер гонить по збіжжю хвилю за хвилею, як на морі...

Або в спеку, в далечині здається наче все поняла вода, а в ній немов відбиваються дерева чи якісь забудовання. Люди кажуть, що то святий Петро вівці пасе.

А ввечері, коли сяде сонце та зійде місяць, застрекочуть степові коники-цвіркуни! Чув я на своїм віку багато всякої музики, але ліпшої не чув![114])

Та й люди мені здаються в Перешорах найліпші. Всіх я їх знаю змалечку: з старішими грався колись хлопчиком; молодчих знаю ще дітьми, а дітей мало не всіх пізнаю по обличчях — чийого вони роду.

---

[114]) Вже тут, на еміґрації, довідався я, що може й прізвище моє походить від тих любих мені степових коників: професор турецької мови в Кілю п. Менцель каже, що слово чикала по турецькому означає знаряддя, яким в XVII—XVIII віках розбивали стіни фортець, підкочуючи його до стін. Слово, як і саме знаряддя, прийшло з Італії, Ґенуї: в XVII віці турки взяли в полон ґенуезького адмірала, який звався Чикала (по італійському це значить степовий коник cigala); він потурчився в полоні, став служити туркам і ввів у практику оті знаряддя, що дістали його імя.

Коли у мене на току молотить машина, то під обід сила дітей з села сходиться до котуні (кабиці), де баба Пантелейка та баба Демяниха варять борщ та кашу для людей, їхніх батьків та матірок.

— А всі, діти, питаю, поприносили ложки з дому?

Хто не приніс, того посилаю додому за ложкою.

Котрась із бабів підведе до мене якусь дитину й каже:

— А ну, чи пізнаєте, чиє це?

Я вдивляюся в знайомі риси обличчя й згадую, що з таким самим хлопчиком я грався колись ще маленьким і майже раз-у-раз вгадую його батька, або діда, або чийого він роду. Часом, буває виходить і ніяковість, коли я вкажу на дійсного батька, а не офіціяльного. Тоді всі починають сміятись, бо я розгадав секрет.

Люди в Перешорах, здається всі, ставляться до мене і до родини моєї приязно, як і я майже до всіх них, хоч до одних більше, до других менше.

Більшість із них живе не погано, бо землі мають подостатком. А коли й є бідні, то про них перешоряни кажуть:

— Бідний — то дурному брат рідний, бо розумний, трудящий чоловік раз-у-раз доробиться достатків.

Тільки невдахи або непросипенні пяниці в Перешорах бідні, але з молодчих таких зовсім мало.

Люблю я оглядати скотину свою сиву, круторогу й коней, що ведуться з діда-прадіда, овечок і навіть білих кудлатих собак, яких описав М. Коцюбинський у своїм „Intermezzo“.

Але під осінь, коли з степу позвозять копи і він побуріє, посумніє і коли почнеться хлякоза — дощі і зробиться така трязюка, що й ноги не витягнеш, тоді й мені стає сумно в Перешорах, тоді мене поривав до Київа.

А коли згадаєш там клопоти з ґазетою: дрібні неприємності з співробітниками, ґубернаторове карання штрафами, недостачу грошей на видання, то волів-би сидіти в Перешорах, хоч через грязюку не можна піти чи навіть поїхати в степ...

Але не всидиш довго, бо починають викликати з редакції,

то керуючий конторою, то редактор; спочатку листами, а потім телеґрамами.

Остогидло мені вже це, хочеться заховатися від людей, щоб не мати того клопоту і не чути за нього.

Але, коли я відійду від ґазети, вона загине, бо поки що нема кому за неї взятись, бо вона ще дає дефіцити... А загибель ґазети від браку передплатників, від недокровности — цеж велика радість ворогам нашим (хоч їм відомо, що неуспіх ґазети залежить від терору передплатників); цеж страшний удар для справи відродження нашої нації!

Як би начальство її закрило, то це булаб инша річ. Це був би для нас почесний вихід із нашого, здається, безвихідного становища...

А поки що кажу собі: „А ти, Марку, грай!“ і потішаю себе Куперяновою приказкою: „Якось то буде!“

ВІД 1914 РОКУ ДО 1917.[115])

1 травня 1919 р. Жабє.

1914 РІК.

В червні 1914 року, як і в попередні роки, поїхав я „вилуговуватись“ в Кисловодськ. Покупавшися в Нарзані та попивши місяць ессентуцької води, я поїхав на південний беріг Криму, в Судак — попектися трохи на сонці на березі моря, бо ще до молотьби в Перешорах, якої я ніколи не пропускав, було багато часу.

В Кисловодську цього року не було вже Гасенка; він виїхав знов до Берліну; Саксаганського, з яким я всі роки лі-

[115]) Як почалася війна, я, боячися, щоб записки мої не попали до руки „Охранки“, перестав писати свій дневник і не писав його аж до весни 1918 року. Сидючи в Жабю, я надумав поповнити цю прогалину, але не маючи тут ні тогочасних ґазет, ні нотаток та листів, я зробив це по памяті, дуже конспективно і так поверхово, що спогади ці не задовольняють мене самого.

кувався разом, теж не було, а через те я добре таки нудьгував у цьому найвеселішому російському курорті.

В Судаку я застав родину Матушевських та Черняхівських, з якими ввесь час проводив на березі моря, або подорожував пішки по близьких горах. Нарешті, в половині липня, не памятаю, якого саме числа, виїхав я через Теодосію в Київ.

В Теодосії несподівано почув, що серби вбили наслідника австрійського престолу Фердинанда, а через те сподіваються війни між Австрією та Сербією, за яку, як казали всі, певне „здуру" захоче заступитися Росія. Ця звістка сколотила всю курортну публику; вона кинулася вибиратися швидче додому й розхапала всі білети на всі поїзди за скілька день наперед. На станції порадили мені їхати через Харків, бо по цьому напрямку ще можна було дістати білет і виїхати з Теодосії того самого дня, а через три дні бути в Київі. Я так і зробив. В Харкові на двірці я довідався, що Австрія вже виповіла війну Сербії, і що незабаром у Росії напевне спиниться залізничий рух, бо почнеться мобілізація. Через те я, не спиняючися в Харкові, відразу-ж виїхав до Київа.

Приїхавши, я побіг до редакції „Ради", але там застав тільки самого редактора А. В. Ніковського та двох відділоводів, що підчас канікул, заступаючи почерзі инших, провадили по скілька відділів кожний.

Всі були засмучені й збентежені майбутньою долею „Ради", коли Росія втягнеться у війну. Провадити ґазету підчас війни в російсько-патріотичному напрямку, в дусі „Гром побєди раздавайся, веселіся храбрий рос", ми не мали ніякої охоти, бо це булоб наперекір нашим переконанням і бажанням. Всі ми були певні, що побіда Росії принесе нам ще більший гніт, а розгром її послужить до нашого визволення. Але писати в такому напрямку неможливо через цензурні умови, а тому ми вирішили зайняти невтральний напрямок і подавати тільки факти, військові події без усякого освітлення, без жадних коментарів.

Мене-ж непокоїла ще думка — на які кошти тоді видавати „Раду"? Російським ґазетам війна принесе багаті жнива,

бо кожен, що живе навіть у найглухішому куточку, цікавиться військовими подіями і передплачує або купує ґазету, але російську, а не „Раду“. Я вже нераз писав, що українську ґазету можуть передплачувати тільки герої, в яких є горожанська сміливість наражатися за це на всякі прикрості з усіх боків. Зважаючи на матеріяльні труднощі, які викличе війна і на те, що ми не зможемо висловлювати щиро своїх поглядів на війну, я висловив думку, що може, „благопопечительное“ начальство поможе нам вийти з нашого тяжкого становища і заборонить нам видавати ґазету.

Порадившися з Ніковським я, перед відїздом з Київа, вирішив скликати Тупівську раду (Товариство Українських Поступовців), яка складалася тоді з таких осіб: С. О. Єфремов, Ф. П. Матушевський та В. К. Прокопович — від громади „Вік“; А. В. Ніковський та Д. І. Дорошенко — від учительської громади; Л. М. Черняхівська — від театральної громади; В. М. Леонтович та О. В. Вілінський — від громади „Літературно-Наукового Вістника“; Вязлов — від громади „Еней“; Л. О. Яновська, др. А. В. Корчак-Чепурківський, Л. М. Жебуньов від своїх громад; П. І. Холодний та я — від „Старої Громади“. Літом підчас канікул рада ніколи не збіралась, бо майже всі її члени виїздили з Київа, а через те ввечері зійшлось до мене, здається чотирі, чи пять душ; памятаю, що були: Вязлов, Леонтович, Ніковський та Яновська.

Коли знялося питання про те, як повинна ставитися наша орґанізація до евентуальної війни, то Ніковський і я рішучо стали на так звану „пораженчеську“ позицію, Яновська стояла на російському патріотичному штандпункті, бажаючи повного розгрому Австрії й приєднання Галичини до Росії; Леонтович висловився якось невиразно, а в Вязлову боролися дві душі: українська й кадетська. Після довгих обмірковувань стали на тому, що Тупівська рада (управа) не виступить ні з якими відозвами, ні за війну, ні проти неї, а буде стояти на невтральній позиції, принаймні до зїзду Товариства, який вирішено скликати як найшвидче.

Вночі я одержав від сина Петра, що служив у війську салдатом, телеґраму з Ломжі, в якій він просить перевести

йому телеґрафом грошей, а другого дня одержав телеґраму від свого Перешорського управителя, запасного унтер-офіцера, в якій він сповіщав, що його покликано до війська, і просив приїхати як найшвидче. Тогож самого дня я виїхав, але вже не застав управителя в Перешорах, бо він уже був на „збірнім пункті“ в Ананієві. Так само забрано до війська всіх запасних салдатів із села і, натурально, з економії (двора), що наробило мені багато клопоту, бо діялося це саме підчас молотьби. В Перешорах я застав від Петруся картку з 17-го липня ст. ст., в якій він сповіщав, що їх уже везуть у Ґерманію, хоч війна не була ще сповіщена.

Через кілька день Ніковський сповістив мене, що „Раду“ закрито, але він робить заходи перед військовим командуванням і сподівається що воно відмінить свою постанову, бо ґазета ні одним словом не висловилась проти війни.

Молотьба пройшла з великими труднощами, бо багато людей забрали до війська, крім того, мало не щодня виганяли з села підводи перевозити всякі військові запаси. Це викликало незадоволення селян, але настрій був спокійний, зосереджений. Коли мені привозили з пошти ґазети і я їх проглядав, сидючи на току при молотьбі, багато селян обступали мене і просили прочитати останні новини. Не бажаючи читати голосно патріотично-алярмістичних статтей та телеґрам, я тільки переказував факти. Коли більшість селян питало моєї думки про війну, то я, ухиляючись говорити одверто, всетаки висловлювався проти війни, кажучи перешорською приказкою: „З паршивою головою не лізь в дух, бо й та облізе“.

Ґазети були до бридоти переповнені хвастливими оповіданнями про всяких фантастичних героїв-козаків, як наприклад про козака Кузьму Крючкова, що „одним махом сто душ побивахом“. Місцева інтеліґенція з захопленням переказувала слова головнокомандуючого, великого князя Миколая Миколаєвича, який, начеб-то, почувши, що Вільгельм збірається вже обідати в Парижі, самовпевнено сказав: що він пообідає у Варшаві, а в Берліні піде до виходку ітд. ітд. А тимчасом по селах потихеньку розказували, що наші салдати цілими

ротами здаються в полон. Властитель молотарки, він же й машініст, настороєний дуже патріотично, з сумом оповідав мені, що в с. Антонівку, де він живе, прийшов поранений салдат і оповідав, що їхня вся рота передалася в полон, кажучи, що не хотять обороняти панської землі. Другого разу, вернувшися з дому, він трівожно оповів мені таємничо, що „салдатки“ (московки) сподіваються, що по скінченні війни цар поодбірає землі в панів і передасть салдатам.

— Я, каже, недосипляючи, недоїдаючи, придбав собі коло 30 десятин землі, а тепер салдатки хваляться, що відберуть її у мене. Коли справді цар зробить таке розпорядження, то я візьму револьвер і постріляю всіх, кому достанеться моя земля, і сам себе застрелю!

Вже тоді були ознаки, що по скінченні війни зовнішньої, почнеться — внутрішня, про що говорилось потихеньку.

В серпні, як і що року, приїхав до мене на полювання П. К. Саксаганський. Знаючи мій „пораженческьий“ настрій, він не висловлювався тепер так патріотично, як за японської війни, а всетаки видно було, що його, як бувшого офіцера, тішать успіхи російського війська в Галичині і він залюбки оповідав дотепи про „Прут, та Серет“, або про попа, який казав казань у церкві про обєднання Русі: „Наконецъ исполнилось объединенiе святой Руси і теперь под скипетром нашего Великаго Государя собраны Великая, Малая, Бѣлая и наконец и Червоная Русь, і он может сказать: Куда ни посмотрю кругом: все (святая) Русь, все (святая) Русь!“ Так воно й сталося!

В кінці серпня приїхали до мене А. Ніковський та керуючий конторою „Ради“ І. Т. Малич за порадою, що робити з майном ґазетним, бо очевидно підчас війни її не дозволять видавати. З їхніх оповідань виявилось, що закриття „Ради“ стлося під впливом наших давніх і завзятих ворогів, цензорів-чорносотенців Флоринського та Щоголева, які завзялися знищити всю українську літературу і вже вимагають, щоб нові книжки друкувалися „ярижкою“, правописом, яким друкували до 1905 року.

Я певний був, що війна протягнеться не довше року, а че-

рез те запропонував Ніковському та Маличу зостатися на своїх посадах, бо коли є редактор та керуючий конторою, то кожної хвилини можна зорґанізувати вихід ґазети, а тимчасом просив їх поробити всі рахунки, щоб вияснити кому і скільки ми винні і хто винен нам. Кватирю ми вирішили віддати домовласникові, а всі речі в редакції перевезти до мене в сарай та на горище.

Захоплення Львова російським військом зробило на нас гнітюче враження, але Саксаганський та Юркевич (Причепа), талановитий співробітник „Ради", що учителював тоді в Бірзулі і заїздив часом до мене в Перешори, не могли припустити думки, що уряд зважиться на скасування просвіти на українській мові в Галичині, на закриття преси і взагалі на утиски українського слова. Вони сподівались, що Державна Дума, з метою привернути галицьке населення до Росії, напосядеться, щоб політика уряду в Галичині була „примиренчеською" і неворожою до тамошнього українського населення.

А. В. Ніковський та я були тої думки, що уряд російський помалу, але твердо заходиться над тим, щоб і в Галичині завести також обрусіння, яке він систематично провадив на Україні протягом двох з половиною століть. На нашу думку, Росія і війну з Австрією почала, щоб захопити Галичину і здійснити своє історичне завдання — „объединеніе под скіпетром русскаво царя всех ветвей русскаво народа". Про цю місію Росії раз-у-раз говорили голосно всі російські націоналісти—патріоти; їм ходило особливо про Галичину, вона їм була більмом в оці, бо в чужій державі вони не могли заборонити українського слова. Вони бачили, що Галичина є Пємонтом України, де розвивається українська література, наука, яка підтримує надії і сподівання російських українців на ліпшу будучність. Не можучи силою припинити українського руху в Галичині, вони сипали грішми на пропаґанду там москвофільства, що мало там ґрунт через польонізаторську політику галицького уряду: українське населення в Галичині, зневірюючися в своїх власних силах у боротьбі з спольщенням, воліло кинутися в обійми росіян, ніж бути пожертим поляками. На цьому ґрунті виникло в Галичині і в

Угорщині москвофільство, яке російський уряд підтримував усякими засобами. Не раз російські патріоти в своїх часописах висловлювали думку увійти з Австрією в згоду в той спосіб, щоб віддати їй ввесь південь Балкан з Салоніками, аби Австрія віддала Росії Галичину по Карпати, які тоді стануть найліпшою границею між цими двома державами. Що не можна було зробити угодою, те російський уряд вирішив зробити силою, захопивши Галичину, з якої утворить тепер Львівську ґубернію наподобу Подільської та Волинської. Напевне він, як і в тих ґуберніях, подбає про зменшення просторів польського землеволодіння і збільшення селянського, щоб його привернути до себе, а може й повикупляє всі польські маетки і поспродує їх почасти селянам, почасти російським ґенералам, щоб витворити в Галичині клясу „русских помещиков", як він це зробив на Поділлю та на Волині. Ґенерал-ґубернатор Бобринський у своїй прмові сказав, що по цей бік Сяну край „русскій" і він тут польонізації не допустить, а через те ми певні були, що поляки тепер уже не матимуть в Галичині тієї сили, що мали до війни і що нарешті прийшов край польонізації українського народу. Взагалі ми хотіли, хоч чим небудь себе потішити і покладали надії на те, що галицьке свідоме населення, яке не повтікало з Галичини, буде потроху пересовуватися на Україну і займати тут посади всяких техніків, урядовців та стане тими дріжджами, на яких буде сходити українська самосвідомість і в Україні російській.

Покінчивши з молотьбою, я взявся за поширення свого власного господарства, бо число господарів у селі, що сіяли на моїй землі за половину, все зменшувалось та зменшувалось, а „салдатки" не могли самі брати у мене землі. Роботи у мене було сила. З ранку до вечора я був на ногах і не мав змоги відлучитись, а мені доконче хотілось, тай треба було неодмінно поїхати в Київ на зїзд Тупівської орґанізації. Всіх знайомих я просив підшукати мені управителя, але підчас війни важко було знайти вільного чоловіка. Син Левко, теж не міг мене заступити, бо занятий був археольоґічними розкопками в Мізені на Чернигівщині.

Через якийсь час Петрусь вислав з Варшави телеграму, що він їде в Київ, і я поспішив побачитися з ним, залишивши на господарстві сина Левка, який саме тоді приїхав у Перешори. Дорогою мені уявлялося, що Петруся раненого везуть до Київа і я ввесь час думав про те — чи поранення те загрожує його життю, чи ні; моя хоробливa уява малювала всякі страхіття.

На радість, я побачив Петра здоровим, але таким змученим та знуженим, яким я ніколи його не бачив, та й не диво, бо воші з нього так сипались, що аж хрустіли під чобітьми. Виявилось, що він, після розгрому армії Самсонова коло Мазурських озер, нарочито поламав мотоциклет, на якому їздив, віддав його лагодити у Варшаві, а сам приїхав до Київа, скориставшися тим, що в документі не написано було, в якому городі він має лагодити той мотоциклет.

Петрусь оповідав такі страхіття про розгром армії Самсонова і про те, що він там перетерпів, що я спокійно того слухати не міг, а сам він був такий знервований пережитим, що цілу ніч сонний кричав на ввесь дім, а другого дня оповідав, що після того розгрому що-ночі йому сниться все один і той самий сон — начебто німець душить йому груди своєю залізною каскою (шоломом), так що йому дихання спирає.

На запитання знайомих — чи справді можна вірити ґазетам, що російське військо скоро дійде до Берліну, Петрусь, з звичайним йому гумором, відповідав:

— „Если морда выдержит!“ і пояснював цю відповідь анекдотом про жидка, який їхав залізницею „зайцем“ (без білету). Після кожної станції, коли виявлялось, що в нього нема ні білета, а ні грошей на хабар, кондукторі висажували його на першій станцій, набивши пику. Діждавшись другого поїзду, він знов сідав, і його так само, набивши, викидали; нарешті, коли його хтось спитав у ваґоні — куди він їде, то він і відповів: „Єсли морда видержить, то в Одесу“.

— Як що німці, додав Петрусь, нас ще раз отак битимуть, як оце коло Мазурських озер, то в нас морда не видержить!

Оте побачення з Петрусем, його оповідання про те, як

він, повалений з ніг набоєм, лежав непритомний, як потім потопав у воді і як врятувався вхопившися за хвіст коня, та уява про майбутню його долю на війні, так мене рознервувала, що я розхворівся так само, як в 1905 році підчас поранення Левка.

Але біда, кажуть, не сама йде, а за собою другу веде. Паперова фірма, що постачала ґазетний папір для „Ради", сповістила мене офіціяльно, що коли я не заплачу боргу, щось 4 тисячі рублів, що зробила редакція за папір, то вона позиватиме мене до суду. Я післав за Маличем, керуючим конторою, але виявилось, що він виїхав з Київа. Ніковський сказав мені, що Малич зовсім виїхав, не звівши рахунків по конторі, і тепер не відомо було, кому ми винні і хто винен нам. Але за папір треба було платити, бо на це є рахунки, підписані завідуючим конторою, який мав від мене довіреність. Страшенно мене обурило і роздратувало поводження Малича, але всетаки доводилося щось вигадувати, бо за папір треба було платити, а грошей у мене тоді зовсім не було і добути я їх ніде не міг, бо банки позачиняли рахунки і не видавали ніяких позичок. Зоставалася одна надія на В. Ф. Сіміренка, але до нього доступить не можна було, а його довіреного В. М. Леонтовича, не було в Київі і невідомо було, коли він приїде з села. Я написав до паперової фірми, що доручаю А. В. Ніковському зробити з нею рахунки і виплатити борги, а Леонтовича просив листом роздобути у В. Ф. Сіміренка грошей, хоч у позичку, аби розплатитися з невідкладними боргами. Ніколи ніхто мене не позивав, та ще й за борги, а через те оця погроза ще більше рознервувала мене, а поводження Малича ще гірше вразило мене, тим більше, що й перешорський управитель зробив так само.

А тимчасом треба було їхати господарювати в Перешори, бо Левкові пора вже було їхати до університету. На щастя Ф. М. Матушевський порадив мені взяти за управителя свого родича.

Поєднавшися з ним, я зовсім хворий, повіз його в Перешори, показав і розказав йому все, що треба робити зимою, яка вже наступала, а сам із Левком виїхав у Київ.

Довідавшися від М. І. Павловського, який мешкав у мене в кватирі, що поліція разураз допитується за мене, і що він сказав їй, ніби я на Кавказі, я, не прописуючись (не мельдуючись) у Київі, зовсім хворий виїхав з Левком у Петроград, щоб звідтіля поїхати до якоїсь санаторії в Фінляндії. Я боявся зоставатися в Київі, щоб і мене хворого не заслали кудись у глибину Росії, як це зробили з М. С. Грушевським. Ніякої провини я за собою не почував, але завжди памятав, що охранник Кулябка казав мені, що з своєю „Радою“ я йому в печінках сижу.

В Петрограді я спинився у свого приятеля П. Я. Стебницького і почав розпитувати про фінляндські санаторії. Всі раяли мені санаторію дра Волкової, в Уси-Кирко, в скількох годинах їзди від Петербурґу. Справді, санаторія та дуже добре впорядкована, посеред густого соснового лісу, над великим озером, яке має виглядати дуже гарно літом, а тепер було все занесено глибоким снігом.

В тій санаторій під доглядом лікаря я прожив усю зиму 1914—15 року, лиш іноді навідуючися до Петрограду, і значно підправився. Я багато там читав і писав спомини про давні часи з свого життя, турбувало мене тільки те, що давно не було вістей від Петруся. Правда, він прислав ще в початку зими в Київ картку, в якій писав, що вони сидять у Ловичі, як у пастці, оточені з усіх боків німцями, і просив не турбуватись, коли від нього довго не буде вістей, бо мовчання те означатиме, що він попався у полон.

В санаторії багато було всякого народу, багато всяких розмов про війну, але жадна особа, жадна розмова не врізалися мені в память, бо всі вони були такі звичайні, як тодішні ґазетні статті; це не те, що розмови сірої салдацької або мужицької маси, яких часом ніколи не забудеш.

Наприкінці лютого, коли вже на півдні наближалася весна, я вирішив їхати в Перешори, бо новий управитель, родом з Київщини, не знав умов степового господарства і міг наробити багато помилок.

Звичайно в пляцкартних поїздах я разураз їздив третьою клясою, то й тим разом узяв білет третьої кляси, за що по-

чали мене жартом ґабзувати П. Я. Стебницький та О. Г. Лоцький, які виїхали на двірець проважати мене. Але я, показавши на салдат, що сиділи в моєму ваґоні, відповів, що я волію послухати салдацьких розмов про війну, ніж хвастливо-патріотичних російських інтеліґентів, які мене до крайности обурюють.

Дорогою виявилось, що в нашому ваґоні, між иншою цивільною публикою, їхали все фахові салдати, що приїздили до Петрограду за якимись матеріялами; найбільше між ними було шоферів. Коли почалася розмова про війну і що буде по скінченні її, один салдат твердо сказав, що як тільки скінчиться війна із зовнішніми німцями, то почнеться з німцями внутрішніми.

— З якимиж це внутрішніми німцями? спитав цивільний пасажир семітського вигляду.

— А от з усякими Ренненкампфами, Фрідериксами, Штюрмерами, та з иншими, що вже попереміняли свої німецькі прізвища на російські; які довели Росію до такого безладдя, що скоро нічим буде воювати. Вже й тепер бракує зброї, знарядів.

— Вони й землі наші всі позабірали, обізвавсь другий, — салдати не покладуть після війни зброї, поки не виженуть з Росії отих німців.

— Що німці! завважив третій , — жиди головне!

— А чим винні євреї? запитав пасажир семітського вигляду.

— Вони все в Росії захопили в свої руки, а в Галичині у них такі права, що мужики там жидів у руки цілують. Ну, ми їх там цілуєм так, що вони всі від нас тікають, а попадеться який, то вже живим не втече!

— За щож мирних людей обіжати? запитав семіт.

— Еге, вони мирні! у них у кожного в хаті телефон і вони все передають своїм військам про нас, вони всі — шпиги.

— Алеж вони австрійські піддані, вони служать своєму царю, як ми — своєму, завважив семіт.

— Всі жиди однакові, всіх їх слід вирізати!

На це семіт тільки плечима знизав і замовк. Після хвилі

мовчання якийсь солідний добродій завважив, ні до кого не звертаючись:

— Все це пусті розмови, німців вам не вдасться вигнати, а жидів, може й дозволять трохи потріпати, але взагалі все лишиться по старому.

— Ну вибачайте, як що так, то ми зробимо свою Україну і посадим свого короля! обізвавсь молодий високий ґвардієць з полтавським акцентом.

Я так був цим здивований і вражений, що у мене вирвалось запитання:

— Цебто як так?!

— Дуже просто, відповів ґвардієць: — Ви знаєте, як зачалась війна?

— Читав у ґазетах, відповідаю.

— Е, що там в ґазетах пишуть! От я вам розкажу. Коли приїхав австрійський наслідник у Сербію, так наш (цар) написав сербському королю, щоб, значить убить його, тому, що він хоче відібрати Україну і разом з Буковиною та Галичиною зробить для свого сина королівство. А сербський говорить: „У мене держава маленька, австріяк мене задушить“, а наш — йому: „Не бійся, я зроблю мобілізацію...“

— Де ви чули таку байку? запитав солідний добродій.

— Це не байка а правда, мені говорив у Львові один, по їхньому професор, а по нашому учитель, у якого я стояв на кватирі. Та й у Петербурзі мені казав знайомий студент, от і карточка його, і, діставши з бумажника подав нам візитову картку, на якій стояло — Конон Лисенко.

— Це син композитора Лисенка, завважив він.

Я йому не перечив, хоч знав, що у покійного Микола Віталієвича сина Конона не було.

— За такі чутки, коли довідаються, то вас по головці не поглядать, серіозно сказав солідний добродій.

Ґвардієць подивився на нього уважно і не доказавши, як він думає „відділяти свою Україну“, замовк.

Потім уже з розмови з ним, я довідався, що він гадяцький козак, по скінченні служби в Павловськім ґвардейськім полку, як і Карпенка Карого Гупаленко, на якого він був

дуже схожий виглядом, поступив у шоферську школу, а тепер возить на автомобілі корпусного ґенерала. Про відділення України вже не говорив, а про Галичину розказував дуже багато і доводив усім, що там такий самий народ, як і в Полтавщині, тільки в мові у них багато польських слів. Там він уперше прочитав „Кобзаря“, познайомився з історією України, там йому, як він казав — „очі розплющилися“.

Коли я в Київі оповідав про свою розмову у ваґоні з тим „Гупаленком“, то мені здавалось, що слухачі запідозрювали мене в перебільшенні, бо тоді ще не помітно було, щоб салдати наші в Галичині багато дечого чули і багато де-чому навчились, і не думалось, що значна частин їх вернеться з Галичини свідомими українцями. Тоді ще книжки наші лежали майже без усякого руху на полицях книгарень і тільки після повороту наших салдат з Галичини, торг українськими книжками піднісся до небувало великого розміру, просто, можна сказати, кольосально в порівнанні з тим, що було до війни.

В Київі я не задержувався довго, бо не хотілося, щоб мене арештували, а поїхав з С. О. Єфремовим у Кононівку. Не пробув я там і двох днів, як приїхав урядник, який разураз ставився до мене дуже добре і оповів мені потихеньку, що прийшла з Полтави „секретна бумага“, в якій вимагають, не відомо для чого, „установить моє постоянное местожительство“. На це я жартуючи відповів, що моє „постоянное местожительство“ у ваґоні, бо я разураз переїздю з місця на місце, або, певніше сказати, у мене багато „местожительств“: тепер я в Кононівці і тут моє „местожітельство“, відціля, через тиждень або два, поїду у Київ, там у мене свій домок, то й там моє „местожітельство“, звідтіля поїду в свій херсонський маєток і на тім „местожітельстві“ проживатиму довший час, а під осінь поїду на свою дачу (вілю) в Алупку, на березі моря, бо й там моє „местожітельство“. Урядник позаписував у подробицях всі мої оті „местожітельства“, а я поспішив швидше виїхати з Кононівки, щоб поліція не здумала захопити мене, а щоб вона не поспішалася, я умисне сказав урядникові, що пробуду в Кононівці тиждень або два.

Я „на цей щот“ мав уже, як каже один персонаж у Карпенка-Карого, „опит і практику“, ще з 1905 року, як я вже розказував в своїх споминах.

Тоді полтавський ґубернатор Катеринич, як казав мені його приятель, інженер Величковський, мав велике бажання заслати мене адміністративним порядком у Наримський край, але ніяк не міг захопити мене в своїй сатрапії, бо я остерігався їздити в Кононівку. Щоб перевірити слова Величковського, я писав у Кононівку, щоб за мною на такий то день вислали на станцію коней, то в той день приїздив в економію пристав (комісар) з стражниками і робив трус, скрізь шукаючи мене; а коли мені дуже вже пильно треба було поїхати в Кононівку, тоді я їздив на сусідню станцію Яготин, та відтіля на конях свого сусіди Бохановського навідувався у Кононівку і знов вертався у Київ через Яготин. Не маючи надії піймати мене на території Полтавщини, Катеринич звернувся до київського ґубернатора, ґрафа П. М. Іґнатьєва, пропонуючи йому заслати мене в Сибір, як надзвичайно шкідливого чоловіка. Але Іґнатьєв, знаючи мене особисто і не вважаючи мене за революціонера, не тільки не заслав, а ще й попередив мене про це через нашого спільного приятеля, аґронома Сазонова.

Цей мій „опит і практика“ не обманули мене: не минуло й тижня після візити урядника, як одної ночі наїхали в Кононівку жандарми з десятками стражників, оточили ввесь двір, перетрусили всі помешкання, стайні, коморі, буцім шукаючи якихсь проклямацій, що друкувались, як висловився жандарм, „язиком і шрифтом „Ради“. Не знайшовши ні проклямацій, ні мене, зробили трус у селян: Павла Малинки, Івана Грицая та инших, що часто у нас бували та вважались за моїх однодумців та приятелів.

Довідавшися про цей трус в Кононівці, я не мало стрівожився: треба було сподіватись, що мене таки знайдуть. Але я ніяк не міг доміркуватись, хто власне мене шукає — чи центральний уряд, тобто Департамент поліції, чи київська Охранка, в порозумінню з ґенерал-ґубернатором. Як що ініціятива виходить з Петрограду, то херсонська влада мене арештує і перепровадить куди їй накажуть, а коли мене шу-

кає тільки з власної ініціятиви київська чи полтавська адміністрація, щоб заслати, то херсонський ґубернатор може і не згодиться з київським чи полтавським ґубернатором. В справі арешту М. С. Грушевського виявилося, що його арештувала і вислала київська влада по своїй власній ініціятиві і всі кажуть, що як би він, їдучи з закордону, поїхав просто до Петрограду, не спиняючись, у Київі, то там жив би собі спокійно. Щоб вияснити собі свою справу, я написав у Херсон до приятеля свого А. М. Грабенка, давнього секретаря ґуберніяльного Земства, в надії, що він може має звязки з канцелярією ґубернатора і зможе довідатись, або й вплинути, щоб мене не займали.

Отся трівога, отся непевність та незабезпеченість свого існування страшенно нервували мене, а до того непокоїло мене те, що від Петруся вже сьомий місяць не було ніяких звісток. Все це так на мене впливало, що я знов почав нездужати і нарешті так розхворівся, що у мене почалася блювота з крівлею, чого зо мною досі не бувало. Це мене так занепокоїло, що я рішив поїхати в Київ на пораду з лікарями.

Консіліюм лікарів, приписавши мені вісмут з белядонною, заборонив мені усяку їжу, крім сметанки з свіжого молока, хоч я й без того нічого вже не міг їсти, а щоб припинити біль та блювоту, мені впорскували морфій. Так пролежав я у Київі, не прописуючись у поліції, цілий місяць, але всетаки кожної ночі сподівався жандармів, які могли випадком довідатись, що я у Київі.

Мене хворого навідували приятелі: особливо часто заходив С. О. Єфремов і приносив мені „Прикарпатскую Русь“, що в початку війни переїхала була до Київа, а після заняття Галичини російським військом знов почала виходити у Львові. Читаючи отой паскудний орґан московського запроданця Дудикевича, який, злигавшися з нашим зрадником Савенком, вже святкували перемогу над „українськими сепаратистами“, я нервувався, а заразом і тішився, що німці вже женуть росіян з Галичини і злорадствував у думках, бажаючи, щоб оті „обруситєлі“: Евлогій, Плеський і Ко, разом з Дудикевичем, попалися до рук австрійської влади, хоч певний був, що вони

перші повтікають зі Львова, коли до нього наблизяться німці.

Заходив А. В. Ніковський та оповідав про ті клопоти та труднощі, які він мав з одеською цензурою, коли редактував „Основу“, яка виходила в Одесі, замість ЛНВістника; розказував, як жандарми допитували номінального редактора „Основи“ Гаврилюка про київських українців, між иншими і про мене, та хвалились, що у них у руках є всі нитки, які приведуть нас на лаву підсудних за зраду державі. Допитувались про українські проклямації, які виловлювалися в пляшках в гирлі Дунаю. Може мова йшла про проклямації, що, як кажуть, всякими способами розповсюжував М. Залізняк на австрійські гроші.

Заходив і Ф. Матушевський і оповідав про зразки „верноподданнейших“ прохань, що розсилав з Харкова Лобода, підбиваючи українців підписувати їх та посилати до царя. Але в тих проханнях, разом з нашою мовою, обстоювалося і за наш правопис, а це свідчило, що автор їх не Лобода, який обстоює за „романівку“ з ы та ъ, яких вимагав царський (романівський) уряд, а, як ми догадувались, швидче автором її є Міхновський. Приятель його В. М. Шемет, що тоді клопотався про відкриття української ґімназії в Лубнях і нагодився на цю розмову, похваляв такі заходи і навіть радий був би увійти в зносини з якоюсь великою княгинею, котра тоді мешкала в Київі, аби добитися від уряду дозволу на ґімназію і взагалі на полекшення для українського слова. Ми-ж були тої думки, що ніякі заходи до царя та його родини нашій справі не поможуть.

Був у мене гірничий інженер Баскевич, що приїхав з Харкова на пораду з військовим командуванням про паливо, якого почало вже бракувати по залізницях. Він оповідав, що становище таке загрожуюче, що коли уряд не вживе радикальних заходів, то через місяць стануть усі залізниці, бо запасу вугілля зовсім нема, з браку робітників. Уряд наслав у копальні силу полонених австріяків, але держав їх у таких антигігієнічних умовах, що між ними розповсюдилися страшні пошесні хвороби і полонені гинуть, як мухи в осени. Звістка про тяжке становище полонених боляче стиснула

моє серце, бо нагадала мені про Петруся, а звістка про паливо, признатись, втішила, бо збільшувалася надія на розгром російської армії та визволення Галичини.

Лежучи хорий, я нарешті дістав від Петруся з Штральзунду листівку, в якій він коротко написав: „Ich bin hier!" Я дуже зрадів цій коротенькій фразі, бо вона значила, що Петрусь здоровий і в доброму гуморі, бо написав слова того шпака, з німецького оповідання, якого вкрав хлопець і який з кешені крикнув: „Ich bin hier!" Через два чи три дні прийшла картка від салдата, однополчанина Петрусевого, в якій стояло: „Вашего сына уже нѣтъ, подписался Щукинъ", а потім, видко побачив, що лишається багато на картці порожнього місця, дописав: „Я ушолъ, а они остались въ Ловичѣ, можетъ быть они взяты и въ плѣнъ". Можна собі уявити, як би нас стрівожила оця картка, колиб вона прийшла поперед Петрусевої!

Вістка від Петруся та ґазетні відомості про втечу російської армії з Галичини дуже добре впливали на мій настрій і взагалі на моє здоровля і я став видужувати. Нарешті, коли я піддужав так, що вже міг ходити, я виїхав у Перешори.

Через кілька день після мого приїзду, несподівано приїхав пристав (комісар) з урядниками і заявив мені, що, на свій жаль, він повинен зробити мені велику неприємність, то-б-то зробити в мене трус, і показав мені папір херсонської жандармерії, в якому наказано потрусити в мене скрізь, але не було фрази — „арестовать, не смотря на результаты обыска", а через те я спокійно прийняв його слова. Непокоїло мене тільки те, що в мене було багато листів від М. Грушевського, В. Винниченка, П. Стебницького, А. Ніковського та инш., якими я дуже дорожив, і я боявся, що коли пристав їх забере, то вони пропадуть у жандармських архівах, як пропало багато листів Карпенка-Карого до мене, які забрали в мене при трусі в Харкові 1883 р. Я на хвилинку вийшов і сказав жінці, щоб вона прийшла і винесла з кабінету портфель з листами, поки ще не увійшли туди урядники і пристав був без свідків. Пристав бачив, як жінка винесла портфель

і нічого не сказавши, многозначно глянув на мене, даючи мені зрозуміти, що він бачив.

Трус цей виплодив серед селян багато різних розмов та міркувань про причини його. Одні казали, що поліція шукала зносин з ґерманцями, бо зять мій, німець з Германії, міг переховувати у мене всякі документи; инші пояснювали трус тим, що діти мої раз-у-раз були у „змові проти царя“ і не раз сиділи в тюрмі, а свідоміші селяни, ті, що були ближчі до мене, пояснювали це тим, що я видавав українську ґазету і мав зносини з Галичиною і що, може, у Львові знайдено сліди цих зносин. Але ні в кому трус цей не викликав до мене ворожого настрою, навпаки, багато людей висловлювало мені спочуття, бо всі знали, що я був проти війни і що ґазету мою закрито через те, що вона висловлювалася проти цієї авантури.

Колиж у 1915 році росіян почали випірати з Галичини, коли почали забірати до війська „краснобилетних“, які ніколи не служили у війську, а тільки бували по місяцю на військових вправах, то селяни голосно висловлювали своє незадоволення царем та його політикою.

— Нарікають, казали вони, на германця, що він 40 літ готувався до війни, робив орудія та заряди, а наш — що робив? Пляшки та пробки (корки) до монополії (горілки)!

— Як би у нас був цар не шинкар, а такий хазяїн, як Вильгельм, то инакші й порядки булиб!

Один поранений салдат казав:

— Нас називають защитниками (оборонцями); як би ми були справді защитниками, то нас поставлено булоб на границі, щоб ми защищали (боронили) свою державу від ворога, а нас посилають у чужу державу, то ми не защитники, а грабіжники.

Несподівано одержав я від Гасенка картку з Берліну, в якій він писав, що його німці інтернували, що в нього пішла кров горлом і тепер він лежить у шпиталі. Пізніше його, як туберкульозного інваліда, німці вислали через Швецію до Петрограду і там у нього знов пішла кров. На моє прохання ним заопікувався О. Г. Лотоцький і допоміг йому доїхати на

Кавказ до матері. Я певен був, що він там незабаром помре від туберкульозу, але, на моє здивування, по приїзді на Кавказ, російська військова влада забрала його до війська і післала урядовцем на кавказкий фронт в Трапезунд, як добре знаючого турецьку мову.

Тоді військове начальство, як оповідали лікарі, забірало при мобілізації явно хворих людей, кажучи:

— Все одно він має вмерти, то ліпше нехай помре „за отечество" від ворожої кулі на фронті, ніж вдома на ліжку.

А в той час сила здорових молодих людей, заможніх, або впливових батьків, уникали військової служби, позаписувавшися в запільні земські та міські апровізаційні орґанізації, а через те їх насмішкувато називано „земгусарами", а автомобилі, на яких вони каталися з жалібними сестрами — „сестровозами".

— — — — — — — — — — — — — —

Хазяйнувати цього літа, 1915 року, було ще тяжче, як минулого, бо людей ставало на селі все менше, та менше; крім того раз-у-раз реквізували коні та повозки, або вигонили селян возити всякі військові речі. Землі зоставалося все більше не обробленої, доводилося її покидати на сінокоси, а невідомо — чим їх косити, коли й людей поменшало і сіножаток ніде не можна було придбати. Управитель мій, Матушевський, як виявилось, мало що тямив у господарстві, крім того, в поводженні з селянами виявив повну безтактність: на Київщині він звик, за приводом польських панів-економів, поводитися з селянами, як з бидлом, а в степах селяни й робітники не звикли до такого поводження, а тим паче у мене в економії (дворі), а через те почалися незадоволення і скарги мені на нього. До тогож і жінка його, що звикла жити по містечках, де є багато жінок усяких офіціялістів, нудилася в Перешорах і натискала на чоловіка, щоб він вертався знов на Київщину. Кінець кінцем довелося розпрощатися з цим управителем і залишитися знов самому. Добре, що хоч здоровля мені служило, і я відбув молотьбу та озимий посів сам, але на зиму треба було обовязково когось найти.

Зимувати в Перешорах мені дуже не хотілось, хоч Вин-

ниченко, в листах до мене з Москви виявляв велике бажання оселитися на зиму в Перешорах і спокійно собі писати, бо в великому місті, такому, як Москва, тяжко вже було за харчі, та й неспокійно. Літо 1914 року він прожив нелеґально в Катеринославщині, багато працював та завів там близькі зносини з робітниками, а на зиму переїхав у Москву. Я запрошував його до себе, а тут уже виясниться — чи зручно буде нам зимувати в Перешорах, чи ні. Під осінь він приїхав з жінкою і прожив у нас кілька тижнів, але зимувати в Перешорах ми не рішилися, боячися, що фронт пересунеться ближче до нас: ми боялися не німців чи австріяків, а російського запільного війська, яке все грабувало і знущалося над мешканцями.

В осени, коли Винниченко виїхав у Москву, я, зоставивши на господарстві Левкового управителя Д. Коваленка, поїхав у Кононівку до хворого на тиф найменшого сина, Івашка.

Треба сказати, що коли німці почали випірати наше військо з Галичини і відібрали Львів, то в Київі почалася така паніка, що всі мешканці тікали на зломану голову. Перший приклад подало найвище командування, яке наказало побудувати через Дніпро з десяток тимчасових мостів і почало вивозити свої родини з Київа до Харкова, до Ростову на Дону та на Кавказ; потім перевезено університет та комерційний інститут аж у Саратов, а инші учбові заклади порозміщували по менших городах східної Росії. Ґімназія, в якій вчився Івашко, розпустила на якийсь час своїх учнів по домах. На двірці та на пристані був такий страшенний натовп втікачів, що платили величезні гроші, аби добути білет та місце в ваґоні, чи на пароплаві, які відходили на схід та на південь. Івашко, добувши білет, ледви вікном дістався у ваґон і поїхав до мами в Кононівку, а там тяжко заслаб на кишковий тиф. Я застав його вже непритомним і просидів коло нього рівно місяць, поки не впевнився, що йому вже не загрожує смерть.

Повертаючися в Перешори через Київ, я там побачився з давніми своїми львівськими знайомими — директором Кре-

дитового Союзу Костем Паньківським та директором „Дністра“ Степаном Федаком, яких російський уряд, тікаючи зі Львова, забрав „заложниками“ в числі багатьох инших українців і скількох жидів та поляків. Обидва вони не втекли до Відня, коли росіяни вступили у Львів, як инші українські діячі, бо, не беручи участи в політиці, певні були, що російська влада нічого злого їм не зробить. Почувши, як салдати, вступаючи у Львів, співали українських пісень і довідавшись, що то все були українці родом, вони навіть тішилися тому, що прийшов кінець польонізації Галичини, а про русифікацію чи обмосковлення вони й думки не припускали. Тільки тоді, коли памісник, ґраф Бобринський, дозволяючи відкривати польські ґімназії, забороняв українські, вони зрозуміли, що помилялись. Колиж епископ Евлогій почав висилати в Росію уніятських священиків, а на їх місце садовили православних, коли позаводили скрізь курси російської мови для народніх учителів, вони впали в розпач, бо впевнились, що уряд російський заводить у Галичині таке саме обрусіння, як і на Україні.

Ми, російські українці, вже з часів вступу росіян у Галичину, серцем вболівали, бачучи, як через Київ провозити на схід Росії та в Сибір галицьких українців усякого стану: провозили селян, священиків, учителів; всіх їх спроваджували в Київ, розміщали по підземеллях поліцейських участків, а потім сортували та засилали партіями далі, голодних, обдертих і хворих. Наші дами заснували комітет допомоги, збірали гроші, біллє, одіж і, чим могли, допомагали нещасним, ходючи по тюрмах і відшукуючи їх.[114]) „Заложників“, взятих у Галичині, майже всіх полишали в Київі і зобовязали їх звлятися щодня в поліцію на доказ того, що вони не повтікали. Всі вони страшенно нудилися й сумували за своїми родинами, не маючи ніяких вістей про них; вісти іноді доходили кружною дорогою, аж через Швецію, на руки консулів невтральних держав і так запізнювались, що тратили ввесь свій інтерес. Старий і хворий на серце Кость Паньківський

[114]) Диз. спомини Д. Дорошенка, видані у Львові 1923 р. „Червоною Калиною“.

розповідав, як їх раз-у-раз трусили, арештовували у Львові, потім випускали і нарешті арештували і повезли в Росію. Він з гірким гумором згадував, як йому довелося на практиці познайомитися з основними параґрафами російської конституції, які звучать: „Ма -лчать і не разсуждать!“ Характеристично, що й тут, в Жабєму, священик о. Глібовицький тими самими словами формулував основи російського правопорядку: очевидно оте: „Малчать і не разсуждать“ широко звучало на всьому просторі російської окупації аж до Карпатських гір.

Пробувши скілька день у Київі, я поспішив у Перешори, бо мене непокоїло, як там господарить у мене Левків управитель. Виявилось, що все якось ішло собі, бо Д. Коваленко людина розумна, тактовна, але по вдачі своїй він більше підходив на ролю інструктора по орґанізації кооператив та на пропаґатора відродження України, ніж на управителя маєтком. Обидві ці ідеї захоплювали його цілковито, а через те, він не ввесь свій час віддавав господарству; та вибору в мене не було і я запропонував йому зостатися в мене за управителя, а на Левкове господарство викликали ми кононівського садівника О. Згуровського, якого через скалічену руку не взяли на війну. Скінчивши озимий посів, наготувавши зяблі для весняного посіву і зібравши кукурузу, я виїхав у Київ, де теж не сидів увесь час, а їздив у Кононівку і знов вертався, щоб не звернути на себе увагу поліції.

Українське життя в Київі підчас війни майже зовсім затихло: видавнича діяльність припинилася через цензурні умови; український клюб „Родина“ закрито і в його помешканні українці улаштовали військовий шпиталь, куди, заходами деяких свідомих лікарів вибірано ранених салдатів самих українців родом, яким дами наші читали та роздавали українські книжки. Але, після доносів чорносотенної ґазети „Кіевъ“, військове командування зробило слідство і трус і, хоч ранені поховали книжки під матераци так, що їх не познаходили, а всетаки з того часу в український шпиталь начальство вибірало тільки великоросів.

ТУПівська рада збіралася рідко, бо ні справ українських,

ні життя ніякого не було. Одного разу тої зими я був на засіданні ради, яка зібралась у Матушевського; обмірковувалася тоді пропозиція закордонного „Союзу виволення України“ увійти з ним у контакт для спільної діяльности. Хоч тепер мрії цього Союзу не здавалися нам такими фантастичними, як на початку війни, бо тепер ми певні були, що Ґерманія з Австрією захоплять Україну принаймні по Дніпро, але вступати в контакт із Союзом ми — тоді ще федералісти, не вважали можливим, хоч нічого не мали проти того, щоб завязати з ним зносини через служащих у невтральних консульствах.

Від Петруся я дістав картку вже з Вецляра, в якій він писав, що часто бачиться з своїм бувшим репетитором“ (інструктором) Філаретовичем. Я зрозумів, що мова йде про Олександра Філаретовича Скорописа Йолтуховського, який утікши з Сибіру, жив до війни в Мюнхені, а тепер був одним з найдіяльніших членів „Союзу визволення України“. В другій картці вже з Раштату, Петрусь писав, що він так багато працює, як ніколи, і висловив надію, що, після війни, коли я приїду лікуватися за кордон, тоді ми з ним побачимось. Мені стало ясно, що Петрусь працює з Скорописом в українських таборах в Ґерманії, про які з такою зненавистю та злістю писали всі російські ґазети, і певний того, що це стане відомим російському урядові, повідомляє мене, що йому закрита дорога додому. Звістка ця й засмутила мене і втішила: боляче мені було знати, що він надовго буде відірваний від свого краю, і тішило, що він працює для відродження України. В листівці з Гале, він писав, що коли Жебуньов довідається про його працю, то не скаже вже, що батько даремне витрачав на нього гроші. Очевидно він дуже тішився успіхами своєї роботи, бо пізніше писав, що здоровля його погане, але він тішиться тим, що життя його не минуло даремно, що праця його лишить по собі слід. Стривожений станом його здоровля, я просив його не надриватися працею і поклопотатись, щоб його відпустити в якусь санаторію, бо в ґазетах писалось, що хорих полонених німці пускають у Швайцарію. Я радив Петрусеві виклопотати собі право на виїзд в Льо-

заїну, де мешкав свідомий і щирий українець-католик, ґраф Михайло Тишкевич, який поклопочеться, щоб моєму синові нічого не бракувало. Потім, з оповідань синових, я довідався, що ґраф Тишкевич дійсно, опікувався ним, як своїм рідним сином. Треба сказати, що Петрусь, при захваті німцями Ловича, впав з мотоциклету й виломав собі два ребра. Хоч у шпиталі в Штарльзунді німці його вилікували, але з того часу він дістав ослаблення легких, яке загрожувало йому туберкульозом, а читання лекцій полоненим в українських таборах ще більше натрудило йому груди і до Льозанни він приїхав хворий, майже зовсім втерявши голос.

В Льозанні Петрусь зустрівся з давніми знайомими: Олександром Коваленком-Потьомкинським, та Володимиром Степанківським, яких знав, ще бувши дитиною, і які раз-у-раз були близькі з усією нашою родиною.

Петрусь ще ближче зійшовся з Коваленком, а з Степанківським, навпаки, через якийсь час перервав всяке знайомство, бо впевнився, що той грає подвійну ролю, будучи в близьких зносинах і з Ґерманією і з Антантою, обманюючи і тих і тих. Багато потім я чув про Степанківського оповідань від багатьох людей; всі вважають його за надзвичайно зручного політичного шахрая. Але я й досі не можу помиритись і звикнути до думки, що отой милий, розумний Володя, яким я його знав до еміґрації, міг зробитися шахраєм.

Але вернуся до оповідання про своє життя зимою 1915-16 року.

В Києві, як я казав, я боявся сидіти безвиїздно, щоб не попасти на очі якомусь знайомому поліцаєві, але й їхати кудись далі мені не хотілось, а через те я часто їздив у Кононівку. Раптом, перед самим Новим Роком, прийшов до мене знервований, блідий, маляр Фотій Красицький і розповів, що цими днями у нього був трус, а вчора зранку його покликано в охранку, де допитували його на протязі скількох годин. Жандарми знали вже, що він є онук Т. Г. Шевченка від сестри, знали, що він виховувався на гроші київської „Старої Громади", але їм цікаво було знати, в яких він відносинах був з проф. М. Грушевським та зо мною і де я тепер. Він від-

повів, що з Грушевським познайомився на виставі образів у Львові, потім малював його портрет і нарешті дав йому своє імя, як відповідального видавця-редактора Літературно-Наукового Вістника, який видавав Грушевський, але до того видання він, Красицький, не мав ніяких стосунків. З Чикаленком знайомий ще з дитячих літ, коли ще вчився в одеській „Художній“ школі, а потім малював в с. Кононівці його портрет; де тепер Чикаленко, він не знає. Після допиту жандарми дали йому тиждень для впорядкування своїх справ, а тоді його мають вислати аж у Вятку. Він обтяжений родиною, що складається з жінки та шістьох дрібних діток, бігає тепер по Київу та шукає протекції до військового командування, від якого залежить його доля; тепер забіг, щоб попередити мене.

По відході Красицького я почав обмірковувати своє становище: Грушевського заслали в Симбірськ; Красицького, за знайомство з ним та зо мною засилають у Вятку, то очевидно, що й мене зашлють кудись на схід Росії, що мені зовсім було не до смаку. Не довго роздумаючи, я поїхав на городську станцію взяти білет до Петрограду, а звідтіля знов поїхати у Фінляндію. На жаль, білети на ближчі три дні були розібрані, і я мусів ці три дні перебути в Київі, ночуючи у людей, які не могли бути підозренними з причетності до українського руху.

Вже аж у 1917-му році, коли настала революція, мені вияснилася причина пошукування за мною поліції. С. Єфремов, що розбирав архів київської Жандармерії, дав мені перечитати донесення львівського жандарма, з якого я зробив собі виписку, що торкалась моєї особи. Подаю її тут, не змiняючи мови.

„Начальникъ Временнаго Жандармскаго Управленія Военнаго Генерал-Губернаторства в Галиціи, полковник Мезенцовъ“ 17 січня 1915 року робить своєму начальникові фантастичне донесення про діяльність українських партій у Галичині, складене мабуть одним з галицьких москво-

філів.[115]) В донесенні тому сказано між иншим таке:

„В движеніи галицких мазепинцев приняли живѣйшее участіе и россійскіе мазепинцы, а именно: М. С. Грушевскій, проживающій здѣсь во Львовѣ, Е. Х. Чикаленко, Л. Жебуньов, Н. В. Лисенко — Кіевѣ; Н. Михновскій — в Полтавѣ, доктор Луценко — в Одессѣ, А. Крымскій — в Москвѣ, Ал. Лотоцкій — в Петроградѣ и др.

Начиная с 1905 года всѣ мазепинскія партіи в Галиціи и их отдѣленія в Россіи окончательно сознали идею „Самостійной Укрины“ и всецѣло стремились только к тому, чтобы использовать в удобное время переход Австріи через границу в Россію, сейчас же вызвать мятеж и затѣм отторгнуть Украину от Россіи и под скипетром Габсбургов основать „Украинское Королевство“.

По этому поводу был даже заключен формальный договор между Ерцгерцогом Францем-Фердинандом и россійскими мазепинцами. Именно в 1910 г. у Эрцгерцога на аудіенціи в Конопиштѣ из Галиціи были: выдающійся мазепинскій дѣятель др. Евгеній Олесницкій и митрополит Шептицкій, и з Россіи: Е. Х. Чикаленко и Н. В. Лисенко из Кіева и Н. Михновскій из Полтавы. Всѣ они обѣщали Эрцгерцогу вести пропаганду между малороссами в Россіи и в пользу австрійской династіи.

Об этом событіи знали всѣ предводители всѣх мазепинских партій и поэтому, хотя партіи эти работали по разным платформам, но стремленія их сводились к одному, именно к отторженію Украины от Россіи и всѣ они были непримиримыми врагами Россіи.

Таким образом члены всѣх этих партій, были-ли они из партіи національ-демократической или соціал-демократической или же радикальной, были одними и тѣми мазепинцами“ і т. д. і т. д.

Про „Союз Освобожденія Украины“ (Союз визволення України) говориться таке:

„Как прежде центром мазепинскаго (украин-

[115]) В цілості надруковане С. Єфремовим в 4-ій книзі київської „України“ за 1925 рік.

скаго) движенія был г. Львов в Галичинѣ, так теперь Кіев.

Одновременно с объявленіем австрійской мобилизаціи група выдающихся мазепинских дѣятелей разных партійных убѣжденій уѣхали в Кіев, увозя с собою огромное количество прокламацій и воззваній к мятежу под названіем „До Украинскаго народа". Выѣхали тогда в Кіев депутаты: Др. Логвин Цегельскій, Вячеслав Будзиновскій, соціял-демократы: Николай и Лев Ганкевичи, Иван Сіяк и соціял-революціонеры: Федор Королев, Феофил Меленъ и др. Юльян Бачинскій; терорист Юрій Скоропис-Желтуховскій[116]) (литературный псевдоним Лепух) и делегат Народнаго Комитета Украинской Націонал-Демократической партіи др. Стефан Баран.

До своего отъѣзда в Кіев они побывали у проф. М. С. Грушевскаго на его дачѣ в Криворовнѣ около Коссова в Карпатских горах и имѣли с ним по этому поводу совѣщанія.

В Кіевѣ они собрались в Украинском клубѣ „Родина" на Б. Владимирской ул., гдѣ присутствовали главные руководители кіевских мазепинцев: издатель мазепинскаго ежедневника Евгеній Харлампіевич Чикаленко, Леонид Жебуньов, Павел Лавров (Юрій Сѣрый), нѣсколько лиц студентов и делегаты из провинціи от мазепинских дѣятелей Полтавы, Харькова, Екатеринослава и Одессы.

На собраніи в „Родинѣ", а затѣм в кватирѣ Чикаленка, по Маріинско-Благовѣщенской улицѣ, была основана новая мазепинская общая организація под названіем „Союз Вызволенія Украины" („Союз освобожденія Украины"). Цѣль этого союза взять на себя работу Львовских мазепинских партій, представители которых ушли на войну и выѣхали в глубь Австріи, а главное вести мазепинскую пропаганду между населеніем и войсками Россійской Украины. Дѣло это было начато разбрасываніем прокламацій по цѣлой Южной Россіи, прокламацій, которые заранѣе уже были отпечатаны в Кіевѣ.

Когда союз со своими отдѣленіями, „круж-

---

[116]) Певне Олександер Скоропис-Йолтуховський, який ніколи терористом не був.

ками" и проч. начал функціонировать, кіевскіе мазепинскіе главари призвали проф. М. С. Грушевскаго, чтобы он немедленно пріѣхав в Кіев и принял руководительство „Союза". Грушевскій находился тогда в Криворовнѣ в Галичинѣ, из которой выѣхал через Будапешт в Вѣну. Здѣсь он побывал на совѣщаніи с мазепинскими депутатами и представителями австрійскаго правительства и через Венецію на Балкан уѣхал в Кіев, гдѣ и был арестован без предварительнаго соглашенія со мною, что весьма повредило дѣлу розыска" і т. д. і т. д.

Нема чого й казати, що ніколи я не був на нараді у Ерцгерцоґа Франца-Фердинанда і навіть і не снилось мені про це, бо ніколи я його і в вічі не бачив. Коли бував у Львові на загальних зборах Наукового Товариства ім. Шевченка, то навіть не ходив з візитою до митрополита Шептицького, хоч він мене дуже інтересував. Я боявся, щоб львівські москвофіли не донесли російському консулові, що я ходив до митрополита радитися про заведення унії на Україні.

„Союз визволення України", як відомо, орґанізувався за кордоном, а не в Київі. Ні в клюбі „Родина", ні в мене в помешканні і не могло бути ніякої наради про заснування його, бо ми, кияни, почувши про той союз, спочатку поставилися до нього неґативно. Я навіть з обуренням говорив: — Оті жовтороті хлопчаки, сидючи собі в безпечному місці, розводять нездійснимі фантазії, а нас через них можуть перевішати або принаймні позасилати кудись!

Мені й на думку не спадало, що галицькі москвофіли вигадали про мене таку злісну й небезпечну нісенітницю, а жандармський полковник, сліпо вірючи тим юдам, післав своєму начальству таке донесення.

Щастя моє, що я тоді не попався в руки київським жандармам, бо вони моглиб підвести мене під військовий суд за зраду державі підчас війни і т. д. А як я міг би довести, що не був у Франца-Фердинанда, або не приймав участи в заснуванні Союзу визволення України, коли жандарми мали москвофілів за свідків?!...

Новий 1916-й рік стрічати запросив мене до себе мій близький приятель, тепер небіжчик, Ф. П. Матушевський у товаристві з галичанами „заложниками“ і я згодився, бо певний був, що й жандарми десь будуть стрічати Новий Рік і в цю ніч не будуть робити трусів. Ніколи в життю своєму не стрічав я сумніше Нового Року, як тоді. До дра Ст. Федака, який мешкав у Матушевського, посходилося з десяток його приятелів „заложників“ зі Львова. Всі вони були в страшенно пригніченому настрою, бо їм може вперше доводилося стрічати новий рік на чужині, в неволі, далеко від своїх родин, від близьких людей. До того всіх їх гнітила недавня смерть всіма поважаного старшого їхнього товариша, Костя Паньківського, який умер від хвороби на серце в Київі, далеко від своєї родини. Коли пробила 12-та година, др. Федак встав і сказав таку сумну промову, що рідко в кого з нас не потекли з очей сльози, а коли ми заспівали перероблену народню пісню:

„Зажурилась Галичина, що ніде прожити,
Витоптала Москва кіньми маленькії діти.
Маленькії витоптала, великі забрала,
Назад руки повязала, на Сибір погнала“,

то декотрі з них заплакали в голос, бо др. Федак оповів, що чув від начальства про замір заслати всіх галицьких „заложників“ до Нижнього Новгороду, який їм здавався десь аж коло Сибіру. Тут у Київі вони були всетаки посеред своїх людей, що ставилися до них, як до братів, а там, посеред кацапів, хто знає, яка їх жде доля.

Не діставши білета просто в Петроград, я поїхав через Москву, де сподівався побачитись з Винниченком. Від секретаря редакції „Украинской Жизни“ Я. Шеремецінського я довідався, що Винниченка нема в Москві, а дружина його працює у військовім шпиталі і її можна зараз викликати по телефону. Через півгодини приїхала Розалія Яковлевна і оповіла мені, що вона зараз їде за город до Винниченка і запропонувала й мені їхати з нею. Дорогою вона розповіла, що він живе в санаторії, під Москвою, за годину їзди залізницею, бо в Москві йому небезпечно жити. Річ у тім, що один з його

знайомих по Катеринославу робітників був тут у нього в Москві в конспіративній справі і відціля поїхав до Петрограду, а тимчасом його товариші з Катеринослава сповістили Винниченка, що той робітник, як тепер виявилось, є провокатор, який посадив уже багатьох робітників. Він знає і кватирю, і прізвище, під яким жив Винниченко, а через те той покинув ту кватирю і, перемінивши пашпорт, виїхав на якийсь час із Москви, поки не вияснеться справа.

В. К. Винниченка я застав у санаторії, як завжди жвавого, повного енергії та надії на те, що німці вщент розібють Росію і може зроблять з України окрему державу, як це плянував, як кажуть, ще Бісмарк. Ми пробалакали майже цілу ніч, а рано я поїхав у Москву, а відтіля й до Петрограду.

Там я знов оселився у П. Я. Стебницького, а через скілька день виїхав в Уси-Кирко, в санаторію Волкової, де пробув із місяць і вернувся знов до Петрограду, бо почував себе зовсім здоровим і мені нудно було сидіти серед чужих людей. В Петрограді тоді було неспокійно, бо, сподіваючись німців, вивозили в Москву всякі цінні речі з музеїв, копали довкола Петрограду шанці, заплутували колючий дріт і т. д.

Земляки робили заходи, щоб визволити Грушевського з заслання, або хоч перевести його в Петроград або хоч у Москву. Покійний Ф. К. Вовк клопотався серед знайомих членів Академії Наук, щоб вони взяли ініціятиву заходів у свої руки. Л. М. Жебуньов, який тоді приїхав до Петрограду, просив за Грушевського свого знайомого по Харкову, октябриста професора Алексієнка, що був головою фінансової комісії Державної Думи й мав вплив на міністрів. Жебуньов дуже тішився, що Алексієнко зацікавився українським рухом і, хоч не має часу і здоровля, а залюбки взявся читати книжку Стебницького та Лотоцького — „Украинскій вопрос“, яку йому завіз Жебуньов.

Був я раз і на засіданні „Благодійного Товариства для видання українських книжок“, в якому перед тим зайшли великі зміни. Молодші петроградські українці, що недавно покінчали університет: Балицький, Голоскевич, Корчинський, Маслов, Шульгин, Ярошенко, мій син Левко та багато инших

зорганізувалися в Громаду, яка приєдналася до ТУПівської орґанізації, й почали, як вони казали, „розворушувати від сну старих українців“. Почали з того, що на загальних зборах „Благодійного Товариства“ повикидали всіх старих членів управи, крім голови, Стебницького і вибрали нових, чим поставили Стебницького в дуже ніякове становище, бо старі товариші запідозріли його в змові з молодими. Стебницький через те відмовився від участи в управі і тільки після довгих прохань деяких старших українців, в тім числі і мене, згодився бути членом управи, поки молодші не ознайомляться з справами Товариства. Але саме підійшла війна, настали тяжкі, глухі часи і вони не змогли оживити, чи розбудити від сну це Товариство.

Надумали вони видавати в Петербурзі ґазету, замість закритої „Ради“, думаючи обійтися без участи старих, але на це у них не стало пороху: вибрали вони редактора та редакційний комітет, але не спромоглися зібрати грошей, хоч Стебницький і пропонував їм скілька тисяч рублів з своїх запасів. Нарешті молоді упевнилися в тому, що критикувати було легше, ніж орґанізувати видання української ґазети.

Але всетаки критикувати діяльність „старих“ вони не перестали, навіть Винниченка не вважали за свого і гаряче та різко нападали на нього за участь його в російській літературі. Коли приїхав Винниченко з Москви на переговори з Александринським театром щодо постановки своїх пєс, то Ярошенко, та инші молоді петроградці у мене в номері готелю напали, так само, як і Шаповалівська „Українська Хата“, на Винниченка за те, що він ставить свої пєси на російській сцені та пише в російських журналах. Винниченко доводив їм, що він пише по українському, а російській сцені та журналам дає тільки переклади, зазначаючи це, хоч йому за переклади платать значно дешевше, як би платили за ориґінальні праці. Але Ярошенко і Ко вимагали, щоб він зовсім не давав перекладів росіянам, а коли з української літератури та сцени він не може, як каже, проіснувати, то нехай ліпше „чоботи шиє“, ніж має збагачувати російську літературу. Ще гостріше проти Виниченка висловлювалася молодь у протестах, друкованих в „Українській Хаті“.

Вернувшись у Київ, я не засижувався там, а поспішив у Перешори, бо вже зовсім подобало на весну. В Перешорах я не застав управителя Коваленка, він поїхав в Ананіїв з скаргою до справника (начальника повіту), бо місцева поліція хотіла забрати всіх моїх робочих коней з возами на окопи (шанці). Він довів справникові, що коли заберуть усіх коней, то ми не зможемо зробити ярового посіву, а від того постраждає й держава, для якої власне великі господарства продукують хліб. Скінчилося тим, що в мене, поки що, забрали тільки одну пару коней з возом та робітником, а по скінченні посіву мають забрати на цілий місяць і решту коней з возами і людьми до них. Ця постанова засмутила мене не мало, бо в мене майже половина всієї землі лишилася неорана й була під сінокосом. Як що у мене заберуть коней та людей, то ні з ким буде з сіном упоратись, але несподівано, на мою радість, приїхав аґент міністерства хліборобства і наняв у мене по 10 руб. за десятину всю незорану землю під випас казенного (скарбового) скоту, який частинами відправляли на фронт для армії.

В квітні місяці, коли вже зовсім розвеснилось, приїхав Винниченко і прожив у мене з місяць. Він викопав собі „фотель“ на березі рипи (провалля) за садибою і, сидючи в йому цілими днями, писав на великому листі картону, як на столі. Для моціону-ж викорчовував що дня по годині дикий вишник у мене в саду, на якому ми потім посадили персики (бросквини), назвавши ту частину саду — „дядьковим куточком“, бо до революції Винниченка ми всі в родині, слідом за Івашком, найменшим моїм сином, називали „дядьком“; після революції вже одверто ту частину саду називали — „Винниченковим куточком“.

По скінченні весняного посіву, приїхав урядник і почав вимагати, щоб я вислав на збірний пункт своїх коней, навіть і жеребців (огирів). Я відповів, що коней пішлю, а жеребців і кобил не дам, бо маю від міністерства свідоцтво, що вони не підлягають військовій службі; на це урядник сказав, що це свідоцтво тепер уже неважне і що справник напосідається на цьому, щоб заспокоїти сусідніх панів, які дорікають йому,

що в мене й досі не забрали жеребців. Коли Винниченко почув оце, то радив мені ліпше отруїти тих жеребців, ніж давати їх до війська; жеребців і кобил я таки не дав і в мене забрали лише робочих коней.

На казенному випасі, яким завідував студент Е. Каутер, дуже симпатичний німець з херсонських кольоністів, паслося так небагато військового скоту, що більше половини випасу він рішив зоставити під сінокіс і написав до начальства, щоб йому вислали кілька сінокосилок, щоб він міг вчасно скосити ті сінокоси. Але прийшли жнива, а сінокосилок не присилали, тоді Каутер почав клопотатись у місцевого командування, щоб вислали хоч салдат, щоб скосити косами. Нарешті вже після жнив, коли трава стала така тверда як дріт, прийшла команда з сотні салдат і почала косити те сіно. Нічого й казати, яка то була косовиця, і яке то вийшло сіно, і як його салдати покидали в стирти; досить того, що в осени стирти ті позападались і сіно майже все чисто погнило. Коли сіно було вже складене в стирти, начальство нарешті прислало сінокосилки...

Я розказую це, щоб на фактах показати, яка була в запіллю орґанізація в російського уряду підчас світової війни. Каутер розказував, що урядові аґрономи склали зовсім добрий проєкт збору сіна в Херсонській, Подільській та Київській ґубернії, в яких сінокіс поспіває поступово, починаючи з кінця травня на півдні і кінчаючи липнем — на півночі, але військове командування почало косовицю не з півдня, як би треба було, а з півночі, від Київа, а через те на наш сінокіс прийшла черга аж під осінь.

Каутер, як розумний і тактовний молодий чоловік, почувши, що вся наша родина говорить по українському, з першого-ж знайомства перейшов на українську мову і під кінець літа вивчився зовсім добре говорити і став у нас в домі наче своя людина.

Каутер нагадав мені молодого інженера Земеля, якого всі вважали за німця; він вертів по Херсонщині артезіянські криниці і я запросив його на досліди до себе. Почувши за

столом, що вся наша родина говорить по українському, він звернувся до мене з такими словами:

— Я не німець, за якого мене всі вважають, а латиш, і мені дуже радісно, що я стрів інтеліґентну родину, що говорить по українському. Я працюю вже скілька років на Україні і досі чув українську мову тільки від селян, а всі інтеліґентні дідичі тут говорять або по російському або по польському. Оттак колись було і в нас: наша інтеліґенція і городяни всі були понімечились, бо всі школи, починаючи від сільських аж до університету в Дерпті, всі були німецькі. Тільки по селах далеких від городів селяни говорили чистою латишською мовою та ще говорили з принціпу зо скілька інтеліґентних свідомих національно родин. Коли цар Олександер III-й почав обмежувати німців у прибалтійськім краю та заводити обрусіння, то для успішнішої боротьби з німцями він дозволив латишам видавати свої ґазети. За скілька років свідомість латиська так поширилась, що вся наша інтеліґенція, а за нею і міщанство, почали говорити латиською мовою. Підгородні селяни, що говорили вже мішаною німецько-латиською мовою, спочатку дивувались, що городяни почали говорити такою мовою, якою говорили їхні діди, а потім і самі перейшли на чисту латиську мову. Потім уряд почав тиснути й латишів, але після революції 1905 року вже ніщо не могло спинити латиського національного відродження. Коли я побачив у вас українські книжки і почув у вас в родині українську мову, то я зрозумів, що ви говорите з принціпу і це мене несказано врадувало, бо нагадало мені історію відродження мого народу“.

Саме в жнива почали забірати до війська „синебілетних“, тобто тих одинаків ополченців, яких по закону можна було брати тільки для місцевої служби і то в самій крайності і які певні були, що їх не заберуть ніколи, бо вони й не вчилися військової служби й не ходили на вправи, „скачки“, як у нас кажуть. Це викликало загальне незадоволення, всі голосно почали нарікати, кажучи, що пора нарешті прикоротити війну, бо „всі погинемо і все одно німці прийдуть, куди схотять і доки їм вигідно буде йти“. А тимчасом Мілюков та всі па-

тріоти в Думі і в ґазетах вигукували, що війна повинна вестися до „побєднаво конца“, що начебто ввесь народ так висловлюється. Не знаю, як у Великоросії ставився народ до війни, але розказували, що кацапи не дуже журилися німецьким наступом, бо, мовляв, „до Маскви єщо нємцам далєко“, а наші селяни рішуче стояли за мир. А коли їм казали російські патріоти, — що як же можна миритись, коли німці заняли так багато „русской земли“, то селяни відповідали:

— Хіба вони зайняли руську землю? Вони забрали тільки Польщу, яку наші колись загарбали!

В цю мобілізацію забрали й мого управителя Д. Коваленка і я знов лишився сам. Потім, у 1917 році, я чув від нього та й від багатьох вдумливих салдат, що оті синебілетні дорешти дезорґанізували російську армію і вони власне й зробили революцію. Ґвардейський Волинський полк, який перший перейшов в Петрограді на сторону народу, складався виключно з синебілетних українців, які ще тільки вчились військового строю.

Жнива та молотьбу я відбув того літа з самими тільки хлопчаками та дівчатами і набідувався страшенно, бо чоловіків у селі, крім старих та калік, майже зовсім не було. Але не буду спинятися на своїх господарських клопотах.

Під осінь несподівано приїхав помішник справника вкупі з своїм секретарем, та нашим приставом, який привітався зо мною словами:

— „А ми опять к вам с нєпріятним дєлом!“ — (А ми до вас знов з неприємною справою!).

Коли зайшли в кімнату, то помішник справника, виймаючи з портфелю папір, заявив мені:

— Господин губернатор предписал произвести дознаніе по обвиненію вас по слѣдующим трем пунктам.

В першому пункті обвинувачувано мене в тому, що я не хочу давати до війська коней. Я відповів, а секретар записав, що робочих коней, як відомо й приставу, я давав, а на заводські (расові) у мене є свідоцтво від Державного конноздводства, яке звільняє їх від „поставки в войска“ і показав

те свідоцтво. Помішник справника непорозуміло знизав плечима і звелів секретареві списати те свідоцтво.

По другому пункту обвинувачувано мене в тому, що коли комітет для збору „добровольныхъ пожертвованій на війну“ звернувся до мене, то я „грубо“ відмовися будь-що дати. Я на це відповів, що я дивуюся, як можна обвинувачувати чоловіка в тім, що він не дає „добровольної“ жертви. А не дав я нічого через те, що про цей комітет ходять чутки, що він більшу частину „добровольних“ пожертв ховає по своїх кешенях, я-ж роблю пожертви в такі інституції, яких я певен, і показав квитки від клюбу „Родина“, який збірає вкладки на свій шпиталь.

Третій пункт був серіозніший і найтяжчий і на нього треба було відповісти обережно та хитро-мудро. Мене обвинувачувано в тому, що я розповсюджую серед народу чутки, що нашим полоненим живеться в ґерманському полоні дуже добре і цим заохочую наших салдат здаватися в полон. На це я відповів, що це обвинувачення є очевидно результат непорозуміння. Один із моїх синів попав у полон і всі селяни, що його знають, розпитують мене про те, чи я маю від нього вісті і чи правда, що в полоні німці мучать наших салдат роботою й голодом та знущаються над ними. Я всім відповідаю, що про муки й знущання син нічого не пише, а сповіщає, що він живий та здоровий і очевидно не голодує, бо просить прислати йому тільки цигарок.

На тому допит і скінчився, але на відїзді пристав на самоті порадив мені не засиджуватись тут, бо наді мною збіраються хмари; що жандарми не дають йому спокою, допитуючися за мене і напевне мають на селі якихсь шпигів, що їм набріхують на мене. Треба було виїздити, але ні на кого було покинути господарства, бо я ніде не міг найти управителя замість Коваленка.

Несподівано дістав я листа від свого товариша й приятеля з дитячих літ А. І. Вержбицького, який учителював на Катеринославщині. Він писав, що його, як „українофіла“ інспектор звільнив з посади і він тепер шукає якогось заробітку, бо з пенсії (емеритури) не зможе прожити. Знаючи,

що А. І. Вержбицький, учителюючи 30 років в селі, провадив і своє маленьке господарство, то повинен щось розуміти в ньому, я вирішив запросити його до себе, щоб він перебув у мене хоч через зиму, доглядаючи худоби та реманенту.

В осени, як раз на возовицю кукурузи, приїхав Вержбицький. Виглядав він уже зовсім старим дідом, хоч був небагато старіший за мене. Незадовго перед ним приїхав і Саксаганський і ми, три товариші дитячих літ, довгими осінніми вечорами, згадували своє Єлисаветградське життя, учителів, товаришів, які порозходились по світі й одні безслідно десь потонули в житейському морі, а инші стали визначними українськими діячами і полишили після себе глибокий слід.

У Саксаганського зовсім зник російський патріотизм, який був у нього в початку війни, але всетаки він не тратив надії, що „Вільгельм скінчить так, як Наполеон", бо нарешті вмішалась у війну Америка, багата грішми та технікою більше, ніж німці.

По скінченні роботи коло кукурузи і коли Вержбицький трохи ознайомився з господарством та служащими, я виїхав у Київ, а Саксаганський поїхав кудись на ґастролі.

В Києві я помітив, що українці трохи підбадьорились, сподіваючись, що на весну в Київ прийдуть німці, і висловлювались за те, що українцям не треба нікуди тікати, бо інакше Київ буде мати вигляд чисто польського города, бо, справді, за війну польський елемент значно побільшав у Києві: сюди попереїздило багато евакуованих російським урядом з Польщі заможніших поляків та з південно-західного краю — дідичів, бо виїздити на зиму за границю, як багатші з них це разураз робили, тепер не можна було.

Скілька разів за зиму в мене збіралася ТУПівська рада, на якій ухвалено написати, а потім зредактовано відозву до російського й закордонного громадянства; в ній говорилось, що ми, українці, з початку війни заняли невтральне становище і не виступали ні за, ні проти війни, а тепер постановили виступити рішучо проти війни, бо вона тільки знищить наш край, як уже знищила Галичину та частину Волині, і не принесе нічого корисного. В. Леонтович та А. Вязлов висловлюва-

лися проти такої рішучої заяви, бо вона йде всуперед з думками російської інтеліґенції, що нас і так обвинувачує вже не тільки уряд, але й громадянство в сепаратизмі. Справді, барон Ф. Р. Штейнгель, якого вибрано було підчас війни, на одних загальних зборах в члени ради ТУП-у, заявив свій протест проти того, що рада ТУП-у виходить з невтральної позиції, якої обіцяла триматися з початку війни, а через те він, як кадет, не може зоставатися в українській орґанізації. Він та инші кадети дорікали, нам, що ми прагнемо приходу на Україну німців і не хочемо зрозуміти, що німці поневолять та пригнітять нас, як поляків у Познанщині. На це ми відповідали, що поляки самі вважають познанчиків за найкультурніших і за найпатріотичніших зміж поляків, що й найбільша частина варшавської літературної продукції йде в німецьку Польщу, бо там під впливом німецької культури, польський народ і економічно й розумово стоїть далеко вище, ніж у королівстві, а тим паче, як в австрійській Польщі, під пануванням польської аристократії. Не вважаючи на гакату в німецькій Польщі, завдяки величезному розвиткові кооперації, поляки витісняють німців з села в городи і опановують втрачену колись землю. Коли німці не змогли онімечити таких близьких своїх сусід, як поляки, то нам вони нічого не зроблять та й намагатися не будуть нас онімечувати. Правда, вони будуть нас визискувати економічно, але це потім вийде нам на користь: за всяку науку треба платити, а німці принесуть на Україну свої капітали, заведуть індустрію та промисловість, як у Лодзі; навчать наших селян, щоб у їх хліб родив не по 40 пудів з десятини, як тепер у середньому, а по 122 пудів з десятини, як родить у Ґерманії на далеко гіршому грунті. Оті фабриканти та інженери, що переїдуть, на Україну, в другому або в третьому поколінні вже пороблятся українцями, як їх багато поробилося в Польщі поляками, а в Росії — „истинно-русскими“.

Німці нам не страшні; кацапи страшніші, але не через те, що вони нас обрусять: коли не обрусили нас за 250 років, то не зможуть обрусити й далі. Вони страшні нам своєю некультурністю: під московським пануванням наш народ не розви-

нувся, а понизився культурно, навіть став менше грамотним, як про це свідчить „Румянцевська опись“, з якої видно, що в 17 столітті на Україні було більше шкіл, як при заведенні земства, в 19 столітті. А коли порівняти культурний стан фінсько-литовських народів під російським та німецьким пануванням, то ще яскравіше побачимо, що німців нам не боятися треба, а прагнути. Під пануванням німецьких баронів в остзейськім краю, та під шведським у Фінляндії, латиші, ести та фіни стали найкультурнішими народами в Росії, а тіж самі фінські народи — зиряни, мордва, чуваші, черемиси, не кажучи вже про монголів — кимликів, киргизів, башкирів, під російським пануванням — досі ще стоять на первісному ступні розвитку: вони ще навіть не християни, а дикуни, наче в якійсь Центральній Африці або Австралії.

На це російські патріоти відповідають, завважаючи — як страшенно ести та латиші ненавидять німців, а фіни — шведів.

Так, відповідаємо ми, ненавидять, бо вже дійшли під німецьким пануванням, до національної свідомости, а їхні родичі під російським пануванням ще не доросли до ненависти своїх гнобителів. Латиші, ести, фіни перейняли від своїх гнобителів німців лютеранську релігію, ґотичну абетку і взагалі культуру й виступили на боротьбу з ними їхньою-ж зброєю, а їхні родичі фіно-монголи під російським пануванням не перейняли від росіян релігії, бо самі великороси досі мають тільки формальну релігію, самі обряди, а по суті вони такі самі погани, як і погноблені ними фіно-монгольські народи. Не перейняли й російської культури, бо та культура, правда, дуже висока, є здобутком і власністю тільки невеликої інтеліґентної верстви, а російська маса народня, ще досі на первісному ступні культури що до форм землеволодіння, хліборобської культури, родинного устрою і т. д.; вона ще не доросла до приватної власности на землю, не має ще плуга, в родині у них ще панує поліґамія, так зване „снохачество“ і т. д. Такі славні на ввесь світ російська література, наука, музика, малярство, що імпонують усім, витворилися не самою великоруською інтеліґенцію, а збірною, по припису петербурзько-німецької бюрократії з голштинською династією

на чолі, на гроші народу, який нічого спільного з тою культурою не має. З таким некультурним народом небезпечно навіть у федерацію входити, а не то, щоб ще бути йому підвладним!

Але ми тоді ще й марити не могли про свою суверенну державу, а мріяли тільки про автономію України в федеративній Росії, що й висловили у своїй записці, яку тоді виготовила ТУПівська рада для Вільсона і мала переслати йому через американського посла...

Треба ще розповісти про невеличкий інцидент, який пізніше мав досить неприємні для мене наслідки.

— — — — — — — — — — — — — — —

Якось у грудні 1916 року, годин у 10 вечора, коли я хворий лежав у ліжку, хтось почав раптом дзвонити. В помешканні нікого не було, всі порозходились, навіть слуга пішла вниз до наших кватирантів. Мені не хотілося вставати відчиняти, то я думав собі:

— Подзвонить, подзвонить та й піде!

Але дзвоник не вгавав, а далі почало так стукати, що в нижній кватирі почули і наймичка прибігла відчиняти. Я вже певний був, що то поліція, довідавшись, що я в Київі, прийшла мене арештувати, тим більше, що на сходах почувся брязкіт острогів та голосне тупання скількох пар чобіт. Натурально поліція! У мене в голові промайнула досадлива думка:

— На що було мені так довго засиджуватись в Київі, чому я не виїхав у Москву, як збірався?! От і досидівся!

Але раптом у мене відлягло на серці, бо в дверях я побачив величезну статуру М. Міхновського, а за ним щуплу — В. Шемета. Міхновський тоді служив у Київі військовим прокурором, а тому ходив в уніформі. Візита Міхновського, що завжди дратував мене своєю театральністю, не дуже мені була приємна, зате я дуже радий був бачити В. Шемета, якого завжди любив за його гарячу відданість українській справі та за щиру шляхетну вдачу, і турбувався чутками, що він так захворів нервами, що мусів піти в лікарню для нервово-хворих. З оповідань його виявилося, що він дійсно

дуже слабував, але побувши якийсь час у лікарні, тепер почуває себе зовсім здоровим.

Коли ми з Шеметом розпиталися про життя один одного, бо ми не бачилися більше року, то мову повів Міхновський.

Він почав докторальним тоном дорікати ТУПівській раді, що вона на самім початку війни не скликала зїзду поважніших українців і не запропонувала післати до царя депутації, яка заявилаб, що українське громадянство цілком льояльне, що воно стоїть за цілість Росії й зовсім не думає про прилучення України до Австрії, але просить дати українському народові в Росії такі права, якими він користується в Австрії. Як би це було зроблено, то правительство не вважалоб усіх українців за зрадників, не закрилоб преси і взагалі тоді можна будоб здобути від нього якісь полегкості для українського слова.

— Нічого з того не вийшлоб, кажу, — як не вийшло з льояльної заяви журналу „Украинская Жизнь", як нічого не вийшло з недавньої посилки депутації на чолі з Ф. П. Матушевським, яка їздила до міністра освіти, ґрафа Іґнатьєва та до міністра внутрішніх справ, князя Щербатова, який навіть не схотів прийняти її.

Але Міхновський доводив, що треба було вдаватися не до міністрів, а просто до царя і показував на поляків, котрі австрійському цісареві завжди заявляли:

— „При тобі, найясніший, стоїмо і стояти хочемо", і цією політикою добули для себе багато прав у Галичині.

На це я відповів:

— В Росії поляки теж робили всякі заходи коло царя: Велєґорський навіть танцював з царицею, а цар із Велєґорською, а тимчасом навіть і школи не здобули, а її вирвала вже революція 1905 року. Австрійські українці теж хотіли піти слідом за поляками, але їхня депутація дістала у відповідь від цісаря тільки: „Adieu, meine Herren!"

Довго тяглась у нас ця суперечка з Міхновським, якого, як і завжди, гаряче підтримував Шемет, що ставився до нього раз-у-раз з повагою, навіть з побожністю, хоч сам він далеко розумніший за Міхновського. Про ці докори Міхновського

я розказав на зборах ТУПівської ради, але на них, натурально, ніхто не звернув уваги, а лише згадали про „вірноподданическія“ прохання, що розсилалися для збору підписів з Харкова і впевнились, що то робив не Лободовський, а Міхновський.

Так тоді й забули всі про роялістичні заходи Міхновського, але соціялісти наші використали їх пізніше, коли настала революція.

— — — — — — — — — — — — — —

В Києві я пробув тоді в початку 1917 року не більше двох тижнів, та й то не вряд, бо виїздив на скілька день у Конотівку, щоб не звернути на себе увагу поліції в Києві. До весни я знов постановив їхати в Фінляндію, але через Москву, щоб побачитись з Винниченком та з Грушевським, який тоді вже там проживав, і щоб завезти московській громаді для тамошньої преси нашу відозву відносно війни.

З двірця я поїхав просто до редакції „Украинской Жизни“, а відтіля мене вже спровадили на кватирю Винниченка. Коли я сказав, що маю їхати в Фінляндію, то Винниченко почав мене розраджувати, кажучи, що там тепер небезпечно для росіян, бо фіни готуються до повстання і масами тікають добровольцями в німецьку армію, боячися, щоб російський уряд не зробив у Фінляндії мобілізації, як цього тоді добивалася російська преса. Крім того там дуже скрутно на харчі, бо й ввесь північний край Росії, в тім числі і Петроград, можна сказати, голодують через те, що нема чим підвозити харчів з півдня. Брак вугілля, паровозів, ваґонів і т. д. так розруйнували транспорт, що ні з чого скласти поїздів, щоб підвозити харчі, а коли й пощастить зорґанізувати якийсь поїзд та навантажити його хлібом, то по дорозі, на стаціях більших міст, люди відбивають ваґони з харчами і силою забірають собі. Вже оголошено, що між Петроградом та Москвою на два тижні припиняється пасажирський (особовий) рух, щоб підвезти харчів, бо в Петрограді справжній голод та й у Москві їдять уже гороховий хліб, який добувають, стоючи в чергах по кілька годин. Добре, що я привіз з собою зо скілька великих домашніх булок та фунтів по 20 масла та

сала, то з спокійною совістю міг прийняти пропозицію Винниченків зостатися на якийсь час у них. Місця у них було досить, бо кватирю вони наймали велику: меншої не знайшли, а взяли, яку добули, заплативши швайцарові 500 руб., а тепер уже люди платять комісійних за кватирю і по кілька тисяч руб.

Другого дня по приїзді в Москву я поїхав на Арбат до Грушевського, якого не бачив з зими 1913 року. Він мало чим змінився, тільки борода стала зовсім білою, вдача-ж зосталася та сама: рухлива, повна запалу та енерґії. Він оповів мені про свій арешт, про висилку спочатку в Симбірськ, потім у Саратов, потім у Казань; розказав про те, що тут у Москві він орґанізовує видавниче товариство на паях, бо тепер у Київі, через цензурні умови, не можна видавати книжок. Розповів про те, що він клопочеться про влаштування лекцій для робітників та салдат українців під фірмою літературно-музичного товариства „Кобзар", як це орґанізували вже молодші українці в Петрограді, в клюбі.

Я оповідав про свої пригоди з того часу, як почалася війна, про те, що робиться в Київі, віддав йому відозву, що склала ТУПівська рада про війну, та оповів про те, що сталося з заповітом В. Ф. Сіміренка.

Після смерти В. Ф. Сіміренка 1915-го року В. М. Леонтович скликав нас, членів „Товариства підмоги літературі, науці і т. д.", які були записані в тестаменті, і оповів, яке після В. Ф. Сіміренка лишилося майно. Я не маю тут записаних цифр, не памятаю їх, але добре знаю, що крім маєтку з цукроварнею та будинків у Київі, були гроші в ріжних російських облігаціях та ґерманській і французькій ренті, які далекозорий В. Ф. Сіміренко придбав після революції 1905 року. Всього майна ми нарахували, памятаю, на суму до семи міліонів рублів. На це майно є два тестаменти: по першому — все переходить у власність його жінці, Софії Івановні, а по другому — воно переходить їй тільки в користування дожибоття, а після її смерти переходить порівно таким особам: В. М. Леонтовичу, М. С. Грушевському, І. Л. Шрагові, П. Я. Стебницькому, С. О. Єфремову та мені; В. Б. Антонович,

Н. В. Лисенко та М. Ф. Комар, що перше теж були спадкоємцями, померли, а В. П. Науменка, як українофіла, В. М. Сіміренко виключив, по намові В. Б. Антоновича. На думку Леонтовича тепер абсолютно не можна подавати до суду для реґістрації оцей другий заповіт, бо з прізвищ видно всякому, що це майно заповідане на українські цілі й уряд, настренчений тепер рішучо проти всього українського, може сконфіскувати все майно, чому вже в історії бували приклади, а через те він, від Софії Івановни, дружини небіжчика Сіміренка, пропонує таку комбінацію: подати на затвердження перший тестамент, а Софія Іавновна зараз дасть нам, спадкоємцям, процентових паперів на 300 тисяч рублів, розподіливши їх на нас шістьох, по 50 тисяч на кожного, а на решту майна зробить духовну відповідно нашим вказівкам. А коли ми завважили, що може уряд і не вмішається в цю справу і суд затвердить другий тестамент, то Леонтович відповів, що по його відомостям, один із небожів В. Ф. Сіміренка вже зробив про це заяву жандармерії, то не варто рискувати; тим паче, що Софія Івановна, яка з пієтетом ставиться до свого небіжчика чоловіка, безсумнівно передасть усе майно, згідно його волі, на українські цілі.

Ми, присутні на тій нараді, тобто Шраг, Єфремов та я, мусіли згодитися на таку комбінацію, але завважили, що треба ще запитати думки П. Я. Стебницького та М. С. Грушевського. Я тоді їхав до Петрограду і мав порозумітися з П. Я. Стебницьким, а Д. І. Дорошенко збірався, в справах Земського Союзу, їхати в Казань, то йому доручили спитати М. С. Грушевського. А колиж Дорошенко не поїхав у Казань, то вирішив поїхати я, бо гадав, що звідтіля можна буда заїхати і до дочки в Шадринск, де вона з своїм чоловіком була на засланні, але, після допиту Ф. С. Красицького, сестра Грушевського, Анна Сергієвна, порадила мені не їхати в Казань, щоб не пошкодити М. С. Грушевському, то так ми про його думку і не довідались, а Стебницький згодився на комбінацію Леонтовича.

С. І. Сіміренко дійсно видала „Товариству підмоги літературі, науці і штуці“ обіцяні гроші в ріжних обліґаціях, на

які воно купило велику друкарню Барського на Хрещатику. Дім у Київі записала в заповіті Українському Науковому Товариству; маєток у Сидорівці Канівського повіту — на заснування сільсько-господарсько-садівничої школи ім. В. Ф. Симиренка, а гроші, які лишаться по її смерти, на народній університет його ж імени в Київі, з українською викладовою мовою.

Хоч заповіт не відповідав вповні нашим бажанням, а головне те, що його раз-у-раз можна було змінити, але ми мусіли згодитися, бо иншого виходу тоді не було.

Мені, признатись, раз-у-раз якось не вірилось, що по смерти В. Ф. Сіміренка його майно дійсно піде відповідно його бажанням на українські справи, тому раз-у-раз підтримував М. С. Грушевського, коли він намагався дістати щось ще за життя В. Ф. Сіміренка на українські справи, кажучи: „Важна ложка до обіду!"

— — — — — — — — — — — — — —

Я вже казав, що в Київі підчас війни, через цензурні умови не можна було нічогісенько видавати по українському; так само і в Одесі і взагалі на українській території. Тільки в Москві цензура ще якось терпіла українські видання книжок і тижневик „Промінь". Редаґував його В. Винниченко, що проживав у Москві на фальшивий пашпорт і був тоді дуже знервований і роздражнений причіпками цензури, а особливо критикою петроградської та московської російської преси на його песи, які ставилися по російському в обох столицях.

Коли після постанови в Москві його останньої песи: „Мохноногое", всі, без виїмку московські ґазети, в образливій формі, висміювали та гудили його, як драматурґа й романіста, він впав у розпач, не спав ночами і, нарешті, якось, вернувшися з міста, ввійшов до мене в кімнату і повів таку мову:

— Коли на мене нападала галицька та українська критика, на чолі з Єфремовим, я їй, признаюсь, не вірив: я певний був, що то говорить заскорузле в своїй буржуазності, семінарсько-українське та галицько-уніятське неуцтво. А коли я впевнився, що й вся російська критика гостро осуджує мою літературну продукцію, то тепер я переконуюсь, що ні-

кого таланту у мене нема і що ліпше мені перестати писати нікому непотрібні романи та пєси. Мало того, українське молодше громадянство, на чолі з Шаповалівською „Українською Хатою“, гостро осуджує мене ще й за те, що я друкуюся в російських журналах, і готове мене заплювати, колиб я, легалізувавшись, після війни, оселився в Київі, а через те я волію, по скінченні війни, виїхати кудись за кордон, де я себе почуваю далеко ліпше, ніж на своїй батьківщині.

На це я відповів йому:

— На словах і в листах до вас, я раз-у-раз гостро осуджував вас за те, що ви талант свій, який у вас безперечно є, вживаєте на писання романів та пєс, в яких хочете провести начебто нову пролетарську мораль і робите це так неартистично й неймовірно, що не тільки не переконуєте читачів, а викликаєте у них відразу і навіть усміх. Талант у вас є без сумніву, це видно по тих оповіданнях та деяких пєсах в яких тенденція не випірається так наверх, як горб у горбаня, і які написані згідно з правдою дійсного життя. Вам треба не покидати літературної праці, а змінити її напрям і спосіб писання. От як би ви так, як Короленко та Горький, взялися та описали своє життя, безхитросно, безтенденційно, а так, як воно йшло в дійсності, то цей твір ваш напевне був би найкращий і показав би вам самім зразок, як треба писати романи. А життя ваше таке цікаве, таке захоплююче всякими епізодами соціяльно-політично-національної боротьби і так яскраво відбиває в собі життя молодшої частини нашої інтелігенції, вашої верстви, що варто його записати та опублікувати, бо воно далеко цікавіше, як усі ваші романи, і краще буде популяризувати ваші тенденції, оту вашу „пролетарську мораль“.

Оця моя порада очевидно зробила на нього враження, бо на другий день він уже твердо заявив, що весною поїде до мене в Перешори і там візьметься за описування свого життя з самого малку. А я радив почати опис життя з його приїзду до Київа, коли він почав жити партійним життям, бо це має найбільший громадський інтерес.

— Але кажу, невідомо, чи довго ми зможемо просидіти

в Перешорах, бо Макензен з Румунії посуне далі на Бесарабію і тоді фронт пересунеться на цей бік Дністра, а тоді нам доведеться тікати з Херсонщини від російського війська. Я думаю, що ми тоді не зможемо поїхати залізницею, бо не потовпимося в поїзд і таки мені шкода мого заводу коней та скоту, що тягнеться з діда-прадіда, а через те ми запряжемо зо скілька возів по четверо коней встяж, навантажимо їх, понапинаємо буди з ряден, візьмемо зо скілька найліпших корів, та й поїдемо помаленьку в Кононівку через Балту, Умань, Черкаси; туди навростець буде не більше трьохсот верств.

На тому ми й стали.

Проживши місяць у Москві, я значно поздоровшав і міг навідувати тамошніх земляків: був раз на зібранні ТУПівської громади, в яку тоді, з присутніх у Москві, входили: О. Ф. Саліковський, редактор „Украинской Жизни", з жінкою; Я. Шеремецінський, секретар редакції; З. Г. Маргуліс, адвокат: Хруцький, теж адвокат, та М. С. Грушевський. На засіданні громади я розказав про те, що робиться в Києві, прочитав відозву про війну, складену ТУПівською радою, з якою цілком згодилися й московські громадяни.

Коли я виїздив з Москви, то М. С. Грушевський поїхав мене провожати на двірець і дорогою просив помогти порадами його жінці, Марії Сильвестровні, яка поїхала в Київ робити купчу (контракт) на землю, яку вони хотять купити для самостійного виборчого цензу по ґубернії в Державну Думу, недалеко від Києва, по Києво-Ковельській залізниці.

На двірці був страшенний натовп, бо багато людей виїздило з півночі на південь, де легше було добути харчів і взагалі безпечніше було проживати; це було чисте переселення народів, але, натурально, самих заможніх кляс. Добре, що тоді в Москві нагодився А. Ніковський у справах Земського Союзу, в київськім відділі якого він служив, і добув мені білет до Києва, бо інакше я не зміг би виїхати.

В Петрограді, як оповідали в ваґоні і писали в ґазетах, було дуже непокійно на ґрунті недостачі харчів: по вулицях, коло пекарень, коло мясних та инших харчових крамниць, стояли ще більші шереги народу, як в Москві, переважно

жінок та дітей, які часто умлівали, або й замерзали, стоючи „в хвостах“ голодні, на страшеннім морозі, тоді як чоловіки їх і батьки працювали по фабриках, що всі тоді виробляли всяке військове знаряддя. Оповідали, що в Петрограді сподіваються загальної забастовки (страйку), розрухів, а через те поліція запаслася великим числом кулеметів, які розставляє по дахах, круг поліційних участків та всяких урядових будинків.

Поступовий думський бльок, з кадетським папою — Мілюковим на чолі, добивається відповідального перед Думою міністерства; їх підтримує гаряче Бюкенен, анґлійський посол, у певності, що російське громадянство ліпше зорґанізує військову справу та апровізацію, ніж бюрократія, і зможе краще улаштувати відпорну силу проти німецького наступу. Цар, а особливо, кажуть, цариця, намірились увійти в згоду з Ґерманією і зробити сепаратний мир, бо в противнім разі їм загрожує обмеження самодержавної влади. Кажуть, що премієр-міністр Протопопов, спіраючися на Распутіна, придбав велике довіря в царя і вже робить заходи коло замирення з німцями. Інтеліґентні, буржуазні російські кола дуже цим обурюються і в ваґоні ввесь час іде розмова кадетського характеру про те, що як би цар згодився на відповідальне перед Думою міністерство, то в російськім громадянстві піднявсяб такий патріотизм, що воно легко змоглоб орґанізувати перемогу над німцями, а коли цар буде упіратись, то все може скінчитися для нього катастрофою...

— Щож, ви сподіваєтесь революції? питаю в одного кадета з Земського Союзу, з яким мене познайомив Ніковський, але прізвище якого я вже забув.

— Боже сохрани! Все повинно кінчитися дворцовим переворотом, як з Павлом Петровичем, відповів потихеньку кадет.

Це нагадало мені, що й наші кадетствуюці українці — М. П. Василенко в Київі, М. М. Могилянський у Петрограді та Ф. Г. Шульга в Одесі, в один голос говорять, що не сьогодні, завтра царя вбють і тоді кадетська партія захопить владу в свої руки, посадивши на престол Михаїла.

— Що-ж, питаю, кадети роблять які заходи для того?

— Ні, але так далі не може бути: ні військо, ні грома-

дянство не потерпить сепаратного миру і хтось на фронті таки застрелить того кретина!

Мене обурювало оте стремління кадетів воювати до „побєднаго конца“, отой гіпноз, яким затуманює їхні голови кадетський папа Мілюков, і вони це очевидно його слова повторяють, бо однаково говорять на різних кінцях Росії, а тимчасом ніяких заходів не роблять для того перевороту.

Справедливо сказав колись Щедрин, порівнюючи революціонера з лібералом: революціонер каже до царя — коли не зробиш того й того, то я тебе вбю, а ліберал каже — коли не зробиш того й того, то **він** тебе вбє, показуючи на революціонера.

Мілюков і в Думі запевняв усіх, що „вєсь русскій народ жаждєт вайни до набєднаго канца“, а тимчасом народ невдозначно висловлюється за мир „во чтобы то ни стало“.

Візник у Москві дорогою казав мені:

— Кто в Расії хочєт вайни? — капіталісти, фабриканти, котрі загрібають тепер гроші; ґенерали, тому що їм тепер їдуть чини та нагороди; лікарі, тому що у них тепер величезні заробітки; ґазетчики тому, що тепер кожен купує ґазету, а їм заробіток; синів своїх вони всі поховали в Земських та Городських Союзах, вони там „спасаютса от атєчества“, замість того, щоб „спасать атєчество“, а вся тягота війни — на простому народі: він і вмірає, він і голодує, та мерзне і на фронті і в запіллі.

Взагалі в низах почувалося незадоволення війною та її наслідками: недостачею харчів та дорожнечою. Найбільше це відчувала і на них реаґувала міська бідніша людність і, не ховаючися, висловлювала це голосно. З інтеліґентних російських кол тільки большевики були проти війни, а решта, навіть соціялісти-меншевики, настроєні були патріотично і вторували октябристам та кадетам про війну „до побєднаво канца“. Навіть давні еміґранти, як соціял-демократ Плєханов, анархіст Кропоткін, землеволець Чайковський та инші, стали „соціял-патріотами“ в той час, коли простий народ, а особливо мобілізовані, що не служили в мирний час у війську, готові були одверто виступити проти війни.